

בחינו ובחיים סייסו וייט
וטט רטאקא
גיסווקא,
ווייט רטאקא

מנחם פרידמן
ושמואל היילמן

מנחם פרידמן

הוא אחד החוקרים המובילים בחקר החברה היהודית בעידן המודרני. הוא תרם רבות לחקר החברה החרדית והדתית-מודרנית, לחקר

התפתחותן של הקבוצות הפונדמנטליסטיות ולהבנת תופעת ההקצנה הדתית. **מנחם פרידמן** הוא פרופסור אמריטוס במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת בר-אילן, היה מנהל המכון ליהדות ומחשבה בת-זמננו ושימש כפרופסור אורח בכמה מהאוניברסיטאות החשובות בארצות הברית ובאנגליה. מספריו: **חברה ודת – האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל; החברה החרדית – מקורות מגמות ותהליכים; חברה במשבר לגיטימציה – היישוב הישן האשכנזי 1900-1917; התפשטות תוך הסתגרות – הקהילה החרדית בירושלים** (בשיתוף עם יוסף שלהב).

שמואל היילמן

הוא ראש הקתדרה ללימודים יהודיים על שם הרולד פרושנסקי ב"גרדיואט סנטר" ופרופסור מן המניין לסוציולוגיה בקווינס קולג', אוניברסיטת

ניו יורק. בשנת 2008 הוא נבחר על ידי קרן פולברייט כמומחה בכיר ונשלח לסין, שם הרצה בננג'ינג, בהנאן ובשנגחאי. פרופסור היילמן שימש פרופסור אורח לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, באוניברסיטת תל אביב, ובאוניברסיטאות באוסטרליה, והיה מרצה אורח באוניברסיטאות חשובות בארצות הברית, אוסטרליה, קנדה וקוריאה הדרומית. מספריו: *Portrait of American Jews: The People of the Book: A Walker in Jerusalem: Defenders of the Faith: The Gate Behind the Wall*

מנחם פרידמן ושמואל היילמן / הרבי מלובביץ'

מנחם פרידמן ושמואל היילמן

הרבי מלובביץ'

מנחם מנדל שניאורסון
בחיוו ובחיים שלאחר חיוו

מאנגלית: עמוס כרמל

עורך המהדורה העברית: פרופסור מנחם פרידמן

דביר

Menachem Friedman and Samuel Heilman

THE REBBE

The Life and Afterlife of Menachem Mendel Schneerson

Copyright © 2010 by Princeton University Press

All Rights Reserved

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publishers.

Hebrew Language Copyright

© 2011 Kinneret, Zmora-Bitan, Dvir – Publishing House Ltd.
and The Zalman Shazar Center

כל הזכויות שמורות

זכויות בעברית

© תשע"א 2011 כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ
ומרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

הכנה לדפוס: חלפי פתדונות דפוס מתקדמים בע"מ

סידור, עימוד והפקה במפעלי כנרת, זמורה-ביתן, דביר – מוציאים לאור בע"מ
דח' התעשייה 10, אור יהודה 60212

נדפס בישראל

Kinneret, Zmora-Bitan, Dvir – Publishing House Ltd.
10 Hataasiya St., Or Yehuda 60212, Israel

Printed in Israel

מסת"ב 978-965-552-115-3 ISBN

www.kinbooks.co.il

www.shazar.org.il

מוקדש לנכדינו:

רועי ישראל
שחר משה
גלבוע הנרי
בועז מרטין
רעות שרה
מתן צבי

וגר זאב עם כבש
ונמר עם גדי ירבין
ועגל וכפיר ומריא יחדו
ונער קטן נהג במ.
(ישעיה יא, ו)

שנמצאים אנחנו בעיקבתא דמשיחא, בסיומא דעקבתא, והעבודה [שלנו]
לגמור המשכת השכינה, ולא רק שכינה כ"א [=כי אם] עיקר שכינה
ובתחתונים דווקא ... ונזכה להתראות עם הרבי [יוסף יצחק] כאן למטה
בגופו [הגשמי], למטה מעשרה טפחים והוא יגאלנו.

מנחם מנדל שניאורסון בבאתי לגני, דרשת ההכתרה שלו
כאדמו"ר חסידות חב"ד, ביום השנה הראשון לפטירתו
של האדמו"ר הקודם, רבי יוסף יצחק שניאורסון, י' בשבט
תשי"א, 17 בינואר 1951.

יחי אדוננו, מורנו ורבנו, מלך המשיח לעולם ועד.
שיר של חסידי לובביץ'

תוכן העניינים

11	שושלת חב"ד-לובביץ'.....
13	רשימת האיורים.....
15	הקדמה.....
21	הקדמה למהדורה העברית.....
23	פרק 1 – פאדברענגען: התוועדות השליחים.....
50	פרק 2 – מוות ותחייה.....
83	פרק 3 – מילדות לבגרות בעידן של תמורות.....
108	פרק 4 – הכניסה ל"חצר" חב"ד-לובביץ'.....
149	פרק 5 – מהישרדות ל"ופרצת".....
181	פרק 6 – השליחות בימי חייו של הרבי.....
214	פרק 7 – מתחייה למוות – אנו רוצים משיח עכשיו.....
267	פרק 8 – בשליחות הרבי בחיים שלאחר החיים.....
298	הערות ומראי מקום.....
	לפרק 1: עמ' 298-303
	לפרק 2: עמ' 303-311
	לפרק 3: עמ' 312-318
	לפרק 4: עמ' 318-329
	לפרק 5: עמ' 329-339
	לפרק 6: עמ' 339-346
	לפרק 7: עמ' 347-360
	לפרק 8: עמ' 360-365
366	ביבליוגרפיה נבחרת.....
384	מילון מושגים.....
388	מפתח כללי.....

דינסטייט (שושלת) חב"ד לובביץ'

1. האדמו"ר הראשון
רבי שניאור זלמן מליאדי ("האדמו"ר הזקן"), בעל התניא, הרש"ז, 1745-1812
2. האדמו"ר השני
רבי דובער (רב בער) מלובביץ' ("האדמו"ר האמצעי"), 1773-1827
3. האדמו"ר השלישי
רבי מנחם מנדל שניאורסון ("צמח-צדק"), חתנו וכן אחותו של האדמו"ר האמצעי, 1789-1866
לרבי מנחם מנדל שניאורסון היו שישה בנים:
1. רבי ברוך שלום, 1804-1869, בן נינו היה האדמו"ר האחרון, רבי מנחם מנדל שניאורסון
2. יוסף יצחק, 1809-1875, היה אדמו"ר בעיירה אוורוטש
3. יהודה ליב, 1811-1866, הקים חצר חסידית בעיירה קופוטט
4. חיים שניאור זלמן, 1814-1880, הקים חצר חסידית בעיירה ליאדי
5. ישראל נח, 1816-1883, הקים חצר חסידית בעיירה ניעז'ין
6. שמואל, 1834-1882, הצעיר בבנים וממשיך השושלת בעיירה לובביץ'
4. האדמו"ר הרביעי
רבי שמואל מלובביץ' (הר"ש), 1834-1882
5. האדמו"ר החמישי
שלום דובער (רב בער – רש"ב), 1860-1920

6. האדמו"ר השישי

יוסף יצחק (ריי"צ), 1880-1950

בנותיו:

חנה (נישאה לרבי שמריהו גורארי – הרש"ג)

חיה מוסיה (נישאה לרבי מנחם מנדל שניאורסון – הרמ"ש)

שיינה סוניה (נישאה למנחם מנדל הורנשטיין, נכדו של הר"ש. נספו בשואה)

7. האדמו"ר השביעי

מנחם מנדל שניאורסון (רמ"ש)

(חתנו, בעל בתו השנייה של רבי יוסף יצחק [הריי"צ]), 1902-1994

רשימת האיורים

1. מנדל שניאורסון בימיו כסטודנט הפוליטכניון בפריז.
2. תעודת הזהות של מוסיה שניאורסון שהוצאה בברית המועצות.
3. מוסיה שניאורסון בתצלום מתעודת ההתאזרחות בארצות הברית.
4. דף מתוך ספר הטלפונים של פריז שנת 1939.
5. הרבי יוסף יצחק שניאורסון חבוש שטריימל מסוג ספודיק.
6. נחמה דינה, אשתו של יוסף יצחק שניאורסון.
7. הרבי יוסף יצחק מדליק נרות חנוכה.
8. שמריהו גורארי.
9. חנה שניאורסון גורארי ובנה שלום רב בער (בארי).
10. חנה גורארי לאחר שהוכתה על רקע משפט הספרים.
11. רבי מנחם מנדל שניאורסון חבוש מגבעת פדורה.
12. רבי יוסף יצחק, עם שני חתניו, לאחר שהתיישב בניו יורק.
13. משפחת הורנשטיין.
14. מנחם מנדל הורנשטיין כסטודנט בוורשה.
15. אנדרטה לבני משפחת הורנשטיין שנרצחו בשואה.
16. הרבי "מחלק" דולר לאישה צעירה.
17. הרבי בהנחת כתר על "ספר התורה של משיח".
18. הרבי לפני צאתו ל"ציון" עם שקית הפ"נים (פדיון נפש).
19. החסידים בקרוואן שליד ה"אוהל" כותבים פ"נים להניחם על ה"ציונים".
20. ביתם של הרבי מנחם מנדל שניאורסון ורעייתו מוסיה ברחוב פרזידנט 1304 בקראון הייטס.
21. המצבה על קברו של "הבחור התמים", אהרן יוסף הלברשטם, שנרצח בידי קנאי אסלאמי.

22. "ציוניהם" של הרבי יוסף יצחק והרבי מנחם מנדל בתוך ה"אוהל" בבית הקברות הישן מונטיפיורי.
23. חסידים עומדים בתור להיכנס ל"אוהל" בג' תמוז.
24. חג החנוכה בבית המדרש ב־770 איסטרן פארקוויי.
25. אברהם'ל שם־טוב, ראש אגודת חסידי חב"ד, בהתייעצות.
26. שלט המברך את כנס השלוחים על תחנת אוטובוס בקראון הייטס.
27. קיר הכניסה לבית הכנסת ב־770 איסטרן פארקוויי עם הלוח המציין את אבן הפינה, שהושחת והוסר ממנו.
28. הכניסה לישיבת לובביץ' באיסטרן פארקוויי.
29. שלט "ברוך הבא משיח" בשדרת קינגסטון בקראון הייטס, ניו יורק.

הקדמה

עניינו של ספר זה בחסידי חב"ד-לובביץ' ובמנהיגם, הרבי שלהם, מנחם מנדל שניאורסון. הוא והם, הרבי וחסידי חב"ד-לובביץ', היו משוכנעים באמונה שלמה שהם חיים בתקופה משיחית ויש בכוחם להחיש במעשיהם את ביאת המשיח ואת בוא הגאולה. העיסוק הזה במשיח החל כבר בימיו של החמישי מבין שבעת אדמו"רי חב"ד, שלום רב בער שניאורסון (1860-1920) והתעצם בהגותו ובמפעלותיו של בנו היחיד, יוסף יצחק (1880-1950), האדמו"ר השישי, שנתן לכך פומבי בימי האופל של השואה, והגיע לשיאו בימי האדמו"ר השביעי והאחרון עד כה, מנחם מנדל שניאורסון (1902-1994), חתנו ודורנו של קודמו. המשיחיות הפעילה הזאת הפכה במובנים רבים לתגובה לאירועים יוצאי-הדופן שהתרחשו במאה וחמישים השנים האחרונות של ההיסטוריה היהודית, ובכללם התסיסה של החיים היהודיים באירופה והתערערות מעמדה של העולם הדתי-מסורתי של היהדות בגין חילון, הגירה, מהפכה סוציאליסטית, מלחמה והשואה. כל אלה, וכן עליית הציונות וייסוד מדינת ישראל, לצד ההתרכזות של חלק ניכר של העם היהודי בדמוקרטיה המערבית לאחר מלחמת העולם השנייה, שכנעו את האדמו"ר השביעי ואת חסידי לובביץ' שהזירה היהודית והעולמית כאחת הוכשרו באופן בלתי הפיך לביאת המשיח. תחת הנהגתו של רבי מנחם מנדל*, הם החלו לראות את עצמם כמי שמצויים בשליחות לשנות את פניה של היהדות, ובעצם את פני העולם.

לימים, לא זו בלבד שהם ורבים האמינו בכל לבם בכך שיש למאמציהם השפעה מיסטית על העולם ויכולת להטות את כפות המאזניים של המציאות ממצב שבו נותרו הבריות בלא גאולה, למצב שבו עלה בידם להכין את העולם

* בספר זה אנו משתמשים בשם הפרטי "מנחם מנדל" בכל הנוגע לתקופה שהחלה עם היותו לאדמו"ר ובשם הפרטי "מנדל" (שבו נהג לחתום) בשנים שקדמו להכתרתו.

לגאולה; במהלך המערכה שלהם להחיש את ביאת המשיח, הם גם נעשו משוכנעים שהרבי שלהם הוא התגלמות הגואל־המשיח. ספר זה מגולל את סיפורו של הרבי, בניסיון לתאר כיצד ומדוע הבשילה אמונתו המשיחית ובאה לידי ביטוי, ומה קרה לאחר מותו. זהו סיפור ההצלחה חסרת התקדים של קבוצה חסידית קטנה שעם מות מנהיגה השישי, הרבי יוסף יצחק, ב־1950 נראתה על סף קריסה, אבל הצליחה לנטוע את עצמה מחדש באמריקה וצברה פרסום והשפעה בכל רחבי העולם בדרכים שאיש לא היה יכול לדמיין בעת שמנחם מנדל, האדמו"ר השביעי, אחז ברסן ההנהגה ב־1951. זהו תיאור של תוצאות הציפיות מרקיעות השחקים של אותם חסידים ותשומת־הלב הגלובלית לשליחותם, ולבסוף של התמודדותם עם דעיכתו הגופנית ומותו של גואלם המיועד, וכישלון נבואותיו וציפיותיהם.

זהו סיפור של דרמה גדולה, של ניצחון ושל טרגדיה, סיפור מלא בתקוות ובתפילות, במסתורין ובתככים. זהו גם סיפור דרכם של איש אחד וחלק מחסידיו שנסחפו באמונותיו ובציפיותיו והגיעו עד כדי אמונה שאפשר לכפור במותו ולהפעיל את ההיסטוריה כרצונם. אך זהו גם סיפור המתאר כיצד היה בכוחו של רעיון עתיק, שיש גואל משיחי והוא בוא יבוא, לעלות על סדר־יום של עולם מודרני ולהופיע בכותרות הראשיות של העיתונות העולמית ואיך הצליחה קבוצת חסידים קטנה ואלמונית יחסית לשבות את דמיונו של העולם ולתכנן את שינוי פניו.

אנו סבורים כי "מהותו של אדם מורכבת ממי שהוא וממה שהוא מאמין בו באופן שאין להפריד בין מרכיביה", וכיוון שכך, הסיפור שלהלן נוגע בהכרח גם בזרמים ההיסטוריים העיקריים שהסתחררו סביב חייו של האיש ושל תנועתו*. מתמזגים בו היסטוריה אישית וחברתית יחד עם דת ומיסטיקה לכלל סיפור אחד.

תחילתו של ספר זה היתה בשיקגו בראשית שנות התשעים, כאשר שנינו, מחברי ספר זה, היינו מעורבים בפרויקט על תנועות דתיות פונדמנטליסטיות שיוזמה האקדמיה האמריקנית לאמנות ולמדעים, בראשותם של מרטין מרטי (Marty) ור' סקוט אפלבי (R. Scott Appleby). במהלך התקופה ההיא חקרנו, כל אחד בנפרד, את חסידי חב"ד־לובביץ' ואת הרבי שלהם. מחשבותינו הופיעו יחדיו ב־1994 באסופת מאמרים *Accounting for Fundamentalism*. אחר כך המשכנו, שוב בנפרד, לאסוף מידע על חסידי לובביץ' ולכתוב מאמרים בנושא זה.

בעת חופשת קיץ ב־2007 שידלו אותנו רעיותינו, תמר ואלין, לשלב את מאמצינו ולספר את הסיפור במסגרת של ספר משותף. מלכתחילה הטלנו ספק אם נוכל להגיע להבנה משותפת כדי לספר סיפור אחד מגובש. אחד מאיתנו היה סמוך ובטוח כי יש להבין את התופעה של חסידות חב"ד-לובביץ' כמושפעת עמוקות מן ההקשר האמריקני, האחר היה משוכנע, לפחות באותה מידה, שיש לראותה מבעד לפריזמה של המציאות היהודית והמציאות הישראלית. הוויכוח המתמשך שלנו בסוגיה זו משתקף ברפים אלה. העובדה שאחד מאיתנו העדיף לכתוב בעברית ואילו האחר ביכר את הכתיבה באנגלית עוררה בנו גם היא את הספק אם נוכל להוציא מתחת ידינו חיבור ראוי לשמו. אבל גמרנו אומר לנסות. המכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בירושלים וקבוצת המחקר שלו, "לקראת היסטוריה חדשה של החסידות", בראשותו של פרופסור דוד אסף, סיפקו את המרחב ואת האווירה האינטלקטואלית שאיפשרו לנו לעבוד. במשך תשעה חודשים, החל בדצמבר 2007, נפגשנו מדי יום ביומו בחדר מס' 14, לעבודה ולוויכוחים, לא אחת בקולות רמים, ושכנו ועשינו זאת בקיץ 2009. תוצאות הדיונים האלה אמורות להימצא בחיבור שלפניכם.

התחלנו את הסיפור במה שידוע היום לכול: יש שליחים – או שלוחים – שמוסיפים לעסוק בפעילויות דתיות במרחקים ורואים עצמם כמי שממלאים משימה שהטיל עליהם האדמו"ר השביעי מלובביץ', מנחם מנדל שניאורסון, שהלך לעולמו ב־1994. לשליחים האלה אין היום אלא זה את זה בזיקתם לרבי שלהם. אנו מתארים את אופיה של פעילותם ואת מה שקורה כאשר הם מתכנסים יחדיו בכינוס השלוחים. אבל אי אפשר להבין אותם בלי להכיר במשהו את האיש ששלח אותם למשימתם ומוסיף להיות מקור ההשראה שלהם גם לאחר מותו; סיפורו איש זה תופס את עיקר הספר הזה. אנו מתחילים את הסיפור ביום שבו הלך לעולמו דודנו, קודמו וחוננו של מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר השישי מלובביץ', יוסף יצחק שניאורסון, ומפרטים את הנסיבות שהוליכו לבחירתו של מנחם מנדל לאדמו"ר הבא, השביעי – תהליך שהיה רווי בהפתעות ובמידה רבה של מתח. בשני הפרקים הבאים מוצגת סקירה מורחבת על חייו של מנחם מנדל, מהיוולדו דרך התבגרותו וכניסתו לחצרו של הרבי מלובביץ', נישואיו, שנותיו בברלין ובפריז, ועד לפרוץ מלחמת העולם השנייה.

בפרק החמישי מפורטים האירועים שהביאו למילוטו מידי הנאצים ומשרתיהם ולקביעת מושבו בארצות הברית, תוך עיון הן במאבקים התיאולוגיים והן

בתמורות האישיות שהוא חווה בתחילת כהונתו כאדמו"ר השביעי מלובביץ'. עניינו של פרק זה גם בנושאי הליכה של מנהיגותו וברעיון השליחים. בפרק השישי מפורטות ונידונות המערכות השונות שניהל ועלייתו כמנהיג ציבורי נודע ברבים הן בחברה היהודית והן בחברה הלא יהודית. בפרק זה אנו תוהים על המאמצים של הרבי ושל שליחיו להנחיל את ההתלהבות המשיחית לעם היהודי ולהשפיע על המאזן הקוסמי של העולם.

הפרק שלפני האחרון עוקב אחר הפעילות התזזיתית של מבצע המשיח ברבע האחרון של המאה ה-20 וכיצד תופסים חסידי חב"ד-לובביץ' את יכולתו של מנהיגם להחיש את ביאת המשיח – ואף את היותו הוא עצמו התגלמותו של המשיח. פרק זה נחתם בחדלון האונים של הרבי ובמותו, לצד ההלם והתדהמה שנחתו בשל כך על חסידיו.

לבסוף, בפרק השמיני, אנו שבים לחסידי לובביץ' היום, שבהם פתחנו. עכשיו יכול הקורא, כך אנו מקווים, להבין טוב יותר מדוע עושים חסידים אלה את אשר הם עושים ואיזו משמעות דתית וקוסמית הם מייחסים להתנהגותם. כמו כן אנו מציעים את הניתוח שלנו ביחס לאפשרויות ולמגבלות של המשימה הזאת ב"חיים שלאחר החיים" של הרבי.

ככל שאנו לבדנו אחראים למה שכתבנו, אנו אסירי תודה לרבים שסייעו לנו לאורך כל הדרך. יצאנו נשכרים מעבודה קודמת של חוקרים אחרים בתחום זה. אנו מציינים את רובם באסמכתאות שלנו. אחדים מהם בולטים במיוחד, והם ספריהם של שאול שמעון דויטש, אברום אהרליך, יצחק קראוס ובריאן ריג על לובביץ', וכן אינספור הכרכים של מכתבים, תעודות ודו"חות שפרסמו חסידי לובביץ', ושימשו אותנו כמסד חיוני. מבין החברים בקבוצת ההיסטוריה של החסידות במכון ללימודים מתקדמים בירושלים, שכולם התגלו כקהל מאזינים מועיל לרעיונות שלנו, אנו מבקשים להודות במיוחד למשה אידל, דוד אסף, בנימין בראון, ארתור גרין, גרשון גרינברג, צבי מרק, שאול שטמפפר, משה רוסמן, עדה רפפורט-אלברט (שגם קראה במדוקדק טיוטה מוקדמת של הספר) ולמתאם הקבוצה גדי שגיב. היכולת להיוועץ בנקל בעת הצורך עם המומחים האלה היתה מן היתרונות וההנאות הגדולים של היותנו עמיתי המכון ללימודים מתקדמים. המכון עצמו וצוותו האדיב והיעיל סיפקו את הסביבה האיראליית לעבודתנו; נבצר מאתנו להודות להם די הצורך. יורם בילו, אבי היילמן, יונה היילמן ומרק שפירא סייעו בקריאות ראשוניות ובהצבעה על תיקונים חשובים. מאיה

כ"ץ והידע הממצה שלה באיקונוגרפיה של חב"ד היו לעזר רב. שלמה גולדברג מבית הספרים הלאומי באוניברסיטה העברית עזר לנו למצוא חלק מהחומרים העלומים ביותר והחשובים ביותר שהיו חיוניים למטרותנו. ג'יל קפל, פטריק וייל ואלקסיס ספייר עזרו לנו במידע בנוגע לימיו של הרבי בצרפת. כן אנו מודים לאיליה לוריא על עזרה בנוגע לנתונים מברית המועצות. סיועו של פול גלזר בתחום התעתיק היה יקר מפר. ולבסוף ולא לאחרונה אנו מודים למרים יובל, בת למשפחת הורנשטיין מאוטווצק שבפולין, שהסכימה לחלוק עמנו מזיכרונותיה על מנחם מנדל הורנשטיין, בעלה של שיינה שניאורסון, בתו השלישית של הרבי יוסף יצחק ויתר בני המשפחה שניספו ברובם בשואה. מרים יובל גם הסכימה להשאיל את אוסף הצילומים שלה על בני המשפחה לצורך הספר.

במשך השנים שבהם עסקנו, כל אחד בנפרד, באיסוף החומר לצורך חיבור זה זכינו לשיתוף פעולה ולסיוע מאישים רבים שיקשה עלינו לפרטם, אך בכל זאת אנו רואים חובה לעצמנו להודות במסגרת זו לאוניברסיטת בר-אילן שסייעה במימון נסיעות המחקר ול-*Clare Hall College* שבקיימברידג', אנגליה שאיפשר לנו לעבוד על חלקים מהספר באווירה הרגועה של עיר אוניברסיטאית זו.

חסידי לובביץ' רבים מכדי להימנות כאן הציעו לשתפנו בחייהם ובמחשבותיהם, ואילו אחרים עזרו לנו לנפות את העובדות מאגדות. חלקם העדיפו להישאר בעילום שם. אבל אנו מבקשים לציין, מבין רבים אחרים, את ברוך אוברלנד, שלום גרינברג, שמואל ליו, יהושע מונרשיין, אפרים מינץ, יהודה קרינסקי, אברהם'ל שם טוב, לייזר שם טוב, אלקנה שמוטקין וזלמן שמוטקין. אדיבותם ועזרתם של כל אלה היו מרשימות, במיוחד משום שהם ידעו כי איננו מתכוונים לעסוק בהגיוגרפיה.

אנו חבים לכל האנשים האלה תודה מיוחדת. בסופו של דבר, אנו לבדנו, כמובן, נושאים באחריות למה שכתבנו, והשגיאות – הן בפירוש והן בהבנה – נותרות שלנו במלואן. יכולנו לכתוב רק את האמת כפי שראינוה.

לעולם לא נוכל להודות די הצורך לרעיותינו, תמר ואלין, שעוררו אותנו יחדיו לכתוב את הספר הזה, דחקו בנו לעבוד במשותף, קראו את הכתוב בקפדנות, סיפקו עצות נבונות וסבלו את היעדרויותינו הממושכות ואת האובססיות האינסופיות שלנו במהלך הכתיבה.

מנחם פרידמן ושמואל היילמן

הקדמה למהדורה העברית

הספר *The Rebbe: The Life and Afterlife of Menachem Mendel Schneerson*, ראה אור בארצות הברית לפני קצת יותר משנה וכבר זכה בפרס לשנת 2010 מטעם National Jewish Book. הספר קיבל ביקורות רבות, חלקן חיוביות וחלקן – בעיקר מצד חוגים של חסידי חב"ד והקרובים אליהם – חיוביות פחות ואפילו שליליות, בעיקר משום שהספר מתאר את הרבי מנחם מנדל שניאורסון כדמות אנושית המושפעת, בעיקר בצעירותו מהלכי הרוח של הסביבה שבה חי במחצית הראשונה של חייו. לא הופתענו, ובמידה רבה אפילו ציפינו לכך. אחרי הכול, מדובר ברבי שחלק גדול מחסידיו רואים בו משיח, או לפחות ראוי להיות משיח. ואולם הביקורות לימדונו רבות ואף העמידו אותנו על שגיאות אלו ואחרות. בינתיים גם פירסמה הוצאת הספרים של חב"ד (קה"ת – קרני הוד תורה) כרך חדש (ט"ו) של אגרות קודש של הרבי יוסף יצחק (ריי"צ) המכסה בדיוק את השנים שבהם עוסק ספרנו (תרע"ג-תש"ז). מצאנו באגרות אלה אוצר בלום להעשיר בו את ידיעותינו על הרבי יוסף יצחק, על חתנו הרבי מנחם מנדל. כפי שהקורא יוכל להיווכח, השתמשנו באינפורמציה החדשה בהרחבה ואנו שמחים שניתנה לנו האפשרות, במהדורה עברית זו, להוציא מתחת ידינו דבר מתוקן יותר על מנחם מנדל, על היחסים בינו ובין הרבי יוסף יצחק ועל שאר בני משפחתם, בשנים שבהן למד מנחם מנדל בברלין ובפריז.

מקצת המבקרים התייחסו לעובדה שאחד מאיתנו (מנחם פרידמן) הופיע בזמנו במשפט הספרים כעד הגנה מטעם נכדו של הרבי יוסף יצחק, בארי גורארי, ולכן היתה עלינו החובה, כגילוי נאות, לפרסם זאת בספר במקום בולט. למען האמת, ההופעה כעד בבית המשפט שדן בשאלת הבעלות על ספרייתו של הרבי יוסף יצחק, היתה עדות מומחה בשאלה אם רבי-אדמו"ר חסידי יש לו חזקת בעלות

על רכוש פרטי (למשל, ספרים שרכש מכספים שבסופו של דבר באו מתרומות חסידי) ואם צאצאיו זכאים לרשת רכוש זה. לא חשבנו שמידע זה רלוונטי לספר על חייו של הרבי מנחם מנדל שניאורסון. אולם מאחר שהיו, כאמור, מבקרים שחשבו אחרת, מצאנו לנכון לפרסם זאת במסגרת מהדורה זו.

ולבסוף אנו מבקשים להודות להוצאת הספרים כנרת, זמורה-ביתן ולמרכז זלמן שזר שלקחו על עצמם את עול ההוצאה העברית של הספר ולעורכת המהדורה, תרזה איזנברג, שהשקיעה זמן ומאמצים רבים, וכן לשרית סבלן ולאנשי ההוצאה האחרים שנטלו חלק בהבאת הספר לדפוס.

תמוז תשע"א

מנחם פרידמן ושמואל היילמן

פרק 1

פארברענגען: התועדות השליחים

הם מגיעים בכסלו (בנובמבר) מכל "מוצבי החוץ" של חסידות חב"ד-לובביץ' בכל רחבי תבל לפגישה השנתית של שליחי – או "שלוחי" כפי שהם מכונים – הרבי.* "כינוס השלוחים" הפך זה זמן להתועדות שהביאה אותם "הביתה" – לקראון הייטס שבברוקלין. שלטים בעברית ובאנגלית בשכונה ואפילו על תחנות אוטובוסים עירוניים, שנושאות בדרך כלל פרסומות מסחריות, קידמו את פניהם בברכה. הרחובות התמלאו יותר מן הרגיל בגברים מזוקנים חובשי מגבעות שחורות רחבות תיתורה – תו המראה המובהק של השלוחים. תושבים מקומיים, רבים מהם קרובי משפחה של הבאים, אירחו אותם. אלה שלא מצאו מקום אחר מילאו במזוודותיהם את המבואות והפרוזדורים של הבית ב־770 איסטון פארקוויי – "המטה העולמי" של החסידות. בעגה הייחודית של לובביץ', בשפת היידיש שהיתה בשעתה שפתם המשותפת – ושוב איננה כזאת ככל שהם משתלבים והולכים בעולם המודרני, אך עודנה לשון "הקודש" המועדפת על ידי הרבנים – מדובר בפארברענגען – ההתועדות של החסידים עם הרבי.**

הפארברענגען הזה נועד במיוחד לשלוחים. במשך שנים שימש הכינוס הזדמנות לאלה מהם שנמצאים "בתפוצות" לשוב ולהתחזק בתחושת השליחות באמצעות הזיקה הבלתי אמצעית, המתחדשת, לאיש ששיגר אותם להכין את העולם לכיאת המשיח. כך הגיעו רבים מהם לראשונה ל-"770" כפי שהם קוראים

* חסידי חב"ד-לובביץ' משתמשים במונח "שלוחים", כנראה צורת הביטוי בעגה המסורתית האשכנזית לרבים של "שליח". ואולם אפשר שבמודע או שלא במודע ביקשו להבדיל את השלוחים מן "השליחים" שבנצרות.

** המשמעות המילולית של "פארברענגען" היא לבלות. חסידי לובביץ' משתמשים בדרך כלל במילה זאת לציון התועדות של חסידים שבה הם שרים ניגונים של חסידי חב"ד, שותים כוסית יי"ש וקוראים בקול דברי תורה או הגות חסידית ("מאמר") של אדמו"רי חב"ד.

לבניין הלבנים האדומות, שהיה לפני כן משכנו של רופא אמיד, וגם שימש אותו קליניקה לביצוע הפלות בלתי חוקיות.¹ בבית זה התגוררו מאז ספטמבר 1940 הרבי הקודם של חב"ד-לובביץ' יוסף יצחק, אשתו נחמה דינה, בתו הבכורה חנה, בעלה שמריהו ובנם דבער (בארי), וכן הספרן והמזכיר הנאמן של יוסף יצחק, חיים ליברמן. הבניין הורחב מאז ונוספו לו בית כנסת ובית מדרש. זה היה המקום שהרבי מנחם מנדל שניאורסון,* יורשו של יוסף יצחק, דרש בו באריכות בעוד השלוחים נאספים סביבו, כשהם מאזינים בדכקות לכל מילה שלו, ומבקשים להימצא בקרבתו. זה היה המקום שאליו היו שבים מדי תקופה שבה שהו במרחקים, כדי לחזק את עצמם רוחנית וחברתית במשימתם להחיות את הויקה ליהדות בקרב יהודים רחוקים.

הפארברענגענים האלה היו, כאמור, הזדמנות לשלוחים להימצא יחדיו, לחלוק רשמים, לשתף את חבריהם בחוויותיהם ובאסטרטגיות שלהם, ולהדק את הקשרים עם תנועת השליחות המתפשטת והולכת בזמן ובמרחב. המשימה של להיות "שליח" לא היתה קלה מלכתחילה. היא דרשה מהשליח המיועד לעזוב את ה"מרכז" בחצר הרבי, שכל חסיד השתוקק להוסיף ולהימצא בסביבתו כאשר הרבי היה שם, וכן להתרחק מהמשפחה הקרובה ומהנוחות של חיים בתוך מובלעת לובביצ'ית, וללכת למקומות שבמקרים רבים נמצאו בהם, אם בכלל, רק קומץ של יהודים שומרי מצוות, ולנסות לשכנע את אלה המנוכרים לדת ולמסורת לאמץ את המסורות היהודיות ואת קיום המצוות. המאמץ הזה לעורר מודעות דתית וליצור מחויבות ליהדות בקרב יהודים חסרי זיקה לחלוטין, נועד "לטהר את העולם" ולהחיש בכך – לפי התפיסה של חסידות חב"ד-לובביץ' את בוא הגאולה.

מטרתו של הגיוס הזה אינה רק להרבות מאמינים או להשיב בנים אובדים, אלא לספק אפשרות לשמירת מצוות הדת למי שהרחיקו מבתים את היהדות. במהותו – כך מאמינים חסידי חב"ד-לובביץ', זהו אמצעי להביא לידי מימוש את החזון המשיחי שראשיתו בבעל שם טוב, מייסד החסידות באירופה של המאה ה-18, מי שבאמצעות פרקטיקה מיסטית של "השבעות" ו"ייחודים" הצליח להגיע ל"עליית נשמה" לעולמות העליונים, ו"נפגש" עם המשיח. "ועלה בלבי וכדעתי לשאול אותו 'אימתי אתא מר [מתי תבוא אדוני]', והיה תשובתו הרמה 'לא אפשר

* שם המשפחה שניאורסון של כל אדמו"רי חב"ד נגזר משמו הפרטי של האדמו"ר הראשון, שניאור זלמן.

לגלות כ"א [כי אם] בזאת תדע, בעת שתפרסם לימורך ויתגלה בעולם ויפוצו מעיינותיך חוצה, מה שלימדתי אותך והשגת, ויוכלו גם המה [תלמידים] לעשות ייחודים ועליות [נשמה] כמוך.² הבעל שם טוב אולי הבין את תשובתו של המשיח כ"דרישה מדהימה להעברה של עוצמה טמירה לבריות" וצורך להדריך את האחרים במסתרי הקבלה, כך "שיהיה בכוחו של כל אדם לעשות עליות רוחניות כמו זו שלו", ואולם השלוחים של חב"ד-לובביץ' מקבלים את הדברים כהרשאה להפיץ את בשורת הרבי שלהם בעם היהודי, ולבצע את שליחותו כמכשירי הקרקע לביאתם הממשמת ובאה של המשיח והגאולה.³

מי שהיטיב לבטא את הכוונות של עמיתיו השליחים ב"שליחות" היה שליח ממסצ'וסטס, רבי שאלתיאל ליבוביץ', שהצהיר כי "עבודתנו היא להכין מקום משכן לאלוהים בעולם הזה. [...] אנו מנסים לעשות את העולם למקום אלוהי יותר ויותר, עד לביאתו של המשיח."⁴ בסופו של דבר, היעד הזה מרחיק אל מעבר לגבולות יהודיים במדווקה, מפני שמשמעו לחפש תיקון לעולם כולו, כך שהגאולה המשיחית תתרחש מהר יותר מכפי שהיתה מתרחשת אלמלא כן.

בראשיתה עסקה החסידות בפעילות מיסיונרית, בניסיון לשכנע את כל היהודים כי הביטוי האמתי של האמונה אפשרי רק באמצעות הרעיונות והמנהגים של החסידות. אבל פעילות זו אירעה רובה ככולה עד לסופה של המאה ה-19 – ובסופו של דבר נקבעו פחות או יותר גבולותיה של התפשטות הקהילה החסידית במזרח אירופה. אך לא כך חסידות חב"ד, אותה חסידות ייחודית ששניאור זלמן מלאדי (1745–1812) אבי שושלת חב"ד* כונן וחב"ד-לובביץ' היא ביטוי היחיד היום. חסידות חב"ד-לובביץ' לא ויתרה מעולם על אופיה המיסיונרי. במפנה המאה ה-19 היתה חסידות חב"ד שרויה בתחרות מתמשכת עם תנועות אחרות בחברה היהודית במזרח אירופה, ובמיוחד עם יריבי החסידות – ה"מתנגדים" ה"ליטאים" שחיו בדרך כלל בסביבתם של החסידים. הישיבות ה"ליטאיות" מטיפוסה של ואלוז'ין משכו אליהן את המוכשרים מבין הדור הצעיר בחברה היהודית המסורתית. יתרה מזאת: גם בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה

* חסידות חב"ד מבוססת בעיקרה על תורה תיאוסופית שיטתית על האלוהות, על העולם ועל האדם וחובותיו הדתיות, על פי הקבלה הלוריאנית וחסידות הבעש"ט והמגיד רבי דובער. חב"ד – ראשי תיבות של חכמה, בינה ודעת, דורשת הבנה שכלית מעמיקה של האלוהות ושל מצוות התורה באמצעות לימוד מעמיק של תורת החסידות ("השכלה"), על פי ספרו של רבי שניאור זלמן מלאדי, ליקוטי אמרים – תניא. ההתבוננות השכלית בשורשן ובמהותן של המצוות, היא בסיס ההתפעלות הנפשית, המתבטאת בעיקר בתפילה ("עבודה") שמביאה לשליטה על המחשבה, על הריבוי ועל המעשה – "מוח שליט על הלב".

ולאחר השואה לא הצליחה חסידות חב"ד למשוך לשורותיה חסידים מ"חצרות" אחרות במספרים משמעותיים. לאמתו של דבר, אם כל הזרמים החסידיים מצאו עצמם קרובים להכחדה לאחר השואה, הרי מצבה של חסידות חב"ד היה עגום במיוחד. רוב הנמנים עם שורותיה נמצאו בתחומי ברית המועצות עוד לפני השואה, כשהם נתונים לרדיפות המשטר הסטליניסטי הסובייטי. הרדיפות האלה ובהמשכן השמדת העם שהנאצים ביצעו, גבו את מחירן הכבד. נוסף על כך העמדה האנטי ציונית שאדמו"רי חב"ד-לובביץ' נקטו, מנעה מחסידים רבים להקדים ולעלות לארץ ישראל ולהגדיל בכך את מספר הניצולים מהשמדה, כפי שעשו, למשל, חסידי גור, שרבים מהם הגיעו לארץ החל משנות העשרים (של המאה ה-20), והיו עתה לקהילה גדולה מאוד. זו היתה המציאות הקשה שמנהיגיה של חסידות חב"ד-לובביץ' באמצע המאה ה-20 ניצבו מולה. היה ברור להם כי הם זקוקים לאסטרטגיה חדשה.

כבר האדמו"ר החמישי שלום דובער, שכיננו רש"ב (1860-1920), ואחריו האדמו"ר השישי יוסף יצחק, שכיננו ריי"צ, עשו שימוש בשלוחים לפעילות דתית ומיסיונרית בין יהודים, אבל השליחות המיסיונרית נעשתה למוקד פעילותו של האדמו"ר השביעי מנחם מנדל שניאורסון. הוא זיהה את מטרותיו הראשוניות כמאמץ למשוך את לבם של יהודים לא דתיים שחינוכם היהודי מזערי, לרבות את אותם יהודים חילונים החיים במדינת ישראל. ולקראת סופה של המאה ה-20 הוא ראה את המשימה הזו וגם את עידודם של לא יהודים לקיים את שבע מצוות בני נח כמאבק על "עצם קיומה של היהדות".⁵

התוכנית השאפתנית הזאת הצריכה זרם גדל בהתמדה של שלוחים. ואכן מספרם של מפיצי "המעיינות" או "מדליקי המנורות בחשכת הגולה", גדל בטור גיאומטרי מאז החל רבי מנחם מנדל לשגרם. בהנהגתו ניתנה עדיפות לדור חדש של זוגות צעירים נשואים מקרב חסידי לובביץ', מכיוון שבני זוג כאלה אמורים לחזק זה את זה ולפעול עם שני המגדרים, וגם לשמש, מרגע שמשפחותיהם גדלו, דוגמה ומופת לחיים יהודיים. מטרתם של צעירי וצעירות חב"ד היתה להיעשות שלוחים, להגיע אל המקומות הרחוקים ביותר בכדור הארץ, ולפעול בקרב יהודים מכל סוג ואורח חיים, מכיוון שהם יודעים כי הם נמצאים בשליחותו של הרבי שלהם, כשהם סמוכים ובטוחים כי לעולם לא יציב אותם בסכנה ללא מגן. השלוחים יוצאים אפוא לרחבי תבל ללא חשש מפני זיהום רוחני ב"מוצביהם" הנידחים, אינם נרתעים אל מול סכנות גשמיות במקומות שיועדו להם, שרבים מהם רחוקים מאוד מהמרכז החב"די, ואינם חוששים מהאתגרים הכלכליים הכרוכים בשליחותם.

מנקודת מבט זו חסידי חב"ד-לובביץ' אינם כשאר החסידים המעדיפים להסתופף בגבולות הגיאוגרפיים והתרבותיים של קהילתם, נידונים להיוולד, לחיות ולמות בתוך ד' האמות שלה ולחיות מבודדים ככל האפשר מהעולם החיצוני מכוח מנהגיה הייחודיים והגבולותיה של קהילתם. אם חסידים אחרים ניסו ומנסים לשמר את עצמם ואת אופי היהדות שלהם באמצעות גטואיזציה מרצון, בחירה בידיש כשפתם הראשונה, לבוש שמצביע על זיקתם לתקופה אחרת ולמקום אחר, ו"הסתרת" הדור הצעיר עמוק בתוך גבולות הקהילה, חסידי חב"ד-לובביץ' אינם חובשים את השטריימל המאפיין חסידים המזוהים עם "חצרות" אחרות, ומעדיפים על פניו מגבעת רגילה. הנשים הנשואות נמנעות ממטפחות ראש שמשמשות רבות מהנשים החרדיות הנשואות לכיסוי השיער, ועוטות במקומן פאות נוכריות יפות שיכולות להיחשב בנקל לשערן שלהן. בחזות זו – לאו דווקא של אלה המצויים סביבם, אבל גם לא בהבדל גמור מהם – מרחיקים הזוגות הנשואים האמורים אל מעבר לגבולות של קהילתם, בתקווה ובציפייה לשנות את העולם.*

השליחים האלה חשים שכוחם אינו נובע מתוכם פנימה בלבד, אלא מאותה אישיות – הרבי, שהם מייצגים. אמונם ברבי ללא סייג וללא פקפוק אופייני לתנועה. כך למשל, במקרה של אברהם הכט, אחד מעשרת התלמידים הראשונים בישיבת "תומכי תמימים" של לובביץ' באמריקה, שיצא ב־1939, ערב הכיבוש הנאצי של רוב יבשת אירופה, בשליחותו של יוסף יצחק שניאורסון הרבי השישי, לישיבת "תומכי תמימים" בפולין.⁶ כאשר אמו של אחד מאלה שהצטרפו אליו הביעה חשש לגורלו של בנה הנוסע למקום שבו האנטישמיות מתבטאת באלימות כנגד יהודים, השיב לה הרבי: "אין לה ממה לחשוש. הוא עתיד לצאת והוא עתיד לשוב וכל דבר יבוא על מקומו בשלום." "בכך", סיכם הכט, "נמחו כל הספקות

* באשר לשטריימל שהאדמו"ר הקודם יוסף יצחק נמנה עדיין עם חובשיו, ראו פרק 2. נשים חרדיות רבות בוחרות לכסות את שער ראשן במטפחות, בכובעים או בפאות נוכריות הניכרות בבירור, אבל רבי מנחם מנדל הורה לנשות חב"ד-לובביץ' לחבוש פאות נוכריות. "לכבר גלית דעתי זה כ"פ [=כמה פעמים] שכסוי במטפחת (טיכל) בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] בדרותנו אלה, אינו מחזיק מעמד. כיון שבכל פעם ופעם עומדת האשה בנסיון אם לכסות כל שער או רק חלק מהם או כו' מפני שלא תתבייש מפני המלעיגים (אף שאינם אלא בדמיונה או לפעמים גם במציאות) משא"כ [=מה שאין כן] בלבישת שייטל [פאה נכרית], הרי אי אפשר להסיר את השייטל כשנמצאים במסיבה [כפי שאפשר לעשות אם מכסים את השיער במטפחת]. "אגדות קודש דמ"ש, איגרת מ' באדר תשי"ח, חלק טז, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשי"ח, עמ' של-שלא. ראו גם אגדות קודש דמ"ש, טז, קה"ת, כפר חב"ד, תש"ן, עמ' של-שלא. אנו מודים למאיה כץ וללייזר שם-טוב על עזרתם במציאת האסמכתאות האלה.

שהיו לנו. [...] אם הוא אמר שאין לנו ממה לחשוש, הכול בסדר גמור." די היה בהבטחות של הרבי להפיג את כל הדאגות והחששות. בתקופה הראשונה שלאחר המלחמה, כאשר החל הרבי מנחם מנדל לשלוח את שלוחיו אל מחוץ לגבולותיה של האורתודוקסיה היהודית, הביעו הוריהם של השלוחים חשש מפני שיגור ילדיהם בשליחות למרחקים, במיוחד למרחבי החברה המודרנית החילונית הפתוחה של ארצות המערב. אבל הבטחותיו של רבי מנחם מנדל, בדומה לאלה של קודמו, התגלו בסופו של דבר כמספיקות. לקראת סוף המאה ה-20 נעשה "מקצוע" השליחות ביטוי להצלחתה המרשימה של חסידות לובביץ', עד שזוגות צעירים של חסידים לובביץ' שאפו להיות שליחי הרבי לא רק משום שהוא דחק בהם, אלא גם בגלל לחץ חברתי כה חזק, עד שרבים התקשו לעמוד בו. ככל שיותר ויותר מצעירי (וצעירות) לובביץ' בחרו "בשליחות" וביציאה אל העולם, כך גברה הרגשתם של הנותנים בתוך המובלעת הלובביצית כי ננטשו מאחור.

נשותיהם של שלוחי חב"ד אינן רק משתתפות סבילות בעלות תפקיד משני במסגרת השליחות. אם בכל מקום אחר בעולם החסידי בפרט והחרדי בכלל מעודדים את הנשים למצוא בעל אידיאלי בדמותו של "בן תורה" העושה את רוב זמנו בלימוד תורה בישיבה ובכולל, מנשותיהם של שליחי חב"ד-לובביץ' בימינו מצפים שתצאנה עם בעליהן לעולם הגדול כשליחות. בפועל, חלק ניכר מעבודת השליחות אכן מוטל על כתפיהן, ובכלל זה הכנת סעודות שבת וחג לאורחים מכל הסוגים – שרבים מהם מוזמנים בהתראה קצרה – ופעילות בהדרכה ובטיפוח של היהודים המנוכרים כמעט לגמרי מהיהדות. מקצתן, כמו דינה גרינברג ממרכז חב"ד בשנחאי שבסין, הקימו בתי ספר. הנשים של שלוחי חב"ד-לובביץ' הן שליחות במלוא מובן המילה. יש להן כינוס משלהן, והסביבה הלובביצית מעודדת אותן לעסוק במשימת השליחות, ממש כשם שהיא מעודדת את הגברים.

אי אפשר כמובן להיעשות שליח בן לילה. במקרים רבים תחילת ההכשרה לשליחות היא בשנים הראשונות של העשור השני לחיים (ואולם אצל ילדי השליחים מדובר בחלק בלתי נפרד מחינוכם בבית), כאשר השליח-לעתיד משמש יועץ או עוזר במחנה קיץ לובביצ' או בבית ספר, במקום שיש בו כבר נוכחות של חב"ד. הוא או היא עשויים להבשיל לאחר מכן לתפקיד עוזר לשליח במקום מן המקומות. לבסוף, לאחר הנישואין, במקרים רבים בשנות העשרים המוקדמות שלהם, הזוגות הצעירים אמורים למצוא מקום שבו יוצבו לפעולה כשליחים.

בתחילה עשוי המקום הזה להימצא באזור שבו יפעלו בכפוף לשליח בכיר, ואחר כך עליהם למצוא מקום שבו יוכלו לתפקד ברשות עצמם ולשאת לבדם במלוא האחריות.⁷

דוגמה טיפוסית למסלול הקריירה של שליח חב"ד הוא הנתיב שעשה הירשי זרחי, תלמיד ישיבה חב"די צעיר שהוצב בבוסטון בשנות התשעים של המאה ה-20. הוא ביקש לפעול בין הסטודנטים היהודים של אוניברסיטת הרווארד היוקרתית, והתחיל בכך שהעמיד בכיכר הרווארד הסמוכה לאוניברסיטה שולחן, והפציר בעוברי אורח יהודים להניח תפילין. עד מהרה הבין שעליו לשנות את הטקטיקה, הואיל וסטודנטים בהרווארד אינם מתרגשים במיוחד מסיסמאות פשטניות ומריטואלים קלים. לכן החליט לערב אותם בדיונים מעמיקים יותר. ב-1997, לאחר שנשא לאישה את אלקי, הוא פתח עמה את בית חב"ד בהרווארד. בתוך שש שנים, בתמיכתם של מקצת אנשי הסגל האקדמי וסטודנטים, הצליחו בני הזוג לקבל הכרה רשמית במעמד מטעם האוניברסיטה ככוהני דת יהודים בקמפוס. בית חב"ד בהרווארד מצוי, על פי הגדרתו, בשליחות "בהשראת הרבי מלובביץ', מקום שבו יכולים יהודים מכל רקע ומידה של שמירת מצוות, ליהנות מלימוד מורשתם היהודית בסביבה חמה, מסבירת פנים ובלתי־שיפוטית." בשנת 2003 צעד זרחי – חסיד שלא למד מעולם בשום מוסד אקדמי – בגלימה ובמצנפת של האוניברסיטה, בטקסי ההסמכה של אוניברסיטת הרווארד. ב-2008 הוסיפו הירשי ואלקי זרחי לבית חב"ד שלהם "מרכז חוכמה" שמציע לבאים בשעריו מענה לכל עניין, החל בתשובות לשאלות בענייני מנהגים יהודיים וכלה ב"טיפול מקיף ומעמיק במגוון של נושאים ועניינים, מידי מלומדים ואנשי מקצוע חסידיים", וכן עצות בכל הנוגע ל"אהבה, ידידות, מיניות, אינטימיות, נישואין ועוד".⁸

בשנת 1999 יצא שלום גרינברג, יליד ישראל ובן ואח של שליחי חב"ד, עם רעייתו דינה לשנחאי – מרכז פיננסי עולמי בסין החדשה ואבן מושכת ליזמים ולאנשי עסקים יהודים.⁹ הוא פתח בית חב"ד בדירה קטנה והתחיל לחזר אחריו כל יהודי שהיה יכול לאתר בעיר (בשנחאי היו אז כמאה וחמישים משפחות יהודיות) ולהזמין אותו לסעודת שבת. היו פעמים שמספר הסועדים הגיע לעשרים וחמישה. כעבור שמונה שנות שליחות הסבו 400 איש לסדר פסח שנערך בבית חב"ד

* ברור השלישי של שלוחים מהסוג הזה התהליך הופך להיות כמעט למבצע משפחתי, וצעירים שאינם יכולים למצוא מקום משל עצמם או שליחות מסוג אחר נאלצים במקרים רבים לעבור הכשרה בטריטוריה של ההורים. מי שאין לו קשרים משפחתיים עלול להתקשות במציאת מקום לעבודת השליחות. וראו בפרק האחרון.

החדש, שהוקם במתחם של וילות־גן שאנג מירה בדרך הונג צ'או. בשנה שלאחר מכן אירחו בני הזוג גרינברג מדי שבת כמאה וחמישים איש בממוצע המתפללים בשני מניינים, והגישו סעודת שבת למאות. הם בנו מקווה טהרה וסיפקו מזון כשר לכל רחבי סין. בית הספר ומרכז הפעוטות שייסדו התחרו ברבים מהמוסדות המקבילים בקהילות יהודיות גדולות יותר. הם הרחיבו את פעילותם אל מעבר לנהר הואנגפו, לאזור המגורים פודונג, שבו אחיו של שלום, אברהם, שימש שליח, וגם הקימו מרכז משגשג לאם ולילד שהציע מגוון פעילויות – מארוחת צהריים משולבת בלימוד עד לחוג נשים ושיעורי תלמוד.

בשנת 2003, אשר והניה פדרמן, שני צעירים שנישאו זה מקרוב, רקמו תוכניות לצאת לפעילות מלאה כשליחים. פדרמן לימד אז בישיבה סמוכה לקברו של הרבי בקווינס שבניו יורק, ואשתו נסעה מדי יום לעבודתה בגן ילדים חב"ד בגריניץ' שבמדינת קונטיקט. כפי שאשר הסביר, הם "גילגלו את כל הארצות בעולם שנותרו בלי נוכחות של לובביץ' וחקרו על האוכלוסייה היהודית שלהן". קודם שדבקו ביעד מוגדר, הם שוחחו עם הרב יהודה קרינסקי, ראש "המרכז לענייני חינוך", הארגון המרכזי של חב"ד-לובביץ', ועם הרב משה קוטלרסקי, סגן יושב ראש ארגון השלוחים, ובעצתו של קוטלרסקי הם התיישבו באיי הבתולה ופתחו שם בית חב"ד בבניין Elysian Resort Beach. הם ייסדו באותו מקום את מה שהם קראו "מקלט הנשמה שלך בגן העדן של אמריקה", המציע רבים מן השירותים שהוזג גרינברג מספק בשנחאי.¹⁰

הזרחים, הגרינברגים, הפדרמנים ושלוחים כמותם היו יכולים לעקור למקומות כאלה, המרוחקים גיאוגרפית ותרבותית מצור מחצבתם, ולכנות חיים חדשים ומוסדות חדשים בלי לחוש שיידרדרו מבחינה דתית, או יבגדו באורח חייהם בלחץ סביבתם החדשה בשל שונותם החיצונית, או יזנחו את זיקתם לחסידות חב"ד, מפני שהוסיפו לפעול בהשראתו של הרבי והמשיכו להיות קשורים אליו. המשימה שהטיל עליהם סיפקה להם הגנה מוסרית. כפי שהסביר שלום ליפסקר, השליח כבר הרפור פלורידה: "רק בשל תחושה של ביטחון עצמי, גאווה ביהדותי, ידיעה שאני חלק ממשימה, הייתי מסוגל להמשיך לצעוד במורד הרחוב בלי לחוש מגווח ודוחה לחלוטין".¹¹ לעת מותו של רבי מנחם מנדל ב-1994 היו אלפי שלוחים פזורים ברחבי הגלובוס, במקומות אקזוטיים כמו קטמנדו בירת נפאל – שבה הם עורכים סדר פסח מהגדולים ביותר בעולם לתרמילאים היהודים הרבים שנמצאים בסביבה, ובמקומות בלב הציוויליזציה המערבית כמו לונג איילנד, ניו יורק, שמשופעים ביהודים המתנערים מקיום מצוות הדת. למען האמת, קשה

למצוא בעולם כיום מקום שיש בו יהודים רבים ואין בו שליח של לובביץ'. בכל הקמפוסים של האוניברסיטאות החשובות שבארצות הברית ובקנדה שיש בהם יהודים בכל מספר שהוא – שם, במוקדם או במאוחר, יופיע שליח של חב"ד-לובביץ' ויתחיל בעבודתו. ואכן בכינוס (התועדות) השלוחים ב-2009 טענו חסידי חב"ד-לובביץ' כי בחמש-עשרה השנים מאז מותו של הרבי (1994) הוכפל מספרם של השלוחים.¹²

קריסת ברית המועצות וגרורותיה ב-1989 עשתה את הארצות הקומוניסטיות-לשעבר לקרקע פורייה בשביל השליחים של חב"ד. נפילת הקומוניזם התירה את שיבתם למחוזות מוצאה של חסידות לובביץ', למקומות שבהם החלה פעילותם, עד שנאלצו לרדת למחתרת בימיו הראשונים של המשטר הבולשוויקי.¹³ אחרי האירועים הדרמטיים של 1989, שרבים מחסידי לובביץ' ראו בהם סימן לגאולה הקרבה ובאה וליכולתו של הרבי שלהם לחולל אותה, החלו שליחי חב"ד-לובביץ' להתפזר ברחבי האימפריה הסובייטית לשעבר ולחפש אחר יהודים הטעונים גאולה ועיצוב-מחדש של זהותם היהודית. שליח אחד – ברל לזר, בנם של שלוחים באיטליה ופעיל חשאי של חב"ד בברית המועצות לשעבר – זכה בידירותו של נשיא רוסיה דאז ולדימיר פוטין, הפך ל"רבי החביב" עליו, ובסופו של דבר נתמנה לרב הראשי של רוסיה. אחרים התבססו בשאר הערים והעיירות ברחבי האימפריה הסובייטית לשעבר. כמה שנראה לחסידי לובביץ' רבים כהתערבותה של יד ההשגחה בהיסטוריה, נחתו שלוחיו של הרבי בדנייפרופטרובסק (לשעבר יקטרינוסלב), העיר שבה גדל והתחנך מנחם מנדל למן היותו בן שבע, בעקבות מינויו של אביו לוי יצחק שניאורסון לרבה של הקהילה החב"דית המקומית.

בישראל, המדינה שבה ביקשו הציונות והסוציאליזם להגדיר מחדש את זהותו של היהודי המודרני, מציעים שלוחי חב"ד מודל אחר למה שראוי לו ליהודי להיות. כאמור, בעבר ביטאה חב"ד אידיאולוגיה אנטי-ציונית קיצונית, שמילאה תפקיד (כפי שעוד נראה) ביחסיה הראשוניים עם המדינה היהודית החדשה. אבל התמורה לא איחרה לבוא. בכפר חב"ד שנוסד ב-1949 בין לוד לבית דגן, כוננו חסידי לובביץ' בסיועה של הסוכנות היהודית וארגון הג'וינט מרכז שממנו יצאו שלוחים להקים בתי ספר של חב"ד ברחבי ישראל.* הם גם נחלו הצלחה

* אכן, כבר במאה ה-19 קמו קהילות של חסידי חב"ד בירושלים ובחברון, אבל הן היו קטנות ופעילותן מצומצמת, והיו מבוססות כלכלית על שיטת ה"חלוקה" של היישוב הישן, שהיישוב החדש הציוני ביקש להחליף.

בגיוס עולים מארצות המזרח התיכון ומצפון אפריקה, מאלה שחשו שהממסד הישראלי מקפח אותם ומזלזל בהם. בין השאר הם פתחו בעבורם בכפר חב"ד בית ספר מקצועי שסיפק הכשרה בנגרות, במכונאות ובעבודות מתכת. ב־1970 הוכרז הכפר כ"מרכז קליטה" לעולים חדשים, מה שסיפק לחסידי חב"ד הזדמנות נוספת להשפיע על אוכלוסייה זו. במרוצת העשור הבא החלו השלוחים של חב"ד לפקוד בסיסים צבאיים ולספק תמיכה מורלית-דתית לחיילים, בעיקר בתקופות החגים.¹⁴ כפי שנראה להלן, המעורבות של חסידי חב"ד ושל הרבי במדינת ישראל התעצמה לאחר מלחמת ששת הימים והגיעה לכלל השפעה של ממש על הפוליטיקה הישראלית ועל החברה הישראלית.

התפתחויות אלה נעשו אפשריות לא רק בשל האמונה המשיחית והביטחון ברבי. נדרשו לכך תמורות יסודיות בעולם שהיהדות המודרנית מתקיימת בו. התמורה החשובה ביותר קשורה לתחייה המרשימה של הדת בעולם המודרני. בראשית המאה ה־20 היתה הדת לקורבן בלתי נמנע של המודרניות – "האלים הישנים מזדקנים או כבר מתו," כתב אמיל דורקהיים, ואילו לדעתו של פרידריך ניטשה "אלוהים מת."¹⁵ אבל בסוף המאה ה־20 חלה התעוררות דתית חדשה בדיוק באותם מחוזות של הציוויליזציה המערבית שבהם הגיעה התרבות המודרנית להישגיה הגדולים ביותר.¹⁶ התמורה השנייה היתה קשורה לדרך שצעירי חסידי לובביץ' התמודדו עם העולם התרבותי החדש שהתפתח לאחר מלחמת העולם השנייה – עולם שרוב הקבוצות החסידיות ביקשו לשמור על מרחק ממנו. מבלי לחוש שהם נוטשים את זיקתם ליהדותם ולזהותם החסידית, יצאו הצעירים הללו מהמובלעת שנולדו וגדלו בתוכה להתמודד עם התרבות החילונית המודרנית "בטריטוריה" שלה, כשרבי מנחם מנדל והשליחות שהטיל עליהם הבטיחו להם – כפי שהרבי ניסח זאת – "רגש של כבוד, דווקא לאלו שעומדים חזק בדעתם ואין מתביישים ממי שלועג עליהם ולהשקפת עולמם."¹⁷ הוא הניח שהם יוכלו להתייצב על שתי רגליהם בשני העולמות – גם בעולם היהודי-דתני-מסורתי בעל המחויבות להלכה על כל דקדוקיה, וגם בעולם המודרני שבו המחויבות הזאת לדת עומדת במבחן ללא הרף, העולם שבו המחר של התמורה מעורר עניין רב יותר מהאתמול של המסורת. המנדט הזה הוא שקסם לרבים מהחסידים הצעירים, שחותרים, כפי שהראה אריק אריקסון, ל"חוויה של כוליות", שאותה הם מגלים כאשר הם "חשים רציפות מתקדמת בין מה שהם הורגלו להיות בשנים הארוכות של הילדות לבין מה שהם מבטיחים להיות בעתיד המצופה."¹⁸ אכן, תפקידו של השליח הציע דרך להיות כולי: לדבוק בלא סייג ביהדות, אבל לצאת לכל

מקום בעולם ולחיות הגדרה-מחדש. באווירת התחייה הדתית נעשו שלוחי חב"ד הצעירים ושליחותם קבילים יותר ומקובלים יותר הן באמריקה הן בכל מקום אחר שבו התקבצו יהודים בעולם המודרני.

התמורה השלישית שאיפשרה את כל אלה, קשורה לצמיחה כלכלית נמרצת, לגלובליזציה ולקדמה טכנולוגית, שגרמו וגורמות ליותר ויותר יהודים מהמעמד הבינוני (ורובם של היהודים לאחר המלחמה הפכו לבני המעמד הבינוני) לנוע ברחבי העולם ולתור בו לצורכי עסקים ולשם בילוי והנאה. בתוך הקבוצה הזאת ישנם יהודים דתיים שומרי מצוות שנוקטים לשירותי דת בכל מקום שהם נקלעים אליו, ויש יהודים אחרים, אדוקים פחות בדתם, או כאלה שאף שאינם דתיים, בהיותם רחוקים מביתם הם מחפשים סממנים של הדת והמסורת המבטאים את זהותם הייחודית כיהודים. שליחי חב"ד המוצבים עתה ברחבי הגלובוס יותר ממוכנים לספק את השירותים האלה לאותם יהודים המצויים בתנועה הרחק מביתם. הם עושים זאת לא רק למען אלה שזקוקים לשירותים אלה בגלל מחויבותם הדתית, אלא גם למען אלה שצריך "לעורר" את זיקתם ליהדותם.

כאשר שאלו את הרב גרינברג, השליח בשנחאי, את מי הוא נועד לשרת יותר – את היהודים שומרי המצוות שפוקדים את שנחאי ונזקקים לשירותים דתיים, או את מי שמעורבים בחיים היהודיים באורח מזערי אם בכלל, תשובתו היתה כי ברור שהוא נמצא שם למען הקבוצה השנייה: "אני שמח לספק בית כנסת וסעודה כשרה ליהודים דתיים שמבקרים בעיר. אבל אם לא הייתי כאן, היהודי שומר המצוות היה בכל זאת מתפלל, אף אם ביחידות, ואוכל את שימורי הסרדינים שהביא עמו; ואילו היהודים שאינם שומרי מצוות מתפללים מפני שאני ודינה נמצאים כאן ואוכלים מזון כשר מפני שאנחנו מספקים אותו להם. יהודים אלה הם הסיבה שתנועת חב"ד הגיעה לכאן, והם אלה שנשלחתי באמת לשרת."¹⁹

ולבסוף, השלוחים של לובקיץ', במיוחד אלה שמוצבים בקמפוסים אוניברסיטאיים ובקהילות דלות בפעילות יהודית דתית ומסורתית, נותנים מענה לחרדות גואות בקרב יהודים רבים הן ביחס להיעלמותה של זהות יהודית ייחודית בעולם המפתה והמשתנה תדיר, הן ביחס לתהליך הגואה של התבוללותם של יהודים בחברה הפתוחה ובתרבות הגלובלית של הסיבה הלא יהודית. השלוחים הפכו להתגלמות של הדת ולמייצגים של סוג של יהדות. בתור שכאלה הם זוכים לתמיכה כלכלית ומוסרית של יהודים, שחלקם אולי אינם רוצים להיות חסידים או אפילו שומרי תורה מצוות, אבל הם מוכנים לסייע לשליחי חב"ד כאחד

מהגורמים החשובים הנאבקים להמשכיותה של הזהות היהודית. אלה הרברים שמאפשרים לתרמילאים יהודים בקטמנדו, לאנשי עסקים בשנחאי, לסטודנטים בהרווארד ולנופשים באיי הבתולה לבוא לבתי חב"ד ואפילו לסייע להם. עוברי האורח היהודים האלה מוצאים בבתי חב"ד ברחבי העולם משפחה של חסידי לובביץ' דרוכה לעבודה ומאירת פנים, נכונה לסייע להם בסיפוק צורכיהם היהודיים ולהקנות להם הרגשה של בית בעולם גלובלי מנוכר ואנונימי.

לאחר מותו של רבי מנחם מנדל שניאורסון (בלשונם של חסידיו – "לאחר הסתלקותו") בג' בתמוז תשנ"ד (12 ביוני 1994), קיבלו השליחות וכינוסי השליחים ממד ומשמעות חדשים. לאחר "ההסתלקות" לא היה עוד הפארברדענגען הזדמנות להימצא בנוכחותו הפיזית של הרבי. תחת זאת היה הוועידה של השליחים למועד של זיכרון והפחת חיים חדשים במשימת השליחות ובנוכחות הכלל עולמית שלהם. אבל לא היה מנוס מקשיים שעלו כתוצאה ממותו של הרבי.

האדמו"ר הקודם יוסף יצחק שניאורסון, כבר הקדים להכריז שימות המשיח קרובים לבוא, ודורו הוא אחרון לשעבוד וראשון לגאולה, ויורשו מנחם מנדל שב וחזר על ההיגד הזה והעצימו. מאז מאמר ההכתרה שלו ("באתי לגני") הוא הניע רבים להאמין שהשליחות המשיחית מצויה בעיצומו של השלב האחרון והסופי שלה. באחרית ימיו האמינו כמעט כל חסידיו שמנחם מנדל עצמו הוא המשיח. "ההסתלקותו" הצריכה אפוא הבנה מחודשת של ההיגד ושל השליחות שמטרתה היתה להאיץ את התגשמותה.²⁰ שהרי "נבואה שהתגשמה מאמתת את מה שהיה לפני כן בחזקת אמונה. אך נבואה שכשלה ממחישה שהאמונה שמדובר בה היתה שגויה."²¹

ואולם אי אפשר שאמונתם של חסידים באדמו"ר שלהם תהיה שגויה בעיניהם, שהרי אם כך שוב אינם עוד חסידים, והוא חדל מלהיות הרבי שלהם. ויתור על האמונה אינו עולה כלל על דעתם של שליחי חב"ד, אשר בנו חלק כה נכבד של דרך חייהם ואופי תנועתם על האמונה בהיגד המשיחי האקטואלי וברבי, פרשנו. נבצר מהם לשוב הביתה ולוותר על השליחות, ובכך לוותר גם על תקוותיהם

* כדי להימנע מאזכור מותו של הרבי, החסידים משתמשים בדרך כלל בביטוי "ג' בתמוז" כלשון נקייה. אפשר לראות בכך המשך למסורת יהודית כללית, לאו דווקא בחב"ד, של הימנעות מהשימוש במילה "מות" (כינוי בתי קברות בשם "בית חיים" או "בית עולם" או "בית עלמין").

לדחוק את קץ הימים להביא את תור הגאולה. רציפות האמונה היא אפוא מסקנה המתבקשת כמעט מאליה. אין בכך כדי לומר שאפילו המאמינים לא לקו בספקות. האתגר התבטא בשאלה כיצד בדיוק לקיים את רציפות האמונה המשיחית למרות ה"הסתלקות". "המשיח עתיד לבוא," הבטיחה חסידת חב"ד לעיתונאי – ואולי גם לעצמה – ימים אחדים לאחר פטירתו של הרבי. "זה רק לא יקרה בדרך שחשבנו שיקרה."²²

כמעט בכל ה"חצרות" החסידיות, כולל בחסידות חב"ד, מתחיל בדרך כלל לאחר מותו של הרבי האדמו"ר הליך של מינוי היורש, בדומה למה שקורה בעקבות מותו של מלך. היורש הוא בדרך כלל בן, לעתים גם חתן, ובמקרים מסוימים גם תלמיד מובהק.²³ בחירת היורש עשויה לגרום למתח ולעימות בין קבוצות שונות ב"חצר" – במיוחד אם הרבי המנוח לא בחר בו במפורש לפני מותו, או לא השאיר צוואה שבה ציין מי יהיה הרבי לאחר פטירתו. לא אחת קרה ששושלות ו"חצרות" חסידיות התפצלו, וכנים או חתנים התחרו זה בזה על גיוס חסידים, תהליך שמביא גיוון ופיצול. במאה ה-19 וגם בימינו הביאו פיצולים אלה להקמתן של "חצרות" משנה בערים ובעיירות היהודיות שבסביבת ה"חצר" המקורית. כך היה גם בחסידות חב"ד במאה ה-18 ובמאה ה-19. לאחר מותו של המייסד והאדמו"ר הראשון שניאור זלמן, התחרו על נאמנותם של החסידים בנו דובער (1773-1827) ותלמידו המובהק של שניאור זלמן, אהרן הלוי הורביץ המכונה גם רבי אהרן מסטרשליה.²⁴ בסופו של דבר היה הבן דובער לאדמו"ר השני – האדמו"ר האמצעי – "דער מיטעלע רעבע", והוא שהקים את חצרו בעיירה לובביץ' (Lubawichi) במחוז סמולנסק שברוסיה הלבנה, ובכך עשה את השושלת לשושלת חב"ד-לובביץ'. האדמו"ר השלישי מלובביץ' היה מנחם מנדל (1789-1866), שנודע בכינוי "הצמח צדק" (על שם ספרו). משנפטר התמודדו בניו על כתר האדמו"רות. אחד מהם הקים "חצר" בעיירה קאפוסט (קופיס) שברוסיה הלבנה, ושלושה אחרים הנהיגו "חצרות" בלאדי ובבוכרויסק, גם הן ברוסיה הלבנה, ובניעז'ין שבאוקראינה. בנו הצעיר של "הצמח צדק", שמואל (הר"ש) המשיך להנהיג את החצר שבלובביץ' תוך כדי מתח בינו לבין אחיו. במשך השנים ומסיבות אלה ואחרות נעלמו ה"חצרות" המקבילות, וכאשר הגיע לניו יורק האדמו"ר השישי, יוסף יצחק, בנו יחידו של האדמו"ר החמישי רבי שלום דובער, לכוון מחדש את "חצרו" באמריקה, כבר היתה שושלת חב"ד-לובביץ' מקובלת ברבים כענף הבלכדי של חסידות חב"ד, אף שעדיין נמצאו בניו יורק חסידים שהיו נאמנים לענפים אחרים של חב"ד.²⁵

במהלך ההיסטוריה הארוכה הזאת של חסידות חב"ד-לובביץ' עבר שרביט ההנהגה מאב לבנו (אם כי לא תמיד לבן הבכור) גם אם לפעמים, כאמור, תוך כדי מאבק ומתיחות. אבל כאשר נבחר הרבי השביעי, מנחם מנדל שניאורסון, והוא כבן 48 וחשוך בנים, היה לחסידים ביטחון גמור שהמשיח יבוא עוד בימי חייו, ושוב לא תעמוד השאלה מי יהיה היורש לאחריו.²⁶ כך הבינו החסידים את האמור במאמר ההכתרה שלו "באתי לגני", ואמונה זו נשאו עמם מאז ועד שלקה בשבץ מוחי ובתרדמת שהביאה לפטירתו בבית החולים "בית ישראל" בניו יורק. עתה, עם "הסתלקותו", התקשו חסידי לובביץ' לבחור לעצמם מנהיג, רבי-אדמו"ר, חדש. לדידם לא ניתן כלל להעלות על הדעת אפשרות לחלופה לרבי מנחם מנדל שניאורסון – אחרי ככלות הכול הרבי הבטיח שדורו יהיה הראשון לגאולה הסופית. כדי להבטיח את רציפות החזון המשיחי הם התכחשו לסופיות המוות והוסיפו לראות ברבי מנחם מנדל את הרבי שלהם. נבצר מהם "לומר לו שלום": "אתה אומר שלום להוריק ויוצר את חיך שלך. הרבי הוא הקשר שלנו לאלוהים. הוא עוזר לנו מדי יום ביומו לחיות את חיינו."²⁶ ניתוק הקשר עמו היה לדידם מקביל לניתוק הקשר עם האלוהים הכול יכול. אם הרבי הבטיח להוליך אותם אל המשיח, חזקה עליו שהוא ממשיך לעשות זאת. אם הם הלכו אחר הרבי מנחם מנדל בהיותו בחיים בעולם הזה, הוא יכול להנהיגם גם בהיותו בעולם הבא.

הרעיון שהמנהיג-הרבי יכול להיות אדם שהלך לעולמו, המצוי "בחיים" שלאחר "החיים", אינו חדש בחסידות חב"ד-לובביץ'. למען האמת, מאז תחילת כהונתו טען רבי מנחם מנדל בתוקף שקודמו וחותנו רבי יוסף יצחק שניאורסון נשאר הרבי-האדמו"ר גם לאחר תום חייו הארציים, ואילו הוא מנחם מנדל משמש רק "צינור", המקבל הודעות מ"הרבי הקודם" (דער פרידיקער רעבע), כפי שיוסף יצחק כונה בין החסידים, ומעביר אליו את הבקשות והשאלות של החסידים. לכך נועדו הביקורים הקבועים של מנחם מנדל בחלקת הקבר של יוסף יצחק ("הצינור") בבית הקברות הישן מונטיפיורי בשכונת קמבריה הייטס בקווינס, ניו יורק. הוא לא חדל מלהציג את קודמו כ"נשיא דורנו ... שעומד ומשמש במרום, ועומד כאן ומשמש את צאן מרעיתו" ומי שיוליך אותנו, את חסידיו ואת עם ישראל כולו, לקבל את פני המשיח.²⁷

* רבי מנחם מנדל שניאורסון (1902-1994) מכונה תכופות בראשי התיבות רמ"ש. כינוי זה תואם את המינוח המקובל בלובביץ'; קודמו, רבי יוסף יצחק שניאורסון (1880-1950), נודע בראשי התיבות ריי"צ, ואילו האדמו"ר החמישי, רבי שלום דב בער (דובער) שניאורסון (1860-1920) נקרא רש"ב, וכן הלאה.

צידיק זה למנהיגותו של מנחם מנדל היה אמנם חשוב בתחילה. הוא עצמו חזר עליו שוב ושוב. אבל ברכות הימים, ובהדרגה, קיבלה מנהיגותו תוקף מכוח עצמו, מהכריזמה שלו, וכן מלמדנותו ומבקיאותו בספרות ההלכה, המוסר והקבלה, שלא לדבר על הספרות הפנימית החב"דית העשירה. בתודעתם של רבים מחסידיו צמחה דמותו כמנהיג דתי, עד שהאפילה על דמותם של קודמיו ובוודאי של הרבנים והאדמו"רים החסידיים בני דורו. עם מותו החיו חסידיו ושלוחיו את אותו רעיון שלו בדבר יכולתם לקיים סוג של שיח איתו. ואף שהוא נמצא בעולמות אחרים, כוחו עמו להמשיך לדאוג לצאן מרעייתו עלי אדמות ולהנחותו. כמעשיו עם רבו יוסף יצחק, כן נוהגים הם עמו – במידה דומה של נאמנות, אם לא למעלה ממנה, כפי שהיו נאמנים לו בחייו.

ואולם כיצד יוכלו החסידים עצמם להפוך ל"ערוץ" של "שיח" שבאמצעותו ימשיך הרבי להנהיג? ומה בנוגע לביאתו הקרובה של המשיח? שניהם – רבי יוסף יצחק, וביתר שאת יורשו, רבי מנחם מנדל – הבטיחו לחסידיהם שיום בואו של המשיח קרב ובא – הבטחה שהניעה את פעולותיהם, ועכשיו שניהם אינם בין החיים, ובואו של המשיח אינו נראה לעין. איך יוכלו להמשיך לדבוק באמונה בבואו הקרוב של המשיח? מנחם מנדל סייע לשיקום חסידות חב"ד לאחר מותו של יוסף יצחק, אבל מי יפיח בה רוח חיים עכשיו, לאחר מותו?

תהליך השיקום מהטראומה של מות הרבי החל, לפחות בחלקו, בבית הקברות. המנהגים הקשורים לאזכרה ביום השנה לפטירה החלו כאשר חסידים רבים הגיעו לבית הקברות לפקוד את "הציץ" של הרבי והביאו עמם פ"נים (פ"נ = פדיון נפש) – פתקים אישיים שבהם נרשמו שמותיהם ובקשותיהם. נתינת פדיון הנפש לרבי היא ביטוי לקשר הרוחני עם הרבי.*

לעלייה לקברי צדיקים, ובמילים אחרות ל"פולחן של קברי קדושים", יש היסטוריה ארוכה בחסידות ובקבלה.²⁸ היא מבוססת על האמונה שהצדיק – קדוש או רב גדול בתורה – יכול לשמש מתווך בין השכינה לבני אדם המאמינים בצדיקותו ובקדושתו, אפילו לאחר מותו.²⁹ תפיסה זו מבוססת על הנאמר בספר הזוהר,

* המונח "פדיון" הוא מונח מרכזי בחסידות בכללה, ומבטא את הקשר בין החסיד לרבי המעלה את בקשותיו/תפילותיו של החסיד לפני הקב"ה. בחסידויות אחרות (בעיקר בפולין) החסיד בדרך כלל מעביר לרבי גם סכום כסף במעמד מסירת פתק ("קוויטל") הפדיון. בחב"ד, לעומת זאת, המונח הוא "פדיון נפש" שמוסרים לרבי (לרוב לפני הימים הנוראים), או מניחים בעת הביקור על קברו של הרבי המת ("הציץ"), ואת הכסף נותנים לצדקה.

הוא הטקסט העיקרי של הקבלה, שלאחר מותו נוכח הצדיק "בכל העולמות" יותר מאשר בחייו.³⁰ המאמר התלמודי (בבלי, חולין ז ע"ב) "גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייהן" הוא הבסיס לתפיסה שהרבי "הצדיק" יכול למלא את בקשותיהם של חסידיו לאחר מותו יותר מכפי שהיה יכול להשיג בעבורם בעודו בחיים.³¹ חלק מאחריותו של הצדיק המת הוא "להעלות" בפני הקדוש ברוך הוא את עתירותיהם של החיים, ובמיוחד של אלה שמביאים את בקשותיהם ואת פדיון הנפש שלהם לקברו. מאמר הזוהר כי "עלמא לא מתקיימא אלא בגיניהון דמתייא [העולם אינו מתקיים אלא בגין המתים (שמתפללים עליו)]" משמש אסמכתה למנהג העלייה לקבר. זהו, כדברי תלמידו של האר"י הקדוש, המקובל רבי חיים ויטל (1542–1620), "הציון" – חלקת הקבר של הצדיק – הוא המקום הטוב ביותר להתייחד עם הצדיק, הואיל והנפש – החלק התחתון של נשמת הצדיק, נוכחת שם תמיד. מכאן אפוא שהעותר החי יכול להשיג בחלקת הקבר "מגע" טוב יותר עם "שארית הנוכחות" של הקדוש המת.³²

הפרקטיקה של עלייה לקברי האדמו"רים היתה תמיד חלק מהמסורת של חב"ד. שניאור זלמן מלאדי, "האדמו"ר הזקן" מייסד השושלת, כתב באגרת שהיתה לחלק מספרו תניא – הספר החשוב ביותר של חב"ד המציג את התפיסה התיאולוגית הייחודית של חסידות זו – שנשמתו של הצדיק מערה לחסידיו כוח חיות טרנסצנדנטלי, ואפילו לאחר מותו היא, הנשמה, "עומדת בקרבנו ממש", אלא שהדברים אמורים רק באלה הקשורים אליו באמת ובתמים.³³ לידם של המאמינים האמתיים הצדיק הנפטר נוכח בעולם הזה אפילו יותר משהיה בחייו. זו היתה הסיבה לחשיבותה הרבה של העלייה לקבר. איש לא החשיב תפיסה זו וביטא אותה בנוהגו הקבוע לעלות לקברו ("ציון") של חותנו יותר מהרבי מנחם מנדל שניאורסון. עכשיו, כשהוא עצמו "הסתלק" ולא היה יותר בין החיים, היתה פרקטיקה זו אחת מהדרכים של חסידיו "להתקשר" עמו "ולחוש" בנוכחותו.³⁴

אם 770 היה המקום לפגישה עם רבי מנחם מנדל בימי חייו, הנה "לאחר ג' בתמוז", כפי שחסידיו מכנים את התקופה שהחלה עם הסתלקותו הגשמית, נעשה בית הקברות מוקד מועצם של מסירותם, כפי שהיה לירידו של הרבי לאחר מות קודמו.³⁵ כאן, ממזרח לבית האחרון בטור של בתי מגורים חד משפחתיים צנועים, לאורך שדרות פרנסיס לואיס, בשכונת פועלים, רובם אמריקנים-אפריקנים, בקווינס, ניו יורק, לא הרחק מנמל התעופה קנדי, כוננו חסידיו חב"ד-לובביץ' מקום קדוש יהודי יוצא דופן, שקדושתו אינה נופלת בעיניהם מזו של כל מקום אחר עלי אדמות הזוכה להערצתם של יהודים. מוקד הערצתם הוא ה"אוהל" – מאוזוליאום

קטן עשוי אבן ונטול גג, שבו טמונים זה לצד זה שני האדמו"רים – יוסף יצחק ומנחם מנדל, מוקפים קברי בני משפחתם וקברי חסידי לובביץ' חשובים אחרים, ושביל מרוצף חוצץ ביניהם לבין חלקת קברי נשות חב"ד שהלכו לעולמן. מבקרים המבקשים להגיע ל"לאוהל", היינו ל"ציון", עושים את דרכם מאחורי טור הקוטג'ים הקטנים. בתוך הבית הסמוך ביותר לגדר בית הקברות התקינו חסידי חב"ד משרד קטן ובו קווי טלפון אחדים, מכשיר פקס ומחשב שמתוכנת לקבל איגרות ופדיונות המיועדים לרבי המנוח מאת עותרים מכל רחבי העולם – פניות שיונחו על הקבר. על המשרד מופקד חסיד לובביץ' צעיר ונעים סבר, יליד אנגליה, אבא רפסון, שממין ו"מכוון" את הבקשות האלקטרוניות. פעילות זו מתנהלת בכל שעות היום והלילה.

בקוטג' המרכזי יש חדר קבלה קטן שמוקרנת בו ללא הרף תצוגת וידאו, הכוללת אלפי שעות של שיחות הרבי והופעותיו הפומביות שתועדו בתמונות ובסרטי וידאו. המבקרים יכולים לשבת ולצפות בו בהילוכים חוזרים בעודם כותבים את בקשותיהם שיניחו אחר כך על קברו. כמה שהיה בעבר מטבח, הם נוטלים ידיים כדי לטהר את ידיהם קודם לביקור במקום מנוחתם של שני הצדיקים, וגם בעת היציאה מבית הקברות. בחדר הגדול ביותר בקוטג' יש בית כנסת וספרייה. שם יכול המבקר להתפלל וגם לעיין באוסף העצום של הספרים, השיחות והמכתבים שיצאו מתחת ידיו של הרבי מנחם מנדל בעודו בחיים, ועתה הם חלק ממורשתו. חסיד אחד מרבים שפקדו את המקום אמר על הספרייה שהיא "הרבי בספר".

רפסון הבחין תדיר במבקרים שפותחים את ספרי המכתבים של הרבי, בתקווה למצוא בדף שנפתח באקראי את תשובת הרבי לשאלה שהם מבקשים ממנו. דרך זו של קשר נעשתה אמצעי נפוץ לתקשורת עם הרבי.³⁶ רפסון עצמו לא מאמין בכך במיוחד; כבר נזדמן לו לראות רבים מדי שפותחים את הספר יותר מפעם אחת, מן הסתם לאחר שלא מצאו תשובה מספקת בפעם הראשונה.³⁷ אבל רבים מהמבקרים מוסיפים לדבוק בפרקטיקה הזאת.

במשך הזמן רכשו החסידים קוטג'ים נוספים כדי לאכסן בהם מבקרים ועותרים שזקוקים ללינה. בקוטג' אחד הוקמה ישיבה, בית גדול יותר ברחוב אחר משמש שיכונם של תלמידים שבאים להתעמק בכתבי הרבי. בסמיכות לישיבה הקטנה האמורה נבנה מקווה לטבילות יום-יומיות של חסידים מקומיים, ולצורכי אותם מבקרים שמבקשים להדר בהיטהרות לפני "בואם אל הרבי". בירכתי המתחם מצויים שני מבנים טרומיים גדולים למדי המשמשים מעין שטח היערכות לפני

הפתח הקטן של בית הקברות ומעבר מרוצף המוליך אל הקברים. במרוצת הזמן הפכו המבנים הטורמיים למבנים שגם בהם יכולים עולי הרגל לעסוק בלימוד או בתפילה. על שולחנות ארוכים במבנים אלה ובתוך הבית מונחות תיבות קטנות עשויות פלסטיק שקוף, ובהן ערמות של דפים ריקים ועטים לשימושם של מי שרוצים לכתוב פדיונות או איגרות קטנות לקב"ה ולרבי. באחת הפינות מוצעים בקביעות עוגיות, תה וקפה. בצד אחד הצריפים, בקרבת השביל שמוליך לקברים יש מדפים עמוסים "גארטלס" – אותם אבנטים שחורים שחסידי חוגרים למותניהם בשעת תפילה כדי להבדיל בין חלקי הגוף העליונים והתחתונים, בין הנפש ליצרים. מתחת ל"גארטלס" יש ערמה של נעלי בית בלריות (ולאחרונה "קרוקס") בשביל מי שמבקשים להשיל את נעלי העור מעל רגליהם, כשהם דורכים על אדמת הקודש של קבר הרבי. כאן נמצאים גם ספרי תהילים שרפיהם הבלויים מעידים על אינ-ספור האצבעות שדיפדפו בהם.

בצאתם מהצריף המבקרים יכולים להגיע חיש קל לחלקה הקטנה של נכבדי לובביץ' המקיפה את הציון של הרבי. מאז מותו זורמים לכאן עולי רגל מכל רחבי העולם, במקרים רבים בדרך אל נמל התעופה קנדי הסמוך וממנו, או אל 770 וממנו. בין המבקרים יש גם כאלה שאינם חסידי חב"ד. חלק גדול מהם יהודים בני עדות המזרח וצפון אפריקה, הבאים לבקש ברכות אישיות, גאולת נפשם מרע, התערבות השכינה, מרפא לחולים או אישור לבחירותיהם בחיים והנחיה מלמעלה – כבמקומות קדושים אחרים שהם רגילים לפקוד.³⁸ אך בשביל חסידי חב"ד העלייה לרגל ל"אוהל" – ל"ציון" – היא דרך לשמור על קרבה לרבי שלהם. הם נוהרים לכאן בימים שנחשבים למיוחדים בלוח השנה של חב"ד, כמו ג' בתמוז או י' בשבט (הוא יום פטירתו של רבי יוסף יצחק והיום שבו ירש אותו, כעבור שנה, רבי מנחם מנדל), וכן בימים שקודמים לכינוס השלוחים.

באותם ימים אפשר למצוא על המדרכות ובמבנים הטורמיים, בעצם בכל מקום בסביבה, ערמות של עלונים עמוסים בתפילות, במובאות ובמגוון של חומרים שתכליתם לסייע לעולי הרגל בטקס הדתי המלווה את הביקור בקבר. כל הפרקטיקות האלה הן וריאציות על ריטואלים ממוסדים של ביקורים בקברי יהודים, בתוספת מנהגים מיוחדים של חסידי חב"ד. מי שמגיע ל"ציון" מקיש על הדלת, משיל את נעליו, נכנס, קורא, ולאחר מכן, כפי שנהג הרבי, קורע את הפתק ("קוויטל" באידיש) שלו מעל הקבר ומניח את הקרעים על הקרקע, עם ערמה אדירה של פיסות נייר. עולה הרגל קורא פרקי תהלים ויכול להדליק נר נשמה. אפילו מבין הכוהנים – המנועים על פי ההלכה מכניסה לבית קברות

בגלל האיסור להיטמא למת – יש המרשים לעצמם לעלות לקברו של הרבי בגלל קדושת גופתו של הצדיק – הרבי, אף שהרבי עצמו אסר זאת.³⁹ לידם של רבים מהמאמינים, העמידה בתור לקבר בג' בתמוז או במועדים אחרים בלוח השנה החב"ד"י היא חלק בלתי נפרד מהחוויה. ההמתנה וכל ההכנות הטקסיות הנלוות אליה מזכירות את ההכנות המנטליות והרוחניות שחסיד אמת מצווה לעשות בטרם יקרב אל הרבי שלו. כפי שהסביר רבי ישראל שמוטקין, שליח שהגיע ממילוקי לביקור בקבר: "קודם לריאיון עם הרבי, חטוף ככל שיהיה, עליך להתכונן בכל לבבך ובכל מאורך, כך שתגיע לחשבון נפש ותחוש את הצורך בחיזוק רוחני. בעצם, לעולם אינך חש שהתכוננת די הצורך. וככל שהחסיד רגיש יותר מבחינה רוחנית, כן הכנותיו קשות יותר." יש הרואים את החוויה הזאת של העלייה לרגל לא כ"הליכה אל קבר" אלא כ"הליכה אל הרבי". הם הולכים "לתוכו", ושבים טעונים ב"הרגשות" ובהבנות הממלאות את דמיונם הפנימי.

"היום זה בדיוק כמו שהיה: עברתי דרך אותן ההכנות שעשיתי לפני שהלכתי לראות את הרבי בעורו בחיים," הוסיף שמוטקין כדי להסביר את יחסיו עם הרבי לאחר מותו של זה. באשר לתגובות של הרבי המת, שהעולים לקבר דוגמת שמוטקין מצפים לקבל, "הדרך שבה אתה מבקש כל דבר שהוא מהרבי קובעת את סוג התשובה שתקבל."⁴⁰ נטיית לבו של המאמין יכולה "לנטרל" את היעדרותו הגשמית של הרבי. אפשר שהוא מת במובן הגשמי, אבל הוא מוסיף לחיות רוחנית בקרב אלה הפונים אליו.⁴¹ בשלושת ימי הזיכרון של יום השנה למותו שצוינו בשנת 2007 דיווחו החסידים על 28,000 מבקרים ועל קרוב ל-40,000 פדיונות ששוגרו לבית הקברות באמצעות פקס.⁴²

רבים מאלה שהגיעו לבית הקברות ביום השנה לפטירה טענו שקיבלו הודעות מהרבי המנוח. אם בעבר היתה זו הכריזמה של הרבי שליכדה את חסידיו, הנה עתה מקשרת אותם יחדיו תחושה עזה של שכול ואובדן, וכן מחויבות משותפת להמשיך בשליחות שהוא עורר וגילם באישיותו. במובן מסוים, הקישור הזה והנחישות להבטיח את ההמשכיות הוליתו לסוג של תמורה ושל הטמעת הכריזמה של הרבי בקרב המתועדים.⁴³ איש מהם לא יהיה יורשו של הרבי, אבל במובן מסוים הקולקטיב וההתוועדות שלהם – בואם יחדיו – השיבו אותו לחיים.

באירועים אלה החסידים הוותיקים, במיוחד אלה שיכולים לספר על פגישותיהם עם המנהיג הנעדר, מקבלים משהו מן הכריזמה שלו. בעורו בחיים הם היו כעין עילית משנית, אבל בהיעדרו הם התעלו לרמה גבוהה יותר. כאשר

אחד מזקני החסידים מתחיל להציג את מה שזכור לו – סיפור, ניגון, או שיעור שלמד – מתקהלים סביבו צעירי החסידים ושותים בצמא כל מילה, כביכול לחדור לזיכרונותיו של המספר ולנכס את החוויה כולה לעצמם. הם עשויים אפילו לארגן פארברענגענים מסביב לחסידים בכירים שעברם האישי והזיכרונות שלהם מגיעים עד הימים הראשונים לכהונתו של רבי מנחם מנדל.⁴⁴ אפיזודה אחת מן הסוג הזה התרחשה בערב ג' בתמוז תשס"ז (2007), כאשר רבי ברל שם-טוב איש דטרויט, אחד מהשלוחים הוותיקים ביותר והראשון שהרבי מנחם מנדל שיגר ליעד באמריקה, פתח בשיחה עם אחד המבקרים על המשמעות של קשר עם הרבי ביום השנה לפטירתו, ונעשה תוך כדי כך לאבן שואבת לקהל של חסידים צעירים נלהבים. אביו של ברל שם-טוב, בן ציון, בן דורו של הרבי, היה חסיד מסור של הרבי הקודם עוד בטרם הוכתר לאדמו"ר, בעת שהיה תלמיד בישיבת "תומכי תמימים" ברוסיה. בניו ונכדיו היו שלוחים נודעים. השם-טובים היו קרובים במידה רבה לכל מי שהיו לו שורשים בסיפור החב"ד.⁴⁵ אברהם'ל שם-טוב, אחיו של ברל, עומד עתה בראש אגודת חסידי חב"ד – התפקיד הבכיר ביותר בחסידות בהיעדרו של הרבי. בדבריו הסביר ברל לקהל המאזינים הלהוטים שלו שהם, החסידים הצעירים, ממלאים תפקיד מכריע במה שמתרחש בחב"ד. "אלה שאינם זוכרים את הרבי בחייו הם חסידים גדולים יותר מן הזוכרים," ציין, "מפני שעליהם לעבוד קשה יותר כדי להחזירו."⁴⁶

כאן עמד חסיד ותיק שעודד ושיבח את הצעירים, אלה שההמשכיות הופקדה בידיהם. אם קיננו בהם ספקות שמא לא יוכלו לעמוד במשימה בהיעדרו של מנהיגם, הבטיח להם שם-טוב כי "הרבי מעניק לאדם את הכוח שנדרש לו." בעצם, כך טען, "הצדיק חי היום יותר מאשר אתמול." איך ייתכן כדבר הזה? "נשמת הרבי," הסביר ברל שם-טוב, "היא שהיתה המקור ליכולתו של הרבי להאציל ברכות, לא הווייתו הגשמית. והיום הוא בגדר נשמה יותר מכפי שהיה לפני כן." היה זה כמעט אותו טיעון עצמו שרבי מנחם מנדל הציג לאחר מות קודמו, או מה שרבי יוסף יצחק אמר לפני כן על עצמו.⁴⁷ עכשיו משמיעים החסידים את הנימוקים האלה: דווקא אי גשמיותו של הרבי מעניקה לו נוכחות גדולה יותר, ובלבד שהמתוועדים מאמינים ביכולתו לברך אותם ולהעלות את בקשותיהם ואת תפילותיהם לפני הקב"ה.

ג' בתמוז הפך, עבור החסידים, מיום אבל להילולה, ליום חג המבטא ניצחון במאבק על השליחות הנמשכת, והזדמנות להפגין לעצמם ולאחרים כי הם יכולים למצוא בתוכם פנימה "אנרגיה קולקטיבית שמתעלה ובה בעת מעצימה

את הפרט" – במילותיו של אחד השליחים. שלוש-עשרה שנים לאחר מותו של הרבי וההתרגשות שריחפה באוויר החליפה את הדמעות, כאילו היה זה ערבו של פסטיבל – כפי שאכן היה במובנים רבים.

אם בעבר סיפק הפארברענגען הזדמנות "לשוב ולהתחבר עם הרבי ולפעול הדדית עם עמיתים", הנה בהיעדר נוכחותו הגשמית נקבע המוקד של תשומת לבם בקרבתם לאלה שחשו את היעדרותו במלוא חריפותה. הפארברענגען שימש עתה בראש ובראשונה מכניזם חברתי, כניסוחו של אחד השליחים שהשתמש במילותיו של הנביא ישעיהו (מא, ו): "איש את רעהו יעזרו ולאחיו יאמר חזק" – על כל אחד ועל כולם יחד לסייע זה לזה ולהציע חוסן, תמיכה ועידוד. אם בעבר היה זה הרבי הכריזמטי בכבודו ובעצמו שניצח על ההתלהבות ועל התסיסה של חסידי, הנה עתה היו אלה האינטראקציה בין החסידים ומסירותם הנמשכת אליו, שעשו זאת.

במובנים רבים החלה הקבוצה בעצמה לגלם את הרבי עוד בחייו. החל ב"א בניסן תשמ"ו (20 באפריל 1986), יום הולדתו השמונים וארבעה, אימץ רבי מנחם מנדל את המנהג של הענקת שטרי דולר, שנתפרש כהפיכתו של כל אחד מהמקבלים לשליח מצווה לקיומה של מצוות הצדקה, ובכך להיות שותף פעיל לקירוב ביאתו של המשיח. "ובגלל קיום המצוות ובייחוד מצוות הצדקה תכף ומיד [תבוא] הגאולה האמיתית והשלמה על ידי משיח צדקנו", אמר הרבי בהזדמנויות רבות.⁴⁸ מתן שטרי הדולר היה למנהג מפורסם, ובשנות חייו האחרונות של הרבי הוא העניק עשרות אלפי שטרות כאלה לאנשים מכל סוג ומין שהגיעו ל-770 איסטון פארקוויי בימי ראשון. בהיאסף חסידי חב"ד ב"ציון" לרגל יום השנה השלושה-עשר לפטירתו, שוטטו תלמידי ישיבה צעירים – "התמימים", כפי שכינה אותם הרבי שלום דובער מייסד הישיבה החב"דית הקרויה "תומכי תמימים" – לאורך הרחוב בקדמת בית הקברות וחילקו שטרי דולר לנאספים. בעשותם זאת, הצעירים האלה, שלא ראו מעולם את הרבי בחייו, גילמו וביטאו גם את העתיד וגם את העבר. הם חיקו בפועל את מעשי הרבי, אבל על דרך החידוש. במקום להמתין לכך שהחסידים יעמדו בתור לקבלת הדולרים, הם יצאו אליהם.

הילדים, כפי שהרבי הרבה לומר, "קיבלו על עצמם שליחות מיוחדת להיות נאמנים עבור כל עניין יהודי" ובכלל זה "להשתמש במעות [חנוכה] שקיבלו על מנת לתת מהם תוספת צדקה", כמעשה שיש בו כדי להועיל לעם היהודי כולו, מפני שצדקה הניתנת על ידי ילד יש לה חשיבות יתר בהחשת הגאולה.

יתר על כן, תבע הרבי, לא זו בלבד שעליהם לתת צדקה, הם גם מצווים לעודד את שכניהם לעשות כמותם. תלמידי הישיבה צעירים שחילקו דולרים ליד בית העלמין עשו בדיוק כדבר הזה. בכך הם ביטאו את המשכיות פעולותיו של הרבי ושימשו "כלי" לזירוז ביאתו של המשיח. הדולרים שלהם היו הדולרים של הרבי, אבל עתה נתנו אותם החסידים באמצעות הילדים לכל הבאים. והם עשו זאת, כפי שהרבי אמר להם, מפני שאלוהים רוצה שיעשו זאת "בשמחה ובטוב לבב", כדי שהעולם ייעשה "מקום לשכינה".⁴⁹ יוזמתם נעשתה לשיחת היום ומקור לגאווה גלויה בקרב כל אלה שבאו ל"ציון".

החסידים האלה קיימו את הרבי המת בחיים גם באמצעות העמקה והפנמה בלתי פוסקות של ההיגדים הכלולים בספרות השופעת המבוססת על מה שהאדמו"רים של חב"ד לדורותם הותירו להם. הם נתנו את הדעת במיוחד שהצעירים, שלא ידעו את הרבי בחייו, ילמדו את המילים האלה ויטמיעו אותן. זה היה בעצם חלק ממערך הסוציאליזציה של חב"ד מאז ייסד האדמו"ר החמישי, רבי שלום דובער, את ישיבת "תומכי תמימים", וכלל בתוכנית הלימודים שלה לא רק את כתבי הקודש היהודיים המסורתיים אלא גם טקסטים חסידיים, או חסידים בלשונם, ובתוכם לימוד התניא, "שיחות", "מאמרים" (משמע דרשות), "דברי אלוהים חיים" (בראשי תיבות דא"ח) כנתינתם מפי אדמו"רי חב"ד, ו"איגרות" של האדמו"רים האלה שהועלו על הכתב, שוננו, נחרתו בזיכרון ושבו ונשנו. בדרך זו נעשו הטקסט החסידי, המורה והתלמיד לישות אחת. הרעיון של שיח עם הרבי באמצעות טקסט היה אפוא עיקרון מבוסס זה מכבר אצל החסידים האלה. העובדה שהרבי לא היה בקרבם במובן גשמי נעשתה בלתי רלוונטית לפגישות מהסוג הזה. לאמתו של דבר, לחסיד חב"ד הצעיר, שהיסוד האינטלקטואלי שבדברי הרבי ובדברי האדמו"רים הקודמים של חב"ד קריטי לידו, החיבור עם הכתוב נמנה עם ה"פגישות" החשובות ביותר עם הרבי.

באמצעות האנרגיה והמודעות הקולקטיביות שעוררו הפארברענגענים על ידי האימוץ של הזיכרונות, השיתוף בהם וזיקותיהם האמוציאונליות, ובאמצעות החזרה על מילותיו של הרבי והטמעתן, מקיימים אפוא חסידי לובביץ' את הרבי שלהם בחיים. כל זמן שהצעירים והזקנים נלהבים, משתוקקים ומסוגלים להשתתף בכל אלה, יש בכוחם – כך הם טוענים – לחוש את הרבי בקרבם ככוח מנחה. כניסוחו של לייזר שם-טוב, בן דור שלישי לשליחות, "כאשר הרבי נוכח כאן בגופו, היה

אפשר לחוש ביטחון בעצם ההסתמכות על הרבי שיזהה איומים והזדמנויות וינהיג את התגובה. לאחר ההסתלקות, שוב איננו זוכים בכך. ההרגשה הראשונית היא של פגיעות ובדידות. בסופו של דבר מגיעה התחושה שאנו יכולים לעשות כל זאת יחדיו, להזין את עצמנו זה מחוסנו של זה. התחושה הזאת מתחזקת בכל כינוס.⁵⁰ "האם נוכל בכלל לרדת לחקר העוצמה הקולקטיבית שיש לנו?" שאל-ענה רבי ארי סוליש, השליח החדש הצעיר והנלהב לאטלנטה, בדבריו לעמיתיו השליחים בסעודה בתשס"ו (2006).

אם ג' בתמוז היה ויעוד להזכיר בו את הקשר לרבי המנוח, מה היה כינוס השליחים אם לא חגיגה של הרשת שלהם ושל ביצועיהם? רשת השליחים היא הדבר שבו מקננים עתה החיים של לובביץ'. היכולת להפיץ את הבשורה, להשתלב בשליחות, ללמוד מעמיתים, לשתף בחוויות ובחוכמה, להכשיר זה את זה או ליצוק מים על ידיו של מי שהתנסה בהוויה של חסיד פתנועה, ואפילו ההזדמנות ליטול חלק בזיכרונות של העבר – כל אלה נותנים חיים לחסידי לובביץ' בהיעדרו של הרבי החי.

ישנה גם דרך נוספת שמשמשת את חסידי חב"ד-לובביץ' להחיות את הרבי החסר שלהם, והיא הומחשה בכינוס של 2006. קיר של מרקעי וידיאו הקיף את האולם העצום בריצף 94 במנהטן שבו נערכה ההתוועדות. הנוכחות בכול של מצגות הווידאו של הרבי עשתה את קולו ואת מילותיו לחלק ממשי מאוד של הכאן והעכשיו. על המרקעים התמזגו הווה ועבר לבלי הפרד במעין מטפורה חזותית של מה שהיה. כך, למשל, כאשר הרב משה קוטלרסקי פתח את האירוע בבקשה מהנאספים לשיר לחן שרבי מנחם מנדל לימד אותם, הבזיקה על פני המרקעים תמונתו של הרבי מלמד את הניגון. כאשר הרבי הווירטואלי החל לשיר, נראו על המרקעים החסידים שהיו נוכחים בפארברענגען שלו שרים איתו, ומכיוון שהמצלמות בכינוס הנוכחי סרקו פנורמית את האולם ושילבו בתמונה הבזקים של הנאספים השרים גם הם כאן ועכשיו, נכללו כולם בתוך המראה המרגש. שוב לא היה אפשר להבדיל בין הקולות של המשתתפים בעבר ושל אלה המשתתפים באירוע הנוכחי. הווירטואלי והממשי, העבר וההווה התגלו כמעט כבני-חילוף. ברגע ההוא היה אפשר לסלוח למי שדימה לעצמו כי הרבי איננו תמונה מרצדת על מרקע, אלא אדם ממשי הנוכח במקום. וזה היה, כמובן, עצם העניין.

"תשומת הלב של חב"ד להיראות כרכיב חיוני של משימתה הרוחנית התגלתה כצורך אסטרטגי לשרידות של הקהילה לאחר אובדן כבד", כתב ג'פרי שאנדלר.⁵¹

חסידים רבים הודו כי הם צפו במצגות הווידאו, הזמינות עתה במקוון כחלק מפרויקט תיעודי אדיר שמבצע ארגון המדיה החינוכית-יהודי בהנהגתו של אלקנה שמוטקין, צעיר בן שלושים ומשהו. מצגות אלה מאפשרות לחסידי חב"ד לראות את הרבי בדרכים שלא היו לחסידים בעבר לראיית אדמו"ריהם שהלכו לעולמם. תצלומי האדמו"רים שלהם נעשו לעזרים חזותיים חשובים בקיום הזיקה הרוחנית בין תלמידים וחסידים, במיוחד כאשר האדמו"ר היה מרוחק פיזית. תצלומי רבי מנחם מנדל והסרטים המתעדים אותו (שנעשו בעידודו, בשונה מאדמו"רים אחרים) הגיעו למספר חסר תקדים. הם נערכו מחדש בתוך סדרת הדיסקים "תורה חיה" (Living Torah), שבה נכללים קטעים מדרשות הרבי (בצירוף כתוביות תרגום לאנגלית, לעברית, לרוסית, לצרפתית, לספרדית ולפורטוגלית לשימוש של אלה שאינם דוברים יידיש). סדרה זו, כמוה כסדרת "רגעים מיוחדים" (Special Moments) וקטעים אחרים המתייחסים למעשי הרבי, זמינים למנויים ולרכישה פרטנית, ועושים את הרבי לנוכחות וירטואלית שכל אחד, כרצונו, יכול לחוות בה על מרקע. יש מקומות שהחסידים מקרינים בהם את המראות האלה במצאי שבת מדי שבוע בשבוע, תוך האזנה לדבריו של רבי מנחם מנדל על פרשת השבוע הרלוונטית. למי שלא היה נוכח בשיחה המקורית זו הזדמנות לחוות אותה לראשונה, ואילו לאחרים זו הזדמנות לראות אותה בדרך חדשה.

מקצת מהחסידים שחוו את הפארברענגענים המקוריים בנוכחותו של הרבי אפילו אומרים כי ככל שהוא חסר להם בוועידים האלה, הצפייה במצגות הווידאו מספקת משהו שעולה על העבר. באירועים המקוריים הציצו רוב הנוכחים בקושי כרבי, וההתבוננות בו נקטעה בשל הרחיפות מצד הקהל הרב, או שנבצר מהם מסיבות אחרות להתמקד בשלמות בדברים שאמר. והיו גם מי שציינו כי ההערצה שהם הגו לו מנעה מבעדם להתבונן בו במישור. לעומת זאת הצפייה במצגות הווידאו מאפשרת להם לספוג בנוחות את החוויה המלאה. עכשיו הם יכולים לראות את פני הרבי במבט מקרוב, ולצפות בו בדרכים שנבצרו מהם לפני כן. בהתייחסו לעיניו הכחולות החודרות של רבי מנחם מנדל, שאורחים מבחוץ הרבו לתארן בעקבות פגישה עמו, הודה אחד החסידים כי הוא עצמו לא העז מעולם להישיר מבט אל הרבי בעת שזה דיבר אליו. רק לאחר הצפייה במצגות הווידאו הוא גילה את "עוצמת מבטו של הרבי ואת כחול עיניו". במובן מסוים, המצגות האלה עשו את הרבי קרוב יותר ונוכח יותר מכפי שהיה בחייו. יתרה מזאת, הן עשו את הפגישה לאינטימית יותר. בדרך דומה מאוד למה שקורה לאנשים שצופים במנחה של דיון טלוויזיוני בשעות הלילה המאוחרות, בעת שהם פוגשים

את המנחה פנים אל פנים וחשים שהם מכירים אותו באורח אינטימי, מפני ש"הוא היה בחדר השינה שלי לפני שנדרמתי," כך יוצרת דמות הרבי, כפי שהוא נשקף בסרט הווידיאו, קרבה עם הצופה העולה לפעמים על חוויית פגישה ממשית. "באמצעות הווידיאו," מסביר המנחה של קטעי הסרטים של הסדרה "תורה חיה", "המשתתפים באירועים המקוריים חיים אותם מחדש ומתחברים אליהם מחדש, אך אלה שלא פגשו מעולם את הרבי, החוויה הזאת שבה ונבראת לפנייהם ומרגשת אותם באותה מידה. כמו שאמרה אישה אחת שצפתה במצגת וידיאו של הרבי ומיהרה לטלפן לשליח שלה ולומר לו בסערת נפש, 'רבי, הייתי עכשיו בפארברענגען הראשון שלי'.⁵²"

אין ספק, לאורך שנים התרגלו חסידי חב"ד-לובביץ' להתייחס לרבי כאל נוכחות וידיאו. רבות משיחותיו ומהופעותיו שודרו באמצעות לוויין בכל רחבי העולם בטכנולוגיה שהוא עודד ושייב כל עוד נוצלה לטובה. למתבונן בו עתה קל אפוא להאמין כי עודנו חי ומשגר את דברו לחסידיו, הגם ש"ממקום אחר". נוסף על כך, העריכה של מצגות הווידיאו וכן אופן הארגון שלהן על פי נושאים, אירועים וכדומה, מאפשרים לצופים לבדוד מתוך השיחות של רבי מנחם מנדל, שלא אחת הן ארוכות ומורכבות, או מתוך חיי השגרה ב"חצרו", את אותם רגעים וקטעי קול שאפשר לתרגמם לכל מה שהלב חפץ, להיגדים תמציתיים שמובנים לכל אדם – החל בכאלה שמועילים לשליחים בעבודת היום-יום שלהם, וכלה בתפיסות מעוררות השראה שמסייעות לצופה להגיע היישר אל עיקרי הדברים.

כך לדוגמה, באחד הדיסקים נראה הרבי בעת פארברענגען, מספר סיפור שתכליתו לומר שיהודי שומר מצוות אינו צריך להתכבש בקיום מצוות בנוכחות יהודים שאינם מדקדקים בכך, ואפילו בנוכחותם של לא יהודים. במרכז הסיפור ניצב איש עסקים יהודי שחכר יאכטה, ושאל את רב החובל שלה היכן נמצא צד מזרח כדי שיוכל לפנות בתפילותיו לעבר ירושלים. רב החובל הלא יהודי, מספר הרבי, מתרשם עמוקות מכך שאדם מצליח כל כך עדיין משבית את כל ענייניו שלוש פעמים ביום כדי להתפלל לאלוהיו. הרבי מכוון אפוא לסיטואציה שרבים משלוחיו עשויים להימצא בה בגין מאמציהם להרשים יהודים שאינם דתיים וכן לא יהודים – רבים מהם, אולי, אנשי עסקים מצליחים – בדבר חשיבותה של התפילה. הלקח מודגש בחתימת הסיפור: "אם כך, מסכם רב החובל, 'גם אני אתחיל לחשוב על אלוהים.' שמעתי זאת מכלי שני, 'מסיים הרבי, 'ואיני יודע אם רב החובל מילא אחר הבטחתו שיתפלל גם הוא, אבל גם המחשבה על הקב"ה

'תפילה' היא.⁵³ תפיסה אחרונה זו יכולה בקלות לבוא לידי שימוש בשליחות הלובביצ'ית להגברת המודעות לאלוהים בעולם היהודי.

לכן אפשר להבין את מצגות הווידאו כ"אמצעי למימוש המחויבות המתמשכת של חב"ד לעשות עקרונות נסתרים של תמורה רוחנית, שהיו בעבר נחלתה של עילית למדנית, נגישים ומשמעותיים לקהילה היהודית בכללותה."⁵⁴ אם בעבר נועד דימויו של הרבי לגרום לצופה לחוש קרוב יותר לאיש המופיע בתמונה, עתה יכול הדימוי להחליף את האיש עצמו. אם בשעתו היה הרבי החי יכול להימצא במקום אחד בלבד, עכשיו יכול הרבי הווידאו, הדימוי, להימצא בכל מקום. יש משהו מודרני במובהק באריות הווידאו הזאת של הרבי. הרבי יכול לחיות לעולם בהילוכים חוזרים, וכל אלה שמפעילים את מכשיר הווידאו יכולים לשוב ולהחיותו.

ומעבר לכל הדברים האלה חסידי חב"ד-לובביץ' נשארו קשורים למנהיגם לאחר תום חייו, גם בכך שהם ממשיכים בביצוע השליחות שהוא שיגר אותם אליה, שליחות שהם מוסיפים להיות משוכנעים בנחיצותה להבטחת גאולה לכל היהודים וגם לעולם כולו. הם עושים זאת בהתגייסותם למשימת השליחות במספרים גדלים והולכים. וזה היה בדיוק הדבר שהכינוס והפארברענגען הנלווה אליו נועדו להעלות על נס ולהעצים.

ואולם כמה זמן יוכלו חסידי חב"ד להתמיד בביצוע המשימה בלא שיגיע רגע הגאולה? האם יוכלו החסידים שציפו כי הרבי יוליכם לקראת המשיח עצמו למצוא את סיפוקם במה שהפך להמתנה אינסופית? ומי היה המנהיג שהוליכם לפרשת הדרכים הזאת? איך נעשה הוא לנוכחות כזאת בהיעדרו דווקא באמריקה שבה החסידות – כמו גם היהדות האורתודוקסית בכללותה – היתה אמורה להיעלם ולעבור מן העולם? מגין בא האיש הזה שבישר בתרועה על בואו של המשיח, והבטיח גאולה לעולם היהודי החילוני ברובו, שלדידו עצם הרעיון נראה מיושן ומבוטל? ואיך קרה שחסידי חב"ד החלו לצאת מהבועה שלהם, מתוך מסירות נפש, בשליחות לחילונים ולספקנים כדי לעורר את זיקתם למסורת ולדת

* בהמשך מסביר רבי מנחם מנדל כי מכיוון שרוב החובל היה גוי, נחישותו לחשוב על אלוהים היתה בבירור בגדר מילוי של אחת משבע מצוות בני נח, לנטוש את עבודת האלילים ולהאמין באל אחד. שיחה זאת שנאמרה בהקשר של מבצע שבע (מצוות בני נח) לשבעים אומות, (מונח תלמודי לזיהוי העולם הלא יהודי, שנחשב מסורתי כמורכב מאומות במספר הזה) (משחק מילים ברור על "770"), היתה הרחבה של השליחות הכוללת להכשרת הקרקע לגאולה המשיחית, שהצריכה לטענת הרבי גם שכנוע גויים לשמור את המצוות האלה, כך שגם הם יוכלו להיגאל. קו חשיבה זה לקוח מהרמב"ם.

היהודית? כדי לענות על השאלות האלה עלינו לשוב תחילה אל היום שבו מתקדמו של הרבי מנחם מנדל, רבי יוסף יצחק. ומשם נוכל להתחיל להבין איך קרה שהאיש הזה, שניצב בין העולם הישן לעולם החדש, בין קודש לחול, בין גאולה לטומאה, נהיה "הרבי".

לאירוע מכונן זה נפנה עתה.

פרק 2

מוות ותחייה

בבוקר יום שבת, י' בשבט תש"י, 28 בינואר 1950, בשעה שרוב חסידיו היו אמורים להימצא בדרכם לבית הכנסת לתפילת שחרית, נאבק על חייו רבי יוסף יצחק שניאורסון, האדמו"ר בן השישים ותשע של חסידות חב"ד-לובביץ', בביתו שב-770 איסטון פארקוויי, ברוקלין. הוא רכש את הבית סמוך להגיעו לארצות הברית כעשר שנים לפני כן.* בתו הבכורה, חנה גורארי, שהתגוררה בקומה השלישית, ירדה ב-7:45 לבית הכנסת שבקומה הראשונה של הבניין כדי לדרוך שאביה נמצא בחדר השינה שלו בקומה השנייה והוא חש ברע. הנוכחים הבינו מיד כי מדובר בסכנת חיים, ושני חסידים לא היססו לחלל את השבת ולטלפן לרופא.¹

ההידרדרות במצבו הבריאותי של הרבי לא היתה בלתי צפויה. זה שנים סבל מטרשת נפוצה, ובהיותו בן חמישים ושש כבר חווה אירוע מוחי. מרבית חייו עברה עליו במנוסה – תחילה מפני הגרמנים במלחמת העולם הראשונה, אחר כך מפני הקומוניסטים, ולבסוף מפני הנאצים – תלאות שהתישו את כוחו, וכחודשיים

* בתחילה הועלתה הצעה למנות את רבי יוסף יצחק לראש הקהילה החב"דית בשיקגו, אלא שהיא לא הבשילה מעולם. ניו יורק היתה גם העיר שאליה הגיע ב-1923 מלמדו של רבי יוסף יצחק, רבי חיים אברהם רב בער לוי'ן הכהן, שנודע בכינוי "המלאך". אבל הוא התרחק מחב"ד ומתלמידו לשעבר. הוא וחסידי ראו את רבי יוסף יצחק וחסידיו כמי שנלכדו בשבי התנועות המודרניות. (אפשר שהקרע חל גם מפני שרבי יוסף יצחק חש שמורו לשעבר העליבו באופן אישי.) לוי'ן, שנפטר ב-1938, וקבוצתו, היו למתנגדים חריפים של הרבי ושל חסידיו חב"ד, וקבעו את מרכזם בויליאמסבורג, ברוקלין, בשכונתם של חסידי סאטמר הקנאים והאנטי-ציונים. בכך נשללה אפוא האפשרות שרבי יוסף יצחק יעבור להתגורר שם. ראו Jerome Mintz, *Hasidic People* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992), 21, and Bernard Sobel, "The M'lochim: A Study of a Religious Community" (master's thesis, New School for Social Research, 1956).

לפני כן עבר אירוע לבבי שהוגדר על ידי רופאיו כהתקף לב "קל".² נוסף על כך הוא היה מעשן כבד וסבל ממשקל יתר. באותו הבוקר הוא לקה בהתקף לב נוסף. ד"ר אברהם (אבא) זליגסון ושלום דב בער אייכהורן, החסיד הצעיר שהיה אז המשמש התורן (משב"ק – משמש בקודש), נקראו אל מיטתו, והגיעו בתוך דקות אחדות.³ שניהם באו לכלל מסקנה כי המצב נראה חסר תוחלת. בשעה 8:07 בבוקר קבע הרופא את מותו.⁴

בעת פטירתו של הרבי היו בקרבתו כל אלה שהתגוררו ב־770. רעייתו, נחמה דינה, שישבה מול החלון וקראה תהלים, והבת הבכורה שלהם, חנה גורארי, שהפצירה בלהט ברופא להציל את אביה. מיד עם מות הרבי נכנסו שתייהן לחדר השניה, סגרו את הדלת והתייחדו עם הגופה לזמן קצר. בעלה של חנה, רבי שמריהו גורארי (גור־אריה), ובנם, נכדו היחיד של הרבי, שלום דובער, הרווק בן העשרים ושבע שכונה לימים בארי, שהו בחדר הסמוך. בחדר נכח גם חיים ליברמן, רווק ששימש מאז 1925 מזכירו, עוזרו ואיש סודו הנאמן של רבי יוסף יצחק, והיה עתה הספרן הראשי של חב"ד ושומר מפתחות הספרייה. ליברמן התגורר בבניין, בסמוך ל"חדר היחידות" של הרבי, ונחשב לבן המשפחה.⁵ כן היה שם שמואל לויטין, מזקני החסידים, חבר קרוב מאוד של הרבי שנמנה עם מזעיקי הרופא.⁶

בבניין הגדול והמפואר הבנוי בסגנון גותי שכן מרכז חסידות לובביץ' מאז כ"ב בחשוון תש"א (22 בספטמבר 1940), כמחצית השנה אחרי שהרבי הגיע לניו יורק. בקומתו הראשונה היה, כאמור, בית המדרש, ששימש גם בית כנסת. באותו בוקר שבת שוטטו שם אנה ואנה קומץ חסידים ותלמידי הישיבה "תומכי תמימים", והתלחשו על מה ששמעו מן המתרחש בקומות שמעליהם. על פי ההלכה והמסורת היהודית אין במותו של בן משפחה וגם לא מותו של רב גדול להשפיע על סדר התפילה או על קדושת השבת, ויש להשעות עד צאתה את כל הסימנים והסמלים הפומביים לאבל. אף על פי כן החליפה עצבות את החדווה הרגילה של תפילות השבת, וקריאת התורה נעשתה בניגון של אבלות המקובל בתשעה באב. אלה שחשו עצמם קרובים ביותר לרבי עלו בשקט לדירתו הפרטית; האחרים נותרו למטה ופתחו, כמקובל, באמירת תהלים לעילוי נשמתו של הנפטר. חרף העובדה שהשבת עמדה בעיצומה, פשטו השמועות על מות הרבי במהרה בסביבה הקרובה ובשכונות היהודיות הסמוכות, ובית המדרש התמלא והלך ככל שנקפו השעות.

אחד מבחורי הישיבה תיעד את אירועי היום ההוא ביומנו:⁷

...ממהרים חזרה ל-"770" עולים למעלה ואומרים תהילים. הרבה מהתמימים נמצאים כבר כאן. אצל כולם העיניים דומעות, הלב דופק. מחשבה רודפת מחשבה. מרגע לרגע מצטרפים עוד אנשים וכולם בוכים בקול גדול... כולם נדחפים לפרוודור... דלת חדר המיטות פתוחה, התמונה ברורה... שם על המיטה, מתחת לסדין... נמצא עטרת ראשו ותפארתו... הלב מתכווץ...

עם רדת הלילה וצאת השבת המו הרחובות שמסביב ל-770 המוני אדם שהגיעו לשכונה ממקומות אחרים, ורצו לברר אם השמועות שפשטו על מות הרבי אכן נכונות.

לאחר שיצאה השבת נתנו הנוכחים ב-770, במיוחד בני המשפחה, ביטוי מלא יותר לשכול שלהם ולאבלם. שמריהו גורארי, המבוגר משני החתנים החיים של הרבי, התעלף. שמריהו, שהיה עוזרו הקרוב של הנפטר לאורך שנים, היה אחיינו של איש עסקים מצליח וחסיד לובביץ', שהיה גם ידיד קרוב ותומך של אביו של יוסף יצחק שניאורסון וקודמו בכהונת האדמו"ר, רבי שלום דובער, ונקבר לצדו של רבי שלום דובער בבית העלמין שברוסטוב על הדון. על פי המסופר, רבי שלום דובער הוא שבחר בשמריהו גורארי להיות לבעלה של נכדתו הבכורה חנה. האדמו"ר החמישי תלה תקוות גדולות בנישואי חנה לשמריהו*, צאצא של המהר"ל (רבי יהודה ליווא) המפורסם מפראג, יוצרו של הגולם. רבי שלום דובער לא האריך ימים די הצורך להיות נוכח ביום חתונתם; הם נישאו זמן קצר לאחר פטירתו. שמריהו גורארי היה מן המעטים שנכחו במעמד קריאת הצוואה של האדמו"ר החמישי, מאורע רב חשיבות, כיוון שבמעמד הזה נאמרים דברים בשאלת הירושה והמשכיות ההנהגה.⁸ בנו היחיד של שמריהו, שלום דובער, שנולד ב-1923, היה היורש הזכרי היחיד של השושלת במאה ה-20, נקרא על שם אבי-סבו האדמו"ר החמישי של חב"ד.

בעת ששמריהו גורארי היה שרוי בעילפון פרץ בבכי גיסו וחתנו הצעיר של יוסף יצחק, מנחם מנדל שניאורסון. הוא ואשתו מוסיה למדו על הפטירה

* שמריהו גורארי היה היחיד מבין שלושת חתניו של רבי יוסף יצחק שלא היה קרוב משפחה של משפחת שניאורסון. אפשר שבעשור השני של המאה ה-20 ידע כבר הרבי שלום דובער על המשמעות הגנטית של נישואי קרובים, וכדי להבטיח את עתיד השושלת בחר לא בכך משפחה כחתן לנכדתו הבכורה. עובדה היא אכן שרק לשמריהו ולחנה היה צאצא, ואילו שתי בנותיו האחרות של רבי יוסף יצחק, שנישאו לקרובי משפחה, לא הביאו ילדים לעולם.

מהרב אייכהורן, שחש לביתם ברחוב פרזידנט, מרחק של כמה רחובות מ־770, להודיעם.⁹ ביומניהם ובזיכרונותיהם של הנוכחים במהלך השבעה בולטת עובדת בכיו הבלתי פוסק של מנחם מנדל לאורך כל השבעה ואף לאורך כל שנת האבל, במיוחד כל אימת שהוזכר שמו של רבי יוסף יצחק. עוצמת האבל שלו הטביעה רושם עמוק על הקהילה. האיש הזה, שנראה לפני כן מרוחק, שחי במשך שנים הרחק מהרבי ומחצרו, ואפילו לאחר שהגיע לברוקלין העדיף להתגורר בנפרד, נראה עתה בבירור כמי שלבו נשבר בשל אובדן הרבי יותר מלבו של שמריהו גורארי. בכור חתניו של הרבי אמנם התגורר בביתו של הרבי יוסף יצחק, אבל בכיו התדיר של החתן האחר העיד על זיקתו העמוקה לזכרו של הרבי הנערץ. אל מי היה על החסידים לפנות מעתה כמקור לנחמה ולהנחיה?

היתה זו שאלה נכבדה ביותר, שהרי האדמו"ר אינו כשאר המנהיגים הפוליטיים או המוסדיים. עליו מוטל לתווך בין החסידים לבין הבורא הכול־יכול, מי שמסוגל להאציל ברכות וגם להעביר לחסידים את רצון הקב"ה. הוא מידבק עם העולמות העליונים מחד גיסא, ומנחה את חסידי בהחלטות האישיות ביותר של חייהם מאידך גיסא. זוגות באים אליו בטרם נישואין לקבל את ברכתו; הנתקפים חרדה פונים אליו כדי לזכות בתקווה; החולים מבקשים את תפילותיו ואת עצתו. רק מי שיכול לשאת לברו בעול הרוחני והנפשי הכבד הזה ובאחריות החברתית הנלווית אליו, ויכול לשכנע אחרים שאכן הוא יכול לעמוד במשימה, רק מי שניחן בכריזמה אמיתית – יצלח.

רבי יוסף יצחק הלך לעולמו בלי להשאיר אחריו צוואה; הוא לא ציין בשום מסמך מי יקבל את נכסיו, ובכללם ספרייתו האהובה והעצומה שהכילה ספרים נדירים וכתבי יד של אדמו"רי חב"ד הקודמים, וגם לא רמז, עד כמה שאנו יודעים, בשום דרך מי אמור להנהיג את קהילת החסידים אחריו.¹⁰ שמועות שלא נמצא להן ביסוס אמין דיברו על קיומה של צוואה (ובה ננקב שמו של בארי, נכדו האהוב של יוסף יצחק),¹¹ שנעלמה ואולי הושמדה במתכוון. הבריות תהו מה גרם לרבי לא להשאיר שום הוראות בעניינים קריטיים אלה.¹²

היו מי ששיערו כי יוסף יצחק היה עד כדי כך בטוח שנכדו יירש את כתרו, שחשב כי אין שום צורך בצוואה. הכול ידעו כי בשעתו – כאשר השלטונות הסובייטיים עמדו לאוסרו, והוא חשש שמא לא ישוב משם – ניגש למיטתו של נכדו ובירכו: "יהי רצון אשר הוא הילד הלזה יחי' לאוי"ט [לאורך ימים טובים] יהי' גדול באחיו, יעמוד על אותו בסיס אשר עומד זקנו [הרבי שלום דובער] בלי חת מכל דבר בעולם, ילך באותו הדרך אשר דרכו כ"ק [כבוד קדושת] אבותי הק'

[הקדושים] בתעצומות עוז, דם קדוש הנוזל בעורקיו הבא בירושה מאב לבנו, לנכדו ולנינו ... והלוואי כי נכדי זה לכשיגדל יעמוד על אותו הבסיס ועל אותו המעמד אשר סללו הור' כ"ק אבותינו הק' לעמוד חזק בכל הנוגע לתורה ויראת שמים מבלי חת מכל מונע ומעכב וילחום בעד החזקת התורה ויראת אלוקים ויעמוד לישע יראי אלוקים.¹³ השתמעו מדברים אלה בבירור תקוותיו של הרבי שנכדו יגדל וילבש בעתיד את אדרת המנהיגות של חב"ד-לובביץ'. במשך שנים סייע בארי לרבי יוסף יצחק, צפה בכל תנועותיו, ומיהר לבוא אליו כל אימת שהרבי נזקק לו.¹⁴

תחלואיו של יוסף יצחק בשנותיו האחרונות מנעו ככל הנראה מאלה שהקיפו אותו לספר לו על השמועות הרווחות ביחס לנכדו – שבארצות הברית בחר בארי בדרך משלו שהפרידה אותו מדרכה של חב"ד-לובביץ', ולכן לא יוכל להיות מנהיג מקובל על רוב הקהילה. רבים הבינו, כפי שבארי עצמו הודה לימים, שאין לו שום עניין להיות אדמו"ר – עיסוק תובעני וטוטלי, וכפי שלמד בארי בשנים שסייע לסבו – כהונה הכרוכה בטיפול אינסופי בבעיותיהם האישיות ובחיהם של חסידי לובביץ' ושל אחרים הפונים לשאול בעצתו של הרבי. זה היה משהו שבארי לא רצה בו.¹⁵ כעבור שנים רבות הוא יאמר למראיין בניסיון להסביר את בחירתו: "החלטתי שאין זה סוג החיים שאני רוצה לנהל. רציתי חיים דומים יותר לאלה שניהל מנדל שניאורסון, חיי המדעים המחקריים," והתייחס בכך לתוכניות הקודמות של דודו, הרבי, לעסוק במתמטיקה ובהנדסה.¹⁶ אין ספק שבעוד בארי חושב ללמוד מדעים במקום להפוך לרבם של חסידים, שקל דודו מנחם מנדל, שאותו ביקש לחקות, לנטוש דרך חיים זו וללבוש את אדרת המנהיגות החסידית שהיתה ככל הנראה מיועדת לאחייו.

לאחר שלמד בישיבת "תורה ודעת" בניו יורק, חבש בארי בשנים 1944-1947 את ספסלי ברוקלין קולג'.¹⁷ בסופו של דבר היה ליועץ ניהול והתגורר בניו ג'רזי.

לימים יטענו תומכיו של רבי מנחם מנדל, אולי בצדק, שרבי יוסף יצחק החליט בשנותיו האחרונות כי לא חתנו שמריהו גורארי ולא נכדו בארי מתאימים לבוא על מקומו, אבל הוא הכיר להם תודה על טיפולם המסור בו, ולא רצה להכאיב להם או לנכר אותם ממנו, ולכן לא העמיד אותם על כך שהוא כבר בחר בחתנו האחר להנהיג את חסידי לובביץ' אחריו. ואולי היתה זו אמונתו העזה של רבי יוסף יצחק בביאתו הממשמשת ובאה של המשיח, שגרמה לו לדחות כל מחשבה על מותו ואפילו לשלול את האפשרות שילך לעולמו.

עניין זה של ביאת המשיח המשתהה היה ללא ספק בין הדאגות הדתיות הכבדות שהעיקו על חסידי חב"ד-לובביץ' בעקבות הסתלקותו של רבי יוסף יצחק. רבי יוסף יצחק הבטיח להם – ועמד על כך כמעט עד יומו האחרון – ששעתו של המשיח קרובה. בימים האפלים ביותר של מנוסתו מפני כוחות המהפכה הרוסית, ואחר כך מפני הרשע הנאצי נעשה רבי יוסף יצחק משוכנע יותר ויותר שהגאולה המשיחית ניצבת בפתח. "יהודים," הוא הכריז עם הגיעו לצפון אמריקה ב־1940, "אנו חייבים לעשות תשובה ולהציל את ילדינו ועצמנו מהסכנה. יש לשמור שבת וכשרות. גברים צריכים להניח תפילין ונשים צריכות ללכת למקווה. צריך לתת לילדים חינוך דתי. גם היהודים הדתיים חייבים לעשות תשובה, כל אחד לפי מצבו, להיות אדוקים באלוהים וטובים יותר זה לזה."¹⁸ סיסמתו היתה "לאלתר לתשובה, לאלתר לגאולה." מכיוון שהגאולה עמדה להגיע לאלתר, היה צורך בחזרה בתשובה ללא דיחוי של כל מי שרצה להיות בין הנגאלים. במשך זמן מה הדביקו החסידים סטיקרים שנשאו את הסיסמה הזאת בכל רחבי השכונה, אבל בשעתה היתה זו אמירה שרוב היהודים, מלבד חסידי חב"ד-לובביץ', התייחסו אליה במידה רבה של ביטול.¹⁹

עכשיו הוא הלך לפתע לעולמו, ונבואותיו על גמול ועל גאולה לא התממשו. למען האמת, התמורה שפקדה את יהודי אמריקה התבטאה בהתמעטות הזיקה שלהם למסורתם הדתית ובפיחות בשמירת המצוות ביחס לעבר, וכן בהתבוללות בתרבות האמריקנית של שנות החמישים של המאה ה־20. ברית המועצות הסטליניסטית, ראש אויביו של הרבי, היתה עתה חזקה מתמיד. הציונות הסוציאליסטית, החילונית – שהוא ואביו שללו תכלית שלילה ומפניה ניסה להתבצר – שבתה את דמיונו של העולם היהודי בעת שאלפי פליטים יהודים זרמו למדינת ישראל החדשה. ולא היה שום סימן למשיח או לגאולה. תחושה של אי נוחות החלה לכרסם בחסידים, מפני שהמציאות של מותו של הרבי חתרה תחת "האמונה המוחלטת כי כ"ק אדמו"ר ינהיגנו לקראת משיח צדקנו... איך יכול להיות?...?"²⁰ אין ספק שהחרדות הללו קיננו בבירור בנפשם של רבים מחסידי לובביץ' במהלך ההלוויה, בשעות אחר הצהריים של מחרת יום פטירתו של הרבי.

בני יורק טיימס דווח כי שלושה מארבעת הנתיבים של איסטון פארקוויי, בין קינגסטון ושדרות ברוקלין, נחסמו למשך כעשרים דקות במהלך טקס האשכבה, "כאשר שלושת אלפים בני אדם הצטופפו ברחובות ועל המדרכות בקדמת 770". בתוכנית המקורית נקבע שהארון יישא בצעדה רגלית לבית הספר של לובביץ'.

בשדרת ברפורד במרחק קילומטר וחצי מהבית. הגופה, שחסידיים אחדים נבחרו בהגדרה לעסוק בטהרתה, הונחה בארון עץ שהותקן מדוכן הלימוד של הרבי. אבל כאשר הובא הארון הזה לרחוב "היה הלחץ של ההמונים גדול עד כדי כך, שנושאו הניחו אותו במכונית בשדרות ברוקלין."²¹

רוב המלווים את הארון היו חסידי לובניץ'. רק קומץ חסידים של "חצרות" חסידיות אחרות, וכן רבנים גדולי תורה ותלמידי הישיבות וזרמים אחרים ביהדות החרדית, השתתפו בטקס האזכרה – וזאת על אף שרבי יוסף יצחק היה נערץ בקרב היהדות בכללותה בשל מאבקו למען היהודים הנרדפים בברית המועצות.²² הסיבה לכך נעוצה בעובדה שמאז הגיעו לארצות הברית לאחר שנמלט מוורשה הנחרבת במלחמת העולם השנייה, ולאורך כל העשור האחרון לחייו, הוא היה שנוי במחלוקת בשל תעמולתו המשיחית העקשנית והפומבית שהתחזקה והלכה. בתוך התעמולה המשיחית הזאת היתה טמונה ביקורת נוקבת על רבדים נרחבים של היהדות האמריקנית שקלות הראש שלהם בשמירת המצוות הולידה, כך טען, אסון וחורבן. רק חזרה בתשובה לאלתר, שלא התרחשה, היתה יכולה להבטיח, לשיטתו, את הצלתם של היהודים בארצות הברית מפני "חבלי המשיח" לפני בואו של המשיח, שלא בא בסופו של דבר. באוגוסט 1941, חמישה עשר חודשים לאחר הגיעו כפליט לארצו המאומצת – תודות למאמצים לחלצו מידי הנאצים שיהודים אשר חלקם לא דיקדקו בשמירת מצוות עשו – הוא טען כי "הקרירות ושוויון הנפש של היהדות המקומית [האמריקנית] לתורה ולאמונה" היו הרסניים לא פחות מהאש שפשטה באירופה, ואיימה "להשמיר יותר משני שלישים של העם היהודי".²³

רבים מבני זמנו של רבי יוסף יצחק גם הבינו כי במילים אלה מובלעת ביקורת על רבנים, מנהיגים דתיים וראשי ישיבות אחרים שנדמו *מחסרי אונים* בעליל להטות את היהדות האמריקנית לאדיקות דתית גדולה יותר. בניסוח שעקץ חלק נכבד מרבני אמריקה בעת פרסומו ב־1941, כאשר הטנקים של הגנרל הנאצי ארווין רומל איימו לכבוש את ארץ הקודש, קרא רבי יוסף יצחק ליהודים: "שוו בנפשכם מה היה מתרחש אילו כמה מאות הרבנים... היו מופיעים לפני הקהל בקול מבשר שהגאולה השלמה קרובה ושעינויי עם ישראל הם חבלי משיח שלפני הגאולה! מה אדירה ועצומה ההתעוררות שהיתה קמה בקרב כל חלקי היהדות."²⁴

בעיני יהודים רבים הוא הצטייר אז כמי שמאשים את הקורבן. רבי יוסף יצחק קיווה להציע מרשם לתחייה דתית ולשרידות יהודית, אבל תחת זאת הוא יצר תנאים שהולילו לדעיכת השפעתו באמריקה, דעיכה שהואצה

בגלל ההידרדרות במצבו הגופני בעת שחייו קרבו לסופם. הכרזות כאלה, שרכים מבעלי ההשפעה בחברה היהודית בארצות הברית ראו כמשיחיותו הרדיקלית (אם לא להשתמש בביטוי קשה יותר), לא חיבכו אותו על רבים מהמנהיגים הדתיים באמריקה, והביאו ככל הנראה להיעדרותם מהלווייתו.^{*}

רק מעטים, ואולי אף לא אחד, ציינו באותו מעמד את האשמותיו המשיחיות הפרובוקטיביות יותר, אולי מפני שמעשה כזה היה מזכיר לבריות את כישלונותיו של הרבי. בדיווחי העיתונות היהודית והכללית כאחת על מותו, לא היתה שום התייחסות לאמונותיו המשיחיות. תחת זאת עסקו הכתבות במחלה שהכריעה אותו, בפרקי החיים שעשה לאחר עזיבתו את ברית המועצות, במאמציו שעלו יפה לייסד ישיבות באמריקה ובישראל, ובאירוע שאירגן לצורך איסוף תרומות לישיבות הללו ("דינר"), שנועד להיערך בתוך שבוע.²⁵ המוסדות החינוכיים של קהילת לובביץ' היו אולי ההצלחה והמורשת המוחשיות ביותר של הרבי.

במהלך ההלוויה נותרה המשפחה מאוחדת בתחושת השכול שלה. בלימוזינה הראשונה שנסעה בעקבות הארון ישבו הנשים – אלמנתו של הרבי, נחמה דינה (מלווה באחות רחמנייה) ושתי הבנות שניצלו מהשואה, חנה גורארי ומוסיה (חיה מושקא) שניאורסון. אחריהן, במכונית השנייה, באו שני חתניו של הרבי – שמריהו גורארי ומנחם מנדל שניאורסון, בארי בנו של שמריהו גורארי, ושניים מבכירי החסידים אליהו סימפסון ומשה רב בער ריבקיין, וכן חיים ליכרמן. כאשר הגיע המסע כעבור חצי שעה לבית הקברות הישן מונטיפיורי, נטמן הרבי המת בקרן זוית בירכתיים, במקום שחסידי חב"ד החזיקו חלקה קטנה יחסית, למתיהם. לאחר סתימת הגולל אמרו שני החתנים קדיש. לא נישאו שום הספדים.²⁶

בשעה שהאבלים עזבו את בית הקברות, השאלה מי יירש את האדמו"ר ניקרה ללא ספק במוחו של כל אחד מהם. איש לא התבלט בהלוויה עצמה; הם היו משפחה אחת מאוחדת בצורה. אבל כבר בראשית "השבועה" החלו להתגלות סדקים באחדות המשפחתית, ועמם צצו סימנים למה שיהפוך להתמודדות על המנהיגות העתידית של חב"ד-לובביץ'. כיוון שבארי, נכדו של רבי יוסף יצחק והגבר היחיד מבני המשפחה שדם המנוח זרם בעורקיו, לא נחשב מועמד ריאלי

* העובדה שאיסוף התרומות האגרסיבי למוסדות לובביץ' נראה כמתחרה לאיסוף התרומות שלהם היתה ככל הנראה סיבה נוספת לכך שמנהיגים חרדים אחרים, כמו רבי אהרן קוטלר, שעוד קודם למלחמה טען שתלמידי ישיבות חב"ד אינם בחזקת "בני תורה", וניסו לגייס כספים מאותם מקורות עצמם, לא באו להלוויה. ראו יוסף יצחק שניאורסון, *אגרות קודש דיי"צ*, ו, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ד, עמ' קעא, קעג, קצורקצו.

להנהגה, לפחות לא באותה עת כאשר עדיין לא היה נשוי ואביו בחיים, היה נראה שהבחירה תיעשה בין שני החתנים. שניהם מיהרו לחתום על מכתב שהודיע לכל החסידים והתומכים שחסידות לובביץ' תמשיך בדרכה, ויש צורך דוחק בסולידריות פנימית.²⁷ עם זאת, לפי עדותו של בארי גורארי, כל אחד משני החתנים ישב "שבעה" בחדר נפרד ב-770, וקיים מניין משלו שבו אמר קדיש לאורך כל שנת האבל.²⁸ יתרה מזאת, כמקובל בנסיבות כאלה, כל אחד משני החתנים אמר דבר תורה (בלשון חב"ד – "שיחות") לאלה שבאו לנחמו. בהכרח, בין שכיוונו לכך ובין שלא, יצר הדבר תחרות בין השניים; דבריו של מי מפגינים מידה רבה יותר של הארה, בקיאות וחוכמה, וגם מי מהם מסוגל למשוך אחריו קהל מאזינים נלהב יותר, גדול יותר ומגוון יותר. תקופת האבל איפשרה אפוא לכל אחד מהם לחשוף את בקיאותו בכתבים החב"דיים, את יכולותיו האינטלקטואליות, את הפופולריות שלו בתוך הקהילה ומחוצה לה ואת הכריזמה שלו.

משקיף חיצוני אובייקטיבי היה עשוי לחשוב שההתמודדות מוטה מלכתחילה לטובתו של שמריהו גורארי. כיד ימינו של רבי יוסף יצחק (שישב לימינו, פשוטו כמשמעו, בכל האירועים הפומביים), גורארי היה אישיות מוכרת מאוד בחב"ד ובחוגים התומכים בה. רבי יוסף יצחק תיאר אותו כ"איש חלוק ומתון, מבין דבר לעומקו ואיש תבונות להבין במועצת דעת"²⁹ ברוסטוב על הדרון, שהאדמו"ר החמישי העתיק אליה את חצרו כאשר הגרמנים עמדו לכבוש את לובביץ' במלחמת העולם הראשונה. הוא היה זה שנלווה לחותנו יוסף יצחק אחרי שנעשה לאדמו"ר בביקוריו הקבועים בקבר אביו – ביטוי של אינטימיות רוחנית שמשמעותו בחסידות רבה. הוא היה עם הרבי בעלייתו לרגל לארץ הקודש, ונלווה אליו בביקוריו אצל רופאים ובמרחצאות הרפואה, ואפילו במסעו הראשון לארצות הברית בשנת 1929.³⁰ במרוצת השנים הוא היה זה שנשא באחריות לרבות מהמטלות האדמיניסטרטיביות של מנהיגות חותנו, ועמד בראש הוועד הפועל של אגודת חסידי חב"ד – גוף שעסק בדיון ובאכיפה בכל הנוגע בפרטים היום-יומיים של מה שהיה ארגון מורכב למדי, שנאלץ לבנות את עצמו מחדש כאשר הגיע הרבי לארצות הברית. בכל מקום שאליו התגלגל רבי יוסף יצחק במרוצת השנים – ברוסיה, בלטביה, בפולין, ועכשיו בארצות הברית – שמריהו גורארי, אשתו ובנו היו שם, איתו. עם היחלשות הרבי מחמת גילו ומחלותיו מילא שמריהו גורארי תכופות את מקומו בהופעות פומביות. היתה זו סקירתו של שמריהו גורארי על עשר השנים של ישיבות לובביץ' באמריקה, על המורשת המוסדית של הרבי, שפורסמה במובלט בעיתון היידי דער מארגען זשורנאל ביום ההלוויה.

בנו בארי היה, כאמור, הנצר היחיד שירש את דם השושלת, ולכן כמעט ולא היה ספק ששמריהו גורארי יוכתר לאדמו"ר הבא או כמנהיג לתקופת ביניים.

אבל אם שמריהו גורארי היה דמות מוכרת, ואולי אף נראה בעיני לא מעטים "כמשנה למלך", מעולם לא נקלעה לידיו הזדמנות אמתית להקרין יכולת אינטלקטואלית וכריזמה אישית. עכשיו היתה זו לכאורה שעתו. השאלה היתה האם יוכל מי שהיה יד ימינו של הרבי, איש של פרטים ארגוניים, לעלות ל"כס המלוכה"? להיות למקור הראה לחסידים? ואם לא, מי יוכל? לאלה שנמצאו בבית פנימה התשובה לא היתה ברורה כלל ועיקר.

מנחם מנדל שניאורסון, החתן הצעיר, היה אמנם בן "המשפחה המלכותית" בזכות נישואיו וגם מתוקף היותו צאצא ישיר של האדמו"ר השלישי, "הצמח צדק" שעל שמו נקרא. עם זאת הוא היה, כפי שיתואר להלן, מרוחק למדי מהחיים בחצר חותנו כחמש השנים שהוא ואשתו התגוררו בברלין, ובשבע השנים בקירוב של מגוריהם בפריז. שלא לדבר על כך שאורח חייהם בתקופות האלה לא היה חסידי במובהק. למען האמת, מנחם מנדל ואשתו שפתחו ב־1937 בהליכים לקבלת אזרחות צרפתית, חיו בבירות התרבותיות של אירופה המערבית בדרכים שנראו כגובלות באורח חיים קוסמופוליטי וחילוני. אפשר שאלמלא התרחשה מלחמת העולם השנייה הם היו נשארים בצרפת, הארץ שבה שיקע עצמו מנדל שניאורסון בלימודי הנדסה, בתמיכה כספית של חותנו. רק בהגיעו עם אשתו מצרפת לארצות הברית, ב־23 ביוני 1941, כפליטים מהכיבוש הנאצי ואחרי שנאלצו לראות את חלומותיהם ותקוותיהם לגור בפריז מנופצים לרסיסים, התיישבו שניהם, הרב מנחם מנדל ואשתו, לראשונה בקביעות בחצרו החסידית של רבי יוסף יצחק (בניגוד לפרק הזמן החטוף קודם נישואיהם שבו התגוררו שניהם בביתו בלנינגרד).³¹ ואפילו אז, כך נטען, יצא מנדל שניאורסון תחילה לעבודה בהרכבת מעגלים חשמליים במספנה של צי ארצות הברית בברוקלין, תוך כדי שימוש בכישורים שרכש בצרפת.³² בשונה משמריהו גורארי ומשפחתו, שהיו חלק ממשק הבית ב־770 (כפי שהיו בלנינגרד, בריגה וכוורשה בעת שהרבי התגורר בערים האלה), מנחם מנדל ואשתו החזיקו, כאמור, משק בית נפרד משלהם ברחוב פרזידנט 1304.³³ חרף היותה בתו של הרבי השישי ואשתו של הרבי השביעי, מוסיא לא השתתפה בחגיגות החב"דיות, בהתוועדויות של נשות חב"ד לובביץ'; אדרבא, לאורך כל חייה היא ראתה עצמה כ"גב' שניאורסון מרחוב פרזידנט", כמעט כמו להדגיש זהות שהפרידה אותה מחב"ד ומ"החצר" של אביה.³⁴

בשנים שחלפו מאז בואו לניו יורק ישב אמנם מנחם מנדל לשמאלו של חותנו באירועים פומביים, ויש עדויות – רבות מהן צצו במועד מאוחר יותר, לאחר שכוכבו דרך – על מעורבותו בענייני חב"ד ובלימוד תורה וחסידות בשנים שעשה מחוץ ל"חצר", ועל כך שגם ביצע בשנים הקודמות, בעיקר בשנים שחי בצרפת, שליחויות ומשימות "חשובות" שלא נודעו ברבים למען חותנו, אבל הוא נותר דמות אלמונית במידה רבה בקרב חסידים מן השורה, ובמיוחד בקרב בחורי ישיבות "תומכי תמימים".³⁵ כיוון שכך, השיחות במהלך "השבועה" ובשנת האבל היו לדידו גם סוג של "התגלות" – הזדמנות לחשוף הן את למדנותו, הן כל רכיב שהיה לו מהכריזמה הנחוצה לאדמו"ר.

למען הסר ספק, חסידים ולא־חסידים שנחשפו אליו לפני כן, ובכללם המעטים ששמעו את דבריו במרסיי ב־1941, ערב הגירתו לאמריקה, ואלה שנאספו בבית כנסת החב"די בפריז ב־1947, בעת שיבתו הקצרה לשם לאחר המלחמה, התרשמו הן מהידע שלו בספרות הדתית היהודית, הן מהקסם הנינוח שהקריז.³⁶ בניו יורק הוא נהג "להתוועד" (פארברענגען) עם חסידים אחת לחודש בכל "שבת מברכים" (השבת שבה מברכים את החודש הבא) לאחר תפילת שחרית, והמשתתפים האזינו לדבריו בשקיקה. בחוגים אלה הוא לא היה בחזקת לוח חלק.

חילופי משמרות בין־דוריים בשושלות חסידיות מתנהלים בדרך כלל בצורה חלקה אם הרבי מותיר הוראות ברורות ביחס ליורש המועדף עליו, לרוב על ידי ציון שמו של היורש בצוואתו; הדגם של משה רבנו הנוקב בפומבי בשמו של יהושע וסומך ידיו עליו ערב מותו, יכול לשמש דוגמה לסוג זה של הורשת תפקיד.³⁷ במקרה כזה הרבי החדש נהנה מכריזמה מורשת הנסמכת בעיקרה על הכריזמה של הקודם לו ושל כל השלשלת מדורות עברו, עד שהוא מצליח לגבש לעצמו כריזמה אישית בזכות הנהגותיו, חוכמתו והישגיו בעיני החסידים. אם אינו מצליח לרכוש את הערכתם והערצתם של החסידים שלו, תאבד השושלת את מעמדה ועלולה גם להיעלם לחלוטין. כפי שכבר נאמר, על פי חוקי הירושה הנוהגים בעולם החסידי, מי שהוא בן, חתן או תלמיד כריזמטי עשוי להיות כשיר לרשת אדמו"ר. אבל המצב מסתבך במקרים של טענות מתחרות לכתר והיעדר יורש נבחר בבירור. בשושלת חב"ד־לובביץ' היותו של המועמד בן או חתן היתה תנאי בל יעבור למנהיגות, אבל לא היה בכך כדי להבטיח תמיד מעבר חלק. במקרים שכאלה, לאחר שעניין המנהיגות מוסדר (תהליך שעלול להיות גרוש בתככים ובמזימות פוליטיות), היורש "המנצח" נחשב רטרואקטיבית כמי שיועד מראש, כבר מלידתו, למעמד הזה. העימותים מסביב לירושה מוסתרים, ממוזערים

או נידונים להיעלם בהיסטוריה המתוקנת של "החצר", הגם שחלק מהמתחים לציון שלילה – עלולים עדיין לרחוש מתחת לפני השטח, במיוחד בקרב אלה שזוכרים מה היה לפני עלייתו של הרבי האדמו"ר החדש. בסופו של דבר החסידים מציגים את המנצח כמנהיג הראוי ביותר שהוסמך לתפקיד באמת ובתמים. כל ספק המשתרך בעקבות הבחירה מסולק, ואפילו אלה שזוכרים אותו אמורים להניח לו להיעלם. הסיבה לכך נעוצה תמיד בצורך להבטיח את ההמשכיות ולמנוע עד כמה שאפשר זעזועים ומתיחות בנושא זה הרגיש מאין כמוהו. כך קרה בלובביץ' במרוצת 1950 ובראשית 1951. וכאשר הכול תם ונשלם, "הם הניחו את המפתח בכיס", כפי שאמר לימים האדמו"ר החדש.³⁸

עבר זמן עד שרבי מנחם מנדל ביסס את סמכותו ומעמדו באופן מוחלט מעל שמריהו גורארי. הוא נשען בעיקר על תמיכתם של בני הרור הצעיר מבין החסידים וגם על חלק מהחסידים הוותיקים. אך היה עליו להשיג שליטה על הארגון, על המוסדות של החסידות ועל הישיבות. כאן הוא נעזר בחבורה של חסידים ותיקים ובאיש ארגון מעולה כמו ר' חיים מרדכי חוראקוב, שהגיע לארצות הברית מלטביה עם יוסף יצחק, ונתמנה עתה לעמוד בראש המזכירות של האדמו"ר החדש.

המתח גאה במהלך שנת האבל, בעת שחסידיו לובביץ' – הן באמריקה הן בישראל, התלבטו בשאלה מי יהיה זה שינהיגם. הם חדרו להמשכיות וקיוו "להמשיך את שרשרת הזהב ולהחזיק אותה שלא תינתק חלילה".³⁹ לא נעלמה מהם כמובן העובדה שמנחם מנדל היה בעת ובעונה אחת גם צאצא ישיר של האדמו"ר השלישי, "הצמח צדק", וגם חתנו של האדמו"ר השישי. היו מהם ששלחו לו מכתבים ובהם ביקשו את עצתו, ורמזו בכך על נכונותם לקבל את הנהגתו.⁴⁰ היו ביניהם גם מי שפנו אליו בלי כחל ושרק וביקשו שיקבל על עצמו את הנהגת החסידים. כך היה, למשל, בפורים תש"י (פברואר 1950), כאשר זלמן שכטר, אחד החסידים הצעירים שלמד בישיבה בניו יורק, וקודם שעזב לארצות הברית היה מאלה שהאזינו לדרשתו של הרבי במרסיי, פגש את הרבי כאשר שב מביקור בקברו של האדמו"ר יוסף יצחק, ומנחם מנדל איחל לו שתפילותיו ייענו. על כך השיב שכטר: "הן ייענו אם לא יימצא אדם שיפריע לכך. אני מתפלל שיהיה לנו רבי, שאתה תהיה הרבי הזה ושתזכה להתברך בילדים."⁴¹ שניהם פרצו בבכי, אולי כסימן למכאובו של מנחם מנדל על ערירותו, ולראגתם של החסידים להמשכיות השושלת.⁴²

תפילה זו להמשכיות פיעמה בוודאי בלבבותיהם של רבים מהחסידים באותה עת, בהיותם מודעים לכך שענפים אחרים של חב"ד, שהיו מצאצאי בניו של

האדמו"ר השלישי "הצמח-צדק", נכרתו מפני שלא נמצאו להם מנהיגים שימשיכו את השושלת.⁴³ לאחר שהתעשת הגיב מנחם מנדל על דברי שכטר, וגם על דבריהם של כל מי שחששו ביחס להמשכיות השושלת באמירה שחמקה במיומנות מן הבעיה, ונעשתה תו היכר של מנהיגותו. הוא קבע בתוקף שהאדמו"ר המנוח עודנו מוסיף להנהיג את חסידיו: "אבל יש ויש לנו רבי. אין שום חשיבות למקום הימצאו – בעולם הזה או בעולם הבא."⁴⁴

ובכל זאת, העובדה שיוסף יצחק המנוח לא השאיר אחריו צוואה ובה הוראות מדויקות, הותירה את כל חסידיו במבוכה. היו חסידים שעלו על קברו וביקשו הנחיה.⁴⁵ אחרים טענו שזכו לחלומות ולחזיונות, ובהם נודע להם כי החתן הצעיר אמור להנהיגם.⁴⁶ סירוביו החוזרים ונשנים של מנחם מנדל והתאפקותו המופגנת נראו לתומכיו לא כדחייה אלא כעידוד לגיוס תומכים נוספים בו, על מנת לשכנעו לעטות על עצמו את אדרת האדמו"רות.

ביום טוב שני של חג השבועות תש"י (23 במאי 1950), התייצבו לפניו תומכיו החסידים וביקשוהו שיאמר "מאמר חסידות", וירמוז בכך על נכונותו לקבל על עצמו את התפקיד של רבי. הוא סירב, אך על פי אחד הדיווחים הוסיף שאין הכרח להשמיע דברים מעין אלה דווקא באותה עת; אפשר, כך אמר, להשמיעם כעבור זמן מה. חסידיו ראו בכך סימן שהוא אכן שוקל בחיוב את קבלת המנהיגות.⁴⁷

כמו אחרים הבין מנחם מנדל שחסידות לובביץ' נמצאת בסכנה קיומית וזקוקה נואשות לרבי, בין השאר בשל העובדה שהבטחותיו של יוסף יצחק על קץ ההיסטוריה ותחילת הגאולה לא התממשו, והוא היה משוכנע שגיסו אינו מסוגל לענות על הדילמות שחסידות חב"ד ניצבת בפניהן. באשר לעצמו, הוא הבין שעתידו בלובביץ'. החלום הישן לעסוק במקצועו כמהנדס חשמל ומכונות שוב לא היה עבורו, כמהגר חדש בן 49, ריאלי. הוא גם לא ראה את עצמו נתון למנהיגותו של שמריהו גורארי.

בי"ח באלול תש"י (31 באוגוסט 1950) נערכה בישראל התוועדות כלל-ארצית של חסיד חב"ד לציון יום הולדתו של מייסד השושלת רבי שניאור זלמן, ובה התקבלה החלטה בזכות בחירתו של רבי מנחם מנדל. מיד אחר כך נשלח לו מברק ברכת "מזל טוב". למחרת דווח על כך בעמוד הראשון של המודיע, עיתונה של אגודת ישראל, בכותרת: "הג"ר [הגאון רבין] מנחם שניאורסון הוכתר כאדמו"ר מלובבייץ [כך]!". שום תגובה לא נשמעה מצד המועמד.

"ט בכסלו נחשב לחג החשוב ביותר כלוח השנה החב"די. יום זה נחשב 'ראש השנה לחסידות', ובו הם מציינים לא רק את יום הולדתו של המגיד ממזריץ',

תלמידו וממשיכו של הבעל שם טוב, אלא בעיקר את יום השנה לשחרורו מהכלא של האדמו"ר הזקן, תלמיד המגיד, רבי שניאור זלמן מלאדי, אבי שושלת חב"ד. ביום זה, בשנת תשי"א (28 בנובמבר 1950), נאסף בבית הכנסת שבקומה התחתונה של 770 קהל גדול אשר לא נראה שם זה שנים. האולם היה מלא עד גדותיו. באוויר עמדה תחושה של ציפייה. אבל שום דבר דרמטי לא קרה. כעבור כמה שבועות, בכ"ד בטבת (2 בינואר 1951), במעמד האזכרה לרגל יום השנה למוותו של רבי שניאור זלמן, מועד שגם לו חשיבות בחב"ד, שבו ועלו הציפיות שיובהר מי הוא הרבי החדש. קבוצת רבנים ידועים בחסידות חתמה על "כתב התקשרות" – מסמך המבטא את זיקתם הרוחנית למנחם מנדל, ונכונותם ורצונם לקבל את מנהיגותו. הם ציפו שמנחם מנדל שניאורסון יקבל על עצמו את כתר המנהיגות ביום השנה הראשון, היארצייט, למוותו של יוסף יצחק, שהיה אמור להתקיים שבועיים אחר כך. "כתב ההתקשרות" פורסם בכמה עיתונים יהודיים ונראָה שהעברת שרביט המנהיגות היא עובדה מוגמרת. ואכן הכותרות בעמודים הראשונים של העיתונים דער טאג ודער מארגען זשורנאל מיום כ"ו בטבת תשי"א (4 בינואר 1951) הודיעו ש"רבי מנחם שניאורסון נעשה מחליפו של הרבי מלובביץ' זיכרו לברכה". למרות זאת רבי מנחם מנדל טרם נתן את הסכמתו הפורמלית לקבל על עצמו את "נשיאות" חב"ד-לובביץ'.⁴⁸

לקראת יום השנה הראשון לפטירתו של יוסף יצחק גברה התמיכה בהכתרתו של חתנו הצעיר. בהיסטוריוגרפיה הרשמית של חב"ד מצוין היום הזה – "היארצייט" הראשון של הרבי הקודם – כמועד שבו קיבל מנחם מנדל שניאורסון "רשמית" את ה"נשיאות", ומאז הוא נחוג בתור שכזה.⁴⁹ אבל בחינה מדוקדקת של האירועים בשעתם מלמדת על תהליך מורכב יותר. בפועל, שנת המעבר לאחר מות האדמו"ר השישי לא היתה שנה רגועה אלא לוותה בתככים ובמריבות. אהרליך ועדויות אחרות מספרים על מסע השמצות אכזרי כנגד שמריהו גורארי. קטעים מיומנו של רבי יוסף יצחק על שמריהו גורארי בימי המסע לארץ ישראל (תרפ"ט-1929), שבו התלונן על התנהגות לא מנומסת ולא מתאימה של שמריהו גורארי, הופצו בין החסידים. תלמידי הישיבה "תומכי תמימים" – תומכיו של מנחם מנדל, לעגו לשמריהו גורארי, ביזו אותו בפומבי והתגרו בו בעת שהשמיע את "שיחותיו" לפני חסידים. מעשים אלה גררו לא אחת תגובה רגזנית מצד שמריהו גורארי שהעמידה אותו שוב במצב נלעג. הקרובים לשמריהו גורארי (אשתו של יוסף יצחק, חנה גורארי, בארי הבן וחיים ליכרמן) ראו במנחם מנדל אחראי למעשים אלה, והעוינות כלפיו גברה.⁵⁰

ככל שקרב היארצייט, כן גברו הראגה והמתח בקרב החסידים ביחס לעתיד. בשבת שקדמה לארצייט, שבת פרשת בא של ספר שמות, (ו' בשבט, 13 בינואר 1951), המספרת על נס גאולת מצרים (הגאולה הראשונה) ועל חג הפסח, חג הגאולה, היתה האווירה טעונה במיוחד. התפילה, כפי שמספר אחד מתלמידי הישיבה ("התמימים") ביומנו, היתה "בהיכל כ"ק [כבוד קדושת] אדמו"ר נבג"מ (הרבי יוסף יצחק) נוחו בגן עדן מקדם]", ושם התפללו שני הגיסים המתחרים. אך בעוד שמריהו גורארי ותומכיו נשארו וקראו שם את ההפטרה, ירדו מנחם מנדל וחסידיו למטה, לבית המדרש הגדול ב-770. "המפטיר למטה", ממשיך בעל היומן ומספר, "היה כ"ק אדמו"ר שליט"א [מנחם מנדל] הוא בכה מאוד במפטיר [מתוך ספר ירמיה פרק מו, יג-כח] ובעיקר בפסוק האחרון [אתה] אל תירא עבדי יעקב [כי אתך אני] וכן בברכות [ההפטרה] כשאמר 'כי בשם קדשך נשבעת לו שלא יכבה נרו לעולם ועד',⁵¹ הרעיון של גלות וגאולה לנוכח מוראות השואה, וכן נוכחות הנעדר והיעדרותו הידהדו בעוצמה בפרשה ובהפטרה האלו, ובכיו של מנחם מנדל ביטא זאת. דמעותיו, שזלגו תכופות במשך כל שנת האבל, חיזקו את הדרמה, הגבירו אותה, והדגישו את החרדות והפחדים שקיננו בלב כולם ביחס לעתיד. עם זאת יכולתו להתעשת היה בה כדי לנסוך ביטחון ואמונה.

" בשבט חל באותה שנה [תשי"א-1951] ביום רביעי, 17 בינואר. חרף אי הנוחות שהיתה כרוכה בכך – שהרי באמצע השבוע רוב האנשים עסוקים בעמלם – נוכחות החסידים היתה גבוהה יחסית. היו גם מי שהתכוונו להישאר לסעודה השנתית (ה"דינר") של ישיבות חב"ד-לובביץ', שאליה נאספו ובאו תורמים וחסידים, שרבים מהם הגיעו מחוץ לעיר, והיתה אמורה להתקיים במוצאי יום ראשון שלאחר מכן, י"ד בשבט (21 בינואר) במלון בילטמור במנהטן. הכול חשו כי לקראת תום שנת האבל עומדת חסידות חב"ד בנקודת הכרעה.

על פי תיאורו של עד ראייה אחד חסידים רבים כתבו פ"נים [פדיונות נפש] שבהם ביקשו שרבי מנחם מנדל יקבל על עצמו את ה"נשיאות", וקראו אותם על חלקת הקבר. היתה בכך משום העברה סמלית של הבקשות האלה לקבלת ברכתו של יוסף יצחק.⁵² היה בכך גם הד למנהגו של האדמו"ר השישי לחזור שוב ושוב בימי חייו על האמירה "ברור הי' לי כי תפילתי באוהל אבותי הקדושים פעלה החדס והרחמים מאת האלוקים".⁵³ לאחר מכן הביאו אחדים מבכירי החסידים את הפ"נים האלה לרבי מנחם מנדל, כפי שעשו בעבר כשהביאו אותם לרבי יוסף יצחק. בתחילה הוא סירב לקרוא אותם, כמו כדי לומר כי לא הוא האיש שיש

להביא אליו עתירות – עניין שמוגבל לאדמו"ר בלבד. אבל בחלוף הזמן הוא החל לפתוח את ה"פדיונות", לקרוא אותם ולהניחם, בדמעות, על הקבר.

אכן כבר בימים הנוראים, בראש השנה וכיום הכיפורים של שנת האבל, החל מנחם מנדל לקבל פ"נים בשם חותנו.⁵⁴ הוא עלה על הבימה לפני תפילת מנחה, כיסה את ראשו בטליתו וקרא את הפדיונות כחלק מן התחינות ליושב במרומים.⁵⁵ שבועות אחדים לאחר מכן קראו לו לעלות לתורה בנוסח השמור לרבי: "יעמוד מורנו ורבנו"; הוא לא מחה על כך. בכל ימי ראשון, שלישי וחמישי, משעה שמונה בערב ועד הרבה מעבר לחצות הלילה, הוא קיבל ביחידות את מבקשי ברכתו ועצתו, בהם היו לא רק חסידי חב"ד אלא גם לא מעט שלא היו כאלה. גם שמריהו גורארי נהג כך, באותם ימים ובאותן שעות, אבל מספר הפונים אליו היה קטן ממספרם של הפונים למנחם מנדל. מספרם של אלה גדל והלך במרוצת השנה בשיעור מרשים.⁵⁶ העובדה שרבים כל כך רצו להיוועץ בו לא נעלמה מעיני החסידים, ובמיוחד מעיני החסידים הצעירים שייצגו את העתיד. הבריות החלו לדבר על כוחו של מנחם מנדל להשפיע עליהם, על יכולתו לספק תשובות ראויות; היו גם כאלה שסיפרו שברכתו מביאה ל"ישועות" בפרנסה ובבריאות.

אף שלדברים היתה משמעות ברורה, לא היה בהם די. היה צורך באקט סמלי ברור, שיבטא את העובדה שמנחם מנדל מקבל על עצמו את התפקיד, ואת מוכנותם של החסידים לראותו כממלא מקומו של חותנו. במוצאי אותו י' בשבט, בשעה שמונה בקירוב, קם רבי מנחם מנדל לומר דבר תורה – "שיחה" בלשון חב"ד.⁵⁷ אז נעמד אחד מזקני החסידים על רגליו ואמר בקול את מה שחלק גדול מהם הרגישו בלבם: "'השיחות' טובות מאוד אבל הקהל מבקש 'מאמר חסידות'".⁵⁸ כלומר; דברי תורה בקבלה ובמחשבת חב"ד – "דברי אלוהים חיים" (בראשי תיבות דא"ח) – שהם ייחודיים לרבי, נאמרים בניגון ייחודי שאין לטעות בו, וקהל החסידים קוטע אותם מפעם לפעם בניגוני חב"ד.

את מה שקרה אז מתאר יהודה ליב גרונר, לעת ההיא תלמיד ישיבה צעיר ולימים אחד ממזכיריו האישיים של רבי מנחם מנדל, שמילא תפקיד חשוב ביותר במהלך החודשים האחרונים לחייו של מנחם מנדל.⁵⁹ על פי סיפורו של גרונר, באותו הערב, בעת הפארברענגען, קיבל רבי מנחם מנדל אורחים ממונטריאול, ביניהם אחד מחשובי חב"ד, הרב יצחק הנדל (מי שיפסוק לימים, ב־1988, כי רבי מנחם מנדל הוא המשיח). הם ישבו איתו במשך זמן רב. כאשר יצאו מהפגישה, התגורדו סביבם החסידים שהמתינו בחוץ, ושאלו את הרב הנדל אם שמע משהו בשאלת ההנהגה של לובביץ'. הרב הנדל השיב בשלילה. אז הציע אחד מהחסידים

שהרב הגדל יבקש מרבי מנחם מנדל להשמיע מאמר חסידות. באותו רגע נכנס לאולם רבי מנחם מנדל וענה לחסיד במישרין: "חדל משטות זו."

"לא היה שם קהל גדול," נזכר כעבור חמישים ושמונה שנים יהודה קרינסקי,

שהיה בשעת מעשה חסיד צעיר מבוסטון, "אולי מאה אנשים בערך."⁶⁰

רבי מנחם מנדל החל לומר "שיחה". נראה שזו שיחה דומה לכל השיחות האחרות שהשמיע במהלך השנה. ואז, זכר קרינסקי, צעק אחד מזקני החסידים, ר' אברהם סנדר נמצוב שהיה אז כמעט כבן תשעים: "ונמצא חן ושכל טוב, דער רעבע זול זוגען חסידעס" [שהרבי יאמר (מאמר) חסידות].⁶¹ מנחם מנדל השתתק, ודומה היה שההתפרצות קטעה את רצף מחשבתו. כעבור דקות אחדות שב לדבר, אבל עכשיו התייחס למאמר האחרון של יוסף יצחק, והודיע שימשיך לדון באותו נושא שהמאמר ההוא נסב עליו. נימת קולו השתנתה לניגון המיוחד שנקשר עם מאמרי דא"ח. סוף סוף השמיע מנחם מנדל את מאמר החסידות שרבים כל כך המתינו לו. אין ספק בכך שהוא הכין אותו מראש. ועם זאת לא היה אפשר לטעות באופי הדרמטי של האירוע כולו.

היתה זו במידה רבה הופעה מדהימה, מאורגנת ומסודרת, שבה השתלב כביכול מאמרו של מנחם מנדל במאמר האחרון של קודמו, והוסיף עליו נדבך שהיתה לו משמעות אקטואלית ומרכזית להוויה המשברית של החסידים עקב מותו של רבי יוסף יצחק. הוא הפגין בקיאות בספרות העשירה של חב"ד לדורותיה לאמור – שכל אחד מששת אדמו"רי חב"ד שקדמו לו קירב את השכינה לעולם "התחתון" ובכך להגשמת האידיאל של הפיכת העולם התחתון – "לעשות לשכינה מקום בתחתונים" ובכך להביא את הגאולה.⁶² אחר כך אמר מנחם מנדל מה שהכול ביקשו לשמוע: [ש]נבואתו של יוסף יצחק על בואו של המשיח מתממשת והולכת. שהרי תהליך "הורדת" השכינה "לתחתונים" אמור להסתיים ב"דור השביעי", משמע בימיו של האדמו"ר השביעי, כלומר בדורם שלהם – הדור השביעי של שושלת חב"ד הוא זה שבימיו יבוא המשיח.⁶³

נושא זה יהפוך למוטיב מרכזי בהגותו של הרבי מנחם מנדל, האדמו"ר השביעי בשושלת חב"ד החל מרבי שניאור זלמן. רבי יוסף יצחק הכיר, כך הסביר, שבתקופת חייהם הפציע השחר של (ה)עידן של הגאולה, על בני הדור השביעי, כלומר הוא והחסידים בני דורו, מוטל להביא את המשיח בפועל ("הגאולה האחרונה"). ממש כשם שמשה רבנו שהוטל עליו לגאול את ישראל ממצרים ("הגאולה הראשונה") היה דור שביעי לאברהם אבינו.⁶⁴ מאמר זה הפך לאחד הטקסטים המכוננים במיתולוגיה של חב"ד ובתיאולוגיה המשיחית שלה,

ומאז ואילך הוא נלמד בציבור מדי שנה בכל י' בשבט, ומשמש בסיס למסע המשיחי של חב"ד – צידוק לכל להט השליחות והמעשים האחרים של חסידות חב"ד-לובביץ'.

כאשר השמיע מנחם מנדל את דבריו אלה הוכו הנאספים בהלם. הוא נענה סוף סוף לקריאה להיות להם לאדמו"ר, לרבי, לנשיא, אך דקות מאז שהגדיר בקשה זו "שטות". האם חש לפתע שהוא נשלט על ידי כוחות עליונים שמאלצים אותו ללכת בעקבות האדמו"ר השישי ולהיות ל"שביעי" הייחודי? (שהרי למספר שבע משמעות מיוחדת). ואולי, כפי שטוענים פייטל לויין ואלון דהאן, הפנים מנחם מנדל קודם כול את הרעיון המשיחי כעיקר הבשורה של חב"ד-לובביץ', ועשה אותו לשלו בדרכים השמורות לו לבדו.⁶⁵ במרוצת הזמן יבינו החסידים כיצד הוא חולל תמורה ברעיון המשיחי הזה ויישם אותו בדרכים יצירתיות ובלתי צפויות. ואולם בעת אמירת הדברים היו הנאספים נרעשים, או מבולבלים, עד כדי כך שהם לא קמו על רגליהם, כפי שמקובל בעת שהרבי אומר "מאמר חסידות" – דא"ח.

אם היו חסידים שפיקפקו בזכותם להיות בני "הדור השביעי" – דורו של משיח – וביכולתו של מנחם מנדל להביאם לעידן המשיחי, משום שלא חשו עצמם צדיקים יותר מאבותיהם בדורות הקודמים, היתה לו תשובה לספקותיהם: "ועם היות שזה שאנחנו בדור השביעי הוא לא עפ"י בחירתנו ולא ע"י עבודתנו," אמר, בדברו על בני דורו ואולי גם לאלה שתהו על העזתו של מי שהיה עד אז רחוק מ"החצר" לקבל על עצמו את התפקיד הזה, "... מ"מ (מכל מקום) הנה כל השביעין חביבין ... חביבות דדור השביעי שכמה כוחות ניתנו ונתגלו בשבילנו וע"י העבודה באופן כזה יומשך עיקר השכינה למטה בעוה"ז [בעולם הזה] הגשמי והחומרי ... הנה עכשיו אין הדבר תלוי אלא בנו – דור השביעי. ונזכה זעהן זיך מיט'ן רבי'ן דא למטה אין א גוף [ונזכה להתראות עם הרבי (יוסף יצחק) כאן] למטה מעשרה טפחים והוא יגאלנו."⁶⁶

לאחר שסיים את החלק הראשון של המאמר, ביקש מנחם מנדל מהנאספים להרים כוסית "לחיים". חסידים נוהגים לעשות זאת בפארברענגען, ובמיוחד כאשר הם מציינים יארצייט, מתוך אמונה שיש בכך כדי לרומם את נשמת הנפטר לסוג גבוה יותר של "חיים". עם הרמת הכוסית קרא נמצוב בשמחה: "חסידים, אמרו אחרי, עלינו לברך ברכת שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה, שהשם יתברך עזר לנו שיש לנו רבי!" הרב נמצוב "בירך ברכת 'שהחיינו' בשם ובמלכות וכל הקהל ענה אמן בקול אדיר ובשמחה גדולה", וכך עשה גם רבי מנחם מנדל,

שהכיר בבירור במשמעותה של הברכה. נמצוב המשיך: "עכשיו הרבי ימשיך במאמר שלו, ועל כולנו לקום על רגלינו כמנהג המקובל בעת שאנו שומעים דא"ח מפי רבותינו." "בלילה ההוא", כך סיכם גרונר את האירוע, "כונן הרבי את המסד להגותו ואת הנתיב שבו ינהיג את חב"ד בשנים הבאות: הם, החסידים, הדור השביעי ועליהם להשלים את משימתו של הדור הזה – להביא את הגאולה הסופית והשלמה."

יואל כהאן, עד ראייה למחזה הזה, לימים ה"חוזר" של הרבי מנחם מנדל וכיום אחד מחשובי חסידי חב"ד, מספר כי מנחם מנדל המתין מעט וביקש מהנוכחים לשיר ניגון שהיה חביב על רבי יוסף יצחק. כאשר תם הניגון הזה, הוא ביקש לשיר ניגון נוסף, כזה שנקשר באדמו"ר החמישי בשבתו בעיר רוסטוב. אחר כך המשיכו הנאספים בשירת ניגונים לכבוד כל שאר האדמו"רים של שושלת חב"ד לובביץ', וכך חיברו את מנחם מנדל לשרשרת אחת עמם.

רבי מנחם מנדל הקפיד שלא לקבל על עצמו את תפקיד האדמו"ר – הנשיא השביעי – עד שהיה בטוח כי ההתנגדות לכך תהיה מעטה או תיעלם. הוא רצה שבחירתו תלך ותיבנה עד שתהיה בלתי נמנעת כמעט. בהיותו מופנם ומתבודד אולי נבצר ממנו לבצע בעצמו את הקפיצה לתפקיד האדמו"ר. ייתכן שרצה להתגבר תחילה על התנגדותו הפנימית, על ביישנותו הטבעית. הוא נזקק לתחושה שתשוקותיהם המפורשות והמשולהבות של החסידים הן שדוחפות אותו קדימה ומאיצות בו. הוא רצה שייראה, לעצמו ולעולם, כי המהלך נבע כולו מרצון הציבור ולא משום מניע פנימי אנוכי שלו, וכי הוא לא חטף את הכהונה מידי גיסו המבוגר ממנו, אלא נענה לדרישת החסידים.

"בחב"ד", הצהיר מנחם מנדל לאחר שהשירה דעכה, "תבעו הנשיאים מהחסידים שיפעלו לבד וזהו ההפרש בין חב"ד ל[חסידי] פולין. אנו נעזור כמה שנוכל, אך צריך לדעת שהעיקר הוא עבודה בכוח עצמו."⁶⁷ היה זה עיקרון שייעשה גם הוא חלק מהמבנה הפנימי של חב"ד בשנים הבאות, כאשר השליחים יפעלו יותר ויותר "מיוזמתם". היה זה גם סוג של היתר למנחם מנדל שניאורסון לפעול בדרכיו שלו, אף כי לא היתה לו הלגיטימציה שמעניקה צוואה.

אחרי שיצא רבי מנחם מנדל מ-770 כדי לשוב לביתו, החלו החסידים, ובהם רבים מזקני העדה, לרקוד ולזמר "כי בשמחה תצאון ובשלום תובלון". כתום

* מי שמופקד על לימוד בעל פה של כל שיחות הרבי, במיוחד אלה שהושמעו בשבתות ובחגים, שהכתיבה וההקלטה אסורות בהם, כדי לחזור עליהן במדויק לצורכי הפצה בין החסידים מיד עם צאת השבת ו/או החג.

השירה הם מיהרו לשנן את המאמר שהאזינו לו זה עתה – כפי שנהוג אחרי שמיעת רא"ח של אדמו"ר מכהן.⁶⁸

אבל כצפוי לא הכול בא על מקומו בשלום. כעבור ארבעה ימים, בסעודת לובביץ' הגדולה ("הדינר") במלון בילטמור, הופיע שמריהו גורארי כדמות המרכזית. הוא היה הנואם המרכזי ודיווח, כמי שאחראי לכך, על ההצלחה המרשימה של מוסדות חב"ד-לובביץ'. האדמו"ר החדש, אם אמנם הוכר ככזה, לא נזכר בכלל בסעודה, וגם לא בכתבות שהופיעו בעיתונים בעקבותיה.⁶⁹ אם אכן "הוכתר" מנחם מנדל ביאדצייט והוכר על ידי כל החסידים כמנהיגם, מדוע לא היתה ההתפתחות המרעישת הזאת למוקד העיקרי של ה"דינר", ומדוע לא צוינה בדיווחים עליה לאחר מכן? הדעת נותנת כי ההזדמנות הפומבית הזאת, הראשונה מסוגה לאחר תום שנת האבל על רבי יוסף יצחק, תנוצל להצגת האדמו"ר החדש, אם לא להופעתו בנאום לכל תומכי המוסדות של החסידות. אבל הסעודה הזאת היתה הפגנה של "אימפריית" שמריהו גורארי. היעדר כל ציון שהוא של מנחם מנדל בדיווחים על הסעודה הוא כנראה אחד הביטויים לסירובו ההתחלתי של שמריהו גורארי לקבל את בכורת יריבו. אכן, במרוצת השנה הראשונה הזאת לאחר מות הרבי הזקן ניהלו שמריהו גורארי ומנחם מנדל את ההתוועדויות המתחרות שלהם לרוב בימים שונים. מה שאירע עכשיו היה דוגמה דרמטית ביותר של שתי ההתכנסויות המקבילות והמנוגדות הללו. על כל פנים, כאשר תמו האירועים הטקסיים של סוף שנת האבל, נראָה שידו של מנחם מנדל על העליונה.

ואולם אפילו לאחר השבוע ההוא הוסיפו גחלים של התנגדות למנהיגותו של רבי מנחם מנדל לרחוש בחוגו של שמריהו גורארי, אך הן דעכו וכבו במהרה כל אימת שצצו.⁷⁰ לדוגמה, באיר תשי"א (מאי 1951) הופיעה בהפדס, ביטאון הבית של הזרם המרכזי של היהדות החרדית באמריקה באותה תקופה ("אגודת הרבנים בארצות הברית וקנדה"), ידיעה שהוכתרה במילים "האדמו"ר החדש מלובביץ'". סופר בה בהבלטה על עלייתו של מנחם מנדל, הרבי החדש, על כס מנהיגות חב"ד.⁷¹ המנהיג החדש בברוקלין הוצג בתור "ראש כל חסידי חב"ד לובביץ' בעולם". היו כמה טעויות בתיאור הרקע של חינוכו והכשרתו – שמקורן אולי במידע שסיפקו לכותבים תומכיו החדשים של מנחם מנדל, שרצו לבסס את הייחוס שלו ואת מעמדו האישי – למשל, מחברי המאמר ייחסו למנחם מנדל את ההצלחות של חב"ד בהקמת ישיבות ובחיזוק היהדות החרדית באמריקה. יתרה מזאת, במאמר נרשמה לזכות חסידי חב"ד-לובביץ' השקת של "מהפכה

רוחנית באמריקה", והועלתה על נס הספרות שהרבי החדש היה אחראי לפרסומה ולהפצתה במסגרת "המרכז לענייני חינוך" – זרוע הפרסומים החינוכיים של התנועה. בחודש שלאחר מכן נדפס מהפדס תיקון שבו הודגש כי רבים מההישגים האמורים היו פרי המאמצים של שמריהו גורארי ושל האדמו"ר השישי.⁷² ברור אפוא שכל אחד משני הצדדים המשיך בתקופת המעבר ומיד לאחריה במאמצים להבליט את מעמדו ואת זכויותיו.

בין התומכים החשובים ביותר במחנהו של שמריהו גורארי היו בני משפחה ישירים של רבי יוסף יצחק, ובראש ובראשונה אלמנתו נחמה דינה. במרס 1951 כתבו תומכיו העיקריים של מנחם מנדל אל האלמנה מכתב, ובו התלוננו על המשך תמיכתה בשמריהו גורארי המסרב לקבל את מעמדו החדש של גיסו הצעיר. וכך כתבו בין השאר:

הרה"ח הרש"ג [הרב החסיד שמריהו גורארי], ... שיש לנו אליו דרך ארץ הכי גדול וכבוד רב ... כחתנא דבי נשיאה [כחתן של בית נשיא חב"ד] וכלפי פועלו אבל אנו יודעים לדאבוננו גם כמה עגמת נפש גרם לרבי כ"ק אדמו"ר [רבי יוסף יצחק – ריי"ץ] ... כאשר הוא [שמריהו גורארי] ביקש בכל פעם להכניס את כל ענייני ליובאוויטש תחת ידיו. ... אין אנו רוצים ח"ו [חס וחלילה] לקחת מהרש"ג שום דבר שהרבי [ריי"ץ] נתן תחת ידו, להפך. ... אבל את הכוח של הנשיאות שהיה בידו כ"ק אדמו"ר [הריי"ץ] ... על כל המוסדות של חב"ד לא נוכל לתת בידו [של הרש"ג] ... כח הנשיאות של כ"ק אדמו"ר [הריי"ץ] שייך עכשיו לממלא מקומו כ"ק אדמו"ר הרמ"ש [הרב מנחם מנדל שניאורסון] שליט"א ... לא רק כל החסידים והתמימים בכל הארצות, אלא גם העולם הרבני בכללו מכירים שכ"ק אדמו"ר הרמ"ש הוא היחידי שראוי להיות ממלא מקומו [של הריי"ץ] בליובאוויטש. החסידים והתמימים מאמינים באמונה שלמה שזה היה רצונו וכוונתו של כ"ק אדמו"ר [הריי"ץ] ...

המעשה של הסתלקותו [של הרש"ג] בכל שבת בעת קריאת התורה לחדר אחר, זוהי מחאה גלויה נגד הרבי הנוכחי מצד הרש"ג. מדוע יצא מבית הכנסת בקריאת התורה? משום שאינו יכול לראות ולשמע ... שקוראים למפטיר את [הרמ"ש] כרבי [בנוסח "יעמוד אדוננו, מורנו ורבנו"]. זוהי הרי המחאה הגלויה והפומבית ביותר שיכולה להיות, ומבזה בכל שבת את מי שכל החסידים קיבלו עליהם כרבי מליובאוויטש. ...

בכל שבת באים זרים רבים מהסביבה ורואים את חילול השם שבלויבאוויטש ושואלים עצמם, מה קורה פה? ... היכולים אנו להסכים לכך??

עם כל הכבוד, טענו, הם אינם יכולים להסכים לסירובו של הרש"ג לוותר על השליטה על "כל מוסדות חב"ד" ולקבל את סמכותו המלאה של גיסו, שהם חשים מיום ליום שהם מקושרים אליו יותר ויותר, והם מאמינים "באמונה שלמה" שהוא היורש הנבחר של רבי יוסף יצחק. הכרחי הוא, טענו, שחתנה הבכור ילך בעקבות המסורת של לובביץ' ויכבד את הרבי החדש שנחשב בעיני "כל החסידים והתמימים [תלמידי ישיבות חב"ד-לובביץ'] בכל הארצות" וכן בעיני המנהיגות הלא-רבנית (בעלי הבתים) לראש החדש, נשיא חב"ד, ולכן למי שמופקד רשמית על "כל המוסדות". הם הביעו את צערם על כך ששמריהו גורארי עדיין לא הסכים לכך, והאשימו אותו ברצון להרוס את הכול. הם לא הסתירו גם את פחדם שההתנגדות המתמשכת הזאת תגרום שהכול יתפורר, והבטיחו נאמנה שהם לא ייתנו לדבר כזה לקרות.⁷³

למקרא המכתב גאה זעמה של נחמה דינה, שצידדה בבירור בחתן שהתגורר בביתה ועמד לצד בעלה בשנות דעיכתו, וברעייתו, הבת הבכורה שלה, שסייעה לה בטיפול ברבי הקודם. היא הגיבה עליו במכתב משלה, שבו כינתה את המוחים "חוצפניקים". כמו כן כתבה ש"לא תתיר את הכניסה לביתה למי שלעגו" לגורארי, וטענה כי יש לראות אותה עצמה כ"רעבעצען היחידה של לובביץ'".⁷⁴ בצעד סמלי סירבה להעביר את השטריימל הייחודי של האדמו"ר למנחם מנדל. זה היה השטריימל ששימש את רבי יוסף יצחק בשבתות ובחגים ובהזדמנויות חגיגיות אחרות, והוא נראה חובש אותו בתצלומיו המפורסמים.⁷⁵ רבי מנחם מנדל הגיב על כך בדרך יצירתית, כפי שנהג ביחס לאתגרים אחרים. הוא ביטל בפשטות את השימוש בשטריימל בשגרה הרבנית של חב"ד, ונראה מאז ואילך רק במגבעת פדורה השחורה כפופת התיטורה, שהיתה לסימן היכר מובהק שלו.

חבר אחר בחצרו של האדמו"ר המנוח, מזכירו חיים ליברמן, סירב גם הוא להעביר את נאמנותו למנחם מנדל, ולא העניק לאדמו"ר החדש גישה חופשית לספריית חב"ד – צעד שברבות הימים יהיה בעל משמעות סמלית ומעשית

* העברת השטריימל הזה נחשבת כחוגים רבים כ"סימן להמשכיות". ראו Shaul Shimon Deutsch, *Larger than Life*, 2 vols. (New York: Chasidic Historical Productions, 1997), 1, 156.

נכבדה.* כעבור שלושים וחמש שנים, כאשר הספרים הללו, החשובים כל כך לחב"ד, הועברו לענייננו של משפט מפורסם בערכאות שונות בניו יורק שבו התעמת הרבי עם גיסתו חנה גורארי, אשת שמריהו גורארי, ועם אחיינו בארי, בשאלה למי שייכים הספרים וכתבי היד יקרי הערך שרבי יוסף יצחק אסף במשך שנים כה רבות. האם הם שייכים למשפחה ועל כן לשתי בנותיו חנה ומוסיה, שהן היורשות הישירות וצריכות לחלק את הספרייה ביניהן, או שהם שייכים לחסידים שאגודת חסידי חב"ד מייצגת אותם, וממילא לרבי מנחם מנדל רבם ומנהיגם.⁷⁵ חנה גורארי טענה שהיא ובנה היחיד בארי, כצאצאים ישירים של רבי יוסף יצחק, זכאים לפחות לבעלות חלקית על הספרייה.

בארי ואמו סירבו מלכתחילה לקבל את בחירת הדו־הגיס כרבי. הם גם לא הזמינו אותו לחתונתו של בארי.⁷⁶ מנגד, שמריהו גורארי עצמו השלים בסופו של דבר עם בחירתו של גיסו ואף העיד מטעמו במשפט הספרים כנגד תביעתם של אשתו ובנו. מה עוד היה יכול לעשות? לאן ולמי עוד היה יכול לפנות? כל חייו היו החסידות והרבי יוסף יצחק, שלהם העניק כה הרבה מעצמו. רבים ממנהיגי הוועד הפועל של אגודת חסידי חב"ד, ששמריהו גורארי עמד בראשו, הוסיפו לשמור לו אמונים לאורך שנים, אבל בסופו של דבר נכנעו גם הם למציאות. מקצתם, כמו ישראל יעקבסון, המנהל האקזקוטיבי של סניף האגודה בארצות הברית במהלך התקופה הנידונה, הסתייגו משמריהו גורארי כבר בתחילת המאבק. מנחם מנדל הרשים אותם יותר. יעקבסון גם ראה את גורארי כמתחרה שמנסה להשתלט בכוח על הארגון ולקחת לידי את מרב הסמכויות שהיו קודם בידיו שלו – הן בחב"ד שבאמריקה הן בתנועה כולה. יעקבסון היה מוכן לוותר על השליטה למנחם מנדל, אבל לא הסכים בשום פנים ואופן לנהוג כך ביחס לשמריהו גורארי.⁷⁷

לאחר ששמריהו גורארי השלים עם בכורתו של מנחם מנדל, הוא לא שב עוד לנסות להפגין סגולות של אדמו"ר, לא הוסיף לפרסם "שיחות" שנועדו להציג את בקיאותו, את חריפות למדנותו או את הידע שלו במסורות החסידיות; הוא לא ניסה עוד למלא את התפקיד של איש קודש, רבי למחצה. עם זאת נותרה בידי האחריות הפורמלית על ישיבות חב"ד לובביץ', אבל היתה זו "אימפריה"

* העובדה שליברמן הוסיף להחזיק במפתחות של הספרייה ושל אוצרות חב"ד הגדולים עולה מסיפורו של שלום גנצבורג (גאנצבורג), המשב"ק [המשמש בקודש] בביתם של הרבי מנחם מנדל ומוסיה. מוסיה, מספר גאנצבורג, ביקשה פעם לראות את הסידור היקר של הבעל שם טוב, מייסד החסידות, שהיה שמור בספרייה. והרבי מנחם מנדל נאלץ לבקש את רשותו של ליברמן כדי לקבלו. ראו שלום בער גנצבורג (גאנצבורג), *בקדש פנימה*, הנהגות קודש, ביטויים וסיפורים מכ"ק אדמו"ר (מנחם מנדל שניאורסון), י' אשכנזי, כפר חב"ד, תשס"ח, עמ' 82-83.

שהתכווצה והלכה הן בהיבט הכספי הן בהיבט הפוליטי. תחת מנהיגותו של רבי מנחם מנדל נעשו השליחות והשלוחים המוקד העיקרי של פעילות חב"ד, ואילו הלמדנים ותלמידי הישיבות נדחקו למעמד משני. יותר ויותר שאפו צעירי לובביץ' לצאת לעולם בשליחות הרבי במקום להסתגר, כתלמידים או אברכים, בין כותלי הישיבה. כעבור שנים היה אפשר למצוא את שמריהו גורארי, שמשדרו הורחק לשדרות בדפורד בחלק אחר של ברוקלין, מעשן סיגר, פותח מעטפות שהגיעו בדואר וממיינ המחאות שהתקבלו כתדומות.⁷⁸ אולי כגמול על נאמנותו, מכל שלושת בני משפחת שמריהו גורארי, רק שמריהו לבדו זכה לכך שגיסו יספור לו לאחר מותו וייקבר בחלקת חב"ד הקטנה בבית הקברות הישן מונטיפיורי, היישר ליד ה"אוהל". שני האחרים, בתו הבכורה של רבי יוסף יצחק ונכדו היחיד, לא זכו להיקבר סמוך לאב ולסב. הם נטמנו בבתי קברות נפרדים בניו ג'רזי. בהיסטוריה הרשמית של חב"ד אין כמעט זכר לחנה גורארי, לבנה בארי או לחיים ליברמן.⁷⁹ ניצחונם הסופי של מנחם מנדל על יריביו מבית הושג בשנות השמונים, בתום המשפט שהוזכר לעיל, בנוגע לבעלות על ספריית חב"ד. זיקתו של הרבי החדש לספרים ולכתבי היד של חב"ד היתה אולי גדולה מזו של קודמו, הואיל וחלק נכבד מן הגליטימצייה שזכה בה נבע מבקיאותו בהם. במשפט האמור שהתקיים בניו יורק ונמשך שנתיים, התייצב מנחם מנדל נגד אחיינו, בארי, ונגד חנה, אמו של בארי ובתו הבכורה של יוסף יצחק. ב-6 בינואר 1987 אימץ השופט הפדרלי צ'ארלס פ' סיפטון (Charles P. Sifton) בפסק הדין את עמדתו של הרבי (ובית המשפט לערעורים מדרגה שנייה אישר החלטה זו פה אחד ב-17 בנובמבר באותה שנה). הרבי מנחם מנדל, שגבר סוף סוף על "אויביו" מבית, הכריז על אותו יום כיום חג שמצטרף למועדים הייחודיים של חב"ד – "דין נצח", (כיטוי ארמי שפירושו, [הצד] שלנו ניצח).⁸⁰ שבועה ימים לאחר פסק הדין חגגו החסידים את מה שהם כינו "ניצחון האור על החושך".⁸¹

ב-23 בנובמבר אותה שנה הוחזרו לידי חב"ד כמה וכמה ספרים שנלקחו מהספרייה על ידי בארי והופקדו בידי צד שלישי עד לסיום ההליכים המשפטיים. בהוראת הרבי הוסדר שמקצתם יובאו אליו בעת שיעלה על קבר חותנו.⁸² מנחם מנדל שניאורסון הבין שהספרייה היא הרבה יותר מאוסף ספרים, והמאבק עליה נגד אחיינו וגיסתו הוא בעצם מאבק על מנהיגותו. "יש להבין", אמר בשעתו בהתוועדות, "שהמאבק איננו רק על ה'ספרים' אלא בעיקרו 'אוף דה בענקעל' [על הכיסא]."⁸³ את נקודת המבט הזו הבין גם השופט צ'ארלס סיפטון: "האוסף, החזקה וחרד העיון של הספרייה הגדולה היו חלק מתפקידו של כל אדמו"ר בשושלת,

לפחות מאז האדמו"ר השלישי.⁸⁴ מרגע שמנחם מנדל הוכרז כבעל החזקה הזאת, נקבעה סופית שייכותו החוקית והסמלית לשושלת חב"ד-לובביץ'.

חשיבותו העצומה של פסק הדין בעיניו של הרבי מנחם מנדל מקבלת ביטוי בדבריו אחרי מתן פסק הדין בערכאה הראשונה. הוא פתח את דבריו בציטוט מפרשת אותו שבוע, במילותיו של יוסף המתוודע אל אחיו: "לא אתם שלחתם אותי הנה כי האלוהים" (בראשית מה, ח).⁸⁵ הוא נהג תדיר להשוות את עצמו ליוסף שהופרד מבני משפחתו לשנים כה רבות, ושם להתאחד איתם כמנהיגם. חסידיו לא יכלו שלא להבין את משמעות הרגש מאחורי המילים.

כיצד בדיוק זכה רבי מנחם מנדל בנשיאות כאשר גיסו שמריהו גורארי מחזיק בתפקיד חשוב כל כך – מנהל מערך ישיבות חב"ד, תפקיד שרבי יוסף יצחק מילא בימי חיי אביו רבי שלום דובער, כאשר הוא נמצא בקשר כה אינטימי עם חותנו למן נישואיו לבתו חנה? ראשית, מותו של רבי יוסף יצחק הפנה את אור הזרקורים לעבר שמריהו גורארי. רבים החלו להשוות בינו לבין יריבו המרשים, ואז נחשפו מגרעותיו שהיו סמויות מהעין כל עוד חסה בצל חותנו האדמו"ר החי. בשונה ממנחם מנדל שכוכבו החל לדרוך אז, שמריהו גורארי נראה לפתע לרבים כמי שלא חונן בכריזמה אישית. מידת היכרותו עם הספרות והפילוסופיה של חב"ד, כפי שבאה לידי ביטוי ב"שיחות" שלו, נמצאה בלתי מרשימה. המאזינים לאותן שיחות יצאו מהן בתחושה שהוא חוזר על חלקים משיחות או מספרים של אחרים, או מדבריו של חותנו המנוח. בדיקה ביקורתית נוקבת של "המשכילים" בתוך חב"ד העלתה שהאיש נבלע בפרטים הקטנים ובעניינים המנהליים שהעסיקו אותו כליל, שהוא בעל כישורים ארגוניים ועוזר נאמן, אבל דמותו נעדרת זוהר מן הסוג הנדרש לאדמו"ר. לא, הוא לא היה האיש שימשוך חסידים נוספים לתנועה או יוליך אותם לקראת הגאולה, טענו תומכיו של מנחם מנדל, בהתעלמם מהישגיו של שמריהו גורארי שהועלו על נס באותו "דינר" ב-1951.

יתר על כן, לעומת גיסו מנחם מנדל, שהיה, יחסית, איש העולם הגדול, נראה שמריהו קרתני, אדם שאינו מסוגל לנהל דיאלוג עם העולם המודרני והקוסמופוליטי. לדידם של חסידיו לובביץ' היה הכרח שמנהיגם יוכל לבוא במגע עם בריות מכל הסוגים. הם רצו להתגאות ברבי שיכול לדבר אל העולם שמחוץ לתחומם ולהרשימו, שיהיה דמות ציבורית בולטת, וקולו הברור יישמע ברבים, שיהיה יוזם ופורץ דרכים ומושך אליו גם אינטלקטואלים שלא נולדו בחב"ד.

חסיד אחד שהיה יהודי אורתודוקסי מודרני והצטרף לחב"ד כתומכו של מנחם מנדל בשלב מוקדם של כהונתו, הסביר את כוח המשיכה של הרבי במילים: "לרבי היתה פרספקטיבה גלובלית, וזה מה שתפס אותי."⁸⁶ באמריקה הבתר-מלחמתית זכה איש העולם הגדול, הקוסמופוליטי, להערכה רבה בהרבה מזו שניתנה לו בעולם היהודי המסורתי של מזרח אירופה. אין ספק, האתוס הזה חילחל גם פנימה לחשיבתם של החסידים.

מנחם מנדל לא איכזב גם מהבחינה הזאת. מרגע שהחל להיות דמות ציבורית ולכבוש את תשומת הלב של אמריקה (כעשר שנים לאחר הכתרתו), הוא נקט עמדות פומביות נוקבות בענייני מדיניות פנים שהעיקו על יהודי אמריקה המתבוללים והחילונים – כלומר, על רוב יהודי אמריקה. בניגוד לרעתם של אלה הוא קרא בפומבי לממשל הפדרלי לתמוך בבתי ספר יהודיים שקיימו תוכנית לימודים יהודית מלאה לאורך כל השבוע, וטען בזכות תפילות בבתי הספר הציבוריים.⁸⁷ היתה זו הראשונה מבין הצהרות רבות שלו בענייני דיומא לאורך יותר מיובל שנים של מנהיגות, שיסוקרו יותר ויותר בכלי התקשורת בעולם כולו.

אפילו בארי, בנו של שמריהו גורארי ויריבו הפוטנציאלי של מנחם מנדל, העריץ את דודו, האיש שהתגורר תקופות מסוימות בברלין ובפריז ונחשף לתרבות המערב, יותר משהתרשם מאביו שעשה את כל חייו במחיצתו של הרבי ב"חצר" חסידית.⁸⁸ בנים אחרים למשפחת שניאורסון שנטשו את עולמה של חסידות לובביץ' הדגישו גם הם את קרתנותו של שמריהו גורארי לעומת אישיותו המושכת ובקיאותו בהוויות העולם של גיסו.⁸⁹

מה שנתפס כקוסמופוליטיות, כרוחב אופקים, של מנחם מנדל נקשר גם למעמדו כ"אאוטסיידר", מה שהגביר באורח פרדוקסלי את ערכו בעיני החסידים ועטף אותו בהילה של מסתורין. האפשרות לראות מטווח קצר אדם הטוען למנהיגות, במיוחד אם האיש מילא קודם לכן תפקיד מנהלי, פוגעת מאוד בהילת המנהיגות. אבל מנחם מנדל בן הארבעים ותשע, שנראה לחלק מהחסידים כ"סטורנט" הזר שלא למד מעולם באחת משיבות חב"ד, שיקף רליגיוזיות כריזמטית ומעמיקה, והתגלה למרבה תדהמתם של החסידים כבקי ומלומד בחוכמת חב"ד ובמקורות היהודיים ללא כל השוואה לרבנים ולאדמו"רים אחרים.⁹⁰ יתר על כן, כאשר דיבר וחשב, דומה היה על הצופים והמאזינים שהוא חווה "תמורה פנימית".⁹¹

ועם זאת, בתחילה עדיין לא היה ברור לחסידים היכן רכש רבי מנחם מנדל את הידע המעמיק שלו, וגם המסתורין הזה קסם להם. אין ספק, אביו רבי לוי יצחק, שעמו למד ואיתו התכתב לאחר שנפרדו, השכיל להקנות לו מנה נכבדה

של למדנות וכן ידע בקבלה. ברור לחלוטין שהוא הרבה ללמוד ביחידות בשנותיו בברלין ובפריז. מבט ביומנו וברשימותיו מגלה שהוא צבר והפנים לאורך שנים את שפעת המנהגים של חב"ד, ונתן דעתו על פרטים ופרטי פרטים בנוגע לתורתם ולנוהגיהם של האדמו"רים הקודמים. שום פרט לא נראה לו פחות ערך מדי.⁹² ומאז הגיעו לניו יורק ב-1941 הוא שהה שעות רבות בספרייה ב"חצר" חותנו, התעמק באזוטריקה שהיתה שם, ופירסם לוח שנה שהיה מעין מדריך למנהגים ולהרגלים היום-יומיים של חב"ד. "השיחות" שהשמיע מדי חודש בחודשו סיפקו לו כמובן במה להצגת ידיעותיו. עם זאת, הוא לא שינן פשוט את הדברים שקרא ושב ופלט אותם באוזני הציבור; הוא העמיק בהם והטמיע אותם עד כדי כך שהיה, כדברי חסידי לובביץ', "פנימי" (לאמור, אחד משלנו, שחדר לליבת המשמעות של הכתוב בספרים שקרא). הוא היה בעל זיכרון מדהים, ומסוגל לדבר שעות תוך ציטוט ממקורות שונים בהלכה, במדרש ובקבלה, בלא להזדקק לרשימות מוכנות. במקרים רבים נראה שהוא מדבר במאולתר, אבל תמיד ניכרה בדברים בקיאות רבה.

כפי שטוען נפתלי לוונטל במחקרו על עליית האסכולה החסידית של חב"ד, רבי או צדיק חסידי יוצר קשר עם הבריות מסביבו ומשנה אותן לפחות בשתי דרכים. הראשונה היא באמצעות "כריזמה אישית", שבכוחה "המגע עם איש החזון מחולל תמורה באדם רגיל" כמעט ביחס ישר למידה שבה תופס מי שנפגש איתו כי הוא חווה תמורה פנימית. השנייה, באופן זה או אחר הרבי מתרגם "מושגים אזוטריים לצורות נגישות – ומשמעותיות – לבריות", ועושה זאת "בהוראה בעל פה או באמצעות טקסטים".⁹³ מנחם מנדל נראה כמי שעושה זאת באופן שפשוט היה מעבר ליכולתו של שמריהו גורארי.

המנהיג החדש של חסידי לובביץ' ניצב מול אתגרים כבירים. הבולט ביותר מביניהם היה הצורך לפתוח דף חדש, ובעת ובעונה אחת להמשיך את הלהט המשיחי של רבי יוסף יצחק, לאחר שהאדמו"ר הקודם שהבטיח שהגאולה המשיחית ממשמשת ובאה, מת בלי שהבטחתו התגשמה. הרבי החדש נדרש גם לשוב ולהגדיר את העמדה של חב"ד כלפי הציונות ואמריקה. שני קודמיו בתפקיד אסרו מלחמה עזה על הציונות, ופטרו אותה כמשיחיות שקר. הם התנגדו לרעיון של יישוב יהודי חדש בארץ הקודש (מונח שהעדיפו על פני המונח "ארץ ישראל") שאינו מבוסס על תפילה ולימוד תורה. הציונים, לעומת זאת, רצו חברה מורכבת מבני

אדם "נורמלים" שחיים ועובדים לפרנסתם בסביבה מודרנית. ומאמצייהם אכן הוכתרו בהצלחה. לאחר השואה, הציונות, בשונה מהמשיחיות החב"דית, מימשה את הבטחתה וקיבצה יהודים מרחבי תבל למדינה יהודית עצמאית ראשונה לאחר אלפיים שנות גלות. האם לא היה בהצלחתה של הציונות, שלא היה אפשר להכחישה, כדי להעיד על עתיד שונה מזה שחסידי חב"ד התנבאו עליו?

אמריקה הציבה אתגרים דומים בפני הגישות המסורתיות של חב"ד-לובביץ'. ההגירה לאמריקה נתפסה בעבר כמעשה שלילי בעיני המנהיגות הדתית-מסורתית באירופה, הן זו של חב"ד הן זו של קבוצות דתיות-מסורתיות אחרות. "טריפענע מדינה" – "מדינת טרפה" – כונתה הארץ ששימשה מקלט למאות אלפי יהודים ממזרח אירופה מסוף המאה ה-19. עכשיו, לאחר השואה, נאבקו יהודים חרדים, ובכללם חסידי חב"ד, על האפשרות להגר דווקא לאמריקה – "ארץ החופש". מה תהיה עמדתו של האדמו"ר החדש כלפי ארץ זו? דרך ההתמודדות של הרבי החדש עם המציאויות החדשות האלה היא זו שתכריע אם החסידות תתפתח ותפרח או חלילה תתכווץ ותיעלם ככוח משמעותי בחברה היהודית, עם האיש שהובא לקבורה ביו"ד בשבט תש"י.

משימתו הראשונה של מנחם מנדל היתה לתת בידי החסידים הסבר על מותו של הרבי לפני שמילא אחר הבטחתו על בואו הקרוב של המשיח. הוא הבהיר כבר מלכתחילה כי גם אם הרבי מת לכאורה, אלה שהכירו רובד עמוק יותר של המציאות מבינים כי רבי יוסף יצחק עבר מקיום אחד לקיום אחר – קיום מהותי יותר במובנים רבים, שבו הרבי יכול לפעול לטובתם של חסידיו ולטובתה של היהדות בצורה אפקטיבית יותר מאשר "כאן" – בעולם הגשמי. מנחם מנדל הבהיר כי "הסתלקותו" של רבי יוסף יצחק הציבה אותו בקרבה רבה יותר לשכינה ובסופו של דבר גם לחסידיו. הוא חזר על אמירה זו פעם אחר פעם. הוא שח תכופות למאזיניו כי רבי יוסף יצחק נמצא איתם "בחדר הזה". ומכיוון שעודנו נוכח, ברור שעודנו פועל כדי להבטיח כי מה שחזה אכן יתרחש; אלה שיבינו זאת יהיו שלוחיו בעולם הזה להשלמת משימתו, והחסידים יכולים להמשיך ולבקש ממנו ברכה וישועה.

מנחם מנדל לא חידש את הרעיון הזה של דיבור עם הרבי המת, ואת הטענה שהוא לא מת באמת אלא "נוכח" ומתפקד כרבי לחסידיו. היו לכך תקדימים רבים בחב"ד. לאחר מותו של האדמו"ר השלישי "הצמח צדק", אמר צעיר בניה, רבי שמואל (ר"ש – האדמו"ר הרביעי בשושלת חב"ד-לובביץ') לחסידיו: "דעו לכם כי אבא לא מת ומי שרוצה לבקש איזה בקשה יכול לבקש. גם אני ביקשתי

איזה בקשה.⁹⁴ בדומה לכך, יוסף יצחק עלה לקבר אביו המנוח לדבר איתו, וטען שהוא נענה. אבל "הפגישות" הללו של אותם אדמו"רים עם המתים שקדמו להם, לא היו על בסיס קבוע וממושך ולא היו מוקד מרכזי בהנהגתם. אצל רבי מנחם מנדל הן נעשו לבסיס הלגיטימציה שלו, והעלייה ל"ציון" היתה לחלק מהותי של תפקידו כרבי. אולי בשל כך הוא לא התרחק עד אחרית ימיו יותר מכדי מסע קצר במכונית מבית הקברות שבו נמצא מקום מנוחתו האחרונה של רבי יוסף יצחק. בשיחה עם תומכיו בחורף 1950, שבוע וחצי לאחר מותו של רבי יוסף יצחק, ייחס מנחם מנדל את התקשורת השוטפת שלו עם חותנו המנוח לשאלה הכל כך חשובה לחסידיו – ביאת המשיח. אין במותו של יוסף יצחק, כך הצהיר, כדי לבטא את כישלוננו ולשלול את קריאתו על ביאתו הממששת ובאה של המשיח, כפי שטענו ספקנים רבים במסד החרדי מחוץ ללובביץ'. היפוכו של דבר, עכשיו היה יוסף יצחק "במצב טוב יותר" – קרוב יותר לשכינה – במקום שיוכל להחיש את ההופעה המשיחית. בשונה אפילו מהתנא הגדול רבי עקיבא, שגם הוא ביקש להביא את המשיח ובסופו של דבר לא עמד בהבטחתו, רבי יוסף יצחק חף מכל שאיפה אנוכית ואינו עושה את שליחותו כמרומים "למען עצמו" אלא למען כולנו.⁹⁵ הרבה צדיקים אחרים, לרבות הבעל שם טוב, הבטיחו שהם יעלו למרומים ויתראו עם המשיח. הם הבטיחו ש"יכפו" עליו, על המשיח, להשלים את שליחותו הגואלת. אבל כולם כשלו, כולם ויתרו על מאבקם בשביל אלה שנותרו עלי אדמות למען הגמול בגן עדן.⁹⁶ אבל רבי יוסף יצחק יזכה בהכרח להצלחה שנמנעה מהם. צדיקים קודמים הוכרעו על ידי "אנוכיותם" ושאיפתם להידבק עם השכינה, ואילו רבי יוסף יצחק היה מעבר לאנוכיות מסוג זה. כל כולו התמסרות לעם ישראל ולא יפתוהו, כך הבטיח מנחם מנדל, בשום גמול בעולמות העליונים.

מנחם מנדל הוסיף וטען כי עכשיו שסרה מעליו אימת המוות, רבי יוסף יצחק יכול להשפיע בעולם הזה ובעולמות העליונים כדי להביא את הגאולה. הוא עתה "יתיר מבחייהון" – יותר מבחיו – בעל יכולת ובעל כוח השפעה על העולמות העליונים.⁹⁷

הרבי מנחם מנדל לא נלאה מלהדגיש נושא זה בשיחותיו. במרס 1950 הוא אמר למאזיניו כי "המאבק להביא את המשיח" לא תם, והרבי יוסף יצחק בגלגולו החדש יתמסר כליל למשימה הזאת בדרכים שלא נקט לפני כן. הוא יפתור את בעיית יהודי ברית המועצות, את מעמדה התיאולוגי של מדינת ישראל החילונית, וגם את בעיית הנוכחות הנמשכת של היהודים החוטאים באמריקה. הוא יציע,

הבטיח, רוחניות וקדושה לעולם בן ימינו שלקה בחומרנות ובשפל רוחני. לביסוס טענותיו הסתמך מנחם מנדל על מובאות מהתלמוד, מהספרות החסידית ומספרות הקבלה. בקיאותו וטיעוניו הרשימו, כאמור, מאוד את מאזיניו. היה זה הכרח, כך אמר, שרבי יוסף יצחק יעזוב את הממד הגשמי, ובחוסר אנוכיות שאין למעלה ממנה יטיל את נשמתו למערכה, ורק כך הוא "יביא את הגואל".

כחודש לאחר מכן, בשביעי של פסח תש"י (אפריל 1950), הרחיב מנחם מנדל את הדיבור על ה"חיים הכפולים" של רבי יוסף יצחק לאחר פטירתו. המונח העברי למוות, הסביר, הוא פטירה, שפירושו המקראי המקורי הוא "מעבר ממקום אחד לשני, מעניין אחד לאחר ממקום 'עבודה' [לאלהים] אחד לאחר.⁹⁸ זוהי המשמעות של "פטירת" הצדיק: מעבר מהעולם הזה לעולם הבא. כהתעלות שאינה נפסקת. זוהי התעלות רוחנית מעבודת אלוהים פחותה ברמתה עלי ארמות לעבודת אלוהים נעלה ובעלת עוצמה גבוהה יותר. אבל, כך הבטיח מנחם מנדל למאזיניו, התעלות זו איננה מלמדת שהרבי נטש את חסידיו כש"עבר", "נפטר" מהעולם הזה ונמצא עכשיו בספירות גבוהות יותר. הקשרים ההרדיים ביניהם לא נפסקו, הוא עדיין זקוק להם (כפי שאב זקוק לילדיו), והם זקוקים לו. עוצמתו של הקשר האינטימי בין הרבי לחסידיו מוסיפה לעמוד בעינה בכל העניינים. הרבי פועל עדיין כמורם ורבם, כצדיק שלהם, והוא יענה להם כמקודם, בין שבעניינים שברוח ובין שבענייני העולם הזה. הוא עדיין זקוק לעזרתם שהם יפעלו בדרכים שהוא תבע מהם, ועליהם בהכרח להיות קשורים זה לזה. כרוכים אלה באלה כישות אחת, אף לאחר ה"פטירה". ואולם לאחר שהרבי נמצא עתה בגנוי מרומים ומקושר לאלוהים, הרי שלושתם – החסידים, הרבי והקב"ה – מחוברים ומקושרים יחדיו בקשר נצחי.

אם החסידים סבורים, המשיך מנחם מנדל, שהרבי לא יביא את המשיח ונבואותיו התגלו ככזבות, הרי זה משום שהם הניחו בטעות שהרבי הלך מהם לעולמים, ומכאן שהם אלה שניתקו את הקשר עמו. אך מכיוון שהרבי עודנו נוכח ופועל במשימתו המתמשכת, אי אפשר לחרוץ משפט על תוצאות המשימה הזאת, והחסידים אינם רשאים לוותר ולהתייאש.

דבריו של מנחם מנדל הטילו את האחריות להמשכיות על החסידים. אלה שלא הבינו זאת ולא המשיכו בשליחות, לא התמסרו כנראה לרבי די הצורך. אותו טיעון עצמו שב ונטען כעבור שנים רבות, לאחר שמנחם מנדל עצמו נפטר בטרם התממשו הבטחותיו שלו לגאולה.

דרשת הפסח תש"י (1950) של מנחם מנדל נקטעה שוב ושוב בבכיות קורעות

לב. הדמעות שמנחם מגדל הוריד לא יכלו שלא לעורר בקהל המתפללים תחושת אשמה – טבעית כל כך למי שנותר בחיים – שהם לא היו מסורים די הצורך לרבי יוסף יצחק. אבל מנחם מגדל הציע למאזיניו דרך להיחלץ מתחושות אלה – על ידי "עבודה" בלתי נלאית ויכלו עדיין לעזור לרבי שלהם להצליח במשימתו להביא את הגואל. אין מקום לייאוש או לאכזבה. הקרב לא תם, והרבי יוסף יצחק, שמות-הסתלקותו הוא מהלך טקטי להבטחת ניצחון, עדיין מוליך את נאמניו לגאולה ומקיים את כל מה שהבטיח.

בשיחה נוספת, כחודש לאחר מכן, ביטא רבי מנחם מגדל את הדעה שהכאב שחשה הקהילה בעקבות הסתלקותו של יוסף יצחק אינו אלא "חבלי משיח" – הייסורים המבשרים את בוא הגאולה על פי המסורת היהודית.⁹⁹ כיוון שכך, כאבם אינו מקור לדאגה אלא דווקא סימן לשמחה הממשמשת ובאה, כפי שצירי הלידה קודמים לעונג שבקבלת פני הרך הנולד. המילים האלה הזכירו לחסידים את הדברים שרבי יוסף יצחק אמר עשר שנים לפני כן, בימים האפלים של השואה: "אל אלה אשר עיניהם רוצות להיות פקוחות וליבותיהם אינם רוצים להיות סגורים בפני האמת – לאלה אנו מביאים את הבשורה הטובה והמשמחת ... שום פורענויות חרשות ר"ל [ורחמנא ליצלן] אינן צריכות להטיל את האדם מישראל לתוך יאוש! יתחילו נא היהודים מעתה לקבל איש את רעהו בברכה המשמחת 'לאלתר לגאולה'."¹⁰⁰

בימים הראשונים לאחר י' בשבט תשי"א השרה הרבי החדש ביטחון על שומעיו, והצביע אל עבר עתיד שכולו תקווה; משימתם עדיין עמדה בעינה. הרבי הקודם יוסיף להנהיגם, ואני, אמר מנחם מגדל, איני אלא ממלא מקום. מכאן ואילך עד אחרית ימיו הוא יראה עצמו כמי שעושה בשליחותו של רבי יוסף יצחק ויוסיף להתייחס אליו "בזמן הווה", כי רק "פראי אדם חושבים שהמוות פירושו להסתלק לחלוטין, אבל אין אלה פני הרברים."¹⁰¹

מאליה התעוררה השאלה אם יוכלו החסידים לקיים את אותו הקשר עם רבם ש"הסתלק"? מבחינה זו יתגלה מנחם מגדל כ"מתווך" האולטימטיבי שבין הרבי יוסף יצחק לחסידים. במילים שיהדהרו כעבור שנים רבות לאחר מותו שלו, אמר מנחם מגדל לחסידים כי הקשר בינם לבין הרבי שלהם לא היה יחס בין שתי ישויות נפרדות. מאידך גיסא, כפי שהסביר בהסתמכו על מקורות קבליים, היו השניים – הוא וחוננו, ליחידה אחת. באמצעות המצגים האמוצינוליים שלו – בכיו התדיר כל אימת שהזכיר את רבי יוסף יצחק, ויכולתו לפרש את דברי הרבי "שהסתלק" אך לא מת בהחלט – הראה מנחם מגדל כי שום אדם אינו ארוג

למהות אחת ברבי המת יותר ממנו. שוב ושוב אמר מנחם מנדל לחסידים שהוא ממשיך לחוש את נוכחות חותנו, במיוחד כאשר הוא פוקד את "הציון". "אזכיר על הציון" – היתה תשובתו לכל הפונים אליו בבקשות, כדי להדגיש שאין הוא אלא שליח המעביר את הבקשה לחותנו. את כל הפנים שקיבל העביר באופן קבוע ל"ציון", שם קרא אותם והניחם על הקבר. חשוב מכך, הוא רמז יותר מפעם שהוא יכול לשמוע ולקבל תשובות. יכולת זו לשמש מעין מדיום לדברי חותנו תיעשה אכן פינה למנהיגותו של מנחם מנדל.

ואכן, במרוצת חייו הוא המשיך לפקוד בקביעות את בית הקברות (ובשנותיו האחרונות, במיוחד מאז מותה של אשתו ב־1988, אף ביתר תדירות). זה היה בעצם מסעו הקבוע היחיד אל מחוץ לברוקלין לאחר היותו לאדמו"ר. כאן היה מתייחד עם קודמו. הוא היה מגיע למקום בחברת קבוצה קטנה של עוזרים, ונותר בתא קטן צמוד ל"אוהל". שם גם לקה בשבץ המוחי הראשון שלו, ב־1992. נאמניו ראו את המנהג הזה כמרכיב מרכזי של סמכותו.¹⁰² תכופות איזכר "הוראות" שקיבל מרבי יוסף יצחק בעת היותו ב"ציון". אפילו שמריהו גורארי סיפר כיצד התרשם מכך עד כי הפך לחסידו ("מקושר אליו") של רבי מנחם מנדל. בתיאור שפורסם שנים רבות לאחר מכן, סיפר גורארי איך הוטרד פעם בגין החלטה חשובה שהיה עליו לקבל ולא הצליח למצוא לה פתרון שהניח את דעתו. "הלא גיסי הרמ"ש [הרבי מנדל שניאורסון], "סיפר גורארי, "נמצא כאן ומדוע לא אתיעץ עמו. נכנסתי אפוא אל גיסי והצגתי לפניו את השאלה. והנה הוא... התעמק מאד בעניין וענני שבהיות השאלה כה נכבדה, אין הוא רוצה לקחת את האחריות על עצמו, ומאחר שהולך הוא היום אל הציון, וועט ער פאנאנדער רעדין וועגן דעם מיט דעם שווער [הוא יתדבר ויתייעץ בנושא עם חמיו...] וכשיחזור יתן לי תשובה. ואמנם בשוכו מן הציון השיב לי תשובה נפלאה. גיסי, שיהיה בריא, היה איש שלא שייך לספר עליו גוזמאות ואם הוא אמר שיתדבר עם החותן [רבי יוסף יצחק] על הציון, הוא אכן התייעץ עמו." וכדי להסביר כיצד זה "נכנע" שמריהו גורארי, היריב העיקרי של רבי מנחם מנדל על "הנשיאות", מוסיף גורארי, על פי הסיפור: "אני מכיר את עצמי ויודע שאיני יכול להתדבר עם חותני נ"ע [נחו עדין], אם הוא יכול אז אני מקושר שלו."¹⁰³ גם אם אין בסיפור זה שום גרעין של אמת, אין זה מוריד מחשיבותו כעדות למקורות סמכותו של רבי מנחם מנדל.

יכולתו של מנחם מנדל לקיים "מגע אינטימי" של "שיח הדדי" עם חותנו ב"ציון", היתה ביטוי לכך ששני האדמו"רים, החותן וחתנו, היו לאחד, או אם נשתמש בלשון קבלת האר"י שהשפיעה עמוקות על תנועת החסידות בכלל ועל

חב"ד בפרט – הם, רבי יוסף יצחק ורבי מנחם מנדל, היו "שתי נשמות שצמחו מאותו השורש", והיו לאחת.¹⁰⁴

כאמור, לכד מביקוריו ב"ציון", אף פעם לא יצא מנחם מנדל את "לובביץ'" שבברוקלין לאחר שקיבל את נשיאות חב"ד. עם זאת, עלה בידו להפיץ את השפעתו ולשגר את שליחיו הרחק מעבר לגבולותיה. בסופו של דבר, מנחם מנדל שניאורסון צירף יחדיו את סמכותו כאדמו"ר השביעי של חב"ד, היותו ממשיך שושלת ארוכה, את הכריזמה האישית שלו שנבעה מאישיותו רבת העוצמה, ואת נועזותו ומוכנותו ללכת כנגד הזרם הדתי-מסורתי ולשלוח את חסידיו הצעירים הרחק מחוץ לגטאות החסידיים. ככל שהצליחו שלוחיו – והם הצליחו, כן גדלו סמכותו והשפעתו הרחק אל מחוץ לגבולות חב"ד.

כל הדברים האלה הם הישג מדהים של אדם שנולד באוקראינה בראשית המאה ה-20, שנדרש לחצות במסע חייו גבולות רבים, גיאוגרפיים ותרבותיים, שנע הלך ושוב בין הפריפריה לליבה של חברות יהודיות וחסידיות, והכיר מקרוב מרכזים של התרבות החילונית המודרנית – בברלין, בפריז ובניו יורק. לנפתולים אלה ולדרך שבה צעד עד שכבש את חסידות חב"ד והפכה לתנועה יהודית חובקת עולם השרויה בלהט משיחי, להיסטוריה של האיש הזה נפנה עתה.

פרק 3

מילדות לבגרות בעידן של תמורות

סיפור חייהם של אדמו"רים רבים עטוף בהגיוגרפיה. מנקודת ראותם של המאמינים אי אפשר שתולדותיו של מי שניצב בינם ובין האלוהים יהיו כשל כל אדם אחר. אפילו מה שנראה פרוזאי נחשב ככזה רק לידם של הנבערים מדעת. מהות הדברים היא אחרת לגמרי מכפי שהם נראים בעיניו של הלא מאמין. רק מי שמחזיק "במפתח" האמונה יכול להתוודע לאמת "האמתית", ומפתח זה נמצא רק בידי המאמינים האמתיים. כל זה נכון עוד יותר כאשר האדמו"ר נאלץ טרם בחירתו להתמודד עם מועמדים אחרים על הכהונה. או אז, לאחר שכהונת האדמו"ר החדש התבססה, יש בדרך כלל מאמץ "לעצב" מחדש את חייו לפני בחירתו כך שיתאימו לציפיות החסידים מאדם קדוש. כל מעשה וכל אירוע בעבר צריכים להיראות ברטרנספקטיבה כאילו הוליכו באורח בלתי נמנע לייעודו כאיש קדוש, כמי שבא במגע תכוף עם העולם העליון, כמי שמשפיע על העליונים "להשפיע שפע טוב" על חסידיו. ממילא גובר הצורך לעטוף את האירועים הרחוקים בהגיוגרפיה, במיתוס, במסתורין ובזיכרון משוחזר.

ברור מאליו שגישה כזאת מקשה במקרים רבים על סינון האמת ההיסטורית מתיאורים הפנימיים של אלה הרואים את הרבי כמנהיגם הרוחני ומתווה דרכם, אף על פי שאלה הם האנשים שמעוניינים במידה הגדולה ביותר ללמוד ככל האפשר על מי שהם רואים את חייו ואת אופיו כראויים לחיקוי. ביטויים כמו "רק מעט נודע", או "באותן שנים הוא פעל בעילום שם", או "בשל ענוותנותו" הוא פעל לבדו, מוצאים את דרכם לזיכרונות או לתיאורים ההגיוגרפיים הפנימיים. בניגוד לכך, משימתם של היסטוריונים-ביוגרפים המבקשים לכתוב את תולדותיו של מושא כתיבתם "כפי שהיו", היא לפלס דרך בין הגיוגרפיה למסתורין, לנתח עדויות בעל פה ובכתב ולתעד תיעוד ספרותי וארכיוני כדי

לעקוב אחר המסע שאדם כדוגמת מנחם מנדל שניאורסון העתיק מעיר הולדתו ניקולאייב שעל חוף הים השחור לברוקלין, ניו יורק, על הנהר הדסון. מטרתנו היא להתוות את קורות חייו ואת התפתחות הקריירה של האדמו"ר השביעי בשושלת חב"ד מראשיתה כילד במשפחה חב"דית נודעת, ובאווירה סוציו-תרבותית שונה בהרבה מזו הרווחת ב"חצר" הרבי, ועד לכהונתו הממושכת בתפקיד הרבי.

בדומה לחלק נכבד מסיפור חייו של מנחם מנדל שניאורסון, גם תאריך לידתו לא ברור לגמרי. יום הולדתו המקובל, על פי עדותו, היה יום שבת, י"א בניסן תרס"ב (18 באפריל 1902), אבל בדרכון הסובייטי שלו נקוב תאריך מוקדם יותר, 2 במרס 1895 (שבת ו' באדר תרנ"ה), אך סביר להניח שאי התאמה זו מקורה כנראה בצורך הקבוע של יהודים שנולדו בתחומי השלטון הרוסי למצוא דרכים להימנע מגיוס לצבא – גיוס שנחשב בזמנו בעיני רבים משלומי אמוני ישראל כמתכון ודאי לחילון, להתפקדות ואף להתנצרות של צעירים יהודים.¹ מנדל שניאורסון טען לימים שקיבל כסטודנט ב-1915 דחיית שירות מהצבא הרוסי.² אך אם להאמין לדבריו שנולד בשנת 1902, הרי ב-1915 היה רק בן 13, וקשה להאמין שכילד בן 13 נקרא להתייצב לצבא, קשה גם להאמין שכילד בן 13 טען שהוא בעצם בן 20 על פי דרכונו. לכן אפשר שהוא הציג מסמך שנקב בתאריך המוקדם יותר כאשר ביקש בשנת 1927 דרכון סובייטי, כדי שיוכל לצאת את ברית המועצות בגיל "מבוגר יותר" (בן 35 על פי הרשום בדרכונו), ויחשב כמי ששוב אי אפשר לזמנו לשירות צבאי.

אבי-אבי-סבו מצד אמו, אברהם לְבוט, תלמידו של הרבי השלישי מלובביץ' מנחם מנדל ("הצמח צדק"), נבחר על ידי גביר חסידי בניקולאייב להיות רבם של חסידי חב"ד באותה עיר.³ בבוא העת עבר התפקיד הזה לידיו של מאיר שלמה ינובסקי, נכדו של לְבוט, שבנותיו גיטל וחנה יינשאו לשני אחים ממשפחת שניאורסון, שהיו צאצאים ישירים של "הצמח צדק". גיטל נישאה לשמואל, ובכ"א בסיוון תר"ס, 18 ביוני 1900, נישאה חנה ללוי יצחק. בני הזוג התגוררו בבית ינובסקי בניקולאייב, ולוי יצחק המשיך בלימודיו לאחר נישואיו בתמיכת חותנו. נולדו להם שלושה בנים: הבכור, מנחם מנדל, שנקרא על שם "הצמח צדק"; השני, שבא לעולם כעבור שנה, דב בער (המכונה בערקה או פֶּלְקָה), נקרא על שם האדמו"ר השני בשושלת חב"ד, והשלישי, הצעיר מבין השלושה, ישראל אריה לייב (שכונה לייבל), נולד בשנה התשיעית לנישואי הוריו.

ב־1907 עברו לוי יצחק ומשפחתו להתגורר ברחוב מוסטובאיה 2 ביקטרינוסלב, עיר קוסמופוליטית על נהר הדנייפר, שבה הוצעה לו כהונת רב.⁴ כאן, בקצה תחום המושב היהודי, הוא עמד בראש הקהילה החסידיית הקטנה שמרבית חבריה היו חסידי חב"ד.⁵ יקטרינוסלב, בחלקה הדרומי של האימפריה הרוסית, בשטח שנכבש במלחמות בין רוסיה לאימפריה העות'מאנית, בנייתה החלה בשליש האחרון של המאה ה־18.⁶ העיר משכה אליה יהודים רבים שביקשו ליהנות מההזדמנויות הכלכליות והתרבותיות שהציעה. כלכלתה עברה תהליך של תיעוש מהיר, ואפשרויות הגישה לסחר ספינות אליה וממנה דרך נהר הדנייפר משכו אליה מהגרים רבים. לקראת סוף המאה ה־19 גדל זרם המהגרים אליה, ובהם רבבות יהודים שהגיעו בעיקר מכפרים ומעיירות באזורים הקרובים. כמהגרים חסרי שורשים במקום וללא קשרי משפחה ענפים הם היו חופשיים ופתוחים יותר לשינויים במישור החברתי והדתי, ורובם נטשו את אורח החיים הדתי־מסורתי, בין שכולו ובין שחלקו. בשנת 1920 חוברה העיר במסילת ברזל למוסקבה ולפטרבורג (לימים לנינגרד וסנקט פטרבורג), מה ששידרג את חשיבותה ואת עוצמתה הכלכלית, ובמפנה המאות ה־19 וה־20 ישבו בה יותר מ־70 אלף יהודים. רבים מהם עסקו במסחר או במקצועות חופשיים.⁶

בדור שלפני כן חוותה החברה היהודית במרכז אירופה ובמערבה תסיסה ותמורה ששינו במידה רבה את פניה. חילון ואמנציפציה פוליטית הביאו לשחיקת הסמכות והמעמד של המסורת היהודית. במחצית השנייה של המאה ה־19 נתפסה גם היהדות שבתחומי האימפריה הצארית לתהליך דומה. תמורות כלכליות ופוליטיות האיצו את השבר של המסורת ואת תהליך המודרניזציה והחילון. הסמכות הדתית המסורתית ודפוסי החיים בתחום המושב, שנראו עד אז חסינים לשינויים המתחוללים במערב, חוו עתה חלק ניכר מאותה שחיקה ומאותו משבר. יהודים רבים, ובעיקר הצעירים שבהם, יצאו מגבולות הזהות היהודית הדתית־מסורתית שאפיינה את העיירה היהודית, וגיבשו לעצמם מגוון של זהויות אלטרנטיביות, קצתם בתוך הקהילה היהודית שהלכה והתגוונה, ומקצתם אף מחוצה לה.

בהגיעם ליקטרינוסלב הצטרפו השניאורסונים לקהילה יהודית שהיתה נתונה בתהליך של שינוי חברתי ודתי. בסביבה הקוסמופוליטית העירונית החדשה הזו נקלעו, כאמור, המעמד של הסמכות היהודית המסורתית ודפוסי החיים שנגזרו

* תחום המושב, האזור שבו הותרו מגורי יהודים ברוסיה הצארית, השתרע על פני מיליון קמ"ר בקירוב.

ממנה לשחיקה מהירה. רבים מאלה שהגיעו לעיר מבתיים דתיים מסורתיים – ממשפחות ש"שמרו תורה ומצוות" – שינו את אורחות חייהם בצורה דרמטית בתוך זמן קצר. ואולם על רקע התגברות האנטישמיות והצרת רגליהם של היהודים בתחומים רבים של הכלכלה וההשכלה האוניברסיטאית, נטו רבים מהצעירים היהודים לפתרונות יותר רדיקליים, שביניהם בלטו שתי אלטרנטיבות: בקוטב אחד הזהות הלאומית החילונית שיוצגה בעיקר על ידי הציונות, שביקשה ליצור טיפוס חדש של יהודי מודרני שיהיה אזרח ריבוני בארצו שלו – ארץ ישראל, ובקוטב האחר הסוציאליזם המהפכני, שראה את פתרון בעיית היהודים באימפריה הצארית כחלק ממהפכה סוציאליסטית, שבמסגרתה יהיה שוויון גמור בין כל האזרחים. מי שדבק בתפיסה זו או באחרת, שוב לא היה מוכן לקבל את סמכותם של הרבנים המסורתיים, שהיו לאורך דורות רבים המנהיגים ומורי הדרך של החברה היהודית. במקומם עלתה מנהיגות חדשה, בדרך כלל צעירה יותר, שביקשה לסגל את החברה היהודית למציאות המשתנה. שניים מ"הרבנים מטעם" הבולטים ביקטרינוסלאב, שמריהו לזין ויורשו שמואל בורשטיין, היו כאלה. שניהם נמנו עם התנועה הציונית.⁷

בעיצומו של המשבר ששינה את פניה של החברה היהודית במזרח אירופה, נודעה חשיבות אדירה לתוכני החינוך של הדור הצעיר. רבים החלו לראות את החינוך היהודי הדתי-מסורתי שהתמקד בהוראת התורה, התלמוד ופירושיהם (ואצל החסידים גם בהוראת טקסטים, סיפורים ומנהגים חסידיים) כבלתי מתאים להכשרת התלמידים לתנאי החיים החדשים. הם ביקשו לפתח מערכת חינוך מודרנית הכוללת השכלה כללית ומקצועית רחבה, שתהיה מותאמת למציאות הכלכלית, הפוליטית והחברתית החדשה. רבים מהיהודים הדתיים המסורתיים התנגדו בלהט למגמות החינוכיות החדשות האלה. רבנים וגדולי תורה אף הטילו איסור על הוראת השפה הרוסית, או על כל הכשרה מקצועית לצד לימוד התורה. לעומתם היו רבים, ביניהם גם יהודים שומרי תורה, שהכירו בצורך החיוני לרכוש השכלה וידע מקצועי שיאפשרו לילדיהם להשתלב בכלכלה המודרנית החדשה, בצדה של השכלה יהודית מסורתית.

* הממונים מטעם השלטון הצארי על רישום לידות ופטירות וכן על הטקסים ועל התפילות "הרשמיות", כגון תפילה לשלום המלכות, בכתי הכנסת. החוגים הדתיים-מסורתיים התייחסו בדרך כלל בשלילה ל"רבנים" אלה, ראו עזריאל שוחט, מוסד הרבנות מטעם – פרשה במאבק התרבות בין חרדים לבין משכילים, הוצאת אוניברסיטת חיפה, תשל"ו; Yehuda Slutsky, "Kazyonny", in Berenbaum and Skolnik, *Encyclopaedia Judaica*, 12, 47-48.

לוי יצחק שניאורסון עצמו לא שלל השכלה מודרנית, אף שהיה חסיד חב"ד מובהק. במכתב המלצה שכתב האדמו"ר שלום דובער למען בחירתו של לוי יצחק לרב הקהילה החסידית ביקטרינוסלב, הוא כתב בין השאר: "מצד גודל מעלת ערכו ת"ל [תורות לאל] בתורה ויראת אלקי' [אלוקים] וגם יודע ומבין דבר במילי דעלמא [בענייני העולם]".* אף שהאדמו"ר שלום דובער, כמו קודמיו, היה מהמתנגדים הבולטים לכך שהיהודים ירכשו השכלה כללית ואוניברסיטאית, הוא הבין שיש חשיבות ויתרון להתמצאותו של לוי יצחק "במילי דעלמא" בעיר כמו יקטרינוסלב.

בעת שהשניאורסונים עברו לביתם החדש, השתבחה הקהילה היהודית ביקטרינוסלב בשלוש ספריות, ובהן אוספי ספרים ברוסית, בידיש ובעברית. תושבי העיר היהודים יכלו להאזין להרצאות פומביות מכל הסוגים על מגוון של נושאים כלליים וכן לקונצרטים של מוזיקה קלסית ולרסיטלים של פרקי חזנות, ששיקפו את תחומי ההתעניינות של אינטליגנציה יהודית מגוונת וגדולה. בבית הכנסת המרכזי הגדול פעלה מקהלה מורכבת מגברים ומנשים שלווותה בנגינת עוגב – עניין שלא עלה בכלל על הדעת בקהילות מסורתיות או חסידיות. היו בעיר בתי חולים ובתי יתומים יהודיים, וכן מכון פוליטכני שיתפתח לימים לאוניברסיטה. היה גם "חדר מתוקן" מודרני בניהולו של חיים זוטא (שנמנה אחר כך עם חלוצי החינוך היהודי-ציוני בארץ ישראל), שהיה הניגוד המוחלט ל"חדר" היהודי המסורתי. בזמן שבחדר המסורתי נאלצו התלמידים להסתפק בלימודי קודש ובשיטות הלימוד המסורתיות בלבד, הוכנסו לחדר המתוקן שיטות לימוד מודרניות, ותוכנית הלימודים כללה השכלה כללית רחבה, ואף לימודי היהדות היו על פי הגישות המדעיות המודרניות. זאת ועוד: כתבי הקודש נלמדו בדרך כלל בעברית מודרנית, ולימוד השפה העברית כלל גם דקדוק וספרות עברית מודרנית ששיקפו את ההשפעה הציונית על הקהילה היהודית. גם הישיבה המקומית לא דמתה לישיבות המסורתיות. מלבד לימוד התלמוד ומפרשיו נלמדו במוסד זה השפה העברית, דקדוק עברי וספרות עברית. ראש הישיבה ומייסדה

* ראו מכתב בקובץ כ"ף מנחם-אב, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשס"ד, עמ' י'. האדמו"ר התאמץ מאוד להבטיח את הרבנות האמורה לדודנו, ואפילו הרחיק לכת עד כדי כך שהציע כי לוי יצחק ינסה להשיג סמיכות נוספת לרבנות או לפחות מכתב המלצה מאחד מראשי "גדולי התורה" ה"מתנגדים", רבי חיים סולובייצ'יק מבריסק (ברסט-ליטובסק) בליטא, והצביע על כך שכרוחב ההשכלה, הן בלימודי תורה והן בעניינים אחרים, כן גדלה הסבירות לקבלת התפקיד מיהודי האזור הקומופולטי ביותר של רוסיה. ראו קובץ כ"ף מנחם אב, עמ' י"ב.

שמואל בורשטיין היה הרב של הקהילה הלא חסידית הגדולה יותר, ושימש גם "רב מטעם", והיה חבר בתנועת "המזרחי" – התנועה הדתית שהצטרפה לתנועה הציונית העולמית. שורשיהם של רבים מהמנהיגים הבולטים של הציונות היו נטועים בעיר זו.^{*}

לוי יצחק שניאורסון אמנם לא היה ציוני, אבל נבצר ממנו ומבני משפחתו להישאר מרוחקים או מנותקים מכל המגמות היהודיות הללו. בניו, מנדל ולייבל – ברל, הבן האמצעי, לקה בנפשו ואושפז תכופות במוסד – הושפעו בבירור מן הסביבה היהודית שהיתה במידה רבה יוצאת דופן בפתיחותה ובפעלתנותה. חבריהם בני גילם באו ממשפחות שכבר נשאבו אל תהליך החילון, אל התמורה הפוליטית ואל מגוון התנועות החברתיות שמילאו את חלל האוויר.^{*}

עד כמה שהדבר מפתיע, יש רק תיאורים ספורים של עדי ראייה על חייהם של מנדל ולייבל באותם ימים. התיאור, שהוא אולי החשוב והמהימן ביותר, הגיע אלינו משכניהם דאז, אברהם וורדינה שלונסקי, שאמם וחנה שניאורסון היו דודניות. אברהם שלונסקי, לימים אחד המשוררים הידועים ביותר בישראל, ואחותו ורדינה, לימים פסנתרנית ומלחינה חשובה בישראל, גדלו במשפחה ציונית שעקרה גם היא ליקטרינוסלב בסביבות 1907. על אף השוני הניכר בנטיית הדתיות והפוליטיות של משפחת שלונסקי ומשפחת שניאורסון – ציונים ואינטלקטואלים ועל גבול החילוניות אם לא חילונים ממש, מזה וחסידים ושומרי מצוות מזה – היתה הקרבה האישית ביניהן רבה. הם היו לא רק קרובי משפחה אלא שכנים קרובים שחגגו יחדיו שבתות וחגים. אף שהשלונסקים לא דיקדקו בכללי הכשרות, הילדים הרבו לשהות בצוותא ולנוע בחופשיות בין שתי הדירות הסמוכות בקומת הקרקע. חרף העובדה שבני שניאורסון באו מבית אדוק הם חשו בנוח עם דודניהם. כשם שהשלונסקים נהנו להאזין לזמירות ולניגונים החסידיים של משפחת שניאורסון, כך נהנו ילדי שניאורסון מן המשחק בבית הדודנים. רב (ברל) שלונסקי, שאהב לשיר קטעי אופרה וניגונים חסידיים, היה קרוב במיוחד למנדל וללייבל. אברהם שלונסקי, שלמד באותו חדר מסורתי שבו למדו ילדי שניאורסון, ונתפס לזמן מה לדתיות, החליט באותה עת להעדיף את האכילה

* איננו יודעים באמת איזו עמדה נקטו השניאורסונים ביחס למצבו המנטלי של ברל שפונה בערך'ה. רוב ימיו עברו עליו במוסד סגור. רמז נסתר לאופן שבו נראה ברל מצוי אולי בתרומות של משפחת שניאורסון לכבוד בניה באפריל 1911: ח"י קופיקות לכבוד לייבל ו-27 קופיקות (ח"י וחצי) לכבוד מנדל וברל. של מי היה החצי? ראו האח, ירחון של חב"ד-לובביץ' ברוסיה הלבנה, ט"ז בניסן תרע"א, עמוד אחרון.

בבית שניאורסון משום שמטבחה של חנה, בשונה מהמטבח של אמו, היה כשר למהדרין. ורדינה, אחותו, זכרה כי דורנה המבוגר ממנה מנדל, שכונה בפיה מָקָה, היה בעל סקרנות אינטלקטואלית ומצא עניין בכל דבר – עד כדי כך שקישט את קירות חדרו במפות אסטרונומיות. לפי זיכרונותיהם של השלונסקים, שני בני שניאורסון לא חיו במבודד מהתסיסה הפוליטית האידיאולוגית וחברתית שסחפה את שכניהם היהודים ביקטרינוסלב.

ראשית חינוכם של שני האחים שניאורסון היתה אצל מלמד חסידי חב"ד, ר' זלמן וילנקין, שאביהם בחר בו להדריך אותם ביסודות היהדות, ובהמשך ללמוד תלמוד ומנהגי חסידות חב"ד. לאחר שגדלו מעט הם עברו ללמוד נושאים אלה בהשגחתו של אביהם. מנדל גם המשיך ללמוד (מ-1909 עד 1915) בשיבה ביקטרינוסלב, שמוריה לא הסתפקו, כאמור, בלימודי תורה מסורתיים אלא לימדו גם דקדוק ושירה עבריים, ובכלל זה את יצירותיו של המשורר הלאומי הציוני ח"נ ביאליק.⁹

על אף זיקתו ההדוקה לחסידות חב"ד-לובביץ' וקשריו הקרובים עם האדמו"ר שלום דובער ובנו יחידו יוסף יצחק, לא שלח לוי יצחק שניאורסון את בניו לשיבת "תומכי תמימים" בלובביץ', כפי שעשו, למשל, ההורים חסידי חב"ד של לפחות שניים מחברי ילדיו לספסל הלימודים.¹⁰ העובדה ששני בני שניאורסון לא למדו בשיבת "תומכי תמימים" לא היתה תולדה של רשלנות או פרי המקרה.¹¹ על פי מקור חב"ד פנימי לוי יצחק לא "התיר" לבנו מנדל ללמוד בשיבה בלובביץ'.¹² אדרבא, השניאורסונים רצו בבירור שבניהם ירכשו השכלה כללית. לצורך זה הם שכרו את ישראל אידלסון, ציוני וסוציאליסט מושבע, לשמש חונך לשני הילדים. אידלסון, ששינה לימים את שמו לברייהודה, עלה לארץ ישראל ב-1926, הצטרף לקיבוץ יגור, נמנה במרוצת הזמן עם ראשי הקיבוץ המאוחד ומפלגת אחדות העבודה-פועלי ציון, וכיהן מטעם מפלגה זו ארבע שנים בתפקיד שר הפנים של ישראל, ועוד שלוש שנים בתפקיד שר התחבורה. כששימש שר הפנים בממשלת ישראל ביקש ברייהודה לקבוע שזכות ההגירה לישראל על פי חוק השבות תינתן לכל יהודי המצהיר בתום לב שהוא יהודי, בלא צורך בשום הוכחות בלתי תלויות נוספות. כעבור שנים רבות יהיה זה חניכו, מנחם מנדל, שתבע, כאשר שימש אדמו"ר, שזכות ההגירה על פי חוק השבות תינתן אך ורק ליהודים שההלכה האורתודוקסית מגדירה אותם כיהודים – תביעה שיצרה משבר חמור ביחסים שבין מדינת ישראל והקבוצות הלא אורתודוקסיות ביהדות ארצות הברית. בעת שאידלסון נשכר לחנוך את בני שניאורסון הוא היה מנהיג של ארגון

נוער ציוני וסטודנט במכון למהנדסי מכרות ביקטרינוסלב, ועבד במשרה חלקית במשרד של בית הספר התיכון היהודי בעיר (הגימנזיום). הוא לימד את הילדים מתמטיקה, רוסית ושפות נוספות, והתווה להם תוכנית לימודים שוות ערך לזו של הגימנזיום. מגדל, כך דווח, התברך בכישרונות הן בתרגום הן במתמטיקה.¹³ עם זאת יש לזכור ששני הילדים עדיין הקדישו שעות רבות – את עיקר היום – ללימודי הקודש שלהם. אבל ברור לחלוטין שהיחשפותם הקרובה לאיש כמו אידלסון, ששימש להם במובן מסוים דגם לחיקוי, הטביעה עליהם רושם עמוק, אינטלקטואלי ומוסרי כאחד – גם בזכות אישיותו וגם על רקע המסורת של כיבוד מורים שהיתה מושרשת עמוק באתוס היהודי, שעיצב את התודעה והצביון של בתים כמו זה של השניאורסונים, ועמד בעינו גם אם המורה לימד עניינים שחרגו מתחומי המסורת. מכיוון שהתלמידים ביקשו להרשים את המורה שלהם במקצועות החילוניים, אופקיהם נפתחו אל מעבר לחסידות של שורשי משפחתם. לא היה זה מפתיע אפוא שלייבל החליט יום אחד להצטרף לארגון הנוער הציוני בראשותו של אידלסון, אף שהדבר הכאיב להוריו שראו בציונות איום על הדת והמסורת היהודית.¹⁴

התבגרותם של לייבל ומגדל ועיצוב זהותם העצמית התרחשו בתקופה סוערת מאוד. מלחמת העולם הראשונה התנהלה ברחבי אירופה מאז קיץ 1914, ויחידות של הצבא הגרמני כבשו את יקטרינוסלב. אחרי נסיגת הגרמנים, ועל רקע נפילת שלטון הצאר – המהפכה הראשונה ולאחריה המהפכה הבולשוויקית, התחוללה ברחבי האימפריה הצארית לשעבר מלחמת אזרחים שבמהלכה פשטו בעיר פרעות כנגד תושביה היהודים. כמו בכמה ערים אחרות באוקראינה אירגנו היהודים הגנה עצמית שמנעה טבח של יהודים רבים.¹⁵ התנאים הכלכליים בעיר הידרדרו, והיהודים התנצחו בינם לבין עצמם בשאלה אם הסוציאליזם והקומוניזם מציעים תקווה גדולה יותר מזו שגלומה בציונות, אם לאו. האלימות החוזרת ונשנית נגד היהודים הקשתה מאוד על חייהם ביקטרינוסלב. במאי וביוני 1919 נרצחו כמאה וחמישים איש, וכאלף נשים נאנסו.¹⁶ לעת הזאת שלטו בעיר חורבן ואנרכיה פוליטית וכלכלית. רבים ביקשו לעזוב. על פי עדויות מכלי שני שפורסמו כעבור שנים רבות, נטען שמגדל שניאורסון, שהיה אז כבן 18, שירת באחת מקבוצות ההגנה היהודית הרבות שהגנו על היהודים מפני ההתקפות של הצבא הלבן האנטי-בולשוויקי.¹⁷ מעבר למקור הזה לא מצאנו לכך שום עדות נוספת. בתצהירו לשלטונות הצרפתיים, שניתן שנים רבות אחר כך, טען מנחם מגדל, כזכור, שהוא שירת בצבא הרוסי ממרס עד אוגוסט 1915. עדות זו נראית

מפוקפקת למדי, שהרי אז היה כבן 13 בלבד. ככל הנראה הכניס אותה מנחם מנדל לסיפור חייו עבור השלטונות הצרפתיים, משום שעל פי דרכונו הוא היה אמור להיות אז בן 20. ייתכן גם שהוא נשא עמו מסמכי זיהוי נוספים שעל פיהם קיבל את הדרכון הסובייטי שלו.

כאשר הבולשוויקים תפסו לבסוף את השלטון, האמינו יהודים רבים כי עתה הגיעו זמנים טובים יותר, אבל הם גילו עד מהרה שהבולשוויקים והמשטר הקומוניסטי לא הציעו לרבים מהם שחרור אמתי. בתוך זמן קצר הופקעו נכסיהם של היהודים העשירים בעיר, ובה בעת נעשה הדיכוי האנטי-יודי לנורמה מקובלת שפגעה בראש ובראשונה ברכבים. ב-1922, לאחר שהשלטון הסובייטי ביצר את מעמדו, נאסרו בעיר כאלף יהודים.¹⁸

חרף טענתו על מעורבותו באחת מקבוצות ההגנה היהודית ובצבא הרוסי, אין שום ראיות המלמדות שהאירועים ההיסטוריים (בכל קנה מידה) השפיעו על דרכו ועל תפיסת עולמו של מנחם מנדל (אך הם השפיעו על אחיו לייבל שנטש את הציונות ונעשה לחסידו של טרוצקי). ב-1920 נשכר מנדל, על פי עדותו שלו, לשמש שוליה של מהנדס.¹⁹

האם האיש הצעיר הזה, שחסידיו יראו אותו לימים כמנהיג עולמי המבקש לשנות את גורלם ההיסטורי של עמו ושל העולם כולו, ניתק את עצמו מן ההיסטוריה בתקופה שהיתה אחת הסוערות, אם לא הסוערת ביותר, בחיי העם היהודי וגם בחייו שלו? לשאלה זו אין תשובה ברורה, מכל מקום, כפי שגם נראה בהמשך, שמנדל עשה שימוש בחלק מהרעיונות של אותה תקופה כאשר היה הרבי מלובביץ' – הגם שרק מעטים משומעיו יכלו לזהותם.

בשנות התבגרותו גבר עניינו במדעים, ובמיוחד במתמטיקה. הוא לא היה מוכן להסתפק בתפקיד של שוליית מהנדס. ב-1923, לאחר שהשלטון בברית המועצות התייצב, החל מנדל ללמוד במכון הפוליטכני היהודי לשעבר, שהולאם בינתיים על ידי הקומוניסטים והפך לחלק מאוניברסיטת יקטרינוסלב.²⁰ הוא המשיך ללמוד שם בשנים 1924 ו-1925, שנים שבהן ניטש מאבק בין סטלין וטרוצקי, לאחר מותו של לנין (ינואר 1924). כאשר ללייבל – ניצחונו של סטלין שינה כליל את מסלול חייו. כיהודי וטרוצקיסט איימה עליו סכנה מצד סטלין ומשטרו. כיצד השפיעו הדברים על מנחם מנדל? כל שאנו יודעים הוא, שהוא המשיך את לימודיו באוניברסיטת יקטרינוסלב עד נובמבר 1926.

בנובמבר 1926 עזב מנדל שניאורסון את האוניברסיטה ואת יקטרינוסלב ללא תואר אקדמי. כחודש לאחר מכן הוא הגיע לסנקט פטרבורג, ששמה שונה מעט

לפני כן ללנינגרד. בעיר זו הוא המשיך בלימודיו באוניברסיטה כשומע חופשי במתמטיקה ובהנדסה בעידודם ובתמיכתם של הוריו.²¹ לנינגרד ששימשה שנים רבות כירת האימפריה הצארית, היתה גם העיר שאליה הגיע ב־1924 רבי יוסף יצחק, האדמו"ר השישי של חסידות חב"ד-לובביץ', להקים בה מחדש את "חצרו", לאחר שעזב את העיר רוסטוב על הדרון (בדרישתה של המשטרה החשאית הסובייטית) אליה עבר מלובביץ' עם אביו באמצע מלחמת העולם הראשונה. מנדל התגורר בבית קרובו הרבי, בקומה השלישית ברחוב מוחובאיה ^{22,23}.

מנדל הגיע בפעם הראשונה לביתו של רבי יוסף יצחק ברוסטוב בשבט תרפ"ג (ינואר 1923) ושוב בתמוז תרפ"ג (יולי 1923). אין ספק שמטרת ביקורים אלה היתה היכרות בין מנדל למוסיה, בתו השנייה של הרבי יוסף יצחק, לה יינשא מנחם מנדל כחמש שנים מאוחר יותר. אין בידינו די פרטים על מה שקרה בין מנדל ומוסיה אחרי שני ביקורים מוקדמים אלה. ממכתבו של יוסף יצחק למוסיה לאחר הביקור השני עולה כי הביקור הראשון, בינואר 1923, לא היה כנראה מוצלח ביותר. רק בביקור השני²³ היתה האווירה חמה ו"ביתית" יותר. מכל מקום, לא נוצר ביניהם קשר מחייב בביקורים אלה. האם היתה זו מוסיה שמנעה את יצירת הקשר, או היה זה מנדל? אין בידינו תשובה. אך היחסים לא נותקו לחלוטין. מנדל חזר לביתו ביקטרינוסלב, ורק כעבור כשלוש שנים וחצי חזרו ונפגשו השניים כאשר הם מתגוררים באותו משק בית, בביתו של הרבי יוסף יצחק.

בפעם הראשונה נחשף מנדל באופן בלתי אמצעי לחיי ה"חצר". מעתה והלאה הוא יקשור את גורלו ברבי ובמשפחתו, וביתם יהיה ביתו עד לנישואיו. גם כשנסע ללמוד בברלין, לא רק שקשריו עם הרבי ומשפחתו לא נותקו, אלא להפך. אף על פי כן לא נערך שום טקס דתי המגדיר את יחסיו של מנדל עם מוסיה שניאורסון. יותר מחמש השנים שעברו בין פגישתם של מנחם מנדל ומוסיה לחתונתם, הם פרק זמן ארוך במידה יוצאת דופן לשידוך שהוסדר מראש. קשה מאוד למצוא מקרה אחר שבו שני בני זוג ממשפחות חסידייות כה מיוחסות וקרובות זו לזו יאריכו כל כך את תקופת החיזור, בעודם מתגוררים חלק גדול מן התקופה תחת אותה קורת גג. חיזור ממושך מנוגד לחלוטין לנורמות המקובלות בקרב חסידים, על אחת כמה וכמה בקרב משפחות של אדמו"רים.

בהיסטוריוגרפיה החב"דית נטען, במידה רבה במבט לאחור, שהקשר המוקדם עם חצרו של האדמו"ר – המעבר הזה ללנינגרד, והנישואים לבתו של יוסף יצחק,

הם חלק מההסדר שמנחם מנדל יהיה יורשו של יוסף יצחק.* על כל פנים מה שברור הוא, כפי שאכן נחשף ביומניו, שמנחם מנדל הצעיר ניצל את התקופה הזאת להיכרות קרובה יותר עם המנהגים, ההליכות, הסיפורים והפרשנויות של חב"ד.

כאשר בשנת 1920 נעשה רבי יוסף יצחק שניאורסון בן הארבעים לאדמו"ר השישי של חב"ד-לובביץ', היתה זו אחת התקופות הקשות שעברו על יהדות רוסיה בכלל ועל היהודים שומרי הדת והמסורת בפרט. רבנים ואדמו"רים הועמדו עכשיו בפני אתגרים חדשים שלא עמדו בהם בעבר.²⁴ המלחמה והמהפכה הבולשוויקית גרמו, כאמור, למלחמת אזרחים ולתוהו ובוהו כלכלי. בתנאים חדשים אלה, תוך כדי המעבר ללנינגרד מרוסטוב על הדון, שם שהו הרבי ובני משפחתו במשך רוב תקופת המלחמה, והבנייה מחדש של ה"חצר", היה על הרבי החדש להחיות את הקשר עם חסידיו. זאת הוא עשה באמצעות רשת של שליחים המסורים לו ומוכנים להסתכן כדי לקיים את הזיקה החיה לחסידות ולשמור על המשכיותה של היהדות ומסורתה הדתית – שתי מטרות שנתפסו בעיניהם כזהות. יוסף יצחק הבין את הכורח הזה וטיפח אותו, ויורשו ייטיב להבין זאת עוד יותר ממנו. בעצם, ההימצאות בתנועה מתמדת, הצורך לטפח ללא הרף את הזיקה בין החסידים לרבי, היתה לאחד היסודות המרכזיים בחייה של "חצר" לובביץ' שהיה עליה לשרוד במרחב עוין, וכך, יותר ויותר, נעשתה המשמעות של היות חסיד חב"ד להימצאות בשליחות מטעם הרבי.

רבי שלום דובער שניאורסון, האדמו"ר החמישי של חב"ד-לובביץ', נטש, כאמור, את לובביץ' – העיירה שהפכה לסמל לזהותה של חסידות חב"ד ושימשה מרכז למן האדמו"ר השני – בשנת 1915 כשנמלט מהצבא הגרמני שקרב והלך לעיירה. שלום דובער ראה בתרבות הגרמנית המודרנית שעודדה את ההשכלה

* ראו, למשל, "שלשלת היחס וראשי פרקים מתולדות בית רבינו", קובץ היום יום... מהדורת תשנ"ג, קה"ת, ברוקלין נ"י, עמ' 19: "תרפ"ד – נוסע ללנינגרד – שם נוכח בפעם הראשונה בהתוועדות כ"ק אדמו"ר מהוריי"צ (שקידב אותו במיוחד) כ"ק מהוריי"צ מכניסו בסדר ענייניו והנהגתו הציבורית ומטיל עליו תפקידים מיוחדים בתחומים שונים... במיוחד עומד לימינו במלחמתו הקדושה לשימור על בני ישראל ברוסיה הסובייטית. כ"ק אדמו"ר מהוריי"צ מועיד אותו כחתן לבתו (כהוראת אביו כ"ק אדמו"ר מהורש"ב, הרבנית הצדקנית מרת ח' מושקא). רבירים אלה אינם בנמצא במהדורות הקודמות של היום יום... http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1262/jewish/Timeline-Sketch.htm (accessed February 20, 2008)

והחילון, האויבת האולטימטיבית של התרבות היהודית הדתית-מסורתית. הוא היה בטוח שתחת ההגמוניה הגרמנית יתפשטו ההשכלה והחילוניות בחברה היהודית ללא מעצורים, עד כדי איום על קיומה ועל המשכיותה של היהדות כפי שהוא הבין אותה. עם משפחתו ומשפחת בנו היחיד, יוסף יצחק, הגיע לעיר רוסטוב על הדון, ושם התגורר עד למותו (1920). בנו, רבי יוסף יצחק, המשיך להתגורר ברוסטוב עד יוני 1924. כדי שיקל עליה לפקח על צעדיו, ציוותה המשטרה החשאית על הרבי לעבור ללנינגרד.²⁵ ואולם נראה שהרבי היה במידה מסוימת שבע רצון מהשינוי. רוסטוב היתה עיר רחוקה מהמרכזים היהודיים ברוסיה ולא יכלה לשמש מרכז לחסידות שמבקשת להחיות את מעמדה לאחר המלחמה ולאחר שאבד המרכז בעיירה לובביץ'. המעבר ללנינגרד-סנקט פטרבורג, בירת הקיסרות הצארית שנפלה, הביא אותו לעיר מרכזית בעלת רשת כבישים ומסילות ברזל, שמקלה מאוד על ניהול מרכז חסידות הנשענת יותר ויותר על רשת השליחים. כאן, סבר, יוכל למשוך אליו יהודים רבים ולהקים מרכז שאליו יוכלו החסידים להגיע ולחזק את זיקתם לאדמו"ר ולחסידות. וכך קרה שב-1924 עקרו יוסף יצחק, אשתו, שלוש בנותיהם, חנה, מוסיה ושיינה, החתן שמריהו גורארי, המזכיר האישי חיים ליברמן וכל שאר אנשי "החצר" אל עיר הבירה של הצארים, שנאסר על היהודים להתגורר בה לפני המלחמה.

רבים מהרבנים, גדולי תורה, ראשי הישיבות, ואדמו"רי חסידים, מהם שהתגוררו ברוסיה מדורות ומהם שהגיעו אליה בעת המלחמה ומצאו עצמם תחת עול המשטר הקומוניסטי האנטי-דתי, נמלטו מתחומיו. רובם היגרו לפולין ולליטא, חלקם פנו מערבה, לגרמניה, לאוסטריה, לאנגליה ובעיקר לארצות הברית. אך רבי יוסף יצחק נהג אחרת. הוא החליט להישאר ברוסיה הסובייטית ואסר על חסידיו להגר ממנה, במיוחד לא לארצות הברית או גרוע מזה – לארץ ישראל, שתי ארצות שבהן נשקפה, לדעתו, סכנה חמורה לעתידה של היהדות. הוא שמר על הקשר עם כל חסידיו הפזורים ברחבי האימפריה הסובייטית באמצעות שליחים שחשיבותם בעיניו גדלה והלכה. הוא שלח את תלמידיו המסורים משיבת "תומכי תמימים" – הישיבה שאביו הקים ומינה אותו, בנו יחידו, לעמוד בראשה, לתקוע יתר בריכוזים היהודיים העיקריים של ברית המועצות. רבים מהם נועדו להיות שוחטים ולאפשר צריכה של בשר כשר. בתור שכאלה הם לא רק סיפקו שירות דתי אלא גם זכו למקור פרנסה, תודות לתשלום שגבו על כל שחיטה. במרוצת הזמן הם גם הקימו רשת של בתי ספר לתורה ולחסידות חב"ד.²⁶ כך נעשה הרבי שלהם לא רק למנהיג אלא גם למי שחלש על רשת חשובה בתוך

האימפריה הצארית לשעבר, שכונתה עכשיו ברית המועצות – חבל ארץ אדיר בעל אוכלוסייה יהודית של כמה מיליונים, שחלק נכבד מהם היו עדיין שומרי תורה ומצוות אף שנותקו מהעולם היהודי אל מאחורי "מסך הברזל".* בכך היה מנהיג חב"ד לדמות מרכזית וחשובה במיוחד, הן כחוליית קשר ליהודים שבתוך ברית המועצות והן כסמל שלהם.

השימוש הזה בשליחים ויצירת הרשת הפעילה של נאמנים ותומכים האחראים בפני הרבי והפועלים בהנחייתו שימשו דגם למנחם מנדל, כאשר הוא עצמו היה לימים לרבי מלובביץ', וחפש דרך להרחיב את השפעתו מעבר לתחום סמכותו המקומית בקהילה החב"דית בקראון הייטס, ניו יורק, באמצעות מה שייקרא מבצע "פרצת".²⁷ אבל לא נמצאה שום ראייה לכך שכאשר יוסף יצחק פיתח את הרשת שלו, השתתף בה חתנו-לעתיד הצעיר בצורה זו או אחרת.

היהודים שמחוץ לברית המועצות ראו את אחיהם המרותקים לשליטה קומוניסטית-סובייטית כקורבנות של טרגדיה, כמעט אבודים מאחורי הדיקטטורה הסטליניסטית. עובדת קיומו של מיעוט יהודי הנצור במדינה קומוניסטית אתאיסטית, שימשה במישרין ובעקיפין להגדלת שיעור קומתו של רבי יוסף יצחק שנותר כמעט יחידי מבין "גדולי התורה" בברית המועצות. בהיעדר אלטרנטיבה ראויה לשמה היה על ארגונים יהודיים ברחבי העולם – בעיקר אלה שבארצות הברית שרצו לסייע ליהודי ברית המועצות, לפנות לרבי יוסף יצחק שניאורסון. ואולם מנקודת מבטו של רבי יוסף יצחק היו עליית המשטר הקומוניסטי על אופיו האנטי-דת הקיצוני כנגד הדת היהודית בפרט, מחד גיסא, והתפקיד שהוא נקרא למלא בשמירת גחלת היהדות בשעה כה קשה, מאידך גיסא, ביטוי מובהק לחבלי המשיח ולסיכויי שלו למלא תפקיד מכריע בהחשת הגאולה.²⁸ מתוך האפלה העמוקה נראה אור, והוא חש שהוצב במקום הראוי להוליך את היהודים, ובראש וראשונה את היהודים בברית המועצות הסובלים בחבלי המשיח הללו, אל עבר האור, אל הגאולה.

עזרה חומרית לכך תינתן לו ממקור לא צפוי. ב-1914 הקימו יהודים אמריקנים – אותם יהודים שיוסף יצחק יזהר לימים כחוטאים הנושאים באחריות למצוקות של יהודי אירופה – את "הוועד האמריקני המאוחד לחלוקת סיוע ליהודים" (Joint Distribution Committee), הידוע יותר בשמו המקוצר – ג'וינט.

* וינסטון צ'רצ'יל טבע את המונח הזה ביחס לברית המועצות וגרורותיה בנאום בפולטון, מיוזרי, ב-1946, אבל הניתוק, לפחות מבחינתם של היהודים, בין אלה שנמצאו תחת השלטון הסובייטי לבין יהודי העולם היה קיים כבר זמן רב לפני כן.

תכליתו המקורית היתה לסייע ליישוב היהודי בארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה.²⁹ בתחילת שנות העשרים החל הג'וינט לסייע ליהודי ברית המועצות, שרבים מהם – בייחוד שומרי המצוות שבהם, היו מצויים במצב קשה במיוחד. רבים איבדו בעקבות המהפכה את רכושם הפרטי, את חנויותיהם ואת בתי המלאכה והחרושת שלהם, והגיעו לעתים עד פת לחם. אחרים, בעיקר בעלי מלאכה, הוכרחו להצטרף לקואופרטיבים שדרשו מהם לחלל שבת ולעבוד בחגים היהודיים. בתי הכנסת, בתי המדרש והחדרים, ובעיקר המקוואות נסגרו עקב מחסור בכסף למימנם. לכל אלה ביקש הג'וינט לעזור. ואולם לצורך ארגון אפקטיבי של העזרה נזקק הג'וינט לגורם מרכזי ואחראי בתוך הקהילה היהודית בברית המועצות. רבי יוסף יצחק שניאורסון וחסידיו המסורים והממושמעים היו הבחירה הטובה ביותר. אף לא מנהיג יהודי אחר ניחן אז באישיות שניתן לסמוך עליה, וניצב בעמדה שמקנה לו שליטה על הכספים ויכולת להעבירם באמצעות אנשיו לכל מקום. מנגד, השליטה על הכספים האלה הגבירה עוד יותר את יוקרתו ועוצמתו של רבי יוסף יצחק, ולכן גם עשתה אותו מטרה לרדיפת השלטונות הסובייטיים ושל המחלקה היהודית שליד המפלגה הקומוניסטית הסובייטית (היבסקציה, קיצור של "יבריסקיי סקציה", ראו להלן). בד בבד התעוררו קנאתם ורוגזם של גורמים אחרים ביהדות ברית המועצות, כמו הרבנים ה"מתנגדים" (ל־א־חסידיים) ומנהיגי קהילות חשובים אחרים, שהתרעמו על שהרבי וחסידיו חב־ד־לובביץ' זוכים בעמדת כוח ומנהיגות על חשבונם בזכות השליטה על הכספים הרבים שהג'וינט מעמיד לרשותם.

המשטרה החשאית הסובייטית, הצ'קה, או בכינויה באותו זמן, ג־פ־או והיבסקציה ראו ברבי מלובביץ' אויב. היבסקציה הוקמה בשנת 1918 כדי להיאבק בתנועות הפוליטיות היהודיות בעלות הנטיות הלאומיות, כגון הציונות והבונד, וכן בדת היהודית על כל גילוייה, במטרה לקדם את השתלבותם החברתית והתרבותית המלאה של היהודים בחברה הסובייטית החדשה. בראשה עמד ברוב שנות קיומה סמיון (שמעון) דימנשטיין, שהיה בעברו הרחוק תלמיד בשיבת חב־ד־לובביץ', והוסמך לרבנות על ידי אחד מגדולי הרבנים באותן שנים, הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי. אלא שדימנשטיין, כמו רבים אחרים באותה תקופה, נטש את אמונתו ואת אורח החיים הדתי. פעילותו של הרבי יוסף יצחק לקדם את החינוך היהודי המסורתי, להקים חדרים ומקוואות, ולארגן קואופרטיבים יהודיים כדי שחברייהם יוכלו לשמור את השבת, היתה מנוגדת לחלוטין למטרותיה של היבסקציה, ואנשיה עקבו אחריו ואחרי חסידיו. מצדו ראה הרבי יוסף יצחק

את היבסקציה כגורם המסית את השלטון הסובייטי ואת המשטרה החשאית להקצנת פעולתם כנגד הדת היהודית, אף שאלה היו מוכנים לעתים, לדעתו של הרבי, להעלים עין מהפעילות שלו ולאפשר שמירה מוגבלת של הדת. המשטרה החשאית חשדה ברבי שהוא "סוכן זר" ומבריח מטבע זר כדי לנהל רשת קונטרה-רבולוציונרית, ודרשה ממנו, כאמור, לעבור מרוסטוב ללנינגרד כדי שיקל עליהם לנהל אחריו מעקב. אך דווקא המעבר ללנינגרד הגדיל את פרסומו והקל עליו את ארגון שליחיו ואת משלוח הכספים שקיבל מהג'וינט.

המעקבים אחרי כמה מעוזריו של הרבי ומאסרם הביאו לכך שסמוך לחצות הלילה של י"ד בסיוון תרפ"ז (14 ביוני 1927) הגיעה יחידה של הג'פ-או, בפיקודם של שני חסידי חב"ד לשעבר לביתו של יוסף יצחק. לאחר חיפוש מקיף ומדויק בכל הדירה וחקירה קצרה שלו ושל כל הנוכחים, לרבות שתיים מבנותיו (חנה ושיינה), אסרו את הרבי ולקחוהו ל"כלא שפולק'קה".*

בעיצומם של הליכי החיפוש, החקירה והמעצר הגיעה לביתו בתו האמצעית של יוסף יצחק, מוסייה, ששהתה מאז שעות הערב המוקדמות מחוץ לביתה בחברתו של מנדל.³⁰ העובדה שהשניים בילו זה בחברתו של זה עד לאחר חצות הלילה טושטשה בדיווחים החב"דיים על האירועים האמורים. התנהגות שכזו של בני זוג רווקים חרגה בוודאי מהמקובל בחוגים חסידיים, בעיקר אם מדובר בביתו של רבי עם מי ש"מיועד להיות" בעלה.³¹ זוג דתי-מסורתי יותר לא היה מעז לצאת לבלות ללא בת לווייה, אם בכלל, ובוודאי לא היה מאחר בנשף עד כדי כך. ברור שבילוי כזה של בני זוג לא נשואים היה חיקוי של המקובל אצל זוגות מודרניים שהסתגלו לאווירה הכללית בלנינגרד.

התיאורים ההגיוגרפיים של אירועים אלה מתמקדים בעובדה שמוסייה, שהיתה, כמו כל בני המשפחה, מודעת לעובדה שאביה-הרבי נמצא תחת מעקב של המשטרה החשאית, בראותה את האורות ואת המכוניות בקדמת הבניין, חששה שמשוה לא תקין קרה. היא סיכמה עם מנדל שהיא תיכנס ותברר את פשר העניין, והוא ימתין ברחוב ויחכה לסימן ממנה. ברגע שהיתה בדירה ועמדה על נוכחות סוכני הג'פ-או, היא פתחה את החלון ואותתה למנדל להתרחק מהמקום.

* כך מכונה הכלא בתיאורי חב"ד. קרוב לוודאי שמדובר בכלא ספאלדנאיה, שנחשב "אחד מבתי הכלא הטובים ביותר" או "המחמירים ביותר" בלנינגרד. ראו Vladlen S. Izmozik, "Voices from the Twenties: Private Correspondence Intercepted by the OGPU," *Russian Review* 55, no. 2 (April 1996), 299, 302.

** זהו המונח המשמש בהגיוגרפיה של חב"ד להגדרת מעמדו של מנדל שניאורסון באותם ימים, הגדרה שאין לה מקום בהלכה ובמסורת היהודית. וראו להלן.

על פי המתואר, מנדל חש אל דירתו של מזכיר הרבי, חיים ליברמן (שנאסר גם הוא מאוחר יותר), להזהירו. ליברמן, שכנראה ציפה גם הוא לאפשרות כזו, מיהר להשמיד את כל התכתובת הפרטית של הרבי ושלו עצמו, וחיפש דרך להגן על האוצרות של ספריית הרבי.³¹

הרבי יוסף יצחק וחיים ליברמן נאסרו. ישנם דיווחים שגם שמריהו גורארי נאסר לזמן קצר ביותר. איש מבני המשפחה האחרים לא נעצר ולא נכלא. מנדל נשאר מחוץ לתמונה – כל הסיפורים על תפקידיו בארגונו של הרבי ועל היותו מבוקש על ידי המשטרה החשאית – אין להם ביסוס בתיעוד. במכתבים ובמברקים הרבים שנשלחו בענייניו של רבי יוסף יצחק איננו מוצאים ולו אחד בחתימתו של מנדל. כן אין שום מסמך כתוב על פעולותיו למען חותנו לעתיד שנמצא במאסר. רק בתיאורים חב"דיים שנכתבו שנים רבות אחר כך, לאחר שמנחם מנדל היה לרבי, מסופר על פעילותו "החשאית" למען הרבי יוסף יצחק. במקור אחד כזה נטען שהמשטרה עצרה אותו באחד ממסעותיו בין יקטרינוסלב ללנינגרד, אך הוא "הצליח להימלט".³² אין בידינו שום ראיה בלתי תלויה לכך, וכן איננו יודעים כיצד נמלט, אם נמלט.

לפני שנלקח מביתו ניגש הרבי יוסף יצחק למיטת נכדו היחיד, שלום רב בער גורארי, ואצל לו את הברכה שהוזכרה לעיל: "יהי רצון אשר הוא הילד הלזה יחי' לאוי"ט יהי' גדול באחיו", והתפלל כי "ילך באותו הדרך אשר דרכו כ"ק אבותי הק' בתעצומות עוז".³³ הרמז לנוכחים היה ברור: אם חס וחלילה יקרה משהו נורא לרבי, תעבור אדרת המנהיגות כבוא העת לנכדו זה, הצאצא היחיד לשושלת חב"ד-לובביץ'.

באחד התיאורים של דבר מאסרו של הרבי מסופר שבצאתו את הבית בדרך לבית הסוהר הציע אחד משני מפקדי חוליית המאסר של ה"ג"פ-או (סבו היה מחסידי חב"ד, "נער עברי מנעוול אשר אביו היה נוסע ללובביץ'..." הוא היה הבכיר בין השניים) שפיקדו על החיפוש והמעצר, אולי באירוניה, לשאת את תיק הטלית והתפילין של הרבי ואף אמר: "כפי שסבי החסיד שלכם נשא בשעתו צרורות למען סכך, כך אעשה אני למענך".³⁴ הרבי, כך דווח, הצמיד את התיק עם תשמישי הקדושה לגופו במפגן של התרסה וסירב בתוקף.

רבי יוסף יצחק נכלא, ועל פי הנטען במקורות חב"דיים אף נידון למוות. גזר דין זה – אם אכן ניתן (לא נמצא שום אישור לכך בארכיונים סובייטיים) בוטל במהרה,

והאדמו"ר השישי שוחרר, לפחות חלקית, בעיקר בזכות התערבותה של יקטרינה פשקובה,³⁵ פעילת הצלב האדום ואשתו לשעבר של הסופר הנודע מקסים גורקי (אלכסנדר מקסימוביץ פשקוב). למאמצים אלה הצטרפו גם ראשי הג'וינט.³⁶ כן סייעה מעורבותם של הסנאטורים רוברט וגנר (Robert Wagner) ממדינת ניו יורק וויליאם בורה (William Borah) ממדינת איידהו. בורה, שהיה חבר מרכזי בוועדה ליחסי חוץ של הסנאט, קרא להכרה אמריקנית בממשלה הסובייטית החדשה, ונחשב בעיני שליטי ברית המועצות כידיד חשוב.³⁷ בורה פעל על פי בקשתו של ידידו הרב סטיבן וייז, ממנהיגי היהדות הרפורמית בארצות הברית.³⁸

בסופו של דבר נידון הרבי לשנתיים גלות לקוסטרומה, שאף הן קוצרו לבסוף לעשרה ימים בלבד. קוסטרומה, עיר יפה ועתיקה על גדות הוולגה ובה צומת מסילות ברזל חשוב ונמל, במרחק 350 קילומטרים בקירוב מצפון-מזרח למוסקבה – לאו דווקא בסיביר.³⁹ הוא נסע לשם בלוויית מוסייה ושמריה גורארי. לאחר שעונש הגלות בוטל גם הוא, יצא הרבי לנוח בעיירת הנופש מלחובקה, לא הרחק ממוסקבה. בשהותו במלחובקה עמד יוסף יצחק בקשר הדוק עם משפחתו שנותרה בלנינגרד. מכתביו מאפשרים לנו הצצה ליחסים המורכבים שבין מנדל, מוסייה והרבי. מתברר שמנדל שימש במידה מסוימת איש קשר בין רבי יוסף יצחק לאשתו ובנותיו. באחד המכתבים⁴⁰ מבקש הרבי ממוסייה שתבוא לבקרו ומציע לה לנסוע עם "מר שניאורסאהן", אך מוסיף מיד ש"אולי לא נעים לך לנסוע אתו", ומציע שתתייעץ על כך עם אחותה הבכירה חנה. עורכי הספר המצטט את המכתבים הוסיפו לכך הסבר קצר: "בתור חתן וכלה", אלא שהסבר זה בעייתי, שהרי אף על פי שמנדל כבר שהה זמן מה ב"חצר" ואף "יצא" עם מוסייה לבילוי משותף בליל מאסרו של הרבי, היחסים ביניהם עדיין לא מוסדו, מנדל לא אירס את מוסייה ולכן לא היו "חתן וכלה" – לפחות לא באופן פורמלי. נראה שפרשת היחסים בין השניים היתה הרבה יותר מורכבת ממה שחסידי חב"ד לובביץ' מוכנים להודות. האם סיבה מוסייה להתארס עם מנדל? ואולי המקרה היה הפוך, ומנדל ביקש לקשור את חייו עם שיינה, האחות הצעירה, כפי שהרכילות המשפחתית רומזת?⁴¹ על כל פנים שהותו של מנדל הרווק ב"חצר" הקרובה לרבי ולמשפחתו, בלא שקשר זה מוסד על פי המקובל במסורת היהודית, בוודאי עוררה תמיהה ופתח לרכילות שמוסייה היתה מודעת לה.

ככלות כל הדברים האלה שב רבי יוסף יצחק ללנינגרד. ואולם המשטרה החשאית שמרה על צעדיו ועקבה אחר אלה שבאו לביתו, מה שבהחלט הגביל את פעילותו וסיכן את הבאים. לנוכח המצב השתכנע הרבי שייטיב לעשות אם יעזוב

את ברית המועצות למקום קרוב דיו, שבו יוכל להמשיך בפעילותו. עתה פתח במשא ומתן עם הג'פ"א, בין לבין יצא לרוסטוב לעלות על קבר ("ציון") אביו רבי שלום דובער. ושם, כמו כדי לבשר את מה שיעשה מגדל שנים רבות אחר כך, טען שהרבי, אביו, הנחה אותו לגבי צעדיו הבאים.

היציאה מברית המועצות לא היתה פשוטה כלל ועיקר. שורה של מנהיגים ועסקני ציבור התערבו והציעו לרבי מקום מקלט. בין אלה היו הסנאטור הלטווי מרדכי דובין, שהיה חבר אגודת ישראל וחסידי חב"ד, וכן מנהיגים יהודים בגרמניה: הרב מאיר הילרסהיימר, הפוליטיקאי הסוציאליסטי, יועצה המשפטי של השגרירות הסובייטית בברלין אוסקר כהן, והרב הרפורמי ליאו בק.⁴² בסופו של דבר החליטו רבי יוסף יצחק ובני משפחתו הקרובה לעבור לריגה בירת לטביה. בריגה הסמוכה ללנינגרד הוא יוכל, כך העריך הרבי, להמשיך בפעילותו בקרב יהודי ברית המועצות: לקבל כספים מהג'וינט ומתורמים אחרים ולהכריח כספם ואישים לברית המועצות, וכך לקיים את החסידות כגורם חי ומשפיע על היהודים שם, בלי לחשוש מהפיקוח הצמוד של הג'פ"א ומסכנות שיארכו לו ולעוזריו. בלילה שאחרי מוצאי חג הסוכות תרפ"ח (20 באוקטובר 1927), יצאו הרב ומשפחתו הקרובה ברכבת לריגה.

אלא שאדמו"ר אינו יכול לעזוב בפשטות את חסידיו מאחור; מהיותו אחראי לחסידים היה עליו למצוא צידוק לעזיבה הזאת ולהציגה כצעד שנעשה באמת ובתמים למענם. רבי יוסף יצחק לא היה יכול לנטוש אותם בברית המועצות, שהחיים היהודיים בה נעשו קשים יותר ויותר ללא שום הסבר. בהתוועדות שנערכה בלנינגרד בשמחת תורה, זמן קצר לפני שעזב, הוא אמר, ברמז לדאגתו שמא ייראה כמי שנטש את חסידיו: "מבקש אני להודיע לכולם שלא להאמין למה שיאמרו הסיבות לנסיעתי מהמדינה, סיבות ועניינים המנוגדים לשכל הישר. נסיעתי מכאן אינה מצד ההכרח אלא סדר מסוים ישנו כאן." אדמו"ר צריך להיראות תמיד כמי שלא איבד את עשתונותיו ולא לעורר לעולם את רחמי זולתו. אי לכך הוא חתם את דבריו במילים: "אני תמיד איתכם יחד ... עליכם לדעת שציור זה [כוונתו לעצמו] הוא נשמה כמו שהיא בגן עדן שנמצאת בגוף."⁴³ דברים אלה נועדו בבירור לספק תקווה לחסידים שהקשר שלהם עם הרבי היה הדבר היחיד שחצץ בינם לבין הייאוש. באורח מוזר היה בהם גם כדי לבשר דברים שייאמרו על יוסף יצחק לאחר מותו, וגם הפעם – כדי למנוע את החסידים מלהתייאש. ואולם עם הליכתו של רבם לא יכלו החסידים שלא לתהות מה צופן להם העתיד.

ממקלטו הבטוח יחסית בריגה הוא המשיך לשגר מכתבים, להעביר כספים ולנסות לטפל בכל הצרכים של צאן מרעיתו, ולפעול לשיפור מצבם של כל היהודים שנותרו תחת השלטון הסובייטי.⁴⁴ הארגון ששימש אותו בפעילות הזאת נקרא "הוועד לחיזוק התורה והדת ברוסיה". הוא כינס את האספה הראשונה של הגוף הזה בימים כ"ב וכ"ג בחשוון תרפ"ח (17 ו-18 בנובמבר 1927), פחות מחודש מאז הגיעו לריגה. בין הנאספים היו רבנים רבים, ובכללם מאיר הילרסהיימר מגרמניה שמילא תפקיד חשוב בחילוץ של הרבי מירי הסובייטים, וכן שמריהו גורארי, אביו מנדל גורארי, וגם מנדל שניאורסון, שיצא מרוסיה בכ"ט בתשרי תרפ"ח (25 באוקטובר, חמישה ימים אחרי יציאתה של משפחת הרבי) והתגורר עתה במלון "קומרס" בריגה.⁴⁵ שמריהו גורארי סקר את הפעולות המתבצעות בתוככי ברית המועצות, ואחר כך דיבר רבי יוסף יצחק על הפעולות שיעשו בעתיד, על הדרכים לשמור על זרימת הכספים של הג'וינט ועל הספקת הצרכים של היהודים המצויים תחת עול הקומוניזם.⁴⁶ ואולם למרות כל הפעולות הללו רבי יוסף יצחק שוב לא זכה לראות את רוב חסידיו שנשארו בברית המועצות. רבים מהם נאסרו ומתו במחנות עבודת כפייה ובבתי הסוהר בשל פעילותם הדתית, ורבים יותר נרצחו על ידי הנאצים במלחמת העולם השנייה. מנדל אמנם השתתף באותה פגישה ראשונית, אבל לא אמר שם כנראה שום דבר שנמצא ראוי לתיעוד.⁴⁷

בסוף 1927, בעת שהגיע רבי יוסף יצחק ללטביה, מנתה האוכלוסייה היהודית במדינה זו קרוב ל-100,000 נפש. היתה זו אוכלוסייה רבת פנים שנהנתה מאוטונומיה רחבה למדי וניהלה חיים יהודיים מגוונים.⁴⁸ לצד התרבות היהודית הדתית-מסורתית, הבונד, והתנועות הציוניות שפעלו בקרב היהודים באימפריה הצארית (שלטביה היתה עד לאחר המלחמה חלק ממנה), היו בה גם זרמים דתיים אורתודוקסיים-מודרניים, בדומה לניאו-אורתודוקסיה בגרמניה, שביקשו לשלב במוסדות החינוך השכלה כללית עם לימוד תורה. רבי יוסף יצחק התנגד כמובן למגמות אלה; הוא התנגד בתקיפות לשילוב לימודי חול במערכת החינוך היסודי האורתודוקסי, והוא גם התנגד לשינוי בהופעה החיצונית היהודית ובעיקר לגילוח הזקן של הגברים. אך בד בבד הוא ביקש בדרכים שונות להשפיע – במיוחד על הדור הצעיר של היהודים בלטביה, מרוחה של חב"ד. כך, למשל, הוא הקים את "מחנה ישראל" – זרוע השירות החברתי של חב"ד שעוצבה על פי ארגונים לטוויים למטרות דומות. לימים אפילו גייס את חיים חורדאקוב שניהל אחדים מהמוסדות החינוכיים המקומיים, לסייע לו במלאכה.⁴⁹ כל הפעילות הארגונית

הזאת הדגישה את המחויבות החב"דית להטביע חותם לא רק על חסידי חב"ד אלא על היהדות בכללותה. מובן שהיה בכך גם כדי לייצג את שליחותו המורחבת של הרבי מלובביץ'.

נסיבות הזמן הביאו לכך שחסידות חב"ד נאלצה להסיט את מוקד פעילותה מן הקהילתי-פנימי למשהו מרחיב יותר, שהרחיק אל מעבר ל"מחוז הבחירה" החב"די. המהפכה הסובייטית הוציאה, שלא לומר קרעה, את הרבי הנבחר, רבי יוסף יצחק שניאורסון מלובביץ', והביאה אותו ללנינגרד העיר הגדולה. ו"מלכות השטן" הבולשוויקית, מנקודת מבטו, הפכה אותו במידה רבה למנהיגם של כל יהודי ברית המועצות, לא של חסידי חב"ד בלבד, ולסמל של נאמנותם לדת היהודית. התפרשות זו הסתייעה בכספים ובהשפעה של הג'וינט שמעיקרו לא היה ארגון אורתודוקסי אלא ביטוי של סולידריות יהודית. במאמציו לקיים קשר תמידי עם יהודי ברית המועצות התברר לרבי יוסף יצחק שעליו לטפל לא רק בשליחי לובביץ' אלא גם ביהודים מכל הסוגים. לא תמיד עלה הדבר בידו, ובמובנים רבים הוא נותר נטוע בראייה ובניסיון הקהילתיים שלו. אך הנסיבות אילצו אותו לשאת ולתת עם העולם שמחוץ לעולמו. רבי יוסף יצחק נע אפוא הלוך ושוב מהכיתתי-פנימי ליהודי הכללי – עד למלחמת העולם השנייה, שהביאה אותו לארצות הברית ולשליחות המשיחית לעם היהודי כולו. יורשו יהיה זה שיאמץ את הרעיון של שליחות אוניברסלית ויכונן קאדר של שליחים ברחבי העולם, שינהלו שיח עם יהודים מכל הסוגים והזרמים.

אך כל זה היה עדיין חבוי בחיק העתיד. בינתיים, בשלהי שנות העשרים, היה יוסף יצחק טרוד בהקמת הרשת שלו בריגה, ואילו האיש שהיה ליורשו כעבור יותר מעשרים שנה, בזמנים אחרים ובמקום אחר, לא נראה כמעורב ב"חצר" ובפעולותיה.

מה עשה מנדל במהלך התקופה הזאת? אנו יודעים שהוא לא יצא את ברית המועצות עם יוסף יצחק ומשפחתו, אלא עשה זאת חמישה ימים אחריהם. עיון בדרכונו ובמסמכי המסע שלו מאפשר לנו לעקוב אחר מהלכיו.⁵⁰ הדרכון הסובייטי של מנדל שניאורסון, מספר 116277, הונפק בלנינגרד ב־1 באוקטובר 1927, ולפי הלוח העברי בשבת שובה שחל בין ראש השנה ליום הכיפורים. על פי אחד התיאורים הוא שב עם הדרכון הזה ליקטרינוסלב כדי לשהות עם הוריו בחג הסוכות, ויצא משם לדרך ביום חמישי, לאחר תום החג ולאחר שנפרד מאביו

ששוב לא יזכה לראותו בחייו.⁵¹ אחר כך נסע בחברת אמו, ועצר לעשות השבת בקורסק. משם שב ללנינגרד כדי להצטייד במסמכי המסע שלו, שהעניקו לו היתר לצאת מברית המועצות עם דרכון חוקי שתוקפו היה לפחות עד שנת 1932.* הוא נפרד מאמו בגבול הלטווי והגיע לריגה כשבוע וחצי לאחר רבי יוסף יצחק, שם התאחד שוב עם "המשפחה המלכותית".

אך מנדל לא התכוון להישאר ב"חצר". הוא ביקש להמשיך לברלין כדי להתמסר שם ללימודים גבוהים. חודשיים לאחר הגיעו לריגה, ביום האחרון של חג החנוכה תרפ"ח (26 בדצמבר 1927), יצא מנדל דרך ליטא לברלין והגיע לשם למחרת היום.⁵¹

רתיעתם של רבי שלום דובער ובנו יוסף יצחק מגרמניה בכלל ומהתרבות הגרמנית בפרט היתה חלק מהאתוס של חב"ד. כזכור, רבי שלום דובער אף נטש את לובביץ' כאשר הצבא הגרמני התקרב לעיר במלחמת העולם הראשונה. יתרה מזו, גרמניה היתה מרכז של האורתודוקסיה החדשה (נאו־אורתודוקסיה), ובברלין שכן בית המדרש (סמינר) לרבנים (Rabbiner Seminar Für Das Orthodoxe Judentum) שהרב עזריאל הילדסהיימר ייסד (1820–1899), והיה למוסד העיקרי שהכשיר רבנים אורתודוקסים מודרניים. בית המדרש לרבנים ביקש למזג לימוד תורה עם השכלה כללית רחבה – לימודי יהדות עם לימודים אוניברסיטאיים.⁵³ רבי יוסף יצחק הטיף בלהט כנגד תפיסת היהדות של האורתודוקסיה החדשה.⁵⁴ התנגדותו החריפה של יוסף יצחק לתפיסה דתית וחינוכית זו היתה גם היא מן המפורסמות; הוא מתח עליה ביקורת נוקבת, או בניסוחו שלו – "בסכינא חריפא", והנגיד אותה לגישה החב"דית "התמימה" (השלמה) של התרכזות בלימודי "נגלה" (התלמוד ומפרשיו) ולימוד "פנימיות התורה" (לימוד קבלה וחסידות לפי תפיסת חב"ד).⁵⁵

למרות זאת הרבו רבי יוסף יצחק ואביו לבקר בגרמניה ובאוסטריה, בעיקר לצרכים רפואיים. ויותר מכך, לאחר יציאתו של רבי יוסף יצחק מברית המועצות הפכה גרמניה למרכז היהודי החשוב שביקש לגייס לעזרתם של היהודים ברוסיה הסובייטית. מנהיגים יהודים מגרמניה – אורתודוקסים ושאינם אורתודוקסים, נטלו חלק פעיל וחשוב במאמצים לשחרר את רבי יוסף יצחק ממאסרו, ואחר כך גם לאפשר את יציאתו מרוסיה הסובייטית. כזכור, בוועד "לחיזוק התורה והדת

* אין אנו יודעים מרוע איפשרו השלטונות הסובייטיים למנדל שניאורסון לצאת את ברית המועצות. אולי דווקא משום שהיה בנו של רב נכבד, והוריו נותרו בברית המועצות והיו אפוא מעין בני ערובה (שאויל שמעון דויטש, הודעה אישית לשמואל היילמן).

ברוסיה" שהתכנס בריגה זמן קצר לאחר בואו של רבי יוסף יצחק לשם, היו כמה אישים יהודים מגרמניה. אחד הבולטים שבהם היה ד"ר מאיר הילדסהיימר בנו של הרב עזריאל הילדסהיימר, מייסדו של הסמינר לרבנים בברלין, שעמד בראש הסמינר וגם שימש בו מרצה. הצורך התכוף למסד את הקשרים עם אותם מנהיגים יהודים בגרמניה לטובתם של יהודי ברית המועצות – הן לשם איסוף כספים הן כדי לגייס השפעה פוליטית על הממשלה הסובייטית, חייב את רבי יוסף יצחק לנסוע פעמים אחדות לגרמניה.

בסוף חודש חשוון תרפ"ח (1927), יצא רבי יוסף יצחק בלוויית חתנו שמריהו גורארי לגרמניה, ומשם דיווח ל"ש"ב הנכבד מר מנחם מענדיל" על פגישתו עם מר רוזן נציג הג'וינט, שבה סוכם על ועידה שבה ישתתפו הוא, הילדסהיימר, ד"ר ראזין, ד"ר (ברנרד) כהן, שמריהו גורארי ("חתני") ומר (חיים) אברהם אלכסנדר סנדר יצחק רייניץ. מנדל התבקש לדווח על כך למרכזי דובין ולמנחם מנדל גורארי, אביו של שמריהו גורארי.⁵⁶ כחודש ימים אחר כך, הגיע, כאמור, מנדל עצמו לברלין. לאור קשריו המתהדקים של רבי יוסף יצחק עם ד"ר מאיר הילדסהיימר נראה שבואו של מנדל לברלין תואם עמו ואולי עם עוד כמה מהאישים שהיו מעורבים בפעילותו של הרבי.

מדוע בחר מנדל באוניברסיטת פרידריך וילהלם בברלין כמקום לימודיו? אין בידינו תשובה מהימנה וחד משמעית לשאלה חשובה זו.⁵⁷ עם זאת אנו יודעים ששכר הלימוד והוצאות המחיה של מנדל (ומאוחר יותר גם של אשתו מוסיה, שהצטרפה אליו לאחר נישואיהם) מומנו על ידי רבי יוסף יצחק,⁵⁸ אף שעדיין לא מוסדו היחסים בינו לבין מוסיה בשום דרך פורמלית. על כל פנים, ברלין היתה באותם ימים מרכז של השכלה מערבית מודרנית וגם של חוכמת ישראל. באותו רחוב (Artilleriestrasse 7) שבו שכן בית המדרש האורתודוקסי לרבנים של הילדסהיימר שכן גם המרכז החשוב של הלימוד הביקורתי של "מדעי היהדות" (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums).⁵⁹ אגב, אחד מתלמידיו של מוסד זה באותן שנים היה הרב אברהם יהושע השל. בתור שכזו היתה העיר אבן שואבת לתלמידי ישיבות ממזרח אירופה שביקשו לשלב השכלה תורנית עם השכלה כללית ותרבות מערבית מודרנית.

למרות טענותיהם של חסידי חב"ד שרוב זמנו של מנדל בברלין הוקדש לשליחויות מטעם הרבי, העיר הזאת לא היתה כר לפעולתו כחסיד.⁶⁰ לאמתו של דבר ברלין לא היתה מרכז של חיים חסידיים, ומספרם של חסידי חב"ד שישבו בעיר בקביעות היה קטן למדי עד כי אפילו בית כנסת לא היה להם. ברלין, בירתה

של רפובליקת ויימאר באותם ימים, היתה כרך שרוב תושביו היהודים השתלבו כמעט בכל תחומי התרבות הגרמנית והמערבית.

בספר הרישום של אוניברסיטת פרידריך וילהלם בברלין (Friedrich-Wilhelms-Universität, משנת 1949, Humboldt-Universität) אליה נרשם מנדל כשומע חופשי בבואו מריגה, הוא ציין את בית המדרש לרבנים של הילדסהיימר ככתובתו הראשונה (Artillariestrasse 31). כאמור, בית המדרש לרבנים הוקדש להכשרתם של רבנים ומנהיגים דתיים בהתאם לתפיסה של "תורה עם דרך-ארץ".⁶² שפת ההוראה היתה גרמנית, והסטודנטים נדרשו להיות בעלי תעודת בגרות של בית ספר תיכון (גימנזיום), או להוכיח שרכשו השכלה כללית. אלה שרצו בהסמכה לרבנות נתבעו להשיג במקביל גם תואר אוניברסיטאי ("רבינער-דוקטור"). הסמינר היה אמור לענות על צרכיו של מנדל. אדם כמותו, שלא היה תלמיד ישיבה גבוהה ולא החזיק בשום תעודה רשמית שהעידה על השכלתו התיכונית המלאה, היה מתקשה בוודאי להתקבל לאוניברסיטה. השגת אישור פורמלי על לימודיו בסמינר לרבנים של הילדסהיימר איפשרה לו, ככל הנראה, להירשם לאוניברסיטה ולו גם כשומע חופשי. לא ברור עד כמה פקד מנדל את השיעורים בסמינר. ישנן עדויות בעל פה סותרות בעניין. יש הטוענים שנתקלו בו פה ושם, בייחוד בשיעוריו של הרב פרופ' יחיאל יעקב ויינברג, תלמיד חכם מובהק, שמאוחר יותר (בשנים 1934–1938) שימש רקטור בית המדרש. ויש תלמידים שכלל לא שמעו עליו.⁶³ עם זאת ידוע לנו שהוא "ניהל שיחות" עם בנו של הרב מאיר הילדסהיימר ועם הרב יחיאל יעקב ויינברג, כפי שדיווח לרבי יוסף יצחק.⁶⁴ ברלין היתה אפוא מקום אידיאלי בשביל מנדל נטול התעודות שביקש לרכוש השכלה אוניברסיטאית.

כפי שאנו למדים מהרישומים בדרכונו, מנדל הוסיף לנוע הלך וחזור בין ברלין לריגה. בתחילה לא ניתן לו היתר לשהות בגרמניה תקופה ממושכת. לאחר

* ריווח אחד על נוכחותו בשיעורי הסמינר הוא של פני דונר, הכותב כי שאל את סבו, רבי יוסף צבי דונר, שהיה לעת מותו אחרון הרבנים החיים שהוסמכו בסמינר הילדסהיימר, אם הוא זוכר שראה את מנדל שניאורסון מהימים ששהה בברלין. הסב השיב כי "הוא זכר אותו היטב – הוא היה אדם צעיר בלבוש מורני ובעל זקן גוזז באלגנטיות שעמד בירכתי השיעור [הכיתה]". Pini Dunner, "Unknown Picture of Late Lubavitcher Rebbe, circa 1930s," the Seforim blog, March 30, 2008, <http://seforim.blogspot.com/2008/03/pini-dunner-unknown-picture-of-late.html> (accessed March 31, 2008). אבל סטודנט אחר בסמינר בעת ההיא, ד"ר יוסף בורג, שהתפרסם לימים כחבר בממשלות ישראליות רבות והיה ידוע בזיכרונו הלא שכיח, ריווח (לחתנו פרופ' מנחם בן-ששון) שנהג בעת לימודיו בסמינר לשוטט בבתי הכנסת החסידיים (שטיבלאך) ולא ראה מעוררו את מנדל שניאורסון לא בסמינר ולא בברלין.

שהגיע לברלין בשלהי דצמבר 1927, הוא יצא לריגה ב־8 במרס 1928, ולבסוף השיג את אישורם של השלטונות הגרמניים לשהות בברלין עד 15 בספטמבר 1928. אישור זה הקנה לו את האפשרות לחיות וללמוד בגרמניה. לאמתו של דבר, ב־26 באפריל, לאחר חג הפסח שעשה ב"חצר" הרבי בריגה, הוא יצא לגרמניה והגיע לשם למחרת היום, ביום שישי, ונרשם לראשונה כשומע חופשי (Gasthörer) בקורסים לפילוסופיה ולמתמטיקה באוניברסיטת ברלין. בטופס הרישום לאוניברסיטה ציין, כאמור, את כתובת הסמינר ככתובתו, על אף שלא היה רשום בו פורמלית כסטודנט.⁶⁵ על פי אחד הסיפורים הנפוצים בין חסידי חב"ד, קיבל מנחם מנדל שניאורסון סמיכה לרבנות בעת היותו בברלין מהרב פרופ' יחיאל יעקב ויינברג, אך לא קיים שום מסמך כתוב על כך וגם לא אזכור בכתב – לא ממנדל ולא מהרב ויינברג. פרופ' מרק שפירא, חוקר מובהק של תולדות חייו של הרב ויינברג סבר בעבר שאין בסיס לסיפור זה; לאחרונה, על בסיס עדויות בעל פה, הוא נוטה יותר להאמין שאכן מנדל קיבל מהרב ויינברג מסמך המעיד על השכלתו התורנית, אם לא "סמיכה" של ממש, אך אפשר שמדובר באותו מסמך שיועד לשלטונות אוניברסיטת ברלין ואיפשר את הרשמתו ללימודים.⁶⁶

כאמור, הקפיד מנדל לנסוע ל"חצר" בריגה לחגים המרכזיים של לוח השנה היהודי – הימים הנוראים, סוכות ופסח. אפשר שזו היתה הסיבה לכך שהמתפללים המעטים בבתי הכנסת החסידיים בברלין דיווחו כי לא ראו אותו מעולם בקהלם בתקופה הזאת.⁶⁷ אך מה בדבר השבתות ושלוש התפילות היומיות בציבור שכל יהודי שומר מצוות חייב בהן? אין שום ראיה לנוכחותו של מנדל בבתי הכנסת בברלין בתפילות אלה במרוצת התקופה האמורה. עם זאת חובה עלינו להבהיר שמקורות מהתקופה שלאחר נישואיו מוסרים שמנדל מתגלה כאדוק בדתו, ואולי גם נוטה במידת מה לסגפנות.⁶⁸

ואולם בסוף אלול תרפ"ח (ספטמבר 1928) "קרה משהו" בין מוסיה למנדל. לקראת הימים הנוראים של שנת תרפ"ט הגיע מנדל מברלין לריגה, ואז החליטו ככל הנראה הוא ומוסיה להינשא זה לזו. אנו מסיקים זאת מהתואר החדש שבו משתמש רבי יוסף יצחק במכתבו אליו ובמקביל במכתבו למוסיה. רבי יוסף יצחק שהה אותו זמן בברלין (במלון קייזרהוף) ודן שם על כינוס של הג'וינט כדי לגייס כספים עבור יהודי רוסיה. ביום א' י"ז באלול תרפ"ח (2 בספטמבר 1928) כתב יוסף יצחק למנדל וגם למוסיה, ובפעם הראשונה הוא חותם בצירוף ייחודי של התואר "המיל"ח | המיועד להיות חותנו". במכתבו למנדל הוא כותב:

"אל המיול"ח הנכבד והנעלה מר מנחם מענדיל יחי", ומדווח לו על אכזבתו מפגישותיו בברלין ביחס להיענותם של יהודי גרמניה והמערב לתביעותיו הכספיות עבור יהודי רוסיה, ובמכתבו למוסיה הוא מבקש להעביר באמצעותה פריסת שלום ל"בנותי היקרות (חנה ושיינה), המיול"ח הרב בהרב שי' ונכדי יקירי חביבי שי"⁶⁹. (שמריהו גורארי ליווה אותו במסעו לברלין). אין לדעתנו ספק ששינוי זה בנוסח הפנייה במכתב מצד אישיות רבנית כמו זו של רבי יוסף יצחק, מבטא שינוי בסטטוס של היחסים בין מנדל למוסיה. מובן שעדיין לא היו אלה אירוסין ("תנאים") ולכן, ככל הנראה, השתמש הרבי בתואר ייחודי זה, שהוא די זר במסורת היהודית.

השניים לא היו צעירים. מוסיה היתה אז בת 27.5, ומנדל היה צעיר ממנה בשנה לערך. גילה של מוסיה היה גבוה מאוד יחסית למצופה מבת רווקה של רבי חסיד. לא צריך הרבה דמיון להניח שהם היו נתונים ללחצים קשים הן מצד המשפחה הן מצד "דעת הקהל" שמסביב ל"חצר", שוודאי שאלה עצמה מה טיבם של היחסים בין בחור ובחורה רווקים מבוגרים אלה, ומה בדיוק תפקידו של מנדל, שאר בשר רחוק של הרבי, המתגורר זה כמה שנים בביתו, ועכשיו גם לומד על חשבוננו באוניברסיטה בברלין. הם המתינו כחודשיים אחרי אלול עד שנערכו "התנאים", ואחר כך עוד שבוע לחתונה (ביום ג', י"ד בכסלו תרפ"ט). לאירוע זה נחזור במפורט להלן.

תיאורים חב"דיים של ימי מנדל בברלין משופעים באזכורים למעורבותו בשליחויות עלומות מטעם יוסף יצחק, האדמו"ר השישי. לכד משליחויות מעטות מן הסוג הזה שיתוארו בפרק הבא, קשה לדעת אם פעילויות נרחבות כאלה אכן התבצעו. יש דיווחים על כך שהוא נכח בפגישות אחדות, כתב מקצת מהמכתבים בשם "חצר" הרבי, איתר כתבי יד, ספרים ותחריטים יהודיים נדירים בספריות הגרמניות, ובאחת ההזדמנויות אף מילא את מקומו של הרבי בריגה, כלומר כתב וענה על מכתבים בהיעדרו של זה, אבל אין הרבה יותר מעבר לכך.⁷⁰ השליחויות החב"דיות באותה תקופה היו מוגבלות לטיפול בצרכים הדתיים של החסידים שנשארו בתוככי ברית המועצות, ובמיוחד לסיוע לחסידים אלה בהספקת מצות לפסח. לשם כך היה צורך בתמיכה ובסיוע של רבנים ומנהיגים יהודים בצרפת, באנגליה ובשאר מקומות באירופה – אך בעיקר בגרמניה, עזרה שיוסף יצחק קיווה כי יהיה בכוחה לבלום את הפעילויות האנטי־דתיות של היבסקציה שנאות נפשו. אבל הוא העדיף לשגר למשימת הבנייה של הבריתות הנחוצות את חתנו הבכור, שמריהו גורארי.⁷¹

פרק 4

הכניסה ל"חצר" חב"ד-לובביץ'

נישואי הבת של הרבי מלובביץ' חורגים הרבה מעבר למאורע משפחתי פרטי, בייחוד כאשר הרבי-האדמו"ר הופך יותר ויותר למנהיג יהודי עולמי, סמל לחלק חשוב של העם היהודי שנותק, עקב המהפכה, מהיהדות העולמית. בתו הבכורה של הרבי יוסף יצחק, חנה, נישאה ברוסטוב שעל הדון בא' בתמוז תר"פ (17 ביוני 1920), בשידוך שהוסדר כנראה על ידי האדמו"ר החמישי, שלום דובער,¹ לשמריהו גורארי שחותנו רבי יוסף יצחק תיארו כ"אברך יקר, למדן ויודע הרבה חסידות". באותה עת היה רבי יוסף יצחק שרוי עדיין באבל על אביו שהלך לעולמו בב' בניסן (21 במרס) של אותה שנה.² מעמדו כרבי במשטר הקומוניסטי ההולך ומתבסס, ומצבו הכלכלי וכן מצבם הכלכלי של חסידיו ברוסטוב, היה רעוע, בדומה למצבם של רבים אחרים לאחר המהפכה הקומוניסטית. בתנאים אלה היתה חגיגת חתונתם של חנה ושמריהו צנועה מאוד.³ זאת ועוד, מעמדו של הרבי יוסף יצחק לא היה עדיין מבוסס – לא בקרב חסידיו חב"ד ובוודאי לא בציבוריות היהודית בבירת המועצות. היה זה לפני שעבר ללנינגרד, לפני שכספי הג'וינט הפכוהו לדמות מרכזית ולדובר תקיף של האורתודוקסיה, ולמי שעומד בראש רשת של שליחים הפועלים במחתרת למען הדת והחינוך היהודי, ולפני שנאסר על ידי הג'פ"א והפך לסמל של יהדות ברית המועצות כולה. הכלה, חנה שניאורסון, היתה בת עשרים ואחת; החתן, שמריהו גורארי, היה בן עשרים ושלוש, תלמיד ישיבת "תומכי תמימים" ברוסטוב ובנו של איש עסקים עשיר, שאחיו שמואל היה ידידו הקרוב של האדמו"ר שלום דובער. שמריהו גורארי אף היה, עוד קודם לנישואיו, בין בני המשפחה שנקראו למיטתו של הרבי שלום דובער לקבל את ברכתו לפני מותו.

חתונתם של מנחם מנדל וחיה מוסייה נערכה ביום ג', י"ד בכסלו תרפ"ט

(27 בנובמבר 1928), והיתה שונה לגמרי מזו של אחותה הבכירה. חנה נישאה בהיותה בת עשרים ואחת, הגיל המקובל במשפחות חסידיות; מוסיא, שנולדה בכ"ה באדר תרפ"א (16 במרס 1901), נישאה בהיותה כמעט בת עשרים ושמונה. אמנם, בתקופה הזאת, בקרב בעלי מקצועות חופשיים במזרח אירופה, או בין סטודנטים באוניברסיטה היה זה נוהג רגיל ומקובל למדי להינשא בגיל מבוגר יחסית, אך לא כך היה בעולם החסידי.⁴

בסוף הפרק הקודם הצבענו על עובדה יוצאת דופן זו, וגם על "תקופת החיזור" הארוכה שחלפה מהמועד שבו נפגשו מוסיא ומנדל לראשונה ועד לחתונתם. יתרה מזאת, בשונה מבעלה של אחותה הבכורה, מנדל, חתנה, לא היה אז וגם לא בעבר תלמיד בישיבה חב"דית. הוא למד במה שאפשר לכנות "ישיבה תיכונית" ביקטרינוסלב ואחר כך באוניברסיטה שם, שמע שיעורים באוניברסיטת לנינגרד, ועכשיו ביקש ללמוד באוניברסיטה של ברלין. עניין זה בוודאי העיק על החסידים; חלקם תהו מה גרם לרב לוי יצחק לא לשלוח את בנו ללמוד בישיבת "תומכי תמימים" שבראשה עמד יוסף יצחק.⁵

בכל הספרות ההגיוגרפית החב"דית המתייחסת ל"תקופת החיזור" הארוכה של מנדל ומוסיא, מכונה מנדל בתואר "המיועד להיות חתנו" (המיו"ל"ח) של רבי יוסף יצחק, מעמד שאין לו סימוכין לא בהלכה וגם לא במסורת היהודית. על פי הנורמות של החברה היהודית המסורתית מוטל על גבר המבקש לקיים קשר של קיימא עם אישה שלא מבני משפחתו לצורך נישואין בעתיד, להיות עמה בקשר של מה שמכונה כיום אירוסים. בתור שכזה יש לו מעמד אישי מוגדר בהלכה. אכן, כפי שראינו, רבי יוסף יצחק עצמו מתייחס למנדל כ"מיו"ל"ח, אך זאת כהתייחסות אישית לאחר שמוסיא ומנדל החליטו סוף סוף להינשא, וזמן קצר לפני הנישואין. ודאי לא כתואר קבוע שאדם משתמש בו כלפי חוץ, כלפי החסידים ו/או כלפי אלה העומדים עם רבי יוסף יצחק בקשרים במסגרת כהונתו כאדמו"ר ולאורך שנים. ואמנם טקס האירוסים "הפורמלי" בין מנדל לבין מוסיא נערך ביום א, ה' בכסלו (18 בנובמבר) תשעה ימים בלבד לפני החתונה.⁶ החתן המיועד חזר מברלין ב-8 בנובמבר, תשעה ימים לאחר שנרשם לסמסטר השני שלו באוניברסיטה. אין ספק שהוריו של מנדל, הרב לוי יצחק ואשתו חנה, ביקשו בכל מאורם שהנישואים ייערכו בתקופה שבה התגוררו הרבי ומשפחתו בלנינגרד. או אז היו יכולים להיות נוכחים הן ב"תנאים" (שהם בעצם הסכם בין ההורים משני הצדדים על מחויבויותיהם ההדדיות לרווחת בני הזוג לאחר הנישואים), הן בנישואים. העובדה שמוסיא ומנדל לא התארסו ולא נישאו עד לאחר יותר משנה

מעת שעזבו את ברית המועצות, מרמזת על מניעות אישיות. המקורות הגלויים אינם מגלים לנו כמעט דבר על טיב היחסים שבין מנדל ומוסיה. לכל היותר אנו יכולים לשער שמנדל, על רקע העובדה שמשנת 1924 קשר את גורלו במשפחת האדמו"ר, גר בביתם והיה תלוי בהם לחלוטין. גם בעת שהתגוררו בלנינגרד ובוודאי כאשר יצאו את רוסיה הסובייטית, היה מעוניין למסד את הקשר עם מוסיה על ידי נישואים. אך מה חשבה מוסיה?

אנו יודעים שמנדל ומוסיה הרבו להתראות. גם בלנינגרד – די אם נזכור שהם בילו יחדיו מחוץ לבית עד שעה מאוחרת באותו לילה שבו נעצר הרבי יוסף יצחק, וגם בריגה, כל אימת שמנדל חזר משהותו בברלין. אמו של מנדל הגיעה ללנינגרד פעמיים, תחילה ב-1924, ואחר כך ב-1926, לשהות ממושכת יותר, וסביר להניח שנושא השידוך בין בנה, שהיה אז כבן עשרים ושתיים או עשרים וארבע, לאחת מבנותיו של הרבי, עלה במהלך הביקורים האלה.⁷

המקורות החב"דיים מבקשים לשכנע שהסיבה לדחיית הנישואים היתה כלכלית. אנו סבורים שאין זה הסבר רציני. ראשית, משום שהתנאים ברוסטוב בעת נישואי חנה ושמריהו היו קשים בהרבה. שנית, ראינו שהרבי דאג לממן את הוצאות קיומו ולימודיו של מנדל בברלין ואת נסיעותיו מריגה לברלין ובחזרה, הוצאות שלא היו קטנות – בוודאי שהיו גדולות יותר מאשר הוצאות חתונה. שלישית, אפילו אם היו קשיים כלכליים (ויש מכתב ששיגר אחד ממזכיריו של יוסף יצחק לראש ארגון חב"ד באמריקה החושף דאגות כספיות ובקשה לעזרה), האם לא היה אפשר לקיים לפחות טקס אירוסים ("תנאים") בברית המועצות, בנוכחות הוריו של מנדל?⁸

הרבי יוסף יצחק ואשתו (שגם היא היתה צאצא של "הצמח צדק") ביקשו חתן שיהיה קביל ומתאים לייחוסם ולמעמדם. על פי אחד המקורות, מוסיה דחתה שידוכים רבים בגלל שהיו קרתניים מדי ביהדותם, ונבצר מאביה להטות את רצונה, כפי שנבצר ממנו לשלוט גם בשיינה, אחותה הצעירה.⁹ ישנן עדויות המוכיחות כי לאחר שהכירו מקרוב את גיסם, בעלה של אחותם הבכירה, ותלמידי ישיבת "תומכי תמימים" אחרים, אמרו מוסיה ואחותה הצעירה סוניה (שיינה) שלא יסכימו לנישואי שידוך כאלה.¹⁰ הן ראו עצמן עצמאיות יותר, בעלות השכלה רחבה יותר ולא "מצומצמות" בתחום החברה היהודית המסורתית של "תחום המושב". בסופו של דבר נאותו השתיים להינשא רק לגברים שתאמו את נטיותיהן אלה.

לאמתו של דבר, כבר בצעירותה היה אפשר לראות את זיקתה של מוסיה

לתרבות רחבה יותר מזו של בית אביה. היא התבטאה ברוסית אולי טוב יותר משהתבטאה בידיש, שיחותיה עם אחותה חנה נוהלו לרוב ברוסית, ובשנות חייה בניו יורק התקיים בביתה חוג שדן בספרות הרוסית.¹¹ בשפה זו כתב לה אביה מברק ליום הולדתה ה-15, ובו איחל לה "הצלחה מופלגת בעיסוקיך בלימודים," וביקש שתכתוב בדרך כלל להוריה ברוסית ולא בידיש.¹² ב-1924 העניק הרבי יוסף יצחק לבתו מוסייה ייפוי כוח שהסמיך אותה לקבל בשמו כספים ומסמכים מהממשלה ומהבנקים, מה שמלמד על הערכתו לתבונתה ולמיומנותה במגעים עם השלטונות, ולשליטתה בשפה הרוסית.¹³ מוסייה לא התעניינה ככל הנראה בחסידות. וככל הנראה שלטה גם בשפה הגרמנית עוד לפני שבאה לעיר בעקבות בעלה. עובדה היא שבכואה לברלין היא נרשמה לקורסים במכון הגרמני לנתינים זרים שליד האוניברסיטה של ברלין, כסטודנטית מס' 143 (מתוך 200), ולמדה בקורס להיסטוריה גרמנית.¹⁴

בסופו של דבר, כל אחת משתי האחיות הצעירות נישאה לקרוב משפחה ששמו "מנדל" (על שמו של אותו אדמו"ר, השלישי בשושלת חב"ד, סבם הגדול "הצמח-צדק"). שני החתנים הללו היו בעלי השכלה אוניברסיטאית, "אנשי העולם הגדול", בוודאי בהשוואה לבעלה של האחיות הבכירה. איננו יכולים לומר אם שני הגברים האלה היו פשרה בין רצונן ושאיופותיהן של הבנות לאלה של ההורים. במקרה של מוסייה ומנדל שניאורסון, מבלי לדעת אל נכון מה היו הסיבות האמתיות שחתונתם נתאחזה ונתקיימה שנים רבות כל כך לאחר שהכירו, נראה שהיתה זו דווקא מוסייה שהיחסה. מכל מקום, עובדה היא שכאשר התאדסו ונישאו לא היה כבר ביכולתם של הורי מנדל ואחיו להיות נוכחים, הם היו נתונים לעריצותו של סטלין מעבד למסך הברזל, בברית המועצות.

מעשיו של מנדל מלמדים שאף כי היה נחוש בדעתו להיכנס לחצר הרבי ולשאת את מוסייה לאישה, הוא לא היה מוכן להיות חסיד ככל החסידים האחרים, להשתקע באופן קבוע ב"חצר" הדבי ולחיות את חיי היום-יום של החצר החב"דית. בצאתו מברית המועצות (שכפי שהתברר לאחר מכן, היתה לצמיתות) ב-25

* לסמליות של שמותיהם נודעה משמעות בעיני חסידי חב"ד-לובביץ'. חיה מוסייה (שנקראה בשם זה על פי בקשת סבה, שלום רובער, האדמו"ר החמישי) נקראה על שם אשת "הצמח צדק", האדמו"ר השלישי מלובביץ', ששמו מנחם מנדל ניתן לבעלה. חסידי חב"ד, המייחסים חשיבות רבה ביותר לשמות, מצביעים על הסמליות הרבה בזהותם של רבותיהם הנעוצים הללו ונשותיהם.

באוקטובר 1927, הלך מנדל בעקבות מוסייה לריגה, והגיש בקשה לשיבת קבע בלטביה.¹⁵ בנובמבר ובדצמבר ימי דצמבר 1927 הוא שהה ב"חצר" הרבי. הוא חזר לשם מברלין ונשאר ב"חצר" ברובו של חודש מרס ולאורך כל חודש אפריל 1928 (בכלל זה בחג הפסח). כן היה שם מסוף יולי עד סוף אוקטובר, ואז יצא לימים אחדים לברלין כדי להירשם לאוניברסיטה. הוא לא היה מוכן לוותר על תשוקתו להשכלה אקדמית-חילונית, אפילו בתקופה זו שבה גברה מאוד הפעילות ב"חצר". אבל הוא שב במהרה מגרמניה לצורך ההכנות לאירוסיו ולחתונתו הקרובים.

יוסף יצחק התנגד, כאמור, עקרונית, ללימודים אוניברסיטאיים ולתרבות הדתית של האורתודוקסיה החדשה בגרמניה, אך לא הצליח לשכנע את חתנו החדש לנטוש את שאיפותיו ללמוד באוניברסיטת ברלין, אם בכלל ניסה לעשות זאת. ייתכן שהחיים הכפולים הללו – גם כחסיד וגם כסטודנט באוניברסיטה, שיקפו את רצונו של מנדל לרצות הן את מוסייה הן את אביה. ואילו האב – הרבי – נאלץ לקבל מציאות זאת בסובלנות. מוסייה, מצד שני, נאלצה להסכים לעיסוקיו של מנדל בחסידות שכלל הנראה לא עוררו בה עניין אמתי.

אין ספק שעוד לפני נישואיו היה מנדל, במובנים מסוימים, חלק מ"חצר" הרבי. מכתביו של רבי יוסף יצחק אליו ואל מוסייה מעידים על היותו חלק של המשפחה, סוף כל סוף הוא חי בביתו של הרבי. עוד בברית המועצות היה מנדל מעביר מסרים בין הרבי לבין בני משפחתו כאשר שהה הרבי מחוץ לביתו, או כאשר היו הם מחוץ לביתם.¹⁶ הרבי גם הטיל על מנדל למכור את החמץ בביתו כאשר לא היה בבית. חותנו לעתיד ביקש ממנו לכתוב מכתבים בשמו כבר בנובמבר 1927, שנה לפני האירוסים הרשמיים והחתונה, ומצדו – סייע לו רבי יוסף יצחק ביצירת קשרים ראשונים בברלין.¹⁷ מנדל עצמו, כל אימת שנזדמן לו, היה רושם פרטים על המסורות והמנהגים של הרבי, מידע שישמשו לימים בסיס לחלק נכבד משיחותיו ומכתביו. אפשר שהתפקידים שהטיל רבי יוסף יצחק על מנדל ושילובו בפעילויות ה"חצר" היו דרך להצדיק בעיני החסידים את התמיכה הכספית המלאה שהעניק למנדל, לצורך מחייתו ולימודיו. אמנם היה מקובל במסורת שחותן אמור לתמוך בחתנו בעת שזה עוסק בלימוד התורה, כפי שחותנו של לוי יצחק, אביו של מנדל, תמך בו במשך כמה שנים לאחר חתונתו. אך במקרה של מנדל הוצא רובו של הכסף לתמיכה במי שעסק בעיקר בלימודים חילוניים – תחילה בברלין ואחר כך בפריז, לימודים שלא היתה להם זיקה ל"פנימיות התורה" של חב"ד או ללימודי קודש בכלל.

איגרותיו של מנדל לרבי יוסף יצחק מלמדות שהוא דיווח מדי פעם על

הנעשה בחוגים החסידיים הקטנים בברלין. כך למשל, כתב שבשטיבל של חסידי צ'ורטקוב¹⁸ היה ברוחק מניין אחד בעת שהאדמו"ר של "חצר" זו פקד את המקום, אבל הוא גם כתב לחותנו לעתיד על עניינים שכמעט ולא היה להם קשר לחסידות או ליהדות. באיגרות האלה נהג מנדל כמי שיצא לראשונה מגבולות רוסיה, וביקש לשתף את הקורא ברשמיו מן החיים בברלין. כך, למשל, במכתב מיוני 1928 תיאר כיצד בימי הקיץ נוהגים בני המקום לשוטט ברחובות, מקטורן על ידם האחת וממחטה בידם האחרת כדי למחות את זיעתם: "כאשר השמש שוקעת נפתחות כל הדלתות, וכאשר הולכים ברחוב מוצאים כי על פתח כל בית יושבים אנשים, משפחות משפחות, מסתכלים על הירח ומאשרים מהעולם ובעיקר מעצמם, מהאישה ומהילדים."¹⁹

אף על פי שרבי יוסף יצחק ומשפחתו התגוררו כבר בריגה מעט יותר משנה, החתונה התקיימה במרחק של כ-500 ק"מ משם, בוורשה בירת פולין. מדוע? אנו יודעים כי מספרם של חסידי לובביץ' בריגה באותה תקופה היה קטן יחסית. יתר על כן, החסידות בכלל וחסידות חב"ד בפרט לא הטביעו חותם משמעותי בקרב הציבור היהודי שחי באותן השנים בריגה,²⁰ לעומת זאת ורשה היתה כרך שבו היתה דומיננטיות להווייה החסידית – חברה יהודית רתית-מסורתית שהיתה חיונית ותוססת. לאחר קריסת החיים הדתיים בברית המועצות היתה ורשה למרכז חשוב עוד יותר של החיים האלה. בעוד רוסיה נתונה תחת המשטר הסובייטי האנטי-דתי, היתה ורשה, כמו פולין בכללותה, מרכז ראשון במעלה של החסידות בעולם כולו. כאן היתה גם ישיבה חב"דית גדולה.²¹ כללו של דבר, בוורשה היה גם מבנה שבו ניתן לערוך חתונה רבת משתתפים – הישיבה, והיה זה גם מקום שבו היה אפשר לצפות לנוכחותם של חסידים ואדמו"רים רבים יותר, לאו דווקא מחסידי חב"ד לובביץ'. חתונה כזאת, שהיא תמיד אירוע המספק לאדמו"ר – במקרה הזה רבי יוסף יצחק – במה להציג את עצמו, היתה אמורה לעורר בוורשה הדים רבים הרבה יותר מאשר בריגה.

לצד הזה של החיים החסידיים יש חשיבות לא מעטה. חתונות חסידיות, במיוחד חתונות של צאצאי אדמו"רים, הן כר למופעים חברתיים משמעותיים, אירועים פומביים שבהם משקיפים מבית ומחוץ יכולים לגלות או לגלות-מחדש את הצביון החיוני של מי ומה שהם היו; בתור שכאלה החתונות הן הזדמנויות להפגין את החוזק של "חצר" חסידית ואת תפארתה.²² חתונה גדולה שבה נוכחים כל אלה שבאו לחלוק כבוד לזוג ובאמצעותו לאדמו"ר וממילא ל"חצר" ולתומכיה, נעשית אפוא אירוע שבו ניתן תוקף מחדש לחוזק הקהילה, ומופחת רוח חיים

חדשה בתודעה ובמצפון הקולקטיביים. לחסידות דוגמת חסידות חב"ד-לובביץ' שהיתה נתונה עכשיו תחת לחץ הרדיפות של המשטר הקומוניסטי, והרבי שלה מנסה לשקם את חסידיו ההולכים בעקבותיו ואת עוצמתו, חגיגת חתונה גדולה יכולה לסמל לעולם היהודי יכולת עמידה והתחדשות. יתרה מזאת, היא נועדה להפריך כל מחשבה ש"גלות" הרבי מרוסיה מבטאת ירידה והיחלשות כאלו שה"חצר" אולי לא תצליח להיחלץ מהן. מכל המקומות הזמינים לחתונה כזאת בזמן הזה, ורשה, שבה יצאו לאור העיתונים היהודיים הנקראים ביותר, היתה העיר היחידה שחגיגה בה תזכיר לעולם את היוקרה ואת החשיבות שראוי לייחס לאדמו"ר של חב"ד-לובביץ'. ייתכן שרבי יוסף יצחק קיווה גם שחגיגה גדולה תאפשר לו להזכיר לעולם היהודי את הישיבה שלו בוורשה, שנוסדה ב־1921 כדי לשמש תחליף לישיבת "תומכי תמימים" בלובביץ' וסניפיה שאבדו ברוסיה, וכתוצאה מכך גם לכונן נוכחות גדולה יותר בפולין. (הוא כמוכן לא היה יכול לדעת כי בתוך מעט יותר מעשור יהיו יהודי ורשה ופולין לקורבנות של השואה, ורבים מה"תמימים" שלו יושמדו בין שאר יהודי פולין).

חתונות, ככלל, הן טקסים שמסמלים גם המשכיות ומצביעים אל עבר העתיד. אם אמור החתן החדש להיות המנהיג הירוש, החתונה הזאת נועדה להיות ההזדמנות המתאימה ביותר להציגו ל"חצר" ולעולם היהודי. יתר על כן, בחתונה של "משפחת מלוכה" חסידית יש חשיבות מרובה לאילן היוחסין של הכלה והחתן. על שניהם להיות "ראויים" זה לזה. צריך ששתי המשפחות המתאחדות באמצעות הנישואים המסוימים יהיו בעלות שיעור קומה חברתי – או לכל הפחות לא יאבדו את זה שיש להן – כתוצאה מהאיחוד ביניהן.

אולם האם יכלו הכלה והחתן האלה לסמל המשכיות כזאת? האם ברית הנישואים שביניהם תצליח לשרת את המטרות הללו? הכלה, אחרי ככלות הכול, היתה רק הבת האמצעית של הרבי, ולפי כל מה שאנו יודעים עליה – לא דמות שיכולה לשמש מופת של בת של אדמו"ר חסידי. בעיתון *היינט*, אחד העיתונים היידיים החשובים, היא תוארה כ"בעלת השכלה אקדמית".²³ כפי שכבר נאמר לעיל, היא היתה בעלת אופי עצמאי וגילתה עניין בתרבות הכללית, בתיאטרון, בספרות רוסית, בהשכלה אוניברסיטאית, בחיים של אישה אירופית מודרנית שהשתוקקה לעבור לברלין כדי ללמוד שם. היא דחתה את מועד נישואיה עד לשנות העשרים המאוחרות שלה, והיה בהחלט מקום לפקפק בכך שעכשיו, בגיל עשרים ושמונה, היא תתגלה כרעיה חסידית צייתנית, בת זוגו של אדמו"ר-רבכוח, הממתין לבוא שעתו, וכמי שנכונה ללדת נכדים רבים לאביה הרבי.

גם דמותו של החתן היה בה כדי לעורר תמיהות בעולם החסידי של פולין. הוא היה אמנם צאצא של "משפחת המלוכה" החב"דית ובנו של רב מוערך לא רק בין חסידי חב"ד, אבל הוא, החתן, לא היה דמות מוכרת בין חסידי חב"ד, בראש ובראשונה משום שלא למד מעולם בישיבה של "תומכי תמימים". החסידים לא ידעו עד היכן מגעת למדנותו – לא במה שמכונה "נגלה" ולא ב"פנימיות התורה", כפי שנלמדו בישיבת "תומכי תמימים" – ולא את מידת מחויבותו לחסידות. יתר על כן, מנדל לא חי אז בסביבה חסידית ולא דבק במופגן באורח חיים חסידי (הגם שהמצב הזה החל להשתנות בצנעה). מעברו מיקטרינוסלב (דרך לנינגרד) לברלין, המרכז של האורתודוקסיה החדשה, אף בו היה כדי לעורר שאלות אצל יהודים חסידיים תמימי דרך. הוא גם לא היה צעיר לימים, ועל פי אחד העיתונים הידיים של הימים ההם, הוא היה "בוגר הפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטת ברלין".²⁴ ככל שעובדה זו היתה בלתי מדויקת, פרסומה בהבלטה בעיתון יהודי רב תפוצה הציג לקהל החסידי דמות אחרת מהמצופה מחתן של אדמו"ר חסידי, שרק כמה שנים קודם לכן הצטרף לאדמו"ר הקיצוני רבי חיים אליעזר שפירא ממונקץ' (1871-1937) בהתקפתו החריפה נגד האדמו"ר מגור, אברהם מרדכי אלתר (1866-1948), שחסידיו היו הגורם הדומיננטי בין חסידי ורשה, בין השאר על שתמך בהקמת "מתיבתא" בוורשה שלימדו בה שעתים של "לימודי חול".²⁵ על כל פנים, היה ברור שהכותבים בעיתונים התרשמו במיוחד מכך שהחתן הזה לא היה חסיד במובן המקובל, אלא מי שנספח לעולם ההשכלה הגבוהה והתרבות האסתטית המודרנית.

ב־30 באוקטובר 1928 (ט"ז בחשוון תרפ"ט), ביום שבו יצאו מריגה ההזמנות לחתונה, שהה מנדל בברלין ונרשם בספר הרישומים של האוניברסיטה, מס' 187 כ"שומע חופשי".²⁶

הופעתם הייחודית של הזוג ואופיה של חגיגת הנישואים עשו רושם עז על העיתונים היהודיים בוורשה. כתביהם ציינו כי באירוע נוכח קהל שלא היה אפשר לפגוש בדרך כלל בחתונה חסידית. סופר מומנעט, אחד היומונים הידיים החשובים, כתב: "קהל האורחים היה שונה לחלוטין מזה שנראה בחתונות של אדמו"רים אחרים. לא נראו שטריימלים או מגבעות קטיפה שחורות ועגולות [טיפוסיות לחסידים]. רובם היו יהודים בלבד אירופי ורק מעטים חבשו כיפות משי גבוהות."²⁷ אם ביקש רבי יוסף יצחק שניאורסון להרשים את העולם החסידי במעמדו כמנהיג חסידי שמושך אליו חסידים אחרים, הוא ודאי התקשה לעשות זאת באמצעות החתונה הזאת וקהל האורחים שלה.

הוא הזמין, כמובן, אדמו"רים חסידיים שאילו באו היו משווים לאירוע צביון חסידי בולט, לפחות ככל שהדבר נגע ליהודי ורשה החסידית. לדוגמה, שניים מהמנהיגים החסידיים הבולטים ביותר בפולין שעמדו בראש שתי ה"חצרות" הגדולות ביותר, אברהם מרדכי אלתר (1864-1948) הרבי מגור, ויצחק מנחם מנדל דנציגר (1880-1940?) הרבי מאלכסנדר, לא הופיעו אף על פי שרבי יוסף יצחק שיגר שני שליחים לכל אחד מהם ביום החתונה להזמין אישית.²⁸

אבל היו אדמו"רים אחרים שהשתתפו בחתונה. ביום החתונה יצא רבי יוסף יצחק עם חתנו שמריהו גורארי לבתי הרבנים והאדמו"רים בוורשה ובסביבותיה כדי "להזמין אישית" אחדים מהם. בין אלה היו האדמו"רים מפיוטרקוב, מנובומינסק ומזלטופול, הרב הנודע מאיר שפירא (1887-1933), שזמן קצר לאחר מכן הקים את ישיבת "חכמי לובלין", והאדמו"ר מרדזין מרדכי יוסף ליינר, (1873-1929) שהתכבד בקריאת הכתובה מתחת לחופה. כל אלה נלוו אל הרבי מלובביץ' לחתונה בשעות הערב.²⁹

רבי יוסף יצחק, בני משפחת גורארי, שיינה שניאורסון אחותה הצעירה של הכלה, החתן וחבורה של חסידים, הגיעו בבוקרו של אותו היום ברכבת מריגה, וברדתם ממנה בוורשה קיבלה את פניהם משלחת גדולה של חסידי חב"ד מקומיים. הכלה ואמה כבר שהו בעיר. הן הגיעו שבועיים לפני כן, כל' בחשוון תרפ"ט (13 בנובמבר 1928), ואז נערך טקס נישואים אזרחי של מנדל ומוסיה בהתאם לחוק הפולני.³⁰ הכלה ואמה שהו בוורשה בשבועיים הבאים, עד החתונה, לצורך קניות והכנות אחרות, ואילו החתן שב לריגה.

השושבינים שהוליכו את מנדל לחופה, במקום הוריו כנהוג, היו משה הורנשטיין ורעייתו חיה מושקא, אחותו של רבי שלום דובער, הרבי החמישי של שושלת חב"ד-לובביץ', ודודתו של אבי הכלה.³¹ היעדרם הבולט של הורי החתן (שערכו באותה עת מסיבה בקהילתם באוקראינה) הזכיר לנוכחים את מאבקה של יהדות ברית המועצות.³²

כשבוע לפני חתונתו קיבל מנדל מכתב ארוך מאביו ובו סדרה שלמה של הנחיות בדבר התנהגותו הראויה. המכתב פורסם באסופת מכתביו של האב, ונראה שהושקע בו מאמץ רב כדי להראות עד כמה רבה הקרבה בין האב לבנו ומה גדולה החיבה ביניהם. הקרבה והחיבה אכן לא נעדרות מהמכתב, אבל קריאה מדוקדקת בו ממחישה את הראגה שהגה האב ביחס להתנהגות הדתית הנאותה של בנו. המכתב גדוש בהוראות פרטניות על הליכות נחוצות. בין אלה נכללות

הבקשות שעם היקראו של מגדל לעלות לתורה לקראת חתונתו, לא ישכח לשאת ברכה מיוחדת לכבוד הוריו; שיטבול במקווה ביום החתונה (בקשה שנומקה במונחים מיסטיים מתחום הקבלה); וכן שילמד אחר הצהריים שלפני החופה "בכוונה עצומה" את פרק כ"ה בספר תניא, ואחר כך בתפילת מנחה ומעריב יוסיף את הווידוי המיוחד שהחתנים חייבים בו ביום חתונתם "בכוונה נכונה ועצומה". לאחר שהסביר מדוע וידוי זה שנאמר בדרך כלל ביום הכיפורים, גם הוא חלק מההכנות הנאותות לחתונה, הזכיר לוי יצחק לבנו כי בכי בעת התפילות האמורות ובמהלך הצום שקודם לנישואים "ראוי לשבח". אחר כך הפציר בבנו להתעטף בקפוטה של משי, שביקש ממנו לקנותה עוד קודם לכן, והתיר לו להחליף את הקפוטה בכגר אחר, אם ירצה לעשות כן מיד לאחר הטקס, אולי בתגובה להתנגדותו של הבן להופעה חסידית כה מובהקת. אחרון אחרון, הוא הפציר בבנו כי בעת שיעמוד מתחת לחופה "תחשוב ביראת שמים", וכן שיחגור את האבנט המיוחד – ה"גארטל" של החסידים כאשר יתפלל לאחר החתונה, ויניח תמיד זוג נוסף של תפילין – תפילין דרבנו תם*.

הפירוט המדוקדק בעניינים שהיה ניתן לצפות כי מי שמצוי בספרות הרבנית-קבלית ידעם, לפחות בחלקם, מעלה כמה שאלות מעניינות: האם מדובר בהוראות של אב לבן שידוע מה מצופה מחתן חסידי המכין את עצמו לנהל חיים של אדיקות ומסירות נפש, בן שנמצא על סף הכניסה ל"חצר" של אדמו"ר ואמור להקדיש עצמו לרבנות? או שמא מדובר במילות הנחיה שנותן אב – בעצמו רב וחסיד בכל מהותו, בפנותו לבן שידוע לו כי כבר יצא למסע חיים אל לב התרבות החילונית, לאוניברסיטה, ואל בירות התרבות המערבית, בן שיש להזכיר לו את האופי הדתי של הנישואים ואת קדושת היום הזה, בן שאביו רוצה כי יזכור שמה שחשוב ביותר הוא הנאמנות למנהגים של חסידות חב"ד גם בעולם שהוא פנה אליו עכשיו. וכך מסיים האב: "נא מחמד נפשי, עשה ככה, ויוטב לך כל הימים." המכתב נחתם בתחינה של האב לבנו שישלח לו "בהקדם היותר אפשר" מברק להודיעו כי הכול התנהל כשורה.³³

מגדל לא רצה ככל הנראה ללבוש ביום-יום סירטוק (הקפוטה הייחודית של חסידי חב"ד), אולי מתוך רצון לשוטט בנוחות בבירות התרבות החילונית של אירופה. אבל כפי שראינו, אביו ביקש ממנו במכתב ללבוש בגד זה מתחת לחופה

* תפילין אלה שונות במקצת בסדרי הפרשיות של פסוקי התורה מהתפילין הנפוצות, שנקראות תפילין של רש"י. וראו להלן.

עם "קיסל" חדש, וכן את "הגארטל שהותקן מבגדו של 'הצמח צדק'" ונמצא בחזקתו בהיותו ברוסיה.³⁴ הוא מילא את משאלות אביו, אבל הזדרז לפשוט את הסירטוק לאחר טקס החופה שנערך בחמש אחר הצהריים בשיבת "תומכי תמימים" ברחוב מלאבסקה, קודם שעבר לקבלת הפנים באולם ההסעדה וייסמן שברחוב פאנסקה.

ואולם ככל שהקפיד לעשות כל מה שאביו ביקש ממנו, עדיין היתה הופעתו של מגדל כחתן ראויה לציון מיוחד. העיתון *מומענט* מתארו כ"גבר צעיר שתוויו מעורנים ומנהגו אינטליגנטי", ואילו בעיתון *היינט* צויר כבעל "פנים סימפתיים וזקן כהה קטן".³⁵ את בגדיו בחופה תיאר כמיוזג מוזר של לבוש אירופי ומחלצות חסידיות. הוא חבש מגבעת פרורה שחורה שטוחת תיתורה, ולבש קפוט שהוחלפה במהרה בחליפה חומה, בחולצה לבנה שצווארונה נוקשה, בעניבה ובכסיות ערב אופנתיות. רגליו היו נתונות בנעליים חומות.³⁶

על פי דיווחים מהחתונה הרבי יוסף יצחק הפגין שמחה רבה בעת קבלת הפנים. בתיאורו שלו את פרשת היום שהוא כעבור שנים רבות, סיפר מגדל ש"עמד כ"ק מו"ח [מורי וחותני] אדמו"ר ממקומו והלך סביב השולחנות לחלק להם משקה לומר לחיים. בראותי זאת לא הייתי יכול לשבת במקומי כשכ"ק מו"ח אדמו"ר עומד ומחלק משקה ועמדתי ממקומי כדי לנסות לסייע עכ"פ [על כל הפחות] לאחוז את המשקה או להגיש את הכוסות." אבל הרבי יוסף יצחק לא הסכים. "מיד פנה אלי כ"ק מו"ח אדמו"ר ורמז שאשאר לישב במקומי", ומגדל נענה לו באי רצון. לימים סיפר כי נשאר לשבת "אויף שפילקעס", לאמור "על סיכות" – באי נוחות בולטת.³⁷

מדוע מנע הרבי את מגדל מלבוא ולסייע לו בהגשת המשקה? אפשר להסביר זאת בכבוד שביקש להפגין כלפי חתנו. אבל מבט מקרוב מעלה אפשרות אחרת. בלכתו באולם, משולחן לשולחן, היה רבי יוסף יצחק, חבוש השטריימל, מבקש לכבד את אותם האורחים שהיו חשובים לו – את הרבנים הגדולים ואת נאמניו החשובים. האם הופעתו החיצונית יוצאת הדופן של חתנו המתגנדר בזקן קצר, בלבוש אופנתי ובכסיות לבנות, לא היתה מעלה שאלות על מעשיו בברלין ועל

* **סירטוק:** מעיל עליון דומה לפראק, רק ארוך קצת יותר. לבושם של סוחרים ברוסיה במחצית השנייה של המאה ה-19. קפוטת ייחודית זו אומצה על ידי חסיד חב"ד בעקבות האדמו"ר הרביעי רבי שמואל. ראו <http://www.shturem.net/index.php?id=4806§ion=news>.
קיסל: גלימה לבנה שלובשים בימים הנוראים. מנהג נפוץ בחוגים מסוימים שהחתן לובש קיסל מתחת לחופה כדי לסמל את היותו טהור כשם שכלתו טהורה.

לימודיו באוניברסיטה – עניינים שיוסף יצחק וראי לא שש להבליטם באותה שעה?

אכן, כאשר הגיע יוסף יצחק לאותו חלק של האולם שבו ישבו ה"תמימים", בחורי הישיבה, חסידי חב"ד הצעירים, הוא ביקש שימזגו וודקה לכולם, ואז פנה אליהם ואמר בין השאר: "אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה. לימוד התורה בכלל הוא על ידי היגיעה, דמי שמתייגע בא על עומק הדבר," והוסיף: "עליכם לבטל עצמכם מכול וכול," וממילא את כל השאיפות לקריירה אחרת למען עיסוק כזה בתורה.³⁸ האם רצה להרים כוס עם חתן שאיננו אחד מן ה"תמימים", שלא הקדיש זמן ללימוד בישיבה, שעמד לחזור לאוניברסיטה בברלין, ובשלב זה לא נראה כמי שמוסר את חייו ומדכא את כל שאיפותיו האישיות למען חיים של לימוד תורה?

בסעודת המצווה החגיגית שהשתתפו בה רבים מהרבנים הנודעים של פולין, כאשר ניתנה ליוסף יצחק לכאורה ההזדמנות לאפשר לחתנו החדש לדרוש לפני קהל המאזינים הזה ולהוכיח את גדולתו בתורה ובחסידות, נמנע מכך הרבי. תחת זאת ישב החתן דומם והרבי נשא דרשה – מאמר חסידות על המצווה לשמח חתן וכלה על פי הקבלה, ואחר כך ביקש לפצוח בניגון.

ימים אחדים לאחר החתונה סיפק יוסף יצחק רמז למה שבוודאי קינן במוחו אפילו בעיצומה של השמחה הגדולה של נישואי בתו. במוצאי שבת, למחרת שובה של המשפחה מוורשה, נערכה בריגה סעודת "שבע ברכות" שהיא חלק בלתי נפרד מחתונה יהודית מסורתית, ונוהגת במשך שבעה ימים לאחר טקס הנישואים. ריגה דאז, כפי שכבר צוין, היתה עיר שאפילו תושביה היהודים שומרי המצוות הפנימו הרבה מן ההשקפות והדפוסים המוסדיים של הניאוראורתודוקסיה בנוסח יהדות גרמניה. עם חתנו החדש היושב לידו – החתן שזקנו גזוז ויש בכונתו לשוב לברלין, שם ילמדו הוא ורעייתו החדשה בקורסים אוניברסיטאיים, נשא יוסף יצחק את דברו לציבור של חברי תנועת "צעירי אגודת ישראל", בני הנוער של הקהילה החרדית. הרבי היטיב להכיר את השקפותיהם של צעירים אלה שאימצו את ההשכלה הגבוהה ואת התרבות החילונית כחלק מתפיסת עולמם והופיעו בלבוש מודרני – רבים מהם מגולחים או בזקנים קצרים. דווקא לפני קהל המאזינים הזה ודווקא בשעה זו דרש יוסף יצחק בהתלהבות בגנות הערכוב בין קודש לחול, וטען כי הגישה הניאוראורתודוקסית שמשלבת יחדיו לימודי קודש ולימודי חול, טובה "עבור אלה שעלולים להיות ח"ו גרוע מזה", אבל אין זו הדרך הראויה לטהורים באמת, ל"תמימים". אחר כך הוא נפנה לגנות את אלה

שגזזו את זקנם או גילו את אותו כליל. הוא אמר את כל הדברים האלה בעוד חתנו החדש, הסטודנט באוניברסיטה, שזקנו הגזזו נראה לעין כול, יושב לידו, ובעוד שתי בנותיו הצעירות (אחת מהן הכלה) שחלק מהנוכחים במקום, אם לא כולם, ידעו מן הסתם כי הן מצדדות בהשקפות מודרניות, נמצאות בחרד סמוך. האם ביקש לומר כי ערכוב זה של תורה ולימודי חול של הכלה והחתן כשר בעיניו, משום שאלמלא כן הם "עלולים להיות ח"ו גרוע מזה"? אחרי ככלות הכול הוא עמד לממן את שובם לאורח חיים שכזה בברלין. או שמא ניסה להזהיר אותם מפני אורח החיים שבו בחרו? הוא דיבר, לכאורה אל צעירי אגודת ישראל, אבל האם היה מישוהו מהם יכול שלא להבין שהדברים מכוונים לילדיו שלו עצמו?

לימים, סיפר הרבי, כי חלק משומעיו בערב ההוא רגזו בשל ההתקפה על אורח חייהם ועל הופעתם החיצונית, אבל כעבור זמן לא רב הם הכירו לו תודה, "לאט לאט פרקו אותות הכבוד בעש"ק [בערב שבת קודש] – אולי התכוון בכך לסממנים החיצוניים של המודרניות – "ושיער זקנם צמח."³⁹ לדידם של חסידיו לובביץ' הדימוי הזה – היהודי "השלם" לא היה רק מטפורה. בעיניהם, הזקן הלא גזזו נעשה סמל של זהותם כ"יהודים מאמינים", משהו שייחד אותם לעומת עמיתיהם בעולם הישיבות הלא חסידי – "הליטאיות". לשיטתו של רבי יוסף יצחק הזקן היה אות כבוד ומסמל את זהותו של היהודי כיהודי שלם – תמים. לכן העובדה שזקנו של חתנו החדש לא היה כזה, לא היתה עניין של מה בכך. אגב, חתנו הצעיר יותר, מנדל הורנשטיין בעלה של שיינה, היה ידוע בוורשה כמי שלמד בבית ספר תיכון לא יהודי וכסטודנט באוניברסיטת ורשה. הוא הרחיק לכת עוד יותר בהופעתו "החילונית-מודרנית", ולפני שהתחתן עם שיינה היה מגולח לגמרי – מה שבוודאי העיק על הרבי. אפשר שזו היתה הסיבה שחתונתם של מנדל הורנשטיין ושיינה היתה צנועה בהרבה מזו של מנדל ומוסיה, ונערכה בעיירה נידחת למדי.⁴⁰

חגיגת ככל שהיתה, משהו נפגם באווירת החתונה בשל תקרית שהוזכרה בהבלטה בכל העיתונים. במהלך האירועים בחצר הישיבה שבה נערכה החופה, נקבצו בפתחה המוני סקרנים בלתי מוזמנים שרצו לצפות במחזה. ואף על פי ש"סדרן הוצב בפתח ... והכניסה [לקבלת הפנים] הותרה רק לאורחים שהחזיקו בהזמנות רשמיות",⁴¹ הסתננו אל תוך הקהל כייסים וגנבים מהעולם התחתון היהודי בוורשה, וגנבו כמה מהמתנות יקרות הערך שניתנו לזוג הצעיר. בולטת בהן היתה מכתב נדיר המיוחס ל"בעל שם טוב" שהביא עמו מקישינב סבה של הכלה מצד אמה, אברהם שניאורסון, גם הוא נכדו של "הצמח צדק". כן

נגנבו ארנקים, ואם לא די בכך בתייהם של כמה מהאורחים – שהגנבים ידעו על נוכחותם בחתונה – נפרצו. הגנבות והפריצות קיבלו כותרות ראשיות בעיתונות היידיש. אם ביקש הרבי יוסף יצחק שהחתונה זו תזכהו ביוקרה בקהילת ורשה, השערורייה הזאת בוודאי לא סייעה לו.

מעט יותר משבעה שבועות לאחר החתונה נערכו מנדל ומוסיה שניאורסון לנסיעתם לברלין והגיעו לשם ב־21 בינואר 1929.⁴² כתובתם בריגה היתה דירה 6 ברחוב מריוס 8, ובה אכן התגוררו כאשר שבו ל"חצר" הרבי בחגים ולרגל אירועים משפחתיים. אבל מסוף ינואר 1929 עד סוף ספטמבר 1932 הם חיו בברלין, זמן כפול מזה ששהו בריגה או בכל מקום אחר.* חייהם נוהלו סביב שני מוקדים: המוקד האחד היה ברלין, שם חיו כווג צעיר שנישא זה מקרוב, סטודנטים שטעמו את החיים הקוסמופוליטיים של בירת גרמניה. הם נהגו לצאת יחדיו ליהנות מן העיר, בדרך כלל במוצאי ימי שני, וגם בנו את מעונם בצוותא.⁴³ הם התגוררו בחדר שכור בדירה, מה שהקנה בוודאי צביון ארעי למגורים הללו (לא כך היה כאשר עברו לפריז). המוקד השני היה "החצר" – עדיין היה קשר הדוק בינם לבין המשפחה. לשם הם באו בחגים ובאירועים משפחתיים – ובאותן הזדמנויות שיוסף יצחק הגיע לברלין לרגל פעילותו או כשנסע למקומות מרפא בגרמניה עקב מצב בריאותו, הם נהגו לשהות במחיצתו באכסניותו שהיו מרווחות יותר.⁴⁴ העובדה שמנדל היה עתה מנותק במידה רבה ממשפחתו שלו⁴⁵ שהיתה לכודה בברית המועצות, העצימה את זיקתו למשפחת אשתו. ויותר מכך; העובדה שחתנו היה גם "הרבי" שלו, גרמה לכך שמעבר לקשר המשפחתי חסידות חב"ד-לובביץ' נעשתה למין מוקד של הזדהות בשביל מנדל. זיכרונותיו ורשימותיו מהזמנים שבהם שהה ב"חצר" יפרנסוהו כאשר יהיה הוא עצמו לאדמו"ר השביעי בשושלת חב"ד-לובביץ'.

יוסף יצחק דאג לצד החסידי של מנדל והקפיד לשלוח לו (ולמוסיה) מכתבים, מתוך מטרה להביאו בסוד המנהגים והאידיאולוגיה של חב"ד. חתנו נהג להשיב על המכתבים האלה בהערות ובשאלות. חליפת מכתבים בין השניים בשלהי 1931 ובראשית 1932 יכולה לשמש דוגמה לחיים הכפולים של הזוג הצעיר. כך באחד

* בחודשי שהותם מחוץ לגרמניה הם היו בדרך כלל ב"חצר" הרבי בריגה, לימים יצאו מברלין גם לחתונתם של שיינה ומנדל הורנשטיין.

המכתבים שאל מנדל כיצד אפשר לראות רווקא בחסידי חב"ד את "היורשים האמתיים" של מייסד החסידות הבעל שם טוב; אחרי ככלות הכול, דומה היה עליו כי חסידי פולין, ווהלין וגליציה נראים דומים יותר בגישתם ובמנהגיהם למה שהיה ידוע לו על מייסד החסידות. רבי יוסף יצחק השיב שאמנם חסידי פולין, ווהלין וגליציה רק מספרים מעשיות על מעשי נסים שהבעש"ט עשה, אך חסידי חב"ד לעומתם "מנחילים לנו ספרים שלמים בתורת החסידות, הנחות מדברי רבותינו, ביאורים ארוכים והסברים שכליים עמוקים בחוכמת החסידות."⁴⁶ בהתאמה עם ההיבטים הדתיים האלה שלח יוסף יצחק למנדל לעתים מזומנות ספרים שעניינם בפרשנות רבנית ובמשמעותם היהודית-חסידית.⁴⁷

אבל רבי יוסף יצחק ניצל את שהותו של חתנו בברלין גם כדי להיעזר בו בתחומים אחרים הקשורים פחות לענייני מחשבה וחסידות. כך למשל ביקש שמנדל יעביר לו מידע על ארגונים אורתודוקסיים, מהם של יהודים מפולין שגרו בברלין, וכן על צעירים "בני תורה" שומרי שבת, וזאת מתוך רצון להשפיע עליהם ברוח אמונתו.⁴⁸ אך בעיקר ביקש הרבי להיעזר במנדל בחיפוש אחר תצלומים וכתבי יד מקוריים וכן ספרים נדירים. זה שנים גילה הרבי עניין רב בספרים ובכתבי יד יהודיים.⁴⁹ חלק חשוב מהתכתובת בין הרבי יוסף יצחק למנדל, הן בתקופת ברלין הן בתקופת פריז, קשור לנושא זה.⁵⁰ כך, למשל, ברבע האחרון של 1932, סמוך לימים הנוראים, פנה הרבי למנדל בבקשה לבדוק בספרייה בברלין את הספרים הנדירים ואת "כתבי־היד העתיקים מאוד" (הוא אפילו ביקש ממנדל לגייס את עזרתו של אחיו לייבל, שהצליח להגיע לברלין מברית המועצות לצורך זה), לקטלג אותם, בעזרת מומחה מן הספרייה, וכן לאסוף אינפורמציה על עיטורים ותחריטי נחושת בתחום היודאיקה הנמצאים בספרייה.⁵¹ גישתם של מנדל ולייבל לספרייה והיכרותם עמה, וכן ההיתר שניתן למנדל לשאול ספרים מהספרייה וכישוריו הבלשניים, איפשרו לו לקרוא את הקטלוגים ולהעביר אינפורמציה מדויקת לרבי. יוסף יצחק אף הרבה לרכוש ספרים שאדמו"ר לא אמור להחזיק, ספרים בעלי תכנים מנוגדים לחסידות ו/או ליהדות המסורתית – ספרים שגם היום אינם זמינים לכל דורש בספריית חב"ד. רבי יוסף יצחק הוסיף להתעניין בהשגת עיטורים וכתבי יד כאלה, בין שמצולמים ובין שמקוריים, בכל רחבי גרמניה גם לאחר עליית הנאצים לשלטון, ומנדל סייע לו גם בכך.

אביו של מנדל, הרב לוי יצחק, המשיך להתכתב עם בנו וכלתו – מכתבים מהם משתקפת דאגה לשלומו. באחד ממכתביו למשל, הוא כותב שמוסיה התלוננה לפניו שהוא, מנדל, נוהג לצום בכל יום עד תפילות מנחה ומעריב. מהיכן קיבלת

מנהג זה? שאל האב המודאג.⁵² בהפצירו במנדל לחדול מכך, הוסיף: "הכוח שמשון לך? אין זו דרכה של תורה ותשובה." "יהודים, כתב, מצווים לשמור על בריאותם, ואל לו למנדל להמשיך לנהוג בדרך זו. מה הביא את מנדל לענות את עצמו? מה חשב ששיגי בכך? איננו יודעים בוודאות, אך בהמשך ננסה להמציא הסבר, אף כי משוער, לכך.

על כל פנים, אנו יודעים גם יודעים מה הורה לו אביו לעשות. על מנדל, כתב לוי יצחק, לא רק לחדול מלצום עד שעות אחר הצהריים; עליו לאכול גם ארוחת בוקר אפילו לפני תפילת שחרית. "עליך לשמור על בריאותך וכל המרבה הרי זה משובח." כתחליף למנהגי הסגפנות האלה הציע לוי יצחק תוכנית של לימודי קודש שתספק את צרכיו הדתיים של בנו, ואז "יהי לך זמן לכל שאר ענייך." הרב לוי יצחק המשיך לשלוח לבנו מכתבים מלאים בעצות אישיות ודתיות, ככל אב דואג, וכמורה.⁵³

יכולתו של מנדל לנוע הלך ושוב, בקלות יחסית, בין לימודיו באוניברסיטה שהעסיקו אותו מאוד לענייני החסידות, בוודאי חיזקה בו את האמונה שאפשר להיות מרוחק, פיזית ותרבותית, מה"חצר", מהרבי וממרכז החיים היהודיים הדתיים, ועדיין להישאר במגע הדוק עם כל אלה ולחזק את הקשרים האמורים באמצעות לימוד, התנהגות אישית, מכתבים וביקורים קבועים ב"חצר". זה יהיה ניסיון שהוא ישתף בו, כעבור שנים רבות, את השלוחים שלו, שינהלו גם הם חיים רב-מוקדיים, יתרחקו מהרבי שלהם עד קצווי ארץ ועם זאת יישארו חסידים, יימצאו בקשר קבוע איתו וישובו "הביתה" בתחושה שלא עזבו את הבית מעולם.

רבי יוסף יצחק הוסיף לתמוך כספית במנדל ובמוסיה בכל ימי שהותם בגרמניה ואחר כך גם כשהתגוררו בפריז.⁵⁴ כאמור, עובדה זו יש בה כדי להפתיע לנוכח הידוע לנו על התנגדותו של יוסף יצחק להשכלה אוניברסיטאית. דיווח אחד לפחות מספר על ויכוחים קולניים שהתנהלו מאחורי דלתים סגורות, ובהם ניסה הרבי השישי לשכנע את הזוג הצעיר לוותר על תוכניתם לנסוע לברלין.⁵⁵ מאמצים אלה אם היו, לא עלו, כידוע, יפה.

מנדל המשיך בלימודיו כשומע חופשי באוניברסיטת פרידריך וילהלם, ואילו מוסיה נרשמה ללימודים במכון האוניברסיטאי לזרים ולמדה שם את השפה הגרמנית ותרבות גרמנית (לימים תטען שלמדה גם מתמטיקה). בטופס ההרשמה

צינה שהיא מתגוררת ברחוב אורניינבורג 33, אצל משפחת פֶּרוֹן, מהלך חמש דקות מסמינר הילדסהיימר ומבניין המנהלה של הקהילה היהודית.⁵⁶ ואולם מקום מגוריהם של השניאורסונים בברלין אינו עניין פשוט כלל ועיקר. כאשר מנדל הגיע לברלין לראשונה הוא היה רווק, וכזכור, נקב בכתובת של סמינר הילדסהיימר בכתובתו שלו. אחר כך מסר כתובת אחרת, ברחוב האנזה אופֶּר 7 (אצל וילנסקי). אבל בתצהיר שהגיש לרשויות בצרפת ב־1938 נכתב כי מענו בברלין מ־1928 עד 1930 היה רחוב פוטסדאם 40/1 (אצל גרינבאום), מ־1931 עד 1932 רחוב קונסטאנץ 12a (אצל בראונשטיין) ובמהלך 1933 – רחוב קאנט 4 (אצל לוויסון). לבד מהכתובות האלה לא צוינה שום כתובת אחרת בברלין. לא ברור מה גרם לו לנהוג בדרך זו.

אם אכן כל הכתובות הללו היו נכונות, הרי בחמשת הסמסטרים שהשניאורסונים שהו בברלין הם נדרו מדירה לדירה, כמו סטורנטים אחרים. הם השתכנו בדירותיהן של משפחות יהודיות (אך לאו דווקא משפחות חסידיות או דתיות), שהשכירו חדרים לדיירי משנה. לבני הזוג לא היה שום מגע עם משפחות של חסידי חב"ד או עם משפחות בעלות זיקה ל"חצר" חסידית אחרת. עובדה זו אושרה כעבור שנים רבות במשפט הספרים (ראו להלן). אז העידה מוסיא בתשובה לשאלה אם אביה פגש חסידים בברלין, כי היא לא ידעה על כך דבר; היא עצמה, כך אמרה, לא נתקלה ולו באחד מהם.⁵⁷

אין אנו יודעים במה העסיק עצמו הזוג בזמנו החופשי, אך אנו יודעים שהשניים ייחסו חשיבות רבה ללימודיהם. כאשר רבי יוסף יצחק הגיע לברלין בקיץ 1929, כהקדמה למסע מתוכנן לארץ ישראל ואחר כך לאמריקה, אולי בחיפוש אחר מקום חדש לכונן בו את חצרו, הוא ביקש ממנדל שיתלווה אליו ואל שמריהו גורארי להמשיך המסע. ייתכן שקיווה לגייסו לפעילות קבועה ב"חצר". אבל החתן הצעיר, שפגש אותו עם מוסיא בתחנת הרכבת בשעה 7:20 בבוקר וסייע לו להגיע בנחת לחדרו במלון צנטראל,⁵⁸ סירב. ראשית, משום שדרכו לא איפשר לו לנסוע לארץ ישראל, ושנית, בגלל לימודיו.⁵⁹ כמה שבועות אחר כך, כאשר מוסיא הרהרה באפשרות לשוב לריגה, הביע מנדל את כוונתו להישאר בברלין.⁶⁰

רבי יוסף יצחק חזר מארץ ישראל לברלין בסוף אוגוסט 1929, משוכנע לחלוטין שארץ זו לא תסכון להיות מקום ראוי למגוריו ולמקום משכנה של ה"חצר". בימים שישי ושבת, י"ז–י"ח באב תרפ"ט (23–24 באוגוסט 1939), פרעו הערבים בחברון בשכניהם היהודים, ורצחו בהם קרוב לשבעים מהיהודים שישבו

בעיר, ובהם תלמידים של ישיבת סלובודקה שהוקמה ברובע היהודי בעיר כמה שנים קודם לכן, וגם כמה מחשובי חסידיו של הרבי. יוסף יצחק עצמו פקד את עיר האבות עשרה ימים לפני כן*.

לאחר הביקור המתיש שלו בארץ הקודש יצא רבי יוסף יצחק לנפוש במרחצאות בארץ-בארן. מנדל ביקר אותו שם בסוף השבוע של 25-27 באוגוסט, ולאחר ששינתף אותו ברשמיו ממה שראה בארץ ישראל, אולי בכוונה להגביר את מעורבותו בענייני ה"חצר", שב יוסף יצחק וביקש ממנדל להצטרף אליו לנסיעה לאמריקה.⁶¹ גם הפעם השיב החתן הצעיר את פני חותנו ריקם, בנימוק שעליו להתכונן לבחינות. לבד מכך, דרכונו מנע ממנו גם מסע לאמריקה, והוא לא ביקש היתר למסע כזה.⁶² באוגוסט 1930, כאשר חזר רבי יוסף יצחק מאמריקה, מותש ולוקה בבריאותו, הוא שב ועצר בברלין אחרי שהות קצרה במרחצאות מריינבאד. לקראת הימים הנוראים, בראשית אוקטובר, הוא חזר לריגה, אבל מנדל לא בא לשם איתו. הוא המשיך בלימודיו באוניברסיטה עד תום הסמסטר ובא לריגה רק בשלהי מרס, לקראת חופשת הפסח.⁶³ קשה לדעת אם בשלב זה עדיין טיפח רבי יוסף יצחק תקווה שחתנו החדש ישתלב באופן מלא בעבודת ה"חצר" (כפי שעשה החתן הבכור, שמריהו גורארי). אם אכן חשב על כך ציפתה לו אכזבה.⁶⁴ למעשה עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה לא הראו מנדל ומוסיה נטייה לחזור ולחיות במחיצתו של הרבי.

חרף כל מאמציו לא הצליח מנדל להגיע למעמד של סטודנט מן המניין בברלין, אלא לקבל רק תעודת נוכחות בלימודים. ברשומות של אוניברסיטת פרידריך וילהלם אין שום תיעוד על תואר אקדמי שניתן לו. מן הצד האחר, וכפי שעוד נראה, הוא ניצל את תעודת הנוכחות בלימודים בברלין לצורך הרשמה

* ראש הקהילה היהודית הקטנה שבחברון, אליעזר דן סלונים, היה בן למשפחה חב"דית עתיקה וצאצא לשניאור זלמן מלארי מייסד השושלת. הוא עמד בראש מקבלי פניו של הרבי והסדיר את ביקורו של יוסף יצחק במערת המכפלה, נרצח בפרעות עם מרבית בני משפחתו. היו מי שטענו שביקור זה של הרבי בחברון היה אחד מהגורמים לטבח. ראו, אהוד עיי-גיל, "עשרה ימים לפני הטבח", "מוסף הארץ", 20 באוגוסט 2004. אך אין שום ראיה של ממש לקשר בין הפרעות – שהיו חלק ממאורעות תרפ"ט – לביקורו של האדמו"ר בחברון. ועם זאת, העובדה שיוסף יצחק נכנס למסגד שהוקם מעל מערת המכפלה, מקום שאלי לא הורשו יהודים להיכנס, והפר בכך את הסטטוס-קוו, עוררה בוודאי את זעמם של הקנאים המוסלמים בחברון. הפורעים הערבים של 1929 טענו כי מעשיהם הואצו בשל מה שנראה להם כמאמצים יהודיים לשבש את הסטטוס-קוו העדין מסביב למקומות הקדושים בארץ ישראל. ראו גם מכתב לשופט גד פרומקין שנלווה לרבי יוסף יצחק בעת ביקורו בארץ ישראל, גד פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל אביב, דביר 1955, עמ' 308-311.

ללימודי הנדסה בפריז. איננו יודעים בוודאות מה עשה בתקופה שבה לא היה רשום כשומע חופשי. אפשר שהוא ביקר בשיעורים באוניברסיטה בלי להיות רשום באופן פורמלי בהסכמתם של מוריו שם, או אולי המשיך ולמד בעצמו, או עם אחיו לייבל שגם הוא התעניין במתמטיקה. על כל פנים, הוא לא עזב את ברלין ולא חזר ל"חצר" חותנו בריגה.

על פי רשימותיו שלו וגם על פי מקורות חב"דיים אחרים, הקדיש מנדל לפחות חלק מהזמן הזה לביצוע מחקרים של מקורות הלכתיים עבור חותנו. כך, למשל, במאי 1930, במענה לבקשתו של הרב חיים מרדכי אייזיק חודאקוב (שהיה לימים מזכירו), הוא שיגר אליו סקירה תמציתית של דרשה שחותנו השמיע במהלך המסע באמריקה.⁶⁵ רבי יוסף יצחק נתן את דעתו על הידע ההלכתי הגדל והולך של חתנו והוקיר אותו. אדרבא, במקרה מדויק אחד הוא ביקש ממנדל "להוסיף את פירושו והערותיו" לתשובה של "הצמח צדק" בעניין האיסור לגלח את הזקן ואפילו לקצרו ולטפח אותו.⁶⁶ אולי קיווה החותן כי עבודה זו תגרום למנדל הצעיר להכיר בחשיבות הדתית של גידול זקנו שלו. על כל פנים, בתמונות שצולמו באותם ימים, זקנו של מנדל נראה מקוצר ומטופח ולא יורד על פי מידותיו.

רשימותיו של מנדל נאספו לימים בכרכים שפורסמו בהוצאת קה"ת וקרני הוד תורה, ההוצאה הרשמית של חסידות חב"ד. אנו למדים מהן שהוא צבר ידע עצום על המחשבה הדתית הייחודית של חב"ד, וכן על מקורות רעיוניים יהודיים אחרים. זה היה הבסיס להתבלטותו ולעליית קרנו הן בקרב חסידי חב"ד הן מחוצה לתנועה זו בשנים הראשונות לשיבתו על כס הרבי-האדמו"ר. האיש הצעיר הקדיש בבירור לפחות חלק מזמנו להעמקה בכתבי הקודש היהודיים וגם התוודע במיוחד, יותר ויותר – כפי שגילה העולם של חב"ד במרוצת השנים – למנהגים, לרעיונות ולספרות של חסידות חב"ד. כך, למשל, בכ' בחשוון תרצ"ב (31 באוקטובר 1932) הוא כתב ב"רשימות" שלו על מה שלמד באותו היום ב"חצר" הרבי בריגה.⁶⁷ עם זאת, כפי שאפשר להסיק מהתנהגותו ומפעולותיו באותו זמן, הוא נשאר ממוקד בראש ובראשונה בשאיפתו להשיג תואר אקדמי במתמטיקה ובהנדסה. הוא הוסיף לפקוד בחגים את "חצרו" של הרבי בריגה, ובהיותו שם פעל ונהג במידה רבה כמצופה מחתנו של אדמו"ר, וגם רשם כל דבר, אבל חזר תמיד מהר ככל האפשר לברלין ולחיים שניהל בה.⁶⁸

אחיו הצעיר של מנדל, לייבל, הצליח להימלט מברית המועצות בעזרת מסמכים מזויפים על שמו של מרק (מרדכי) גורארי,⁶⁹ זהות שהוא יחזיק בה עד אחרית ימיו. הוא הגיע לברלין חלוש וחולה, ומנדל ומוסיה טיפלו בו ואף אירחו

אותו לזמן קצר בחדרים ששכרו למגוריהם. בשלב הזה כבר לא היה לייבל שומר תורה ומצוות. בלכתם ברחובות ברלין יחדיו מנדל "חבש כומתה ולבש חליפה מחזיטת", ואילו לייבל "לבש זוג מכנסיים בלי לתחוב את שולי החולצה לתוכם"; "שערו של מנדל היה קצר, ואילו שערו הארוך של לייבל גדל פרא.⁷⁰ בסמסטר הקיץ של 1932 נרשם גם הוא כשומע חופשי בקורסים למתמטיקה באוניברסיטה, וציין לצורך זה שכתובתו היא רחוב קאנט 133, לא הרחק ממגורי אחיו וגיסתו. לייבל, או מרק כפי שקרא לעצמו עכשיו, פגש בברלין אחות יהודייה צעירה בת עשרים ואחת, יוצאת פולין, ושמה רגינה מילגרם והתאהב בה. היא לא היתה דתית ולא נעשתה כזאת גם אחר כך, ועלתה לארץ ישראל ב-1933. במרס 1935 הוא יצא לארץ ישראל בעקבותיה על סיפון האונייה "פלשתינה", שהטילה עוגן בחיפה ב-27 באותו חודש. ברישיון העלייה שלו, הסרטיפיקט, נרשם שהוא רווק ומקצועו "רב",⁷¹ אף על פי שלא שמר תורה ומצוות. הוא התיישב בתל אביב ושם נישא לרגינה ב-15 באוגוסט 1939. אורח חייהם לאחר מכן היה חילוני לגמרי.⁷²

בעקבות בריחתו של לייבל מברית המועצות נתמלא מנדל דאגה לגורלם של הוריו. מצבם נעשה קשה יותר כתוצאה מהכבדת ידו של המשטר נגד הדת והרבנים שהוגדרו כ"פרזיטים".⁷³ היו שמועות (שנתברו) שהם נאסרו, "בשר כשר אין, ביה"ט [בית הטהרה – המקווה] סתמו, ביהכ"נ [בית הכנסת], להבריל, סגרו... אין משלמים שכירות..."⁷⁴ כיצד תשפיע בריחתו של האב על מצבם של ההורים? מצד אחד, סבר מנדל, יש בכך משום הקלה, אך מצד שני, זה "עושה את מצבם בהשארם שם רציני יותר": כאשר ייוודע לשלטונות שבנם ברח, הם יתנקמו בהורים. ההורים מצדם דאגו לילדיהם. כדרכם של הורים הם רצו שבניהם יתחתנו ויולידו להם נכדים. מהבן השלישי שנשאר עמם לא היו להם ציפיות. מצבו הנפשי חייב את אשפוזו. הם ביקשו שמנדל יעזור בחיפוש שידוך מתאים ללייבל.

במכתב ששיגר מנדל להוריו מפריז ב-ט"ז אדר תרצ"ט (7 במרס 1939) (המכתב האחרון שהגיע ללוי יצחק לפני שהושלך לכלא הסובייטי), הוא מספר שכתב ל"שחור", ככל הנראה שם צופן ללייבל, "ועגען זוכען א שעדוך וי דו האסט געוואלט [בעניין חיפוש שידוך כפי שרצית]. "שידוך כזה לא נמצא, כמובן, הואיל ולייבל ורגינה כבר קיבעו בינתיים את הקשר ביניהם. מנדל הוסיף: "גלייב מיהר אז איך האלט גאר גאר באמת און שום ספקות כלל אז דיר און דער מאמען שליט"א קומט נחת און גוטע שלא בערך מעהר ויפען איהר האט אדער אפילו ויפעל דו ואנשט זיך אין דיין בריף [האמן לי שאני מאמין מאוד מאוד באמת

לאמיתה בלי שום ספקות שלך ולאמא שליט"א מגיעות נחת וטובה שלא בערך מה שיש לכם או אפילו יותר ממה שאתה מאחל לעצמך במכתבך], אבל אלה יוכלו להגיע "הן לכם, הן לנו והן לשחור", כך חתם, רק מידי הקב"ה. עוד כתב מנדל שקשה לו לכתוב הרבה בנושא זה, ושבעניינים אלה הוריו יודעים טוב ממנו.⁷⁵

מרק גורארי פתח חנות בגדים ברחוב נחלת בנימין 3 בתל אביב, שפשטה את הרגל. רוב זמנו בפלשתינה וכישראל עבר כזבן בחנות לספרים מדעיים בלומשטיין באותו רחוב. הוא הרבה בוויכוחים ציניים ופרובוקטיביים עם חסידים שנכנסו לחנות; סופר עליו שנראה מעשן בפומבי בשבת ליד בית הכנסת של חסידי חב"ד, כהתרסה בוטה של חילול שבת.⁷⁶ אפילו כך, כעבור שנים, כאשר לייבל עבר לבריטניה בניסיון לזכות שם בתואר אקדמי במדעים, הוא רשם את בתו דליה לבתי ספר יסודיים יהודיים (כמקובל על "יורדים" ישראלים רבים, ובכללם לא דתיים), אך נשאר "מרוחק מהיהדות" ובלתי מוכר בקהילה היהודית בליברפול, שם התגורר בסוף ימיו ובה הלך לעולמו⁷⁷ בשנת 1952. כאשר לרגינה אשתו – מ' 1956 ואילך היא הועסקה כמורה לרת במשרה חלקית בבית ספר חב"ד, תפקיד מוזר לאישה שלא נודעה כדתית. המשרה הזאת הוסדרה על ידי גיסה, מנחם מנדל, שאז כבר היה האדמו"ר השביעי מלובביץ'.⁷⁸ הרבי מנחם מנדל הוסיף לדאוג כל ימי חייו לרווחתן של גיסתו ובתה, הנכדה היחידה של הרב לוי יצחק וחנה שניאורסון.⁷⁹

בסוף 1932 כבר היה ברור למנדל כי תקוותיו להשיג תואר אקדמי או אפילו נקודות זכות אקדמיות בברלין אינן עתידות לשאת פירות. אפילו אחיו המבריק, מרק, לא הצליח להגיע בעיר זו למעמד של סטודנט מן המניין. בינתיים גבר המתח הפוליטי בגרמניה, ותוך זמן קצר עתידה המפלגה הנציונל-סוציאליסטית ליטול את השלטון ואדולף היטלר עתיד להתמנות לראש ממשלה. אין ספק שרבי יוסף יצחק, שביקר כמה וכמה פעמים בברלין, לא היה צריך ראיות נוספות כדי להבין עד כמה מסוכן מצבם של היהודים בכלל ובמיוחד של יהודים מזרח אירופים בעלי זהות יהודית בולטת. כבר באב תרצ"א (מאי 1931) כתב הרבי למנדל "כי יזהרו שלא ללכת לדברים מותרים ברחוב".⁸⁰ לאחר חתונתם של סוניה-שיינה, אחותה של מוסייה, עם מנדל הורנשטיין, החליטה ככל הנראה המשפחה ששני הזוגות יעברו לפריז כדי ללמוד שם הנדסת חשמל. שיינה ומנדל הורנשטיין הגיעו לפריז

ככל הנראה בראשית שנת 1933. כאשר הגיע הרבי יוסף יצחק לפריז (בתחילת אדר תרצ"ג) קיבלו שיינה ומנדל הורנשטיין את פניו, וכבר היתה להם דירה. מנדל בעלה של מוסייה עצמו הגיע לפריז ב"א באדר תרצ"ג (9 במרס 1933).⁸¹ העובדה ששני חתניו של רבי יוסף יצחק באו ללמוד בפריז מעידה שהמהלך תוכנן זמן רב קודם לכן, ולא היה קשור לעלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה. הכנת מהלך כזה דורשת זמן רב יחסית, הן לארגון הנסיעה ולמציאת דירה למגורים, הן לרישום לבית הספר להנדסת חשמל. ככל הנראה תוכנן המהלך בסמוך לחתונת שיינה ומנדל הורנשטיין – י' בסיוון תרצ"ב (14 ביוני 1932).

סוניה-שיינה ומנדל הורנשטיין היו קרובי משפחה – אמו של מנדל הורנשטיין, מוסייה, היתה בתו של האדמו"ר הרביעי, רבי שמואל, הבן הצעיר של ה"צמח-צדק" ודודתו (אחות אביו) של רבי יוסף יצחק. שיינה היתה צעירה נאה, ואין להתפלא שהיו מבין בני הישיבה שהתאהבו בה. סיפורו של אחד מהם תועד.⁸² ישעיהו רוזנבלום, תלמיד ישיבת "תומכי תמימים", ובנו של משה רוזנבלום, עורכו של העיתון האח, חיזר במרץ אחרי בתו הצעירה של הרבי, וככל הנראה אף היא לא היתה אדישה כלפיו. ואולם למרות מעמדו של האב ב"חצר" ולמרות העובדה שישעיהו רוזנבלום התעשר במסחר, נאסר עליו להתקרב לביתו של הרבי. סופו, שכתוצאה מאהבתו הנכזבת מכר את חנותו וברח עם צוענייה יפהפייה. מנחם מנדל הורנשטיין היה כמובן בעל מעמד אחר. הוא היה בעל ייחוס מתאים וכן למשפחה בעלת אמצעים, אולם הוא לא היה חסיד וספק אם שמר תורה ומצוות. הצעיר בארבעת ילדי הוריו, הוא נולד וגדל בעיר אוטווצק, עיירת נופש והבראה הרחוקה כארבעים קילומטר מוורשה, שחסידים ולא חסידים נהגו לפקוד אותה. הוא למד בגימנסיה המקומית, אף על פי שהיתה בעיר ישיבת "תומכי תמימים". עיון בתיקו האישי מהגימנסיה של אוטווצק מראה שזכה במלגת לימודים. משסיים את הגימנסיה (1926) נרשם ללימודי פילוסופיה ומתמטיקה באוניברסיטת ורשה. תמונתו בתיקו האישי באוניברסיטה מראה צעיר מגולח למשעי, המתגנדר במשקפי קרן עגולי עדשות ששיוו לו דימוי של אינטלקטואל אירופי, כפי שוודאי שאף להיות, לאו דווקא של צאצא נאמן לשושלת חב"ד.⁸³ אביו ואמו, ששימשו, כזכור, שושבינים חלופיים למנדל שניאורסון והוליצוהו לחופה, היו ידועים כשומרי תורה ומצוות. האב, משה הורנשטיין, גיסו של האדמו"ר החמישי בשושלת שלום דובער, נלווה אל רבי יוסף יצחק במסעו לאמריקה.

ככל שהנישואים קרבו והלכו, כן הגביר רבי יוסף יצחק את מאמציו לשכנע את בעלה לעתיד של הצעירה בבנותיו להתקרב לאורח החיים המקובל בין חסידים

חב"ד, לפחות לגדל זקן לקראת החתונה, אלא שהמאמצים האלה לא הוכתרו בהצלחה.⁸⁴ עם זאת יש לציין שבתמונה משפחתית מאוחרת יותר נראה מנדל הורנשטיין עטור זקנקן "צרפתי" קצר וחבוש כובע קסקט. אם החתן השני, מנדל שניאורסון, נראה לאדמו"ר מעט מודרני מדי, הנה החתן החדש הזה חרג לגמרי מהמקובל בחסידות. לא היתה שום דרך להסוות את דמותו; משפחת הורנשטיין היתה מוכרת בקהילה היהודית בוורשה ובאוטווצק, והעובדה שמרבית צאצאיה, ואולי כולם, היו חילוניים, היתה ידועה בציבור היהודי. הכול ידעו גם שהחתן החדש למד בגימנסיה לא יהודית ואחר כך באוניברסיטת ורשה. כאמור, ייתכן שזו היתה הסיבה שחתונת שניאורסון-הורנשטיין התקיימה בעיירה הקטנה לנדווארוב שבפאתי וילנה (אז בפולין, היום בליטא). שום עיתון יהודי לא דיווח עליה. מנדל שניאורסון הותיר קטע זיכרונות חטוף ממנה, שבו הדגיש בעדינות את המודרניות של החתן. הוא מתאר את חתימת הכתובה, את מעמד שתיית ה"לחיים", ואת הפרישה של הזוג הצעיר לחדר "הייחוד", בעת שהנאספים המתינו לכואו של הרב חיים עוזר גרודז'נסקי, אחד הרבנים המפורסמים של וילנה, מי שעמד באותה עת בראש מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל. במהלך החתונה התגנדר החתן בעניבה אופנתית (עיטור לא מקובל בקרב חתנים חסידיים, כפי שציין גם גיסו), בשעון זהב ובכפתורי חפתים (שהוסרו מתחת לחופה). בניגוד למסורת, מלבד בליל שבת לא נערכו סעודות "שבע ברכות". בליל שבת היה צריך לזמן זרים כדי להשלים את המניין הנדרש ל"שבע הברכות".⁸⁵ עוד נחזור לשיינה ומנדל הורנשטיין.

לאחר החתונה חזרו מנדל ומוסיה לברלין, שהו שם בספטמבר ושבו לריגה לקראת הימים הנוראים. בסוף 1932 ביטל הקונסול הסובייטי בריגה את הדרכון הסובייטי של השניאורסונים לאחר ששלטונות ברית המועצות סירבו להאריך את תוקפו.⁸⁶ עתה היה עליהם להשיג מסמכי זהות ותעודות "לסה פאסה" כפליטים שמבקשים לנוע מארץ לארץ. הם ביקשו מסמכים כאלה מהשלטונות הלטביים ב־20 בדצמבר 1932 וב־3 בינואר 1933, ובקשתה של מוסיה נענתה לאלתר. ב־5 בינואר 1933 החזיקו שניהם בתעודות "לסה פאסה" שקיבלו מהשלטונות הלטביים.⁸⁷ כעבור חמישה ימים שב מנדל לברלין, בלי מוסיה, בחברתו של רבי יוסף יצחק, אבל עתה שוב לא היה מנדל רשום אפילו כשומע חופשי באוניברסיטה. לחג הפורים נסעה מוסיה לחוג עם המשפחה בריגה. מנדל נסע לפריז. מוסיה הצטרפה אליו ב־1 בנוסן.⁸⁸ האם נסעו לחג הפסח לריגה? על כל פנים, לאחר הפסח קבעו השניאורסונים את מושבם בצרפת והחלו בחיים חדשים בארץ זו.⁸⁹

מנדל החל ללמוד הנדסה ואילו מוסיה, לפי דיווח אחד שפורסם אך אין לו שום ביסוס במסמכים, פנתה ללימודי ארכיטקטורה.⁹⁰ ההורנשטיינים, כאמור, כבר היו שם.

שיינה ואחותה מוסיה היו קרובות מאוד זו לזו; הן האריכו ברוקנותן ובילו זמן רב בצוותא, במיוחד כאשר משפחתן הרבתה לנוע בדרכים. שתייהן שוחחו בוודאי על התקוות והתוכניות שלהן לעתיד. נראה שהתקוות והתוכניות האלה היו חופפות במידה רבה. ובכן, ב־1933 עברו שני הזוגות להתגורר בפריז, וכמהרה מצאו להם דירות סמוכות באותו בניין; הוטל מקס, ברחוב בולאר 9, ברובע הארבעה-עשר בגדה השמאלית שהיה בעיקרו אזור בוהמי. השניאורסונים התגוררו שם עד סוף 1938. עם שכניהם נמנו: רנה בֶּוֹנֶה מאיטליה, טה הי מא מסין, אלכסנדר הוזמין ובזיל ג'ורג'דֶזֶה, שני ציירים מברית המועצות, ארנסט פאילֶדה עיתונאי הונגרי, פריבאל הוראד ממרטיניק שנרשם במפקד האוכלוסין כמתאגרף, וכן שורה של סטודנטים אחרים – לאו דווקא שכונה יהודית במיוחד.⁹¹

מקומו של הוטל מקס היה במרחק דקות אחדות מצומת השדרות רספאיי ומונפרנס, שם שכן בית הקפה המפורסם "סלקט" – אז המרכז של הכוהמה הפריזאית. השניאורסונים וההורנשטיינים בחרו לגור דווקא במה שהיה ידוע כאזור ססגוני למדי.⁹² בתי הקפה הסמוכים האחרים – מקומות כמו לֶה קופול, שהיה חביב על סארטר ודה בובואר, לֶה דום וְלֶה רוטונד – היו גם הם מוקדי מפגש של סופרים אקזיסטנציאליסטים וציירים סוריאליסטים. עד 1939 היה האזור הזה גרוש בסופרים ובאמנים מכל רחבי העולם. גרטרוד סטיין ואליס ב' טוקלאס ניהלו את ה"חצר" שלהן ברחוב דה פלוריס 27, במרחק חמש דקות נסיעה בלבד משם. הצלם פיליפ הלסמאן פתח סטודיו במונפרנס ב־1934, וידוענים אחרים כמו אנדרה ז'יד, שאגאל, מאלרו, לה קורבוזיה וסופרים ואמנים רבים אחרים הגיעו אליו כדי שיצלם את דיוקנם. רחוב שמפאן־פרמייר במרחק שני רחובות מדירתם של השניאורסונים היה בין שתי מלחמות העולם אתר שציירים דוגמת פיקאסו, מודיליאני, מירו וקנדינסקי הרבו לפקוד אותו. כלום יכלו השניאורסונים וההורנשטיינים להישאר מנותקים לחלוטין מהחיים שסאנו סביבם? האם רצו בכך? האם לא שוטטו אף פעם בשדרות, כפי שעשו בברלין, עצרו בבתי הקפה, ביקרו בגלריות או חשו באנרגיה הכוהמית האופפת אותם? האם הזוג הזה שאיחר בנשף בחוצות לנינגרד בתקופת החיזור, ואולי אף הלך לחזות בהצגות תיאטרון בעיר זו, נעשה יושב־בית בפריז שבין המלחמות?

מוסיה ושיינה אהבו לבוש אלגנטי. בתצלומים הזמינים המעטים שלה,

מוסיה לבושה בקפידה, פיה משוח בבירור בשפתון, גבותיה עשויות, שיערה מסודר ולפעמים מכוסה בחלקו בכובע אופנתי. שיינה ושני המנדלים נראים גם הם לבושים כיאות, אם כי רק לאדמו"ר לעתיד יש זקן, אמנם מסודר ומקוצץ, ולפעמים הוא חובש כומתה או מגבעת.

אך מה שחסר באזור מגוריהם היה ריכוז של יהודים, שלא לדבר על חסידים. הרובע היהודי ובמרכזו הפלעצ'על שכן בגדה האחרת של הסיין, במרחק ארבעה קילומטרים. אין שום ראיה שמי מהשניאורסונים ביקר באופן תדיר באותו רובע. בית הכנסת המפורסם שבו התקיימו טקסי נישואים של יהודים רוסים, ברחוב דה טורנל, היה מרוחק עוד יותר, לפחות כדי חמישה קילומטרים. ואחרון אחרון, בית הכנסת הקטן ברחוב דייה 10, שרבו היה הרב זלמן שניאורסון, קרוב משפחה רחוק של השניאורסונים ובו נהג רבי יוסף יצחק להתפלל בביקוריו בפריז, שכן במרחק שישה קילומטרים ויותר ממקום מגוריהם – דרך ארוכה מאוד למי שבחר להתגורר ברחוב דה בולאר ולהתפלל בשבת ברחוב דייה. עם זאת, בחגי ישראל ובאירועים משפחתיים נהגו השניאורסונים בדרך כלל, כפי שעשו בעת שחיו בגרמניה, לשוב ל"חצר" הרבי במקום להישאר בפריז. בהיותם שם, כפי שאנו למדים מיומנו של מנדל, הוא שב והשתלב באווירה החסידית המיסטית של רבי יוסף יצחק.

הבחירה בפריז נעשתה ככל הנראה בשל הקשרים שהיו לשניאורסונים עם שארי בשר שהתגוררו בבירה הצרפתית ואותם ביקרו במרוצת השנים. בין שארי הבשר האלה היתה אֶדְמָה שניאורסון, בתו של מנדל שניאורסון בנו של האדמו"ר הרביעי ואחיו של האדמו"ר החמישי, רבי שלום רובער, ודודניתו של יוסף יצחק, אביה של מוסייה. היא היתה בוגרת הסורבון שקיבלה תואר במדעים והשלימה לימודי תעודה באנגלית.⁹³ דודן אחר היה חשוב במיוחד למנדל ולגיסו; שמו היה יצחק שניאורסון.⁹⁴ הוא היה לפני המהפכה ברוסיה רב מטעם בגורדניה ואחר כך בצ'רניגוב, שתיהן בצפון אוקראינה, כן היה פעיל בענייני הקהילה היהודית הרוסית ובתחום החינוך היהודי, וגם היה לימים חבר מועצת העירייה וסגן ראש העירייה בריאזאן, באזור המערבי של רוסיה, לא הרחק ממוסקבה, כנציג המפלגה הליברלית המתונה. הוא דאג במיוחד לכך שיהודים יוכלו ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה למרות המכסות המגבילות את כניסתם (נומרוס קלאוזוס). אגב כך הוא פיתח קשרים עם הצאר ועם שועי ארץ אחרים, אבל ב־1920, לאחר ניצחונם של הבולשוויקים, עבר יצחק שניאורסון לצרפת והיה שם לתעשיין מצליח. ביתו בשרדות אמיל זולה 135 היה בית ועד למנהיגים יהודים, בעיקר

בלילות שבת. רבים מבאי ביתו היו מנהיגי התנועה הציונית, כמו חיים וייצמן וזאב ולאדימיר ז'בוטינסקי, ואילו הוא עצמו היה רוויזיוניסט. בראשית שנות השלושים היו ליצחק שניאורסון קשרים מסועפים עם חוגים שונים בבירה הצרפתית, והוא שימש איש קשר חשוב לדודניו השניאורסונים וההורנשטיינים. אמנם הוא עצמו שוב לא דיקדק במיוחד בשמירת מצוות, אבל בהשפעת אשתו הקפיד על כשרות בביתו. השניאורסונים נהגו לאכול בביתו של יצחק שניאורסון מפעם לפעם. במובן מסוים הוא היה יועצם של דודניו (שהתגוררו במרחק ארבעה קילומטרים ממנו).⁵⁵ בניו – בוריס, ארנולד ומישל היו סטודנטים להנדסה בבית הספר המיוחד לעבודות ציבוריות בבניין ובתעשייה (École Spéciale des Travaux Publics du Bâtiment et de l'Industrie), וככל הנראה בהמלצתו וגם בסיועו נרשמו מנדל שניאורסון ומנדל הורנשטיין ללימודים בבית ספר זה.

בית ספר זה יספק סוף סוף למנדל שניאורסון את התעודות וההכשרה הנדרשות לקריירה שאותה ביקש כל כך להשיג מאז החל לראשונה בלימודי מדעים ביקטרינוסלב. מוסד זה שנוסד ב-1891 וזכה להכרה ממלכתית רשמית ב-1921, התמקד בהכשרת תלמידיו לכניסה לתחומי ההנדסה האזרחית והתעשייתית, ובתור שכזה לא הושקע בו מאמץ רב בטיפוח אינטלקטואלים כפי שנעשה באוניברסיטאות דוגמת הסורבון. שני הגיסים הסדירו כאמור את הרשמתם למוסד הזה.⁵⁶ בבקשתו להתקבל ללימודים הציג מנדל שניאורסון תעודות מטעם ההתאחדות האקדמית הרוסית ואחר כך גם מסמך שהעיד על לימודיו באוניברסיטה בברלין. אין ספק שכל אלה כיסו על העובדה שנבצר ממנו להציג דיפלומה של בוגר גימנזיום – תנאי הסף להתקבל כתלמיד מן המניין.

ב-24 באפריל 1933 החל מנדל שניאורסון בן השלושים ואחת ללמוד ב-ESTP במסגרת מכינה של שנתיים לקראת לימודי הנדסה – בעיצומו של הטרימסטר השלישי. הוא השתתף בעיקר בקורסים להנדסה מתמטית. תוכנית הלימודים הפורמלית כפתה עומס רב על הסטודנטים, שברובם היו בסוף העשור השני ובתחילת העשור השלישי לחייהם והחזיקו בתעודות סיום של גימנזיות: נכללו בה ארבעים שעות בקירוב בשבוע של עבודה עיונית ויישומית. לאחר שנתיים של לימודי הכנה אלה הם נבחנו, ואם עמדו בהצלחה במבחנים, התקבלו לבית הספר להנדסה. השיעורים והתרגילים התקיימו על פני שלושה טרימסטרים בשנה, החל בראשית אוקטובר וכלה בראשית יולי, מימי שני עד ימי שישי, בשעות 8:30 בבוקר עד שש לפנות הערב ובחלק מהשבתות. הנוכחות בכל השיעורים היתה חובה ונבדקה בקפדנות. בכל כיתה הוצב משגיח שתפקידו היה לא רק לוודא את

הנוכחות אלא גם לכרוך שכל התרגילים והבחינות הושלמו כהלכה. בשל שישים "היעדרויות בלתי מוסברות" (absences sans excuse) בטרימסטר הראשון שבו השתתף, קיבל מנדל ציון ב"התנהגות" בלבד – ממוצע של 18 מתוך 20. בהערות ההערכה בתעתיק שניתן לו נכתב כי הסטודנט "לא הגיש שום עבודה ולא השתתף בשום מבחן". ההערות האלה נחתמו בקביעה כי "בתנאים האלה", נבצר מהמנהל להעריך את ההסתברות של יכולתו של שניאורסון לעמוד במחויבותו כתלמיד.

עם ראשית הטרימסטר הבא החל מנדל במהלך נמרץ של לימודים, ובכלל זה קורסים בכתיבה בצרפתית ובתרגום, בגיאומטריה, בחשבון אינפיניטיסימלי, בכימיה ובפיזיקה, וכן בפיתוח כישורים יישומיים בחשמל ובעיצוב. בסך הכול הוא השתתף בחמישה-עשר קורסים, והציונים הממוצעים שלו היו בסביבות 14 – בערך 70% – מה שהציב אותו במקום העשירי או האחד-עשר בכיתה, שמנתה בסביבות עשרים ושמונה תלמידים.⁹⁷ שלא במפתיע, הוא הצטיין במיוחד במתמטיקה, התחום שלמד במשך שנים, ושם לקבל ציון מעולה בהתנהגות. אבל ההערות בתעודה שלו הצביעו על כך שעבודתו בעיצוב ובחלק מהמשימות היישומיות טעונה שיפור (שאכן הושג בטרימסטר השלישי, אף על פי שהיה עליו להשלים מטלות במעבדה). אין ספק שההסבר לחלק מהליקויים שלו נקשר בהיעדרויות הרבות שהוסיפו להיזקק לחובתו ופגמו בנוכחותו בעבודת המעבדה ובתרגילים. מה גרם להיעדרויות האלה?

חלקן נבעו בוודאי מאורח חייו הדתי שחייב אותו לשמור שבת וגם גרם לו לשוב ל"חצר" לקראת כל חג יהודי ולאירועים מיוחדים של חב"ד. אנו יודעים, למשל, שהוא ומוסיה יצאו ב-30 ביולי 1933 לביקור בן יומיים במרינבאד אצל יוסף יצחק, שהגיע לצורכי טיפול במרחצאות המקומיים.⁹⁸ מאוחר יותר ביקר אצל רבי יוסף יצחק כאשר היה בטיפול אצל רופא בווינה.⁹⁹ השבת נחשבה מאוד בעיניו והיתה מקור נכבד להיעדרויות. המרחק מביתו ברחוב בולאר לבית הספר בשדרות סן ז'רמן הוא כשני קילומטרים וחצי. בימות החול די היה בפחות מעשר דקות של נסיעה במטרו – מתחנת דנפר-רושרו, במרחק רחוב אחד מהבית – לעבור דרך זו, ואולם, הליכה ברגל הצריכה ככל הנראה יותר מחצי שעה. הדעת נותנת שהוא גיסו הרבו להגיע לבית הספר בצוותא.

לוח הזמנים של בית הספר הציב בפני מנדל קשיים: הלימודים בימי שיש בטרימסטר הסתיו ובטרימסטר החורף, כאשר שעות האור מעטות, התנגשו שוב ושוב עם כניסת השבת לעת שקיעת החמה – וכמו להכעים, דווקא בימים אלה התקיימו רבים מהתרגילים בכתב. בתחילה הוא פשוט הקדים לצאת מבית הספר

בימי שיש, בלי לספק שום הסבר. והיו כנאמר לעיל, פעמים שהוא נסע ל"חצר" חותנו ושב ושהה בעולם החסידות. ניהול החיים הכפולים האלה נעשה קשה יותר ויותר. יתרה מזו; עקב חוקי המטבע והתנאים הפוליטיים הבלתי בטוחים בלטיה ועוד יותר בפולין, העדיף רבי יוסף יצחק להעביר חלק ניכר מכספים אלה במטבע זר (בייחוד דולרים של ארצות הברית) לפריז, לניהולו של מנדל. כספים אלה הוחזקו בכספות בבנקים צרפתיים. משימת הטיפול בכספים לפי הוראותיו של רבי יוסף יצחק וכן משלוח דוחות מפורטים לרבי על פי דרישתו הטילו בוודאי מעמסה לא קטנה על מנדל וגם גזלו זמן, לעתים דווקא בשעות הלימודים.¹⁰⁰ על כל פנים, חרף ההיעדרויות ניתנה לו בסוף שנת הלימודים 1934, השנה השנייה והאחרונה של לימודי המכינה, הזכות לעבור לבית הספר École Supérieure de Mécanique et d'Electricité. על סף המימוש של שאיפתו להיות מהנדס נמנע מנדל מלהירשם לשנת הלימודים 1934-1935, אך שב והמשיך בלימודיו בשנה שלאחר מכן. מה היו מעשיו של מנדל בשנת הלימודים 1934-1935 והיכן שהה?

איגרותיו של רבי יוסף יצחק למנדל ולמוסיה מלמדות שהעובדה שלא היו ברשותם דרכונים לאחר שדרכוניהם הסובייטיים בוטלו, הטילה מגבלות חמורות על תנועותיהם. הם לא יכלו, כבעבר, לנסוע למשפחת הרבי בכל חג, וגם התקשו להגיע לבקרו בכל פעם שנסע לווינה ולמרינבאד לצורכי רפואתו. מאמציו של הרבי, באמצעותו של מרדכי דובין, לקבל אזרחות לטבית עלו בתוהו.¹⁰¹ מלכתחילה לא ידעו מנדל ומוסיה אם אכן יוכלו להגיע למשפחת הרבי בחגים, אבל בסופו של דבר נסעו אל הרבי ולא חזרו לפריז עד לקיץ תרצ"ה (1935),¹⁰² כנראה משום שתהליך קבלת האישור להמשך הלימודים התעכב עד לאחר התחלת הלימודים ב-ESTP.

בינתיים העתיק רבי יוסף יצחק את מעונו וחצרו מריגה לוורשה ולאחר זמן קצר לאוטווצק (ט' באלול תרצ"ג, 20 באוגוסט 1933), עירם של משפחת הורנשטיין, שליך ורשה.¹⁰³ מוסיה ומנדל הגיעו עכשיו לאוטווצק עם שיניה ומנדל הורנשטיין שהתאחדו עם משפחתם.

בדיקה ביומנו של מנדל שניאורסון בשנה תרצ"ד-תרצ"ה (1934-1935) שאיננו בדיוק יומן אישי אלא בעיקר אסופה של רישומי מחשבותיו, עם אנקדוטות חסידיות, שפה ושם קוטעים אותם ציוני זמנים ורישומים אחרים המסייעים לעמוד על קורותיו) מגלה רמזים על תנועותיו. מכיוון שיש ביומן גם רשומות המצינות שיחות של חותנו בכ"ח בחשוון תרצ"ה (6 בנובמבר 1934), יש יסוד

להניח כי מדובר בסיפורים שהוא שמע ממנו בו ביום. רשומות מבודדות אחרות מתייחסות לימים מסוימים בחורף שבהם הוא שהה בווינה, העיר שיוסף יצחק הגיע אליה לצורך טיפולים רפואיים בסנטוריום פורקסדורף, כיוון שבריאותו הידרדרה בקצב מהיר.¹⁰⁴ יש לציין כי מנדל ליווה את הרבי בביקוריו התכופים אצל רופאיו בווינה. בביקורים אלה ודאי עזר לרבי השישי בפעילותו, אך קשה להעריך עד כמה פעילות זו משמעותית כפי שטוענים שנים מאוחר יותר חסידיו של מנדל, לאחר שנעשה לרבי. בהזדמנויות אחרות ציין מנדל ביומן את נוכחותו בטקס ברית מילה, ופגישות אחרות עם הרבי השישי בחג הפסח, באחת השבתות של מאי 1935 ובימים מבודדים זה מזה בקיץ.

מוסיה ומנדל חזרו לפריז בתחילת תמוז תרצ"ה (יולי 1935)¹⁰⁵ לקראת שנת הלימודים ב־ESTP, ושבו להתגורר בדירתם ברחוב בולאר. עם זאת אין ספק, שבתקופה זאת התמקד מנדל שניאורסון במידה רבה יותר בעיוניו בחסידות. מקורות חב"דיים טוענים שהיה מעורב בעריכת עיתון חב"די חדש שנשא את השם "התמים". אף כי שמו נעדר מרשימת שלושת העורכים של פרסום זה, יש מידה רבה של אמת בדבר.¹⁰⁶ ביומנו נמצאות רשומות המתעדות ידע, מעשיות ומנהגים חסידיים שאסף במהלך השנה הזאת בהיקף גדול יותר מזה של השנים הקודמות לה ושל השנים שאחריה, שבהן היה עסוק בלימודי ההנדסה שלו. בשנת תרצ"ד – לאמור, שנת הלימודים האקדמית 1933–1934 – הוכנסו ליומן 19 רשומות, ולעומתן 86 בשנת תרצ"ה (שנת הלימודים האקדמית 1934–1935 שבה לא למד ב־ESTP). בשתי השנים שלאחר מכן, (האחרונות עד הגיעו לניו יורק בתש"א [1941]), שבהן השקיע עבודה מאומצת ב־ESTP, נוספו רק שש וארבע רשומות בהתאמה.

ואולם כאמור למעלה, נראה שחלק גדול של הזמן המועט הפנוי שהיה למנדל לאחר מילוי חובותיו הלימודיות, היה מוקדש לניהול חשבונות הכספים של רבי יוסף יצחק וה'חצר' (שלא תמיד היה אפשר להבחין ביניהם) שהועברו, כאמור, לפריז. מנדל נתבקש על ידי הרבי לפתוח חשבונות בנק ולשכור כספות, כדי שיוכל לשמור בהן כספים שהועברו אליו על ידי חסידיו (בייחוד מארצות הברית) וגם את כספי הג'וינט. העברות אלה עמדו בניגוד לחוק הפולני, ולכן התכתובות בנושא זה היו לפעמים בלשון רמזים. בתשרי תרצ"ח (ספטמבר 1937) ערכה המשטרה הפולנית חיפוש בביתו של רבי יוסף יצחק, והוא שרף את כל דפי החשבונות שהיו אצלו וכל ניהול הכספים עבר למנדל.¹⁰⁷ האיגרות שפורסמו אינן מספרות את כל פרטי העברות הכספים הללו, אך נראה שהיה מדובר בסכומים

לא קטנים. יש להניח שחלק מהם הועבר בדרכים שונות לחסידי חב"ד ברוסיה הסובייטית, אבל יש לזכור שמדובר בשנות השלושים כאשר הטרור הסטליניסטי הגיע לרמה כזו שקשה להאמין שאנשים רבים היו מסתכנים לקבל כספים בלתי לגאליים מחו"ל. על כל פנים, ניהול הכספים הללו דרש זמן רב, ולא פעם נזקק מנדל לעזרתם של אשתו, של גיסו ושל גיסתו.

אך מן העניין לתת את הדעת לא רק על עיסוקיו של מנדל באותן שנים כפי שהם עולים מהמקורות הרבים – האיגרות והמקורות הארכיוניים, אלא גם על מה שלא עולה מהם. שנות השלושים של המאה העשרים הן מן השנים הקשות ביותר לעם היהודי בכלל וליהדות שומרת התורה בפרט. בברית המועצות, שרבי יוסף יצחק עזב ב־1927 ועבר לריגה כדי שיקל עליו לסייע לחסידיו ולשאר היהודים, השתנה המצב באופן דרמטי החל מהחודשים הראשונים של 1930.¹⁰⁸ אמונתו של רבי יוסף יצחק שהמאבק כנגד הדת היהודית בברית המועצות מונע על ידי היבסקציה ושאפשר להגיע עם השלטון הסובייטי למודוס ויוונדי על בסיס החוקים הסובייטיים, התנפצה לחלוטין לנוכח התפוררות החיים היהודיים המאורגנים וסגירתן של הישיבות, תלמודי התורה ושאר השירותים הדתיים, ולמול רדיפתם של הרבנים ובני משפחותיהם.¹⁰⁹ משבר הבורסה בניו יורק בשנת 1929 הקטין מאוד את תקציב הג'וינט ואת הכספים שהארגון הצליח להעביר לרבי יוסף יצחק. בשנים שלאחר מכן נעשה המצב אף קשה יותר. אחרי רציחתו של סרגיי קירוב, מקורבו של סטלין (דצמבר 1934), פתח סטלין במסע טרור ובמשפטי ראווה שגררו אחריהם מעצרים, הגליות והוצאות להורג של אלפים רבים ובתוכם, כמובן, יהודים רבים. הטרור נמשך עד למלחמת העולם השנייה שהביאה עמה את הכיבוש הנאצי של אוקראינה ורוסיה הלבנה, שם התגוררו עדיין מרבית היהודים הדתיים-מסורתיים. תקוותו של רבי יוסף יצחק שגלותו מברית המועצות היא עניין זמני, ושיהודי רוסיה חווים עכשיו את הייסורים המקדימים את בואו של המשיח ושתוך זמן הם יגאלו מייסוריהם, נכזבה. בה בעת עלתה אנטישמיות במרכז אירופה, הנאצים עלו לשלטון, והיהודים בגרמניה ובפולין חשו שנקלעו לכף הקלע באין להם כמעט מקום לנוס אליו.

מנדל שניאורסון אשר היה לדובר הרהוט של היהדות, והתגייס כל כולו "להציל" את היהדות מפני סכנת ההתבוללות אחרי שנתמנה לרבי לאחר המלחמה והשואה ובאווירה פוליטית וחברתית שונה לחלוטין, לא היה פעיל במצב הנוראי שהעם היהודי היה מצוי בו באותן שנות השלושים הנוראות. הוא התעסק בענייניה הפנימיים של חסידות חב"ד כשהבית כולו בער. לא היו בידיו

דברי נחמה לא ליהודי רוסיה ולא ליהודי גרמניה, וגם לא לפליטים הרבים שברחו מהמשטר הסובייטי ומהמשטר הנאצי. הוא לא לקח שום חלק במערכת הפוליטית היהודית. הציונות, שקרובו יצחק שניאורסון, היה פעיל בה, היתה לא לגיטימית בעיניו, אף על פי שאחיו לייבל מצא בה מקלט כשברח מגרמניה. ולא שלא היו לו הזדמנויות. בתמוז תרצ"ה (יולי 1935) הוצע לו בצרפת להיות רבה של קהילה אורתודוקסית שמחוץ לקונסיסטואר¹¹⁰ והוא ככל הנראה לא נענה. גם אם נקבל את הסברם של חסידיו שצניעותו הקיצונית ורצונו להימנע מכל פרסום הם שמנעו את מנדל מלבוא בציבור בזמן שזה נזקק להנהגה, אין זה הסבר המניח את הדעת לנוכח המצוקות הרוחניות הקשות שהעיקו על יהודי אירופה.

המקורות המצויים בידינו אינם מגלים היכן היו שיינה ומנדל הורנשטיין בזמן שמנדל שניאורסון שהה באוטווצק, אבל נראה שגם הם לא חזרו באותה שנה אקדמית לפריז, ולא ברור מדוע. אבל מאחר שבשנה שאחר כך המשיכו שני הגיסים ללמוד יחדיו ואף סייעו את לימודיהם ב-ESTP באותה שנה, סביר להניח שגם הזוג הורנשטיין שהו בשנה 1934-1935 באוטווצק. אפשר שהאחיזת מוסיה ושיינה שהיה ביניהן קשר חם, לא רצו להיפרד זו מזו למשך זמן ארוך כל כך, וייתכנו סיבות אחרות, כמו, למשל, שרבי יוסף יצחק לא הסכים שמנדל הורנשטיין ישהה לבדו בבירת התרבות המערבית הדקדנטית. רבי יוסף יצחק דאג תמיד שמנדל "הבכיר" ילמד מאמרי חסידות ששלח לו עם גיסו: "כי גיסך היקר שי' [מנדל הורנשטיין] ממך יראה וכן יעשה... ויהי' לי למשיב נפש ממש וכאשר תעמיק תבין אפס קצתו כמה שהעניין הזה נוגע בנקודת נפשי ממש..."¹¹¹ עברו של מנדל הורנשטיין כתלמיד הגימנסיה באוטווצק ואחר כך כסטודנט באוניברסיטת ורשה, והעובדה שאחיו וגיסותיו לא היו שומרי תורה ומצוות, דירבנו את הרבי להבטיח שחתן זה ישמור על אורח חיים מתאים לחתנו של רבי ויבין מאמר חסידות.

נחזור ללימודי ההנדסה ב-ESPT. במבט לאחור, ולאור הכיוון שאליו פנו חייו בסופו של דבר, כאדמו"ר, עיסוקיו של מנדל בחסידות בשנה 1934-1935 התגלו כחשובים לעתידו לאין שיעור לעומת לימודי ההנדסה שלו, הגם שהוא עצמו לא עמד על כך ככל הנראה באותה עת. חזרתו ללימודים מלאים בשנה האקדמית 1935-1936 מעידה שהוא לא נטש את תוכניתו לסיים את לימודיו. ככל הנראה הוא ניצל (אולי עם גיסו) חלק מן הזמן באותה שנה שבה שהה באוטווצק

לליטוש השפה הצרפתית והמיומנות המכנית שלו (שבה קיבל את הציונים הנמוכים ביותר). לאור הקשיים שהיו מנת חלקו במכינה של ESTP, הוא היטיב לדעת עד כמה האתגר יהיה תובעני. לא ייפלא אפוא שציין באחד מהשאלונים שהגיש לשלטונות הצרפתיים, שאת מיטב שנות הלימודים שלו עשה בצרפת.¹¹²

אין ספק שמנדל שניאורסון עבד בחריצות רבה כדי לעמוד באתגר האינטלקטואלי של עומס הלימודים התובעני. היה עליו להתמסר ללימודים כדי להצליח בהם, נותר לו מעט פנאי לעניינים אחרים הקשורים בניהול הכספים של "החצר", ואכן, בשנה ההיא הוא הזניח במידה רבה את רשימותיו. הוא המעיט בנסיעותיו ל"חצר" הן משום עומס הלימודים הן משום בעיית הניירות המתאימים כמחזיק דרכון פליט. הוא ומוסיה הגיעו לשהות קצרה ב"חצר" בכ"ה בשבט תרצ"ו (18 בפברואר 1936), לחגיגת הבר המצווה של האחייך שלום דובער (בארי) גורארי.¹¹³ ביקורו הבא, והאחרון, ב"חצר" באוטווצק היה בימים הנוראים בספטמבר, והוא שב לפריז מהר ככל שיכול. בחג הפסח תרצ"ז (1937) שהו הוא ומוסיה בצרפת.¹¹⁴ עם זאת יש לציין שרבי יוסף יצחק, לפעמים עם בתו חנה, לפעמים עם אשתו, הגיעו לביקורים בפריז במסגרת התייעצויותיו עם הרופאים שטיפלו במחלתו, וכן ליוו מנדל ומוסיה את הרבי בנסיעותיו לווינה (לסנטוריום פורקדרורף),¹¹⁵ שכן, עד לכיבוש אוסטריה וסיפוחה לרייך השלישי (האנשלוס, 13 במרס 1938) המשיך רבי יוסף יצחק להגיע לפחות פעם בשנה לצורכי ביקור וטיפול באוסטריה. בכל פעם ליווה אותו לפחות אחד מבני המשפחה, מוסיה, שיינה, מנדל וגם אשתו נחמה דינה. לפעמים בא גם לפריז להתייעצויות רפואיות בין שלפני הביקור בווינה ובין שלאחריו.

בעיית ההיעדרויות העיקה על התקדמותו של מנדל שניאורסון ופגעה בה, ולכן הוא ניסה ככל יכולתו להימנע מהן; כוונותיו להיעשות מהנדס היו רציניות. אין ספק שהוא לא רצה לסכן את מעמדו בבית הספר; אך כניסת השבת המוקדמת בחורף היתה בעיה שלא היה אפשר להתגבר עליה בקלות. הוא שוב החל להסתלק מהלימודים בימי שישי אחר הצהריים בלי לספק הסברים. כך עשה שלוש-עשרה פעמים, מ־15 בנובמבר, כאשר כניסת השבת בפריז חלה ב־16:53 אחר הצהריים, ואילך. כתוצאה מהיעדרותו הראשונה הוא הושעה מהלימודים ליומיים, החל מ־18 בנובמבר. משהבין שהדבר עלול למוטט את כל תוכניותיו העתידיות, עתרו הוא וגיסו להנהלת בית הספר שיורשה להם להקדים ולצאת בימי שישי, והסבירו בפירוט את הסיבה לבקשתם. ההנהלה נעתרה, אולי בהשפעת קרובם

רב ההשפעה יצחק שניאורסון. לתיקיהם צורפה ההערה: "האדונים שניאורסון מנדל והורנשטיין מנדל רשאים לעזוב את הקורס במדע יישומי בשעה 15:30 בימי שישי במהלך החורף, אבל הם נדרשים להקדים ולהגיש לפני צאתם את התרגילים בכתב, המוגשים בדרך כלל בסוף הלימודים בימים אלה." ובהמשך הוזהרו השניים ש"אסור להם לנצל את ההרשאה הזאת כדי לבקש להגיש את התרגילים במועד מאוחר יותר." מנדל ניצל את ההיתר הזה עשרים ושלוש פעמים. לכך נוספו עוד שישים ושש "היעדרויות מנומקות".

בראשית הסתיו של 1936 החלו שני הגיסים בשנת הלימודים האחרונה שלהם ב-ESTP. ושוב נותרו ציוניו של מנדל באותה רמה: בסביבות 15, מספר 12 מבין 28 סטודנטים באותו סמסטר. בסמסטר הבא הוא הגיע שוב לסביבות 15 ודורג במקום 14 מבין 29. הפעם נוסחו ההערות בנימה חיובית יותר; הציונים הוגדרו כ"מספקים מאוד", אבל נוסף על כך נאמר כי עליו לעשות משהו ביחס להיעדריותו החוזרות ונשנות, שנבעו מ-"force majeure" "כוח עליון". בהערות לסמסטר האחרון שלו צוין כי "עליו לנצל את חופשת הסמסטר להשלמת עבודתו בחשבונאות תעשייתית ובמשפט מסחרי." מנדל התייחס להערות האלה במלוא הרצינות.

בסופו של דבר הוא עמד במשימתו בהצלחה. ב-24 ביולי 1937 המליצה מועצת הבוחנים לשר החינוך הצרפתי להעניק למנדל שניאורסון דיפלומה בהנדסה מכנית ובהנדסת חשמל, בכפוף לתעודה שתאשר כי הוא השלים התמחות (סטאז') בת שלושה חודשים בתחומו. מנדל שניאורסון פנה להתמחות שלו. גיסו, מנדל הורנשטיין, לא הצליח לסיים בהצלחה את הלימודים. הציון הממוצע שלו היה נמוך במקצת מ-14 ודירוגו בכיתה היה 27 מבין 28. משום כך נשללה זכותו לקבלת התואר. שיינה ומנדל הורנשטיין נשארו בפריז גם אחרי שהלימודים ב-ESTP הסתיימו.¹¹⁶ הם עם מנדל נטלו חלק בניהול כספי הרבי.¹¹⁷ מאחר שלשניהם היתה אזרחות פולנית, היה להם קל יותר לנוע מפריז לפולין ובחזרה. ממכתביו של הרבי אפשר לראות שמנדל ושיינה הורנשטיין היו בפריז לפחות עד ינואר 1939.¹¹⁸

ב-25 במרס 1938 קיבל מנדל שניאורסון, שהיה אז כמעט בן שלושים ושש, את הדיפלומה שלו. הוא היה סוף סוף למהנדס בעל תואר. אין ספק שהוא היה מאוד גאה בכך. כפי שנספר אחר כך, הוא עבר לדירה טובה יותר עם מכשיר טלפון. במדריך הטלפון של פריז משנת 1939 נרשם "Schneerson (M.), ing."

¹¹⁹Electr. Mecan."

במכתב מפריז הסבירה מוסייה לחמיה ולחמותה כי "מיר וילן איין ווערין דא שטענדיקע איינווייניגער און טוען אלץ מעגליכע מי זאל אונז ערלייבין" [אנו רוצים להיות כאן תושבים קבועים ועושים כל מה שאפשר שיתירו לנו את הדבר], "וויילע אזוי איזאזי דער לעבין אן שטענדיגין ארט, זייער שווער" [משום שבמצב הנוכחי, ללא אישור מגורים קבוע, החיים מאוד קשים].¹²⁰

ואכן, סמוך לקבלת הדיפלומה עזבו מנדל ומוסייה את רחוב בולאר ומצאו דירה במרחק ארבעה קילומטרים משם, ברובע בורגני יותר, ה-15, בוויילה רופר לינדט.¹²¹ מוסייה, שתארה את חיפוש הדירה במכתב לחמיה ולחמותה הנזכר לעיל, סיפרה עד כמה התקשו היא ובעלה להחליט על שכירת המקום מפני ש"דערוויילע איז דאך נאך ניטא קין שטעלע און עס זעהט זיך ניט ארויס, אז מי זאל דאס אזויך גען באקוממען" [בינתיים אין משרה וגם לא נראה שנקבל כל כך מהר], ולכן אין היגיון בהוצאת סכום גדול מדי, אבל מנדל אמר כי, "מי דארף רעשען יע אדער ניט" [אנו צריכים להחליט, כן או לא], ואי לכך "ענדליך האבין מיר מיט עטלעכע טעג צוריק גידונגן א קליינע וואנונג" [לכסוף, לפני ימים אחדים, שכרנו דירה קטנה]. היא שמחה על כך שהם אכן הגיעו לכלל החלטה, ודיווחה כי יש בה "צוויי צימער, א באדעצימער און א קיך" [שני חדרים וחדר אמבטיה ומטבח] שטופי שמש. מקומה היה בקומה השלישית והיו בה מעלית וכל השירותים. אחותה, שיינה, ובעלה, הוסיפה, סייעו להם בחיפוש ומצאו בקרבת מקום דירה דומה לעצמם.¹²² היו להם רהיטים מעטים, אבל הם ביקשו שיישלחו אליהם מצעים ומפות שולחן שהושארו "אצל אמה", ועתה נדרשו להם בשל המעבר למשכן הקבוע.

נראה שגם הבחירה בדירה החדשה לא התחשבה במרחק מהגטו היהודי הישן (הפלעצל) של פריז או מבית הכנסת של זלמן שניאורסון ברחוב דייה. למען האמת, הם הרחיקו משני אלה עוד יותר מכפי שהיה בעת מגוריהם ברחוב בולאר. עתה הפרידו ביניהם ובין הפלעצל לא חמישה קילומטרים אלא קרוב לשבעה קילומטרים (14 בחישוב של הלוך וחזור, אם ביקשו ללכת לבית הכנסת בשבתות ובחגים), ובנם ובין רחוב דייה יותר משמונה קילומטרים (16 בחישוב של הלוך וחזור).

במהלך התמחותו עבד מנדל כמהגרס, אבל לאחר שקיבל את הסמכתו הסופית הוא לא החל בעבודה במקצוע זה במשרה מלאה. במכתבו לאביו משבט

תרצ"ח (פברואר 1938), חודש לפני קבלת הדיפלומה, ציין, "עס איז דא אלערליי חלומות וועגען א שטעלע, אדער שותפות אין מיין ספעציאלנאסט" ויש חלומות שונים בקשר למשרה או לשותפות בתחום התמחותי, ואולי התכוון בכך למהנדס שאצלו התמחה.¹²³ אך חלומות אלה לא התממשו. תחת זאת הוא נרשם ללימודים בפקולטה למדעים בסורבון. ב־20 בנובמבר 1937 חתם מנדל שניאורסון על טופס הרשמה מס' 2040 וציין בו שיש לו ניסיון מעשי בחשבון דיפרנציאלי. הוא שב ועשה זאת כעבור שנה, ב־18 בנובמבר 1938. לאחר שזכה סוף סוף בתואר אקדמי שהיה יכול להוליכו לעיסוק שביקש לעצמו שנים כה רבות, הוא החליט פתאום על לימודים אוניברסיטאיים נוספים. מדוע?

כדי להבין מה היה יכול להניעו לכך, בייחוד לנוכח עיסוקיו בניהול הכספים של הרבי וה"חצר" וגם עבודות ההגהה של המאמרים ב"התמים", עלינו לעיין בקצרה בתנאים ששררו בצרפת באותה תקופה ובהשפעתם האפשרית על יהודי בעל רקע חסידי, שהיה עדיין אזרח זר ללא דרכון ועם זאת בעל תואר אקדמי צרפתי (לאו דווקא בהצטיינות אלא בסביבות הממוצע בכיתתו), שחיפש עבודה במקצועו היוקרתי למדי – ההנדסה.

ברומה לחלק ניכר מאירופה סבלה צרפת מאז 1933 (פחות או יותר בזמן בואם של השניאורסונים לשם) מהשפעות השפל הכלכלי. השפל הגיע לקצו ב־1936, שנים מעטות בלבד לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. אך מאז 1933, בעקבות עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, החלו פליטים יהודים, רבים מהם מגרמניה, לזרום בהמוניהם לצרפת. על פי ויקי קארון (Vicki Caron), בקיץ 1933, בשיאו של משבר הפליטים הראשון, קלטה צרפת כ־25,000 פליטים מגרמניה, מה שהציב אותה במקום הראשון בין הארצות שקלטו פליטים.¹²⁴ בתגובה לתנאים הכלכליים נקטה צרפת מה שקארון מכנה "אמצעים שמרניים", שמשמעם העיקרי היה "מסע להיפטר מהזרים" שהחל להיראות כאסטרטגיה עיקרית לטיפול בשפל.¹²⁵ מנקודת מבט זו היה מצבם של מנדל ומוסיה בעייתי. בתעודות שהשיגה הצרפתיות שלהם (מנדל קיבל את התעודה שלו ב־25 במרס 1937, ואשתו קיבלה את תעודתה באפריל), הציגו השניאורסונים את עיסוקם כסטודנטים (כפועל רק מנדל נרשם כ"סטודנט למדעים"; אשתו נרשמה כ"חסרת מקצוע"), ואילו בסעיף השייכות הלאומית נכתב "פליטים רוסים". מאוחר יותר, כאשר פנו למשרד המשפטים הצרפתי בבקשה לקבל אזרחות צרפתית, הם התייחסו לעצמם כאל "פליטים רוסים" אשר "התנתקו לחלוטין" מ"ארץ מוצאם" וביקשו לבנות את עתידם בצרפת. תעודות הלסה־פאסה הלטביות שלהם איבדו את תוקפן, והשגת תעודות

זהות צרפתיות כלל לא היתה קלה, על רקע סדרה של צווים וחוקים שהקשו יותר ויותר על זרים לזכות בהן. קשה עוד יותר היה להשיג היתר עבודה.¹²⁶ ב-1937 כאשר ביקשו מנדל ומוסיה להתאזרח בצרפת, נעשה היחס של הציבור, ובעקבות זאת גם של השלטונות, לבקשות כאלה קשה עוד יותר. ב-1938 קראו מאמרי מערכת בעמוד הראשון של העיתון *לה טן* ("הזמן"), שנחשב לשופר רשמי למחצה של משרד החוץ הצרפתי, לא להעניק אזרחות ל"זרים", בנימוק ש"התחרות (עם האזרחים הצרפתים), שזרים אלה גורמים בתחומים מסחריים ובשוק העבודה, וכן בתחום המקצועות החופשיים", היא מקור ל"דאגה לגיטימית בקרב האזרחים הממוצעים".¹²⁷ כותבי מאמרים אלה קראו לבצע תיקונים בחוקי ההתאזרחות כדי להגביל עוד יותר את כניסתם של הזרים לשוק העבודה. באותה שנה פנה אמיל פֶּרוֹן, חבר האגף השמאלי באספת הנבחרים, למשרד הפנים, בדרישה להגביל את התאזרחותם של הזרים בעתיד ולאפשר התאזרחות רק לזרים שעיסוקם בעבודת כפיים.¹²⁸ הכניסה של פליטים במספרים גדלים והולכים, רבים מהם יהודים, הובילה להתנגדות גוברת והולכת להקלה בהליכי ההתאזרחות, במיוחד מצד האיגודים המקצועיים של המעמד הבינוני. כתוצאה מכך התקשו אנשים כמו מנדל, מהנדס חשמל ומכניקה, ואשתו, למצוא עבודה או לזכות באזרחות צרפתית.

כאשר הגישו מנדל ומוסיה בקשת אזרחות, נאלצו להיחשף לשאלות פולשניות למדי במשטרת פריז. שאלות שהיו כמובן חלק בלתי נפרד מהליך בקשת האזרחות. מנדל נשאל, למשל, אם יש לו אמצעי פרנסה משל עצמו וענה בשלילה, אבל "משפחתה של אשתו" מספקת להם את התמיכה הדרושה ללימודים בצרפת. לרשותו עומדים 40,000 פרנק (מעט פחות מ־2,700 דולר בערכים של אותם ימים) בשנה, ומסכום זה עליו להקצות 300 פרנק בחודש לתשלום שכר דירה.¹²⁹ הוא לא נדרש כמובן להסביר איך אדמו"ר חסידי, מנהיג עדה של חסידים כדוגמת רבי יוסף יצחק שניאורסון, בעצמו פליט מרוסיה, היה נכון ומסוגל לשאת בעלויות אלה. על השאלה אם איבר כל תקווה לשוב לארץ שבה נולד, הוא ענה בפשטות, "כן." מאידך גיסא, ציין, הוריו ואחיו ברל בן השלושים וחמש (שאותו הציג כ"רואה חשבון המתגורר עם ההורים") עדיין ישבו בדנייפרופטרובסק. הוא סיפק אישור נוטריוני שמדי חודש בחודשו הוא שולח להם מזונות ובגדים בשווי 350 פרנק.¹³⁰

הוא נשאל על עיסוקיו במהלך שנות מלחמת העולם הראשונה (1914-1918), וענה כי "לאחר שנקרא לשרת תחת דגלה (של רוסיה)", הוא קיבל פטור מהשירות

"בשל היותו סטודנט" ויוכל להמשיך בלימודיו, אבל הוא גם עבד באותו זמן כעוזר למהנדס שהיה מעורב בייצור המלחמתית.¹³¹

בתשובה לשאלה על מידת "הסתגלותם" של מנדל ומוסיה לאורח החיים ולמנהגים הצרפתיים, נרשם שמנדל "היטיב להסתגל", והוא ואשתו מדברים צרפתית "שוטפת". הוא ציין גם את התואר האקדמי שלו בהנדסה מכנית ובהנדסת חשמל. נוסף על כך נכתב בבקשה שחוג מכריו של מנדל לא הצטמצם לאזרחים צרפתים בלבד אלא הקיף גם זרים. בסופו של דבר התבשרו מנדל ומוסיה ב־10 ביוני של 1938, שבקשתם לקבל אזרחות צרפתית נענתה בשלילה. כאמור, על רקע האווירה הציבורית כנגד הזרים היו סיכוייהם של מוסיה ומנדל לקבל אזרחות ורשות מגורים בצרפת מראש קלושים. האפשרות הטובה ביותר עבורם להישאר בפריז היתה שמנדל יירשם שוב ללימודים בסורבון כסטודנט למתמטיקה ומדעים. אחרי ככלות הכול, לאן היה יכול ללכת? במכתב ששיגר להוריו ב־1939, שבו חזר על כך שעודנו מטפח חלומות על משרה או שותפות בתחום התמחותו, הוא הוסיף כי "א טייל פון זיי אין שוין נפתר געוארען אז עס איז נאר א חלום" [על חלקם כבר התברר שאינם אלא חלום].¹³² מצבם של הפליטים היהודים בצרפת לא השתפר, גם ביחס לבעלי הכשרה מקצועית כמותו. ועם זאת, אף על פי שוויתר לפי הצהרותיו שלו על התקווה לשוב לרוסיה, נראה שלא רצה עכשיו לעבור לאוטווצק ולהסתפח ל"חצרו" של הרבי. אפשר גם שהרבי עצמו העדיף את הישארותם של מנדל ומוסיה בפריז, כדי שמנדל יוכל להמשיך ולשמש מנהל הכספים של הרבי וה"חצר". העובדה ששיינה ומנדל הורנשטיין נשארו בפריז, מעלה את האפשרות שגם הוא נרשם ללימודים בסורבון, אחרי ככלות הכול טרם נישואיו היה סטודנט למתמטיקה באוניברסיטת ורשה, אך לפי שעה אין בידינו עדות ארכיונית המאשרת זאת.

אבל האם אכן למד מנדל שניאורסון בסורבון? אנו יודעים שאהב מתמטיקה ואהב ללמוד. ובכל זאת, אם אמנם למד בפועל, הנה לא נותר שום תיעוד של לימודים אלה; לא ציונים, לא תעודות, לא מכתבים או אפילו תכתובת, המלמדים כי הוא אכן נכח בהרצאות. בעצם, גם אם נכח בהרצאות והשתתף בלימודים בסורבון, לא היה אפשר שיסיים את לימודיו ויקבל תואר אקדמי. המצב באירופה הלך והתערער במהירות. בינואר 1939 איים היטלר על היהודים בנאום שנשא ברייכסטאג, ובמרס אותה שנה פלשה גרמניה לצ'כוסלובקיה וכבשה אותה. באוגוסט 1939 חתמו הסובייטים והנאצים על הסכם אי התקפה, ובספטמבר תקפה גרמניה הנאצית את פולין. במאי 1940 פלשו הנאצים לצרפת, וכל התקוות

שמנדל שניאורסון טיפח לקריירה של מהנדס צרפתי התנדפו לגמרי. עכשיו עמדה בפניו ובפני אשתו השאלה כיצד לברוח מפני הנאצים ולאן.

עולמם של רבים מבין הפליטים היהודים בצרפת התערער בעקבות עליית היטלר לשלטון בגרמניה. היו שהגיבו על כך בפעילות פוליטית; אחרים התכנסו פנימה.¹³³ מקצת מבני הקבוצה הראשונה התלכדו כדי להתוות אסטרטגיות להתנגדות לפשיזם ולאנטישמיות, ואילו בני הקבוצה השנייה ניסו להתחבר לשורשיהם ולמסורתם היהודיים, ונעשו מעורבים בחיים היהודיים, בתרבות ובדת היהודית. ואולם לא מצאנו ראיות לכך שמנדל נמנה עם אחת משתי הקבוצות האלה. הוא לא גילה שום מעורבות פוליטית, אפילו כאשר הצרפתים בחרו במאי 1936 את ליאון בלוס להיות ראש הממשלה היהודי הראשון שלהם. העובדה שהיה זה אדם שמפלגתו הנהיגה רפורמות חברתיות ועמדה בראש המאמצים להתנגד לפשיזם, אדם "שהשמועה אמרה שאמו ניהלה בית כשר ולא הרשתה לאיש לעבוד בביתה בשבת", ועורכו של העיתון היידי פאריזער היינט קרא לו "לא סתם יהודי, אלא יהודי אמתי, יהודי עם לב יהודי ועם הבנה יהודית"¹³⁴ – העובדה הזו לא הותירה, ככל הנראה, רושם על מנדל. הוא גם לא קיבל על עצמו לשמש מדריך ומורה דתי – רב, לאותם יהודים – במיוחד בקרב אוכלוסיית הפליטים והמהגרים שרבים ממנה עשו את דרכם לפריז, לעת ההיא "הקהילה היהודית השנייה בגודלה באירופה (אחרי ורשה)", ועכשיו, ערב מלחמת העולם השנייה חיפשו "תעצומות מתחדשות במסורת היהודית".¹³⁵

לא כל היהודים בפריז היו עשויים מקשה אחת. רבים מהמהגרים ניהלו את חייהם היהודיים בפומבי ובפעלתנות, ואילו היהודים ילידי צרפת נטו יותר "להדגיש שיהדותם היא עניין פרטי".¹³⁶ בסריקה של ארכיוני המשטרה בפריז שבהם נרשמו שמותיהם של יהודים שהשתתפו בפעילות פוליטית נגד הנאצים ושל אלה שהתבטאו בחריפות נגד המשטר האנטישמי בגרמניה, לא מצאנו שום רישום על מנדל או על מוסיס שניאורסון, למעט בקשתם לקבלת אזרחות צרפתית. כן לא מצאנו שום סימן בתכתובת או ברשימות היומן של מנדל למעורבות בסיוע ליהודים במשבריהם הרוחניים והדתיים, או בחידוש זיקתם למסורת יהודית – עניין שהיה כה חשוב לו לאחר שנעשה האדמו"ר השביעי מלובביץ'. תחת זאת, השניאורסונים היו שקועים בעניינים הפנימיים של חב"ד, בעיקר, כאמור, בניהול כספי הרבי וה"חצר", ובדאגותיהם למגורים, למקום עבודה, להתאזרחות, לכיטחון אהוביהם, ולאחר פרוץ המלחמה – בשאיפה למצוא מקלט מהפולשים הנאצים.

חשיבותה של פריז כ"מרכז פיננסי" גברה לאחר הקריסה של הפעילות היהודית בגרמניה ב-1933, וישראל יעקבסון, שעמד בראש חסידי לובביץ' באמריקה, ומי שימלא תפקיד חשוב בחיי מנדל בשנים הבאות, נעשה איש קשר חשוב עוד יותר משהיה. כך קרה שבנובמבר ובדצמבר 1937 התכתב מנדל עם ישראל יעקבסון בעניין הפדיון של המחאה מאמריקה שהופקדה בבנק שנקלע לפשיטת רגל.¹³⁷ בסוף יולי 1938 ואפילו ערב הימים הנוראים של תרצ"ט (בספטמבר 1938), הוא שלח ליעקבסון תעתיקים של שיחות חותנו וכן דברי תורה וחסידות תוך כדי טיפול בכספים שהגיעו מרחוק. אפילו בשלהי 1939 הוא כתב לישראל יעקבסון על העברות כספים, והתעניין בתוצאות ההתוועדות של חסידי חב"ד שהתקיימה מוקדם יותר באותו קיץ בארצות הברית.¹³⁸

מה קרה בינתיים בחייו המשפחתיים? אביו, לוי יצחק, הוסיף לכתוב לו. חליפת המכתבים ביניהם חושפת, כאמור, קרבה שמשקפת את תפקידו הכפול של לוי יצחק הן כהורה הן כמדריך רוחני. טיפוסי לכך הוא מכתב שנשלח בערב יום הכיפורים תרצ"ט (בסתיו 1938).¹³⁹ ראשיתו בסקירה של הלכות ומנהגים הנוגעים ליום הקדוש ביותר בלוח השנה היהודי, תוך ציטוט מהתלמוד ומספרות המדרש והקבלה. אחר כך הוסיף האב ברכה מיוחדת למנדל ולמוסיה, זו שאב מאציל ביום הזה, וכלל בה משאלה למען הזוג חשוך הילדים, המונה עתה עשור לנישואיו, ש"בשנה הזאת תיפקדו בבן זכר זרעא חייא וקיימא."

איגרותיו של רבי יוסף יצחק למוסיה מטילות אולי אור נוסף על עניין זה. לרבי יוסף יצחק היה נכד אחד בלבד (שלום דובער-בארי) מבתו חנה, ואין ספק שהוא, כמו כל אב, כמה לנכדים ממוסיה (וגם משיינה). רבי יוסף יצחק נהג לשלוח לקראת הימים הנוראים, בימי ההולדת וביום הנישואין, מכתבי ברכה מיוחדים למוסיה ולמנדל. והנה במכתב מערב יום הכיפורים תר"ץ (אוקטובר 1929) כותב רבי יוסף יצחק שהוא מברך את מוסיה ומנדל לקראת השנה החדשה ומאחל להם ש"יזכה אתכם השי"ת וישמח לבככם בבן בריא ובעל חושים וכישרונות טובים". במכתב אחר מאותה עת מאחל הרבי "והקב"ה יתן לכם את האושר של ילד טוב ובריא".¹⁴⁰ נוסח ברכה כזה אינו נמצא בברכות אחרות שבדרך רבי יוסף יצחק את בתו. האם מקרה הוא? או שמא היתה מוסיה בהיריון והרבי מיהר לברכה. ואולם הברכה להולדת הבן/הבת לא באה לכדי מימוש. האם מוגזם יהיה לשער שמוסיה הפילה את עובריה? אין לנו עדות בכתובים לעניין זה. אבל שמועות ורכילויות

בחוגי חב"ד מספרות על הריונות של מוסייה שהסתיימו בהפלות.¹⁴¹ הנושא עולה שוב במכתבים אחרים של רבי יוסף יצחק בחודשים לאחר מכן. כך, למשל, במכתב מ"ג כסלו תר"ץ (15 בדצמבר 1929) מברך הרבי את מנדל ומוסייה ליום חתונתם "תתברכו בדור ישרים יבורך..." ובכ"ה אדר תר"ץ (25 במרס 1930) הוא כותב שהוא מברכם "בכנים בריאים בעלי נפש בסוד זרע בך..." ובמכתב מאותו יום למוסייה, "ותתברכו בילדים טובים בריאים פקחים ועדינים". מאוחר יותר לא נמצא יותר ברכות מעין אלה במכתביו של רבי יוסף יצחק.

ילד היה, כמובן, לא רק עניין של דאגה אישית. ללוי יצחק לא היה עדיין שום נכד, שום צאצא שימשיך את הענף החסידי שלו. מצד אחר, בן לבתו של הרבי מלובביץ' נועד לחזק את התקווה לעתיד חסידות חב"ד-לובביץ'. האם היתה זו "אשמתה" של מוסייה, או שמא היתה זו בעייתו של מנדל? ייתכן שזו היתה הסיבה שמנדל פתח בצומות שלו: בתקווה "להניע" במעשי החסידות האלה את ההשגחה העליונה "לפקוד" אותו ואת אשתו.¹⁴² אפשר שגם התחברותו הגוברת אל הרבי השישי, חותנו, שיקפה את תשוקתו שקרבה זו תתורגם לכך שאלוהים יברכו בילד. לידים של חסידים, קרבה לרבי היא אמצעי להחיש התערבות שמימית למענם.¹⁴³ אדמו"רים מתבקשים תדירות לברך בפוריות.

אדיקותו של מנדל התחזקה והלכה; חרדת הערירות העיקה ככל הנראה קשות הן על שני בני הזוג הן על הוריהם. בכ"ג באב תרצ"ג (15 באוגוסט 1933) כותב רבי יוסף יצחק לחתנו: "בדבר התפילין דש"ר [דשימושא רבא] תעיין בהרא"ש דמנחות בחילוק סדרי הפרשיות". ושלוש שנים אחר כך, בג' בניסן תרצ"ו (26 במרס 1936): "בדבר שאלתו אודות הנחת תפליין דר"ת [רבינו תם], ש"ר [שימושא רבא] וראב"ד [רבי אברהם בן-דוד], בראש חודש קודם מוסף".¹⁴⁴ כ"ט בתמוז תרצ"ט (6 ביולי 1939) כתב הרב לוי יצחק לבנו על כך, שנודע לו על מצווה חמורה חדשה שהבן קיבל על עצמו.¹⁴⁵ נראה שהדבר ביטא את אדיקותו הגדלה והולכת ורמזו לשינוי מעמיק המתחולל בפנימיותו. מנדל החל להניח "תפילין דשימושא רבא", נוסף על כמובן, התפילין הרגילות.¹⁴⁶

לא ברור ממכתביו של יוסף יצחק אם מנדל החל כבר בקיץ 1933, או באביב 1936, להניח תפילין "שימושא רבא", או ששאלותיו היו ליריעה בלבד. אולם ממכתבו של האב לוי יצחק עולה שבאותן שנים עברה ההתעניינות התיאורטית

* "שימושא רבא" הוא שם של חיבור הלכתי מהמאה השמינית שחובר כנראה על ידי אחד מגאוני בבל.

לפרקטיקה מעשית. מה הם חילוקי הדעות בהלכה היהודית בדבר "סוגי" התפילין שכל יהודי בוגר חייב להניח בכל בוקר, למעט בשבתות וחגים? בתפילין של ראש ישנם ארבעה מדורים שבכל אחד מהם כתובה פרשייה מהתורה, ומוזכרת בה מצוות הנחת תפילין: "קדש" (שמות יג, א-י), "כי יביאך" (שמות יג, יא-טז) "שמע" (דברים ו, ד-ט), "והיה אם שמוע" (דברים יא, יג-כא). בתפילין של יד יש מדור אחד בלבד, ובו קלף אחד שעליו נכתבו כל ארבע הפרשיות זו אחר זו. ישנם חילוקי דעות ביחס לסדר הפרשיות. רוב היהודים מניחים תפילין על פי רש"י שקבע שסדרן הוא כדלקמן: "והיה אם שמוע", "שמע", "כי יביאך", "קדש". המדקדקים והחרדים יותר מניחים גם "תפילין דר"ת" שסדר הפרשיות בהן שונה במקצת ("שמע", "והיה אם שמוע", "כי יביאך", "קדש"). יש המוסיפים גם זוג נוסף, "שימושא-רבא" ("קדש", "כי יביאך", "שמע", "והיה אם שמוע") ויש כאלה המניחים גם תפילין שפרשיותיהן מסודרות לפי שיטת הראב"ד (רבי אברהם בן-דוד) ("קדש", "כי יביאך", "והיה אם שמוע", "שמע"). רק מעטים מאוד, בעיקר מקובלים הידועים בצדיקותם ובחסידותם, עושים זאת, אבל אדמו"רי חב"ד נהגו כך.¹⁴⁷

אביו של מגדל וחותנו רבי יוסף יצחק שהפצירו בו זה מכבר להניח שני זוגות תפילין – של רש"י ושל ר"ת – עודדו אותו עכשיו להניח ארבעה זוגות. אביו הוסיף כי יש בכך כדי להבטיח למניחים "חיים ארוכים, טובים ונעימים". כן ציין שהנחת ארבעה זוגות תפילין היא סגולה במיוחד למי "שאינו לו ילדים", והיא קשורה לנאמר בתורה, "כי תזריע זרע וילדה זכר". (ויקרא יב, ב) דומה אפוא שחסידותו של מגדל היתה קשורה בין השאר ברצונו ומן הסתם גם ברצונו של מוסיא – בילד. עם זאת אין בידינו עדויות נוספות בדבר רגשותיהם של מגדל ומוסיא לנוכח העובדה שנמנע מהם פרי בטן, ומה עשו כדי לזכות בצאצא משלהם. קשה להאמין שעניין זה לא עלה בתכונתו בין רבי יוסף יצחק לבין בתו וחתנו, ואפשר שבעתיד יתגלו מסמכים נוספים שיטילו אור גם על תחום אינטימי זה של חייהם של מגדל ומוסיא שניאורסון.

ברם בסוף שנת תרצ"ט (1939) נדחקו כל הדאגות הללו הצידה. מלחמת העולם השנייה העמידה את שרידותו של העם היהודי בסימן שאלה. סכנת קיום נשקפה למיליוני יהודים, ובתוכם הרבי ומשפחתו. היה זה קו פרשת מים של היהדות כולה, ולא פחות מכך, ואולי אף יותר – של השניאורסונים ושל חסידות חב"ד-לובביץ'.

פרק 5

מהישרדות ל"זפרצת"

הכיבוש הנאצי של מרבית ארצות אירופה במלחמת העולם השנייה ובמיוחד של אותן הארצות שבהן התגוררו מיליוני יהודים, ובהם רוב רובם של חסידי חב"ד-לובביץ' ורובם ומשפחתו, הפך את עולמם של היהודים לתוהו ובוהו. הרבי עצמו, בני משפחתו – משפחת גורארי ומשפחת הורנשטיין – וכן מי שהיו קשורים אליו ופעלו עמו ב"חצר" שלו, מצאו עצמם כלואים בפולין ונתונים לסכנות חמורות יותר מכל מה שחוו אי פעם. כאשר רבי יוסף יצחק ובני משפחתו הקרובים ניצלו מידם של הנאצים, במרס 1940, והגיעו לניו יורק, אמר הרבי, "הסבל שעברתי בכלא ברוסיה היה כאין וכאפס לעומת העינויים שהיו מנת חלקי בשנים-עשר השבועות תחת שלטונם של ההם [הנאצים]".¹

הצלתם של הרבי יוסף יצחק שניאורסון, של אמו, של משפחת גורארי ואחרים מבני הפמליה והגירתם לארצות הברית באה להם בזכות המאמצים של כמה וכמה אישים, ביניהם עורכי הדין סם קרמר וארתור רבינוביץ' (שאבותיהם היו חסידי לובביץ'), שופט בית המשפט העליון של ארצות הברית לואיס ברנדייס, פקידים בכירים במחלקת המדינה, ישראל יעקבסון (שהיה מראשי חסידי חב"ד בארצות הברית ועם עורך הדין קרמר, היה ציר מרכזי בהבאתם של הרבי ובני משפחתו לשם) וראשי חב"ד באמריקה, וכן יועץ הנשיא (רוזוולט), בנימין כהן. לאלה יש לצרף את הרב הרפורמי סטיבן וייז, הסנאטורים רוברט א' וגנר מניו יורק וויליאם בורה מאיידהו – שלושתם, כזכור, כבר נחלצו בעבר לעזרתו של הרבי – כמו כן אחדים מחברי הקונגרס, וכן הלמוט וולתר, ואדמירל וילהלם קנאריס, ראש הביון של הצבא הגרמני (האבווהר-Abwehr) שמינה את מיור ארנסט בלוך, אחד מאותם גרמנים בני תערוכת (בן לאב יהודי ולאם גרמניה שכוננו "מישלינגה"), למצוא את הרבי, להוציאו מוורשה הכבושה זה מקרוב ולהעבירו

לריגה.² סכומי כסף גדולים עברו, כמובן, מיד ליד כדי לאפשר את הצלחת המילוט הזה. מלכתחילה היה צורך לשכנע את הממשל האמריקני שהרבי הוא "סוג של אפיפיור" יהודי – כפי שהגדיר זאת מקס רוד (Max Rhoades), עורך דין יהודי בווינגסטון שנשכר לסייע. רוד טען עוד שלהוצאתו של הרבי מוורשה יש חשיבות פוליטית מעבר לחשיבות ההומניטרית.³ באחת מפניותיו של רוד לאחד מהפקידים הבכירים במחלקת המדינה הוא השווה את הרבי לפרנציסקוס הקדוש מאסיזי.⁴ פולה היימן, בהקדמתה לספרו של ריג, מסכמת את המאמץ היוצא מגדר הרגיל להצלתו של הרבי שעשתה מחלקת המדינה בהפעילה דמויות מרכזיות, פוליטיות וצבאיות בגרמניה הנאצית לחילוץו של רב אחד, במילים אלה: "ייתכן שבורותם של הבכירים האמריקנים בכל הנוגע למרקם החברתי של הקהילה היהודית בארצות הברית, בצד הלחץ הפוליטי של פוליטיקאים בעמדות כוח, שיכנעו את האנשים האלה שחילוץו של האדמו"ר, שתואר כמנהיג רוחני חשוב, יניב יחסי ציבור טובים בסיכון מזערי".⁵

מגדל ומוסיה, שהיו, כזכור, בצרפת בפרוץ המלחמה, לא היו נתונים בתחילה בסכנה, למרות הכרזת המלחמה של בריטניה וצרפת על גרמניה ב-3 בספטמבר 1939, יומיים לאחר הפלישה לפולין. רק ב-10 במאי 1940 הסתיימה מה שכונה "המלחמה המדומה", וצבאו של היטלר תקף את צרפת ותוך זמן קצר הכניע את הצבא הצרפתי ואת חיל המשלוח הבריטי. ב-25 ביוני 1940 נחתם הסכם שביתת נשק, שהיה בעצם הסכם כניעה שבמסגרתו חולקה צרפת לשניים. החלק הדרומי שמר לכאורה על עצמאותו, והחלק הצפוני כולל הכירה פריז נעשה שטח כבוש על ידי הנאצים. השניאורסונים נשארו בפריז עד סמוך למתקפה הגרמנית, אך שניהם הבינו שהזמן אוזל והולך. כבר ב-11 באוקטובר 1939 העביר מגדל לישראל יעקבסון בניו יורק, בתשובה למכתבו של זה, את תאריכי הלידה שלו ושל אשתו לצורך קבלת ויזה, וציין שאינו יודע היכן נמצאים עכשיו רבי יוסף יצחק ובני משפחתו הקרובים לאחר שעזבו את אוטווצק עם פרוץ המלחמה, מה שמעורר בו דאגה רבה.⁶

בין לבין, בשלהי 1939, התעצמו המאמצים לחילוץו של רבי יוסף יצחק. ב-5 בספטמבר, שלושה ימים בלבד לפני שהנאצים הגיעו לאוטווצק, הוא נמלט מעיירה זו לוורשה, שם שהה בבית אחד מחסידיו, זלמן שמוטקין, עד ערב ראש השנה (שחל באותה שנה ב-13 בספטמבר).⁷ ורשה הופצצה והופגזה קשות, והרבי נע ונד באזור לאורך כל אותו החודש בניסיון למצוא מחבוא, אך שב לביתו של שמוטקין ב-24 בספטמבר, למחרת יום הכיפורים. בשלב מסוים לאחר מכן הוא

הגיע לביתו של חסיד אחר, ברחוב בוניפרטרסקה 29.⁸ ב־21 בחודש יצא חיים ליברמן, מזכירו של יוסף יצחק, לריגה כדי להסדיר את שובו של הרבי לשם.⁹ שמריהו גורארי היה אמור להתלוות אליו, אבל חנה, אשתו, היתה מסורה להוריה (כמוה כבנה) עד כדי כך שסירבה לעזוב את אביה החולני, הרבי יוסף יצחק, אפילו למען המקלט הבטוח יחסית בלטביה, שעדיין היתה אז ניטרלית. שיינה, בתו הצעירה של רבי יוסף יצחק, חזרה ככל הנראה עם בעלה מנדל הורנשטיין מפריז עם פרוץ המלחמה, ונשארה על פי הידוע לנו באוטווצק עם הורי בעלה המבוגרים והחולים.¹⁰

כאשר השלים רבי יוסף יצחק, בהפצרת משפחתו וחסידיו, עם רעיון הגירתו לארצות הברית, הוא ביקש להביא לשם גם את כל בני משפחתו הישירה – השניאורסונים שבצרפת, ההורנשטיינים שבאוטווצק ומשפחת גורארי שהיתה עמו כל העת. ב־25 ביולי 1940 כתב הרבי לרב דוד מאיר רבינוביץ' מבוסטון, אביו של עורך הדין ארתור אשר רבינוביץ', שאמנם עם כיבוש פריז אבד לו הקשר עם מנדל ומוסיה, אבל, "השבח לאל", הוא קיבל יומיים לפני כן שני מברקים ומהם למד על היותם במקום בטוח, זמנית לפחות, בווישי, האזור הלא כבוש בדרום צרפת.¹¹ אך במרס 1941 כוננה ממשלת וישי את הנציכות הכללית לענייני היהודים (Commissariat Général aux Questions Juives), שביצעה את המדיניות האנטישמית של הנאצים ולעתים לכשה דמות של "מאורת שורדים החוטפים כל נכס מיטלטל שעדיין נותר בידי יהודים", בניסוחה של דונה ריאן (Donna Ryan).¹² מצבם של השניאורסונים היה קשה ומסוכן עוד לפני כן, היות שלא היו אזרחים צרפתים אלא פליטים רוסים, וממשלת וישי "היתה מוכנה לאכוף את התקנות בעניין רדיפת יהודים 'זרים', אף שסירבה במקרים רבים לעשות זאת ביחס ליהודים צרפתים".¹³

המאמצים להוציא מפולין את רבי יוסף יצחק, את אשתו ואת אמו, ואת משפחת גורארי הוכתרו בהצלחה. הם הוסעו במשאית וברכבת (במחלקה ראשונה) מוורשה לברלין, שם שהו בערב שבת 15 בדצמבר 1939 בבית הקהילה היהודית. ככל הנראה שם קיבלו את אשרות המעבר ללטביה. במוצאי שבת, 16 בדצמבר, "הם עלו על רכבת אחרת, שוב בתא במחלקה הראשונה, בדרך לריגה, בלוויית קציני האבזור שהוציאו מוורשה ונציגים של השגרירות הלטבית".¹⁴ המסע שהיה אמור להימשך בתנאים רגילים שש־עשרה שעות, התארך בשל עצידה בקובנה, ליטא, "במקום שאחרים מחסידי הרבי קידמו את פני הרכבת ויצאו במחולות משמחתם על כך שהגיע". לבסוף הם עצרו בריגה בשעות הלילה המאוחרות

של יום ראשון 17 בדצמבר. כניסתם של הרבי, אשתו, אמו ומשפחת גורארי ללטביה התאפשרה משום שהיו אזרחיה של המדינה מאותם ימים שרבי יוסף יצחק השתקע בריגה.¹⁵ מנדל ומוסיה, לעומתם, היו במעמד של פליטים, אזרחים סובייטים לשעבר, ואילו שיינה, בעלה ומשפחתו, שהיו עדיין באוטווצק, החזיקו באזרחות פולנית, והמאמצים לחלצם מידם של הנאצים לא עלו יפה.¹⁶

לצורך הכניסה לארצות הברית היה על בני לווייתו של רבי יוסף יצחק להירשם כ"תלויים" בו, כדי "להימנע מבדיקה מדוקדקת מדי של משאביהם הכספיים, שלהם ושל תנועת חב"ד", וכדי "להאיץ את תהליך הקצאת האשרות לקבוצה כולה", לפחות חלקם יכלו להזדהות כ"רבנים". בכפוף לתקנה של חוק ההגירה מ־1924, כוהני דת היו פטורים מלהיכלל במערכת המכסות של החוק עצמו, אם כי גם הם נדרשו להוכיח שיש להם אפשרויות תעסוקה ואין חשש שיפלו לנטל כלכלי על המדינה.¹⁷ היה על מקס רוד להוכיח לשלטונות ההגירה האמריקניים כי "הרבי והגברים בקבוצתו הם רבנים וממילא 'פרופסורים' לתיאולוגיה יהודית שיכולים למצוא תעסוקה בהוראה".¹⁸ המשימה לא היתה קלה, במיוחד בכל הנוגע למנדל שניאורסון ולמנדל הורנשטיין, הגם שחסידי חב"ד ניסו לשכנע את הפקידים האמריקנים ששניהם מנהיגים דתיים חשובים, למרות שאף לא אחד מהם שימש אי פעם לפני כן רב. (כדי לבסס הטענה שהם מנהיגים דתיים חשובים, רשמה ב־7 ביולי 1940 אגודת חסידי חב"ד בארצות הברית את מנדל שניאורסון כאחד מעשרים חברי ההנהלה שלה).¹⁹ שניהם עסקו כידוע בלימודי הנדסה, ולראשון היה תואר אקדמי בתחום זה. האחר לא היה מהנדס, וברור לחלוטין שלא השתלב בחיים רבניים; הוא היה בדוחק דתי.

אמנם "העובדה שרוב המועמדים מפמליית הרב נולדו ברוסיה הקלה על רוד שכן מכסות ההגירה ממדינה זו נותרו פתוחות",²⁰ אך למרבה הטרדיה, היות שמנדל הורנשטיין ומשפחתו היו אזרחי פולין, הם לא יכלו לקבל ויזות הגירה במסגרת זו.²¹ אפשר גם שמלכתחילה לא ששו שיינה ובעלה לצאת לארצות הברית. על פי אחת העדויות לא רצו ההורנשטיינים לעזוב את הוריו הקשישים של מנדל, שנבצר מהם לצאת לדרך. לאחר מכן הם איחרו את המועד וחילוצם נעשה בלתי אפשרי.²² בסופו של דבר, כאמור, נרצחו השניים עם ילד, קרוב משפחתם, שאימצו.

ב־6 במרס 1940 (היום שבו נכנעה פינלנד לסובייטים, ומעט יותר מחודשיים לפני שהארצות הבלטיות סופחו בכוח אף הן לברית המועצות) עזבו את ריגה רבי יוסף יצחק ורעייתו נחמה דינה, אמו צ'רנה שרה, בתו חנה ובעלה שמריהו

גורארי, נכדו בארי, מזכירו חיים ליברמן, אחות בת עשרים ושלוש שיינה לוקס שטיפלה באם הזקנה וסעדה גם את הרבי, חיים חודאקוב המחנך והפרדגוג שעמד בראש בית הספר האורתודוקסי המודרני, שהיה גם המפקח הראשי על בתי הספר היהודיים בלטביה ונעשה קשור ללובביץ' (הגם שבנעוריו היה מתנגד), ושני חסידים אחרים. הם הגיעו לשטוקהולם ויצאו משם ברכבת לגטבורג. שם עלו על סיפון האונייה "דרוטינגהולם" (הרבי בתא מס' 13) והפליגו לארצות הברית. הספינה הגיעה לניו יורק בשעה מאוחרת ב־18 במרס, והטילה עוגן במזח 97 של נהר הדסון במנהטן.²³ בבוקר המחרת, ארבעה ימים לפני חג הפורים, ירד הרבי מהאונייה חבוש בשטריימל שלו, עם שמריהו גורארי חובש הצילינדר מימינו, ומשלחת של חסידים ליוותה אותם למלון גרייסטון.²⁴ ב־12 בספטמבר 1940, לאחר שהות של כמה חודשים במנהטן, העתיק הרבי את מטהו לברוקלין.²⁵

עכשיו, לאחר הצלת הרבי, הוסטה תשומת הלב במהירות לעבר החילוף של הנותרים מאחור. במכתב ששיגר שמריהו גורארי ב־30 באוגוסט 1940 להנרי באטלר, פרקליט וושינגטוני שעבד בשירותם של חסידי חב"ד במקומו של מקס רוד, הוא דיווח לו שמנדל ומוסיה שניאורסון מצויים בתחום שלטונה של ממשלת וישי בעיר ניס שעל חוף הים התיכון.²⁶ גורארי התאמץ מאוד להוציא את גיסו וגיסתו מאירופה, הגם שהיה מודע לכך, כפי שסיפר לבנו, שהוא מקרב את מתחרהו לחצר הרבי.²⁷ ב־23 בספטמבר דיווחה מחלקת המדינה על קבלת מברק (שמומן על ידי מנדל) מהקונסול האמריקני בניס, ובו הודעה שהוא מנסה להסדיר את נסיעת הזוג, אבל רישומו של מנדל ככהן דת, הרשאי לקבל ויזה מחוץ למכסת ההגירה, מעורר בעיות. מנדל, ציין, הוא מהנדס (כך זיהה עצמו בבקשתו לוויזה), וגם עיתונאי של ביטאונה של חב"ד *התמים*, שיצא לאור בפולין.²⁸ לנוכח הדברים עליו להגיש בקשה לאשרת הגירה רגילה. עתה פנה רבי יוסף יצחק לארתור רבינוביץ' בבקשה להעביר למחלקת האשרות את התצהיר שבו רשום שהוא רב ואחד ממנהיגי חסידות חב"ד-לובביץ'. בה בעת שלחה אגודת חסידי חב"ד לקונסול בניס אישור על כך שמנדל הוא רב, עדיין בניסיון לשכנע אותו שהאיש שהזדהה בבקשת הוויזה שלו כמהנדס הוא רב באמת ובתמים.

לבסוף, לאחר שנאשאו מהקונסול בניס והאשימו אותו שאינו אוהד יהודים, עברו השניאורסונים למרסיי מתוך תקווה שהקונסול שם יהיה נוח יותר.²⁹ במרסיי נפגש מנדל מחדש עם דודנו הרב זלמן שניאורסון, שנמלט גם הוא מפריז והקים עם יצחק שניאורסון ארגון להצלתם של יהודים. זלמן גר ברחוב דה קונבלסנט ופתח בית כנסת. במקום זה, בט"ו בשבט ת"ש (ינואר 1940) נערך פארברענגען

על מרק חם וקוסקוס, ומנדל נשא, בהזמנת זלמן, דרשה בידיש לקבוצה קטנה של פליטים תלמידי ישיבה. הוא הופיע לפנייהם בזמן גזוז ומסודר, בחליפה אפורה, בעניבה ובמגבעת פדורה. בתקופה האפלה של המלחמה הוא שיתף את הפליטים הצעירים במחשבותיו על גאולה משיחית. מקצת מהמאזינים לא ידעו כלל מיהו הדובר, אבל גם הימים הקשים האלה, בשעה הקשה הזאת לעם היהודי העתידה להיקרא "השואה", מנדל שניאורסון דיבר על תקוות הגאולה המשיחית, בדיוק כפי שעשה חותנו, יוסף יצחק, הרחק ממנו, באמריקה, באותה השעה ממש.³⁰

ב־18 בינואר 1941 ביקש רבינוביץ' מאליוט קולטר, פקיד במחלקת המדינה, להעביר את הוויזה של השניאורסונים למרסיי. הוא גם טילפן וכתב לברקינרידג' לונג, פקיד במחלקת המדינה שהיה ממונה על עניינים הנוגעים לפליטים אירופים, אנטישמי מוצהר שחשש מהצפה של פליטים יוצאי מזרח אירופה, וביקש ממנו ויזות לשניאורסונים, להורנשטיינים וכן לשלושים וארבעה פליטים נוספים – עשרים ושמונה "תמימים" שנקלעו ליוקוהמה ביפן, ושישה שנמצאו בפולין.³¹

ב־7 בפברואר 1941 כתב לונג למחלקת הוויזות: "מר ארתור רבינוביץ' מודיע לי שבקשת האשרה של הרב מנדל שניאורסון הועברה ממחוז ניס למחוז מרסיי. כרגע הוא מסורב אשרה בגין חריגה מהמכסה במרסיי. אנו מאשרים הנפקת אשרה. הקונסול במרסיי מציע אשרה מהגר. איני רואה שום סיבה שלא להעניק לו אשרה מהגר, אף על פי שאנו מאשרים חריגה מהמכסה."³² מנדל שניאורסון אמנם אוזכר במכתבו של לונג כ"רב", אבל עדיין לא הצליח לשכנע את רשויות ההגירה בכך. (אולי נבצר ממנו להראות מסמך מניח את הדעת בדבר הסמכתו לרבנות או כל תעודה משכנעת אחרת על כך ששימש ברבנות). על כל פנים, מההסבר של לונג עלה שמנדל ורעייתו יורשו להיכנס לארצות הברית כמהגרים – זכות שרק יהודים מעטים מלבדם באירופה של אותם ימים יכלו לקבלה, ובוודאי שרק מעטים שבמעטים בברכתו של ברקינרידג' לונג. בסופו של דבר קיבלו השניאורסונים אשרות הגירה מס' 2635 ומס' 2636, שהונפקו במרסיי ב־17 באפריל 1941. מזלם שיחק להם עד מאוד. "מכיוון שמרסיי היתה בעצם המקום החוקי היחיד להגירה מצרפת, הקונסוליה של ארצות הברית בעיר הוצפה בבקשות לוויזות, ומבקשים רבים המתינו תדירות בפתחה שעות רבות רק כדי לצאת בסופו של יום במפח נפש.³³

מנדל ומוסיה שניאורסון עזבו את מרסיי ביוני 1941, ובדומה לכל אלה שמזלם האיר להם פנים די הצורך לזכות ביציאה משם אל העולם החופשי, "הם נסעו ככל הנראה ברכבת דרך ספרד לפורטוגל", ובליסבון, ב־12 ביוני, עלו

על האונייה "סרפה-פינטו" להפליג לארצות הברית.³⁴ כעבור אחד-עשר ימים, בבוקרו של יום שני, 23 ביוני 1941 (כ"ח בסיוון תש"א), עגנה "סרפה-פינטו" בניו יורק. כשירדו מנדל (שפקיד ההגירה תיאר כ"מזוקן") ומוסיה מהאונייה, קיבלו את פניהם ישראל יעקבסון, שמואל לויטין, אליהו סימפסון ושלמה אהרן קורנובסקי – כולם חסידי לובביץ' – והביאום היישר לקראון הייטס, ברוקלין, השכונה שבה קבע עתה רבי יוסף יצחק את משכנו ואת מקום "חצרו". שלושה ימים אחר כך פגש מנדל את חותנו.³⁵ מכאן ואילך חייו וחייה של מוסיה שוב לא יהיו כשהיו.

מה היו מעשיו של מנדל בתקופתו הראשונה בארצות הברית? איננו יודעים במדויק. הוא החזיק בתואר מהנדס, אבל לא היה לו ניסיון מעשי בעבודה בתחום זה. לא ברור מה היתה רמת ידיעותיו באנגלית,³⁶ לבד מכך, זקנו – קצר מדי לטעמו של רבי יוסף יצחק אך ארוך מדי לטעמם של האמריקנים – הבדיל בינו לבין רוב האמריקנים האחרים. מראה של חסיד לא היה נפוץ במיוחד אפילו בניו יורק – ובוודאי לא זה היה הדימוי האמריקני של מהנדס. בספרות ההגיוגרפית של חב"ד יש דיווחים שמנדל עבד אצל קבלן-משנה של צי ארצות הברית במספנת הצי בברוקלין. אך גם אם יש אמת בסיפור, לא קיימים שום מסמכים המעידים על כך. מעמדו שם בוודאי לא היה כרוך באחריות רבה. צי ארצות הברית לא שש להפקיד עבודה מלחמתית חשובה בידי אורח זר, פליט שאינו דובר אנגלית בחופשיות אשר החזיק בעבר דרכון סובייטי, או מהגר שעברו כמהנדס היה מוגבל רק לתקופה קצרה של התמחות, וציוניו הציבו אותו במקום בינוני בכיתתו במכללה טכנית צרפתית, שאיש מן הסתם לא שמע עליה באמריקה. על פי דיווח אחד הוטל עליו לעסוק בחישובים שונים, משימה שהתיישה עם יכולותיו המתמטיות ולא הצריכה כישורים בשפה האנגלית. כך או כך, עבודה כזאת בוודאי לא יכלה להיחשב כמימוש שאיפתו ארוכת השנים להיות מהנדס. לעומת זאת היה בה כדי לאלצו לחשוב מחדש על דרך חייו.

כאשר הירחר במצבו הבין בוודאי שדבר לא נותר מתוכניותיו לחיות בפריו, לקבל אזרחות צרפתית ולנהל חיים של יהודי בעל רקע חסידי המפתח קריירה בתחום ההנדסה. גם מוסיה, שראתה בשנותיה בפריו את פרקי חייה המאושרים והחופשיים ביותר, כפי שאמרה לידידיה לא פעם, הבינה שהימים ההם חלפו לבלי שוב.³⁷

עם כל חשיבותן, השאלות שמנדל ומוסיה ניצבו בפניהן עתה היו קלות ערך יחסית למאורעות הגורליים והדרמטיים שחוו טרם בואם לארצות הברית: השואה והמנוסה מאירופה מילאו בוודאי תפקיד מכריע בהוויית חייו החדשים של מנדל שניאורסון, הן במישור הלאומי הן במישור הפרטי-האישי (אם ניתן בכלל להבחין ביניהם). ההורנשטיינים, שהוא ומוסיה היו כה קרובים אליהם בפריז, נספו. אחיו של מנדל, ברל, שנשאר מאחור באוקראינה, נרצח בידי הנאצים בדנייפרופטרובסק. אחיו האחר, לייבל – בשמו החדש מרק גורארי, שוב לא היה שומר תורה ומצוות, וחי עם אשתו רגינה בארץ ישראל. אמו היתה לכודה מאחורי מסך הברזל; אביו נעצר בידי הסובייטים ב-1939 ונשלח לקזחסטן, וההתכתבות הממושכת שלו עם אביו נקטעה, שוב לא היה יכול לשלוח לאב בגדים ו-350 פרנק בחודש כפי שעשה בעבר.³⁸ כתום עשרה חודשים בכלא נגזר על לוי יצחק לעשות את שארית ימיו בגלות בקזחסטן ואשתו חנה הצטרפה אליו. ב-1944, שבע-עשרה שנים ויותר אחרי שמנדל ראה אותו לאחרונה פנים אל פנים וכחמש שנים לאחר שנאסר, הלך האב לעולמו, ככל הנראה כתוצאה ממחלה ממארת, בשנתו השישים ושש, ונקבר באלמה אטה (אלמטי, לפי הכתיב הקזחי היום). כל עולמו של מנדל קרס תחתיו. עכשיו הוא היה פליט חשוך ילדים באמריקה, כמעט בן ארבעים, עם יכולת ביטוי דלה מאוד באנגלית וכמעט אפס סיכויים למצוא עבודה בתחום שבחר.

יהדות אירופה, רובה ככולה, נרצחה ועלתה באש המשרפות. יהודי ברית המועצות, אלה שנותרו לפלטה, נלכדו מאחורי מסך הברזל ונראו כאבודים לעם היהודי וליהדות. היהודים בארץ ישראל נקלעו למאבק עם הבריטים שהתאמצו להשאירם כמיעוט בארץ. ואילו הוא ישב לבטח בניו יורק. קשה להניח שהמצב הזה לא עורר בו תהיות רתיות עמוקות ומידה רבה של מבוכה. האם חש עתה רגש של אשמה על כך שהוא לא נראה ולא נשמע בשום מקום, בעת שאחרים פעלו נגד הנאצים והסובייטים ולמען שרידי העם היהודי? האם נגעו ללבו היעדרו מן

* המעצר של לוי יצחק שניאורסון בידי הסובייטים ב-1939 נראה בשעתו כאסון. אבל דווקא המעצר הזה, שהביא להגלייתו לקזחסטן, ובעקבותיו למעברה של אשתו לשם, גרמו לכך ששניהם ניצלו מידי הנאצים. בנם ברל נרצח כאמור על ידי הנאצים, ואילו חנה שניאורסון יצאה מן המלחמה בשלום, הגיעה לאחר המלחמה לארצות הברית והתגוררה סמוך לבנה עד יום מותה, ב-12 בספטמבר 1964. ראו שמואל מרקוס ואברהם ד' וייספיש, *דבעצען חנה שניאורסון* (ברוקלין, מרכז לענייני חינוך, 2001), וכן גוטליב, שם, חלק ג, פרק 13. וכן http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/133640/jewish/Rebbetzin-Chana-Schneerson.htm (accessed April 9, 2008).

המערכה על ירושלים או אי נוכחותו בישראל עם אחיו? האם תהה מדוע נספו עמיתו ללימודים ודודנו מגדל הורנשטיין ואשתו שיינה, ואילו הוא ומוסיה היו בטוחים באמריקה? הוא ומוסיה נמצאו עכשיו במקום שלא ציפו מעולם להיות בו. קשה להניח שכל ההתפתחויות הטרגיות האלה לא הטביעו בו רושם עמוק. מה היתה משמעות הישרדותו?

השאלות הקשות ותחושת המצוקה הדתית לנוכח אימי השואה שקיננו בלב רבים מניצוליה, גם אצל שלומי אמוני ישראל, ודאי העיקו גם על לבו של איש בעל רגישות דתית גדולה כל כך כמו מגדל שניאורסון. קל וחומר ביחס לאלה שהאמינו בלב שלם בבשורתו המשיחית של רבי יוסף יצחק. כמו רבים מחסידיו של הרבי, לא היה מגדל יכול להתכחש למצבו הטרגי של העם היהודי, לאימי השואה ולמה שמשתמע ממנה באשר ליחסים שבין הקב"ה לעם היהודי שבו בחר, ולהבטחות הגאולה שרבי יוסף יצחק השמיע בלהט רב לפני המלחמה ועוד יותר בשעת המלחמה. חלק מן הדאגות, הספקות ואפילו התסכולים האלה נרמזים במכתב שכתב מגדל שניאורסון בן הארבעים ושש ב־22 באפריל 1948, בעת שהתנהלו קרבות מלחמת העצמאות בירושלים.

"געוואלד", כתב מגדל. "המשיח אמר לבעל שם טוב שיבוא כאשר יפוצו מעיינותיו חוצה ומשימה זו הוטלה עלינו לעשותה ומה אנו עושים בעניין זה? אנו סובלים בגלות אע"פ שהרבי שליט"א במאמר שלו הבטיח שהגאולה תבוא במהרה בימינו."³⁹

אלה אינם מילותיו ורגשותיו של אדם המבקש לעצמו קריירה בצרפת, המתגורר וחי בגדה השמאלית של הסיין ומבקש להיות מהנדס. ה"גוועלד" הזה הוא זעקה מעומק הלב של אדם שחייו נהפכו על פיהם מן הקצה אל הקצה, של אדם המשוכנע שאלוהים מתערב בהיסטוריה בדרכים רבות ומסתוריות שאינן תמיד מובנות לו. אלו מילותיו של אדם שחש בוודאי נואש בחרדתו, בבדידותו, במבוכתו ובאשמת הישרדותו, ואינו רואה מה צופן העתיד לעם היהודי ולו עצמו.

ואולם דווקא הבשורה המשיחית של רבי יוסף יצחק, שהמציאות הפריכה אותה לפי שעה, היה בה, באורח פרדוקסלי, משום מענה למצוקותיו האישיות והלאומיות של מגדל: היה בה כדי לפתור את הדילמה של זוג חשוך ילדים עם הפתרון הכולל והמוחלט לבעיות הקיומיות של העם היהודי. שהרי גלומה בה ההבטחה לא רק של גאולה פוליטית לאומית של העם היהודי כולו, אלא גם שינוי סדרי עולם והטבע האנושי מיסודו – חיים נצחיים – קץ ההיסטוריה.

הבטחתו של הרבי יוסף יצחק אכן מתממשת והולכת – רק עוד מאמץ אחד, והגאולה במובן הכולל והשלם שלה באה. מכאן ואילך יאמר מנדל תכופות כי הוא מאמין ש"שום דבר אינו פרי המקרה",⁴⁰ וכך המשימה שנטל על עצמו, או שמא הוטלה על כתפיו, להשלים את המהלך הגאולתי, נעשתה עיקר חשיבתו מכאן ואילך, ובה התגלמה התשובה לחידה המביכה והמעיקה של הישרדותו ושל המפנה הבלתי צפוי בנסיבות חייו.

לאחר שקיבל את אזרחותו האמריקנית ב־14 בנובמבר 1946 (האזרחות שיחזיק בה עד יום מותו מאז שאיבד את דרכו הסובייטי ב־1932), זכה מנדל לחופש תנועה שלא היה לו זה שנים. הוא ניצל אותו בראשית האביב של 1947 כדי לשוב לפריז – מסעו היחיד אל מחוץ לארצות הברית לאחר הגיעו לשם ב־1941. טיסה מניו יורק הביאה אותו לבירה הצרפתית בשבוע השלישי של מרס, מעט לפני חג הפסח.⁴¹ אמו האלמנה הצליחה להימלט מברית המועצות ולהגיע לפריז דרך פולין וגרמניה, ושהתה שם בבית דודנה, רבי זלמן שניאורסון, ברחוב דייה 10. בפריז היו אז קומץ של חסידים חב"ד, רובם המכריע פליטים שהגיעו מברית המועצות ונהגו להתאסף לתפילה בשבתות בבית מדרשו של הרב זלמן שניאורסון.⁴² מנדל, שפגש את אמו לראשונה לאחר עשרים שנה, געה בבכי והשווה את עצמו, בפארברענגען שנערך לכבוד האירוע, ליוסף המקראי, שהופרד מאביו בצעירותו וגלה מביתו, וכדומה לו, בעת שנעשה לאישיות רמת מעלה במצרים חש רגשות אשמה בשל פרדתו ארוכת השנים ממשפחתו.⁴³ אבל מנדל לא היה עדיין במעמדו של יוסף – משנה למלך. אולי היו לו מחשבות כאלה באותו זמן. עם זאת, שני חסידים חב"ד, בן ציון שם־טוב ויעקב ליפסקר, אשר שימשו אותו, דאגו לצרכיו וביקרו אותו בקביעות – ראו בו נסיך חשוב של ה"חצר" שניצל בנס מהשואה. בביקורו זה בפריז התרחק שוב מקהילת החסידים. בית המלון שבו התגורר – "אדוארד השביעי", היה מלון מהודר שדרש מאורחיו הופעה "מכובדת", כזו שלא היתה מקובלת על החסידים, ושכן ברובע השני של פריז, במרחק ארבעה קילומטרים ממקום מגוריה של אמו ברובע העשירי.⁴⁴ על פי מרדכי לאופר, אחד הביוגרפים ההיגיוגרפיים של מנדל, הוא הרבה להסתגר במלונו "ולא בא הרבה במגע עם אנשי שלומנו – חסידים חב"ד".⁴⁵ האם ביקר את קרוביו שהצליחו לשרוד את השואה, כמו יצחק שניאורסון שהפך עכשיו לאישיות ידועה בפריז בזכות פעילותו המחתרנית בזמן המלחמה? האם ביקש לכדוק מה עלה בגורל הכספות שהותיר בבנקים של פריז? או שמא ביקש זמן לעצמו כדי לבקר

שוב באותם מקומות שעזב רק שמונה שנים קודם לכן? אם עלה בדעתו ולו לרגע הרעיון לשוב ולחדש את החיים שהותיר שם? אין ספק שלא היה לכך שום סיכוי. המלחמה שינתה את העולם בכלל ואת העולם היהודי בפרט לבלי השב. ולא זו בלבד, הוא היה עתה בפריז במלוא התגלמותו החסידית החב"דית, וקיבל מכתבים מחותנו ופעל בשמו – במיוחד בענייני הפליטים שהצליחו לצאת מברית המועצות.⁴⁶ לא היה ספק שהוא הבין כי עכשיו הוא אדם אחר ממה שהיה לפני שהיגר לארצות הברית. שוב לא היה אדם פרטי, מהנדס המתגורר באלמוניות יחסית בפריז, אלא שליח של חותנו הרבי. הוא שהה בפריז בחג הפסח וגם בחג השבועות, ובכל אותו הזמן הקדיש את מיטב זמנו לפעולותיו בשם ה"חצר" והרבי.⁴⁷

בעיניה של אמו האלמנה, שאיכרה בן אחד בשואה ובנה השלישי הפך לסוציאליסט וחילוני, היה מנדל בכורה היחיד שנראה כשיר ונכון לאמץ את מורשתם של אביו ושל אבותיו החסידים, ואין ספק שהיתה גאה בו.⁴⁸ ב-8 ביוני, יומיים לפני שעזב את פריז, נערך לכבודו פארברענגען "צאתך לשלום" ברחוב דייה 10, וחסידי חב"ד שהיו בעיר ויהודים אחרים הוזמנו אליו.⁴⁹ הוא נשאר במקום עד סביבות השעה עשר, הרבה אחרי שהאורחים שלא נמנו עם חסידי חב"ד עזבו את המקום. אישיותו כבשה והלהיבה אותם. הוא זכר את שמותיהם וקושר בין השמות למאפיינים ייחודיים של כל אחד ואחד באופן שהקסים את הנוכחים.⁵⁰ כאשר עלו מנדל ואמו על סיפונה של האונייה "מאוריטניה" בדרכם לארצות הברית, היה ברור לו ולחסידים שעתידי וייעודו נקשרו בתנועה חב"ד ובה בלבד. כפי שיאמר לימים למראיין, "אנו זקוקים למהנדסים ולכימאים, אבל הנדסה וכימיה אינן הדברים החשובים ביותר."⁵¹ בהגיעו לניו יורק ב-16 ביוני 1947, כתום שישה ימי הפלגה משרבור שבצרפת, הוא היה נכון להיות חסיד בכל המובנים, ואולי אף לעמוד בראש חסידות חב"ד.

אין ספק שהיה זה במידה רבה גם מהפך נפשי אצל מנדל. בכל אותן שנים שהיה בברלין ובפריז הוא נרתע באופן קיצוני מחשיפה ציבורית כלשהי. החסידים מסבירים זאת בענווה קיצונית, אך ללא ספק יש כאן גם יסוד נפשי חזק של אי ביטחון. כך למשל בתמוז תרצ"ה (יולי 1935) כתב לו חותנו רבי יוסף יצחק שפנו אליו כמה אנשים נכבדים, שהקימו "ועד המאחד את כל המניינים שאינם שייכים לקאנסוסטואר", והם מבקשים שמנדל יהיה הרב של קהילה זו.⁵² מנדל דחה, ככל הנראה, הצעה זו למרות פנייתו הרגשית של הרבי יוסף יצחק.⁵³ קשה אמנם לתאר כיצד אדם במחצית שנות ה-40 שלו משנה את טבעו ומתייצב קבל

עם ועדה – בתחילה לציבור החסידים ובהמשך לעולם כולו. אבל ככל הנראה השואה ותחושות האשמה שבאו בהכרח בעקבותיה, כמו גם רצון נפשי עמוק לעצב את חסידות חב"ד בהתאם לתנאים החדשים בעולם המערבי הפתוח, יצרו אצלו דחף להתגבר על מעצוריו.

הוא מצא מעון חדש למוסיה ולו, במרחק שני רחובות בלבד מהמקום שבו התגורר חותנו הרבי עם משפחת גורארי והמזכיר חיים ליברמן, מקום שיהיה לימים "המטה העולמי" של חב"ד-לובביץ'. זו היתה מעתה השכונה שלו, וזה יהיה עולמו התרבותי והחברתי (אם כי לא של מוסיה אשתו). בשנת 1944, לאחר שנבצר ממנו להשתתף בהלוויית אביו, אמר מנדל קדיש מדי בוקר וערב בבית המדרש של הרבי במשך כל שנת האבלות. הוא מצא בכך ניחומים וחוויה אישית-אינטימית וציבורית כאחת, שעוררה בו תחושות נוספות של קרבה לאנשים האלה, שמהם התרחק במשך חלק ניכר של חייו בעת מגוריו ברוסיה, בגרמניה ובצרפת. בשנתו הראשונה והקשה בארץ החדשה איש מלבדם לא נטה לו אותה מידה של חיבה ואהדה והערכה, שהרי לפני שהגיע לארצות הברית כבר מונה לשלישי בהיררכיה של חב"ד.⁵⁴ ב-1943 הוא פירסם בהוצאה החב"דית קה"ת את יום יום – חוברת שהכילה מימרות חסידיות, הלכות ומנהגים לפי מסורת חב"ד לכל אחד מימות השנה.⁵⁵ המכתב ששיגר לחסידים ב-1948 שצוטט בחלקו למעלה, מלמד על אדם שחושב וכותב במונחים חסידיים, אדם שהסתופף כמעט שבע שנים ב"חצר" של חב"ד-לובביץ' וחי במחיצת חסידים. בי"ד בכסלו תשי"ד (21 בנובמבר 1953) ביום השנה העשרים וחמישה לנישואיו, הוא אמר אמנם לחסידיו – עתה בהיותו האדמו"ר החדש שלהם – שהיום ההוא, יום נישואיו חצי יובל לפני כן, "קשר אותי אליכם ואתכם אלי", אבל האמת היתה שהשנים שבין 1940 ל-1947, בין בואו לארצות הברית לבין נסיעתו לפריז בשליחותו של חותנו הרבי, היו השנים שבהן חש ככל הנראה באמת ובתמים את הריגושים החדשים הראשונים של אותם קשרים פנימיים בינו לבין החסידים.⁵⁶

גם חותנו היה צריך לחשב את דרכיו, ולעסוק ברבות מאותן שאלות עצמן. הוא, שהשאיר פעמיים את חסידיו מאחור – בראשונה בידי הסובייטים ואחר כך בידיהם של הנאצים, היה צריך להסביר לעצמו, לחסידיו ולכל העם היהודי, את נוכחותו של כל הרוע הזה שקם על העם היהודי ועל אמונתו. עכשיו, לאחר המלחמה הנוראה ביותר בתולדות העם הנבחר, היה עליו גם להכיר בעובדה שמה שכונה באידיאולוגיה של חב"ד-לובביץ' "משיח השקר" של הציונות, נעשה לתקוותם של עוד ועוד יהודים, היה עליו להכיר בעובדה שאותה משיחיות שקר

1. מגדל שניאורסון בימיו כסטודנט
הפוליטכניון בפריז בשנת 1936.
(התצלום באדיבות שאול שמעון דויטש)

2. תעודת הזהות של
מוסיה שניאורסון שהוצאה
בברית המועצות, בטרם
נישואיה.
(אוסף המחברים)

3. מוסיה שניאורסון בתצלום
תעודת ההתאזרחות בארצות
הברית. (אוסף המחברים)

1.71	Schmitt (J.), fabric. peignes, 112, r. La Fayette (9 ^e).....	PROvence 20.29
1.60	Schmitt (J.), repr. 12, r. Charles-Nodier (18 ^e).....	MONTmartr 62.91
3.36	Schmitt (J.), comm. export, 39, r. Pelletier-Ecuries.....	PROvence 61.75
3.11	Schmitt (Jean), 10, r. d'Armeny (17 ^e).....	ETOLE 33.08
3.33	Schmitt (L.), indust., 14, r. Cognac-Lafayette (7 ^e).....	INVAldes 32.31
3.39	Schmitt (Mme), bonnet., fabric., 6, r. Calmeil (18 ^e).....	MONTmartr 79.06
3.13	Schmitt (Mme), 20, r. de Magdebourg (18 ^e).....	PASay 25.62
3.66	Schmitt (Mme), 3, r. de Villejust (16 ^e).....	PASay 28.06
3.69	Schmitt (Sœur Madeleine), dominicaine, 40, r. du Chevalier-de-Ja...	
3.72	Schmitt (Mlle), 51, r. Geoffroy-St-Hilaire (18 ^e).....	CARNot 97.23
3.72	Schmitt (Marcelle), art. dram., 18, r. de la Pompe (16 ^e).....	TRoCadet 46.35
3.55	Schmitt (Marie), g. r. Vigouon (8 ^e).....	ANJOU 10.48
4.44	Schmitt (P.), ing. 245, r. Saint-Honoré (1 ^e).....	PASay 00.38
4.70	Schmitt (P.), 151, av. de Wagram (17 ^e).....	PASay 64.20
6.1	Schmitt (R.), meubl. modern., luminaires, 5, r. du Chevalier-de-Ja...	PASay 35.29
6.32	Schmitt (R.-L.), doct. méd., 30, boul. Malesherbes (8 ^e).....	PASay 58.86
6.32	Schmitt (S.), propr., 3, r. de Villejust (16 ^e).....	GUttenberg 78.11
6.39	— même adresse.....	PASay 64.20
6.60	— même adresse.....	PASay 35.29
6.60	Schmitt (Sébastien), 3, r. de Villejust (16 ^e).....	PASay 58.86
6.60	Schmitt (Suzanne), mode, 3, r. de Calmeil (18 ^e).....	GUttenberg 78.11
6.60	Schmitt, Brunet et Cie, étalages, 110, faub. Poissonnière.....	TRoCadet 57.79
6.60	— ad., 8, cité Frost (11 ^e).....	VOLtaire 02.04
6.60	Schmitt-Chimard, prod. chim., 87, boul. Saint-Michel (5 ^e).....	ODéon 02.55
6.60	Schmitt-Mérimée (M., Mme Jean), 2, r. Léon-Vaudoyer (7 ^e).....	ODéon 72.68
6.60	Schmitt-Mérimée (Mme), 11, r. Paul-Baudry (8 ^e).....	ELYsées 09.94
6.60	Schmittbuhl (A.), fabric. meubl., 14 bis, r. Guénol (11 ^e).....	ROquette 43.38
6.60	Schmitttheisser (L.), app. p. hôp., instr. chir., 340, r. St-Jacques (5 ^e).....	ODéon 12.96
24	Schmitz, commerc., 16, r. de Cuvry (16 ^e).....	JASmin 56.23
3.36	Schmits (A.), avoc. adm. imm., 44, r. de la Pompe.....	TRoCadet 38.60
3.36	Schmits (E.), commis., pellet., 7, pass. Violet (10 ^e).....	PASay 02.70
3.36	Schmits (Frère et Sœur), 4, r. du Grand-Prieuré (11 ^e).....	ROquette 12.50
3.36	Schmits (Hubert), propr., 24, r. Violet (15 ^e).....	SUFren 34.68
3.36	Schmitz (J.), 20, r. Edmond-Valentin (7 ^e).....	SEgur 59.14
3.36	Schmitz (Pierre), 56, r. Cardinet (17 ^e).....	CARNot 98.92
3.36	Schmitz (Robert), 1, r. Guillaume-Bertrand (11 ^e).....	VOLtaire 01.77
3.36	Schmitz (S.), 18, r. Vaneau (7 ^e).....	INVAldes 60.33
3.36	Schmitt (A.), cons. jurid., 16, r. Joubert (8 ^e).....	ELYsées 35.80
3.36	Schmitt (Armand), 30, cours Albert-1 ^{er} (8 ^e).....	ELYsées 72.91
3.36	Schmitt (Mme Vve Armand), 50, r. de Lalle (7 ^e).....	LITtré 42.24
3.36	Schmitt (Général et Mme), 12, sq. Desaix (15 ^e).....	SUFren 24.08
3.36	Schmitt (L.), rentier, 184, av. Victor-Hugo (16 ^e).....	PASay 09.05
3.36	— "SCHMOLL (L.), 23, r. d'HAUTEVILLE.....	PROvence 26.35
3.36	Schmitt (L.), avoc. Cour app., 35, r. de Fombien (8 ^e).....	ELYsées 04.46
3.36	Schmitt (L.), 155, r. de la Pompe (16 ^e).....	PASay 50.99
3.36	Schmitt (Mme), 5, boul. d'Andocine (19 ^e).....	BOTaris 52.56
3.36	Schmitt (Pierre), 1, r. Sisley (17 ^e).....	WAGram 39.08
3.36	Schmitt (M. et Mme Pierre), 7 bis, r. Raynouard (16 ^e).....	JASmin 66.12
3.36	Schmitt (Robert), 2, av. de Ségur (7 ^e).....	GALvani 74.46
3.36	Schmitt fils et Cie, cuirs et peaux, 12, av. Gobelin.....	INVAldes 68.99
3.36	Schmitt-Daunay (Jacques), 5, sq. Villaret-de-Joyeuse (17 ^e).....	ETOLE 48.20
3.36	Schmitt-Daunay (Jean), 3, r. Duffrenoy (16 ^e).....	TRoCadet 63.69
3.36	Schmoulevitch (Mme Louis), 90, r. de Grenelle (7 ^e).....	LITtré 63.46
3.36	Schmoulevitch, fabric. maroq., 45, r. des Vinaigriers (10 ^e).....	BOTaris 37.32
3.36	Schmoulevitch, maroq., 60, r. des Marais (10 ^e).....	BOTaris 40.85
3.36	Schmudler (A.), 10, r. du Dohropol (17 ^e).....	GALvani 59.29
3.36	*Schmudler, pharmacien, 75, r. Balguy (17 ^e).....	MARcadet 17.12
3.36	Schmutz (J.), 18, r. Duffrenoy (16 ^e).....	TRoCadet 49.92
3.36	Schnabel (François), 120, r. d'Assas (8 ^e).....	DANTon 45.03
3.36	Schnabel (Oscar), 6, av. Erlanger (16 ^e).....	AUTeuil 76.69
3.36	Schneider (L.), tail., 5, r. Vavin (8 ^e).....	DANTon 48.90
3.36	Schnepke (W. et Ph.), confect., fourr., 188, r. du Faub.-Poiss...	nîre (10 ^e).....
3.36	Schnepke (Paul), 41, r. Emile-Ménier (16 ^e).....	PASay 80.19
3.36	Schneblin (frères), mécan. gén., 3, pass. Frequel (20 ^e).....	ROquette 80.74
3.36	Schneblin (W.), ing. 46, r. Raffet (16 ^e).....	AUTeuil 65.63
3.36	SCHNEEBERG (EDOUARD), entrepr. gén. pompes fun. et marbr., 43, r. de la Victoire (9 ^e).....	TRINité 88.56
3.36	— même adresse.....	TRINité 88.60
3.36	— chant., 14, r. du Repos (20 ^e).....	ROquette 87.23

Schneeborg (Robert), 8, r. de Lévis (19e)..... CARNot 46.09
 Schneeborg (Germaine), 18, av. Friedland (8e)..... CARNot 43.70
 Schneegans (P. et Mme), 1, 33, boul. Marat (16e)..... AUTeuil 51.26
 Schneid (Mme Hélène de), 87, q. d'Orsay (7e)..... SEgur 23.43
 Schneid (J.), 91, r. Bouleau (16e)..... AUTeuil 66.66
 Schneidersohn (J.), indust., 4, r. des Frères-Périer (16e)..... KLEber 75.34
 Schneidersohn (M.), ing. électr. mécan., 7, villa Robert-Lindet (15e)..... LECourbe 83.23

Schneidersohn (L.), indust., 4, r. des Frères-Périer (16e)..... KLEber 75.34
 Schneidersohn (M.), ing. électr. mécan., 7, villa Robert-Lindet (15e)..... LECourbe 83.23

Schneider, ch. bur. Minist. P. T. T., 15, av. Breteuil (7e)..... INVAldes 54.61
 Schneider, chiff. gr., 74, r. de la Tombe-Issoire (14e)..... GORelins 14.82
 Schneider, constr. T. S. F., 17, r. Alexandro-Paredi (10e)..... NORd 16.55
 Schneider, 14, av. Gambetta (20e)..... ROquette 17.01
 Schneider, pharm., 19, r. La Fayette (10e)..... NORd 42.92
 Schneider, tail. p. dam., confect., 18, boul. Voltaire..... ROquette 33.89
 Schneider (A.), archit., 1, r. Largillière (16e)..... AUTeuil 17.44
 Schneider (Ch.), compl., 88, boul. Richard-Lenoir (11e)..... ROquette 62.56
 Schneider (Ch.), model. mécan., 5, all. Verte (11e)..... ROquette 30.29
 Schneider (Charles), 20, r. Nungesser-et-Coli (16e)..... MOLlor 38.59
 Schneider (Charles), 102, r. du Poteau (18e)..... MONTmartr 48.06
 Schneider (E.), hom. lettres, 60, r. Vaneau (7e)..... LITtré 23.21
 Schneider (Edouard), 17, r. d'Arcole (4e)..... ODéon 78.76
 Schneider (Eugène-Louis), 15, r. La Bruyère (9e)..... TRINité 57.04
 Schneider (F.), fourreur, 10 bis, pl. Cléchy (9e)..... TRINité 60.64
 Schneider (Félix), lieutenant-colonel retr., 11, av. Dugueaud..... PASay 76.73
 Schneider fils, ébén., 2, r. de la Roquette (11e)..... SEgur 05.86
 Schneider frères, constr. T. S. F., 5, r. Jean-Daudin (15e)..... ROquette 87.77

Schneider (G.), amemb., 97, r. Faub.-St-Antoine (11e)..... DIDerot 34.87
 Schneider (G.), archit., 11, r. Martel (9e)..... PROvence 86.28
 Schneider (G.), archit. vérif., 4, r. Albert-Malet (12e)..... DIDerot 54.43
 Schneider (G.), banq., 24, r. de Turenne (5e)..... ARCHives 59.12
 Schneider (Etabl. G.), impr. papet. gr., 15, r. Tiphaine (5e)..... SEgur 93.43
 Schneider (H.), ivroir, 118, r. du Temple (3e)..... ARCHives 55.76
 Schneider (Henri), 5, pl. Dumesnil (17e)..... DORan 77.79
 Schneider (Mme Henri), 127, r. du Faub.-St-Honoré (8e)..... ELYsées 21.66
 Schneider (J.), court., 21, r. Auber (9e)..... OPERa 34.13
 — même adresse..... OPERa 42.77
 — même adresse..... INTER OPERa 48.42
 — même adresse..... INTER OPERa 118
 Schneider (J.), indust., 54, r. Michel-Ange (16e)..... JASmin 41.91
 Schneider (J.), layet., linget., 6, av. Simon-Bodier (19e)..... BOTaris 72.98
 Schneider (J.), 14, r. Vavin (8e)..... DANTon 58.82
 Schneider (Jean), 24, r. de l'Étoile (17e)..... ETOLE 51.91
 Schneider (Jean), int. hôp., 66, r. Spontini (16e)..... KLEber 96.06
 Schneider (Jean), 83, r. de l'Université (7e)..... LITtré 91.22
 Schneider (Jean), 3, sq. de Verdun (10e)..... NORd 93.47
 Schneider (J.), 10, r. Raynouard (16e)..... JASmin 32.98
 Schneider (L.), archit., 26, r. Nungesser-et-Coli (16e)..... MOLlor 21.94
 Schneider (N.), nég. cordon., g. r. Tison (11e)..... ROquette 47.17
 Schneider (Mme), 4, r. Bernard-Pallais (8e)..... LITtré 34.05
 Schneider (Mme), 6, sq. de Gravisvandan (17e)..... ETOLE 36.03

MON MAURICE BEER POMP FUNÈRE

A. CAHEN GEORGES CAHEN & DENICHÈRE

LÉVI-RIVET FUNÈRE SEPUL

MARCEL SCHI

SOCIÉTÉ À RESPONSABILITÉ LIMITÉE CAPITAL 240.000 F

MARBRERIE D'ART ET FUNÈRE

LÉON SCHNERF POMPES FUNÈRE 11, rue Notre-Dame

HMIT 7, bd Edgar-Quinet PARIS (14e) DANTON 68.51

ES FUNÈRES, TRANSPORTS ET MARBRERIE 1, La Vierge, PARIS (Serr. de nuit) • TRINité 88.56 (4 lignes) - 88.60 (2 lignes)

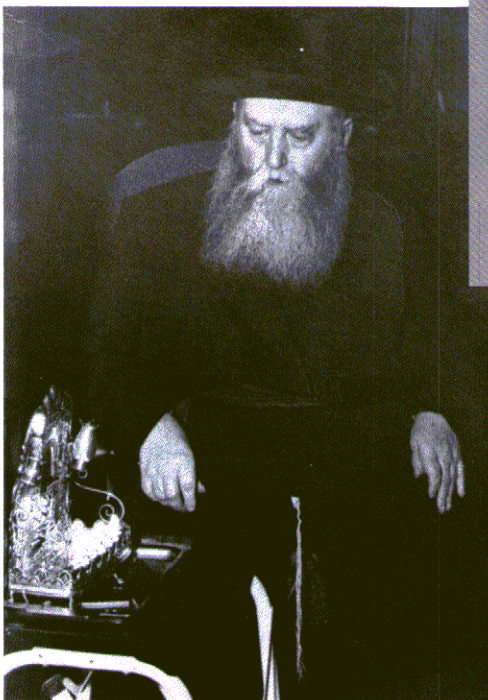
4. דך מתוך ספר הטלפונים של פריז שנת 1939 ובר שמו של מנדל שניאורסון, כתובתו ותארו: "מהנדס חשמל ומכונות". זו כתובתם האחרונה של מנדל ומוסיה בפריז. (ארכיון חברת הטלפונים של פריז)

5. הרבי יוסף יצחק שניאורסון
(ריי"צ), האדמו"ר השישי, חבוש
שטריימל (ספורדיק) לראשו.
(באדיבות YIVO)

6. נחמה דינה, אשתו של יוסף
יצחק ואמץ של חנה, מוסיח ושיינה.
(ברשות מרים יובל)

7. הרבי יוסף יצחק (ריי"צ) מדליק
נרות חנוכה. החנוכייה מסוג
החנוכיות המסורתיות. (ברשות מרים
יובל)

8. שמריהו גורארי, חתנו הבכור של הרב
יוסף יצחק שניאורסון. (ברשות מרים יובל)

9. חנה שניאורסון גורארי עם בנה שלום
דב בער (דובער) – בארי – גורארי.
(ברשות מרים יובל)

10. חנה גורארי לאחר שהוכתה על רקע
משפט הספרים. (אוסף המחברים)

11. רבי מנחם מנדל שניאורסון (רמ"ש),
האדמו"ר השביעי, חבוש מגבעת פדורה,
לאחר שנחמד דינה, אלמנתו של הריי"צ,
סירבה להעביר לו את השטריימל, העברה
המסמלת את האצלת הכהונה. (אוסף
המחברים)

12. רבי יוסף יצחק (ריי"צ) לאחר שהתיישב בניו יורק. מצדו הימני, חתנו
הבכור שמריהו גורארי, ומשמאלו חתנו הצעיר, מנדל שניאורסון.
(באדיבות פיני דונר)

13. משפחת הורנשטיין. שני מימין: משה הורנשטיין. לידו, משמאל, אשתו חיה מוסיה. עומד שני מימין בנו הצעיר, מנדל הורנשטיין. (ברשות מרים יובל)

15. אנדרטה בבית הקברות באוטווצק לבני משפחת הורנשטיין שנרצחו בשואה. (ברשות מרים יובל)

14. מנחם מנדל הורנשטיין כסטודנט באוניברסיטת ורשה. (אוסף המחברים)

16. הרבי "מחלק" דולר לאישה צעירה. מאחוריה גברים ונשים ממתנים ל"חלוקת הדולרים". (קורביס)

17. הרבי, לבוש בסירטוק וחגור בגארטל, עומד להניח כתר על "ספר תורה של משיח". (אוסף המחברים)

18. הרבי לפני צאתו ל"ציון" של חותנו, יוסף יצחק שניאורסון עם שקית הפ"נים (פדיון נפש) תחת זרועו. (אוסף המחברים)

19. חסידים בקרוואן שליד בית הקברות הישן מונגטיפיורי בקווינס, ניו יורק, כותבים פ"נים, לפני היכנסם ל"ציון". (אוסף המחברים)

20. ביתם של הרבי מנחם מנדל שניאורסון ומוסיה (חיה מושקא) ברחוב פרזידנט מס' 1304 בקראון הייטס, ברוקלין, ניו יורק. (אוסף המחברים)

21. המצבה על קברו של "הבחור התמים" אהרן יוסף הלברשטם בן ה-16, שנרצח בידי קנאי מוסלמי. יש לשים לב לכיתוב על גבי המצבה שבו מכונה הרבי "משיח ה'". (אוסף המחברים)

22. ה"ציונים" בתוך ה"אוהל" – מצבותיהם של הרבי יוסף יצחק, "האדמו"ר השישי", והרבי מנחם מנדל, "האדמו"ר השביעי". חלקת הקבר מכוסה כולה ב"פ"נים" – פתקי פרדיון נפש. (אוסף המחברים)

23. חסידים עומדים בתור להיכנס ל"אוהל" שעל "ציוניהם" של הרבי יוסף יצחק והרבי מנחם מנדל, בג' בתמוז תשס"ז (2007). (אוסף המחברים)

24. חג החנוכה שנת תשס"ח (2008) בבית המדרש ב־770 (איסטרן פארקוויי). על הדוכן ניצבת מנורת החנוכה הגדולה, בעלת הצורה הזוויתית המיוחדת שקבע הרבי, ומעליה נראה השלט "יחי אדוננו מורנו ורבינו מלך המשיח לעולם ועד". (אוסף המחברים)

25. אברהם'ל שם טוב, היום ראש
אגודת חסידי חב"ד (מימין), בהתייעצות
עם ראשי חב"ד, בבית הכנסת שליד
ה"אוהל". (אוסף המחברים)

26. שלט על תחנת אוטובוס בקראון
הייטס בניו יורק, המברך את הבאים
לכינוס השלוחים של שנת תשס"ז
(2007). (אוסף המחברים)

27. למעלה: לוח השיש שהוצב בכניסה לבית הכנסת של "770 איסטון פארקוויי", אחרי שהושחת. מה שנמחק הוא כנראה הסיומת "זצוקללה"ה נבג"מ" – זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא. נשמתו בגן עדן מקדם – המקובלת ביחס לאדמו"רים שהלכו לעולמם.

למטה: הקיר שממנו הורד לוח השיש שהושחת בידי המשיחיסטים, ובתוכו אבן הפינה לבניין החדש. (אוסף המחברים)

28. הכניסה לשיבת לובביץ' באיסטרן פארקוויי, ולצדה דגלי המשיח הצהובים וכרזה גדולה המכריזה "המשיח כאן" (כבר הגיע), בשנת 2009. (אוסף המחברים)

29. שלט בשדרת קינגסטון בקראון הייטס, בשנת 2009, ועליו ברכת "ברוך הבא משיח". (אוסף המחברים)

תגשים את תקוות העם היהודי למדינה משלו, עם כינונה של מדינת ישראל ב-1948 וניצחונה על עמי ערב שאיימו על קיומה. ואילו תקוותו המשיחית נתפסה עתה כתקווה לא מציאותית, וזאת בלשון המעטה.

כמתואר למעלה, רבי יוסף יצחק החולה והמותש הגיע לנו יורק כדי להקים בה מחדש את "חצרו", זו הפעם בברוקלין. אך הוא חש שעליו להסביר קודם כול לעצמו ואחר כך לחסידיו ולשאר מעריציו את המאורעות הנוראים והדרמטיים שהיהודים לא רק באירופה, אלא בעולם כולו, היו קורבן להם. מאורעות אלה העמידו את היהדות בפני שאלות דתיות וקיומיות שהוא לא היה יכול להתחמק מלהשיב עליהן. תשובתו, כפי שכבר הוסבר לעיל, היתה שהעם היהודי חווה עכשיו את חבלי העונות שקודמת לגאולה. כל מה שהתרחש ממלחמת העולם הראשונה והמהפכה הבולשוויקית ועד לעליית הנאצים לשלטון ומלחמת העולם השנייה – הכול ביטוי לחבלי המשיח שצריכים לעורר את העם היהודי לחזור לאלתר בתשובה, להכות על חטא, לשוב ולהיות יהודים שלמים, תמימים באמונתם. החזרה בתשובה היא שתחיש את בוא הגאולה. נראה כי חתנו מנדל נעשה שותף לאמונה זו.

את הרעיון שהאירועים ההיסטוריים מלמדים שהעם היהודי נכנס לתקופה המשיחית קיבל רבי יוסף יצחק מאביו, רבי שלום דובער שניאורסון. בשביל שלום דובער שניאורסון ההסבר לסחף המהיר של החיים היהודיים הדתיים מסורתיים במזרח אירופה לקראת סוף המאה ה-19,⁵⁷ לחילון ולאמנסיפציה הפוליטית והחברתית, להתבוללות של היהדות האירופית ולעניין ההולך וגובר של רבים בתנועות מהפכניות ובציונות יהודית חילונית היה, שכל אלה הם סימנים מובהקים שימות המשיח קרובים. המשיחיות על מאפייניה הפרדוקסליים היתה לדיו דרך להיחלץ מחוסר האונים שלו ושל מנהיגים אחרים של היהדות הדתית המסורתית למנוע את הסחף הזה. בואו של המשיח ישיב על כנו את העולם השלם היהודי, שבו הדת והאמונה מגדירים את הזהות היהודית האמתית. רבי שלום דובער לא האריך ימים די הצורך לראות בהתרחשות המשיחית, אך בסוף ימיו חווה את המהפכה הבולשוויקית שהביאה את ההתפוררות של החיים היהודיים המסורתיים ברוסיה לשיאם.

בנו, יוסף יצחק, הפך את האמונה שביאת המשיח קרובה למוקד חשיבתו הדתית ולאופן הבנת המציאות שחווה בימי חייו. מנקודת מבט זו המהפכה הבולשוויקית שאילצה אותו "לגלות" מברית המועצות ולכדה את חסידיו וגם יהודים אחרים במשטר כפירה אלים וקיצוני, לא היתה אלא סימן מובהק לחבלי

המשיח המקדימים את הגאולה. ובדומה לכך, עליית הנאצים ופרוץ מלחמת העולם השנייה והחותם הרצחני שזו הטביעה על משפחתו ועל צאן מרעיתו ועל העם היהודי כולו – רק הדגישו את אמונתו כי סבל וכאב כה קשים ומחרידים יכולים להיות מוסברים רק על ידי האמונה, שיש מאחורי הכול תוכנית אלוהית. כבר ב"ט בכסלו תרצ"ט (12 בדצמבר 1938), ביום השנה לשחרורו של האדמו"ר הזקן מהכלא הרוסי – "ראש השנה לחסידות" כפי שהוא מוגדר על ידי חסידי חב"ד, הבהיר רבי יוסף יצחק לחסידיו: "אנו צריכים לדבר כיום על אודות משיח.⁵⁸ עם פרוץ המלחמה, כאשר ורשה הופצצה על ידי היטלר, פירסם הרבי כרוזים ועלונים שבהם הכריז כי אף שהמלחמה מדאיגה, יש להתייחס לאירועים אלה כצרות המבשרות את בואו של המשיח. היהודים אינם חסרי אונים, כפי שהם חשבו, והיטלר יובס על ידי מעשים של חזרה בתשובה. הידיעות על "בשורות" נפוצו במהרה ברחבי העולם היהודי ואף ביישוב היהודי בארץ ישראל.⁵⁹

דבריו של הרבי יוסף יצחק על ימות המשיח לא נאמרו בחלל ריק. רודריק ברייתווייט (Rodric Braithwaite) וחוקרים אחרים של ברית המועצות "חסרת האל" משנות השלושים של המאה ה-20, מציינים שדווקא באותה עת בקרב האיכרים הרוסים והאוקראינים "הדבקת בדת התעצמה: יותר ממחצית מהאיכרים הסתכנו והזדהו כמאמינים במפקד האוכלוסין של ברית המועצות ב-1937... פשטו סיפורים על אחרית הימים, שלטון משיח השקר קרב ובא, נאמר בשמועות, ואחריו תבוא מלחמת גוג ומגוג ויום הדין האחרון, השלטון הסובייטי יקרוס, והקומוניסטים ייטבחו."⁶⁰ באווירה אפוקליפטית זו ביטא האדמו"ר רבי יוסף יצחק, בין שהיה מודע לאמונות של הכפריים הפרכוסלביים הנוצרים-אורתודוקסים ובין שלא, כמעט את אותה אמונה משיחית עצמה.

לאחר שנמלט מאירופה, שב רבי יוסף יצחק והעלה את החזון הזה באמריקה, אבל עכשיו, לאחר שנשט בפעם השנייה את חסידיו, כיצד יוכל להצדיק את עצמו בעיני כלל חסידיו ובייחוד בעיני עצמו?

גם אם איש לא שאל בגלוי מדוע לא נשאר עם חסידיו בפולין, אפשר לשער שהיו רבים שהירהרו בשאלה זו בינם לבין עצמם, ואין ספק שהיא הטרידה אותם. מאז צאתו מוורשה הוטרד בשאלה: מהו סוד שליחותו החדשה? הוא לא רצה לעזוב את פולין, אך עם זאת חש שהשליחות נכפית עליו. הנסיעה היתה קשה לו: "הימים האחרים שנסעתי מעבר לים לכאן ... עברו עלי ימים של משברים קשים בחיים... הנסיעה לכאן היתה בשלשלאות של ברזל ... הפחד לא היה מצד הגשמיות וגם לא מצד הרוחניות הפרטית, רק מצד כוללות העבודה שעומד [כך]!

לפני באמריקה.⁶¹ כשהגיע הרבי לארצות הברית היתה שליחותו ברורה לפניו. היא הסבירה לא רק את המציאות אלא גם את העבר, את גורלה של יהדות ברית המועצות, את גורלה של יהדות אירופה ואת גורלה העתידי של יהדות ארצות הברית. הכול חלק מהתוכנית האלוהית "להחריב את הגלות" ולגאול את עם ישראל – ביאת המשיח. באמריקה, טען הרבי, נשמתה של היהדות מושמדת באש הכפירה.⁶² מנקודת מבט זו ראה רבי יוסף יצחק את עצמו כיונה הנביא שבא לקרוא לעם היהודי לחזור בתשובה לפני בוא המשיח שיגיע לאלתר, ולא – יביא האל עליהם את החורבן.⁶³

כבר בערב פסח ת"ש, (אפריל 1940), כחמישה שבועות לאחר הגיעו לניו יורק, פירסם רבי יוסף יצחק מכתב גלוי "לקהל עדת ישראל באמריקה ובקנדה", ובו הסביר את המציאות הקשה של העם היהודי והתווה את מה שהוא ראה כדרך היחידה להינצל מהצרות ומהחורבן המאיים. בשעה זו, כתב, משול העם היהודי לאונייה ששטה על פני מים סוערים. "כל יהודי, לא רק יהודי אירופה, נמצא בסכנת טביעה. כל אחד חייב להציל את עצמו ואת ילדיו. כל הצרות הן מעשה אלוהים בגין התנהגותנו הרעה."⁶⁴ רק אם יהדות צפון אמריקה תשמור שבת וכשרות, הגברים יניחו תפילין, הנשים ייטהרו במקווה והילדים יקבלו חינוך דתי אמתי, רק אז יושם קץ למגפה [המלחמה] ותבוא הגאולה. מי שאינו עושה זאת הרי הוא בוגד בעמו, כאילו זרק פצצה על אוניית היהודים. לקרוא ליהדות אמריקה לחזור בתשובה, זו היתה בעיניו שליחותו וזו היתה הסיבה שהקב"ה מילט אותו מלהבות אירופה והביאו לאמריקה. באיגרת לאחד מחסידיו מספטמבר 1940 הוא עושה צעד נוסף ורואה את המלחמה כבשורה טובה – "הנה באים הימים המאושרים המאירים שאלהי אברהם מבקש למלא את הבטחתו הקדושה להחריב את הגלות, להוציא את היהודים ממנה... נקיים ויפים [מעוון] לארץ ישראל... אנו היהודים איננו צריכים להבהל מהמצב הנורא, אנו צריכים להבין את קולו הברור של השי"ת ולרעת שזהו קול מבשר של ביאת המשיח, אנו צריכים לזרוק את הלכלוך [החטאים] של הרגלים רעים ומנהגי העולם [הגויים]."⁶⁵

ב-20 באוקטובר 1940, שבעה חודשים לאחר שירד למזח 97, הוא ייסד את "מחנה ישראל" שנועד לקדם את שליחותו המשיחית. הארגון "ראה עצמו כאזור מבטחים דתי מוגן מהחורבן; 'גושן' מקראית (רק בארץ גושן אשר שם בני ישראל לא היה ברד. שמות ט, כו). אנשיו האמינו כי יוכלו למנוע את החורבן באמצעות פעילות דתית ולהחיש בכך את הגאולה."⁶⁶ עם זאת האמינו הרבי והחסידים שאלוהים שלח את היהודים לגלות "בפזורה כדי להכאיב להם ולהמיתם על קידוש

השם.⁶⁷ יתרה מזו: "אלוהים הביא להתפוררותה של הגולה במכוון, כדי ליצור בעם את הנכונות לקבל" את הגאולה.⁶⁸ ומכאן שמעבר לסבל שהסבו, "פצעי הנאצים, הם כמו פצעי הגלות שקדמו להם, בסופו של דבר הם חלק מהתוכנית האלוהית שתכליתה להשיב את העם אל אלוהיו.⁶⁹ חסידי חב"ד קראו דברים אלה בעיתון החב"ד *"די הקריאה והקדושה"*, פרסום שהחל לצאת לאור ב"ערב ראש השנה ה'תש"א; ערב יום הכפורים; ערב חג הסוכות ואיה"ש [ואם ירצה השם] ערב גאולת ישראל – אוקטובר 1941",⁷⁰ במטרה לקדם רעיונות משיחיים אלו.

חורבן וגאולה קשורים זה בזה באורח דיאלקטי; "חיים בעקבות המוות."⁷¹ רבי יוסף יצחק האמין שהפחד מפני המוות יגרום לשיבה המונית אל הדת, וכתוצאה מכך יביא לכפרה קולקטיבית ומכאן לגאולה. אלוהים הסדיר את ההיסטוריה כך שרגע זה יגיע, והיהודים ייאלצו להסתלק מן החטא.

יהודי אמריקה היו בדרגה הנמוכה ביותר של הגלות – מתבוללים ומחוללים כמעט לחלוטין, שומרי מצוות בדוחק שבדוחק.⁷² וכך הם מתוארים ב*"הקריאה והקדושה"*: "שבעים וחמישה אחוזים ... הם רפורמים או יהודים ממעמד העובדים החופשי, [או] אנשי עסקים בורים וכופרים, [או] צעירים ילידי אמריקה שהתמכרו בלב ובנפש לכייסכול ולגיבורי סרטים קולנועיים אבל נותרו נבערים כליל מדעת על אברהם אבינו. עשרים וחמישה אחוזים אינם רוצים לשמוע דבר וחצי דבר על תשובה מפני שפירושה שעליהם לחזור ולהתחיל להתפלל."⁷³ בכ"ט בסיוון תש"א (24 ביוני 1941) יצא רבי יוסף בהכרזה שבה "גינה את אלה שהתעלמו מקריאתו לתשובה. הוא השווה אותם לנדב ואביהוא, בניו של אהרן, שהביאו אש זרה למשכן (ויקרא י', א), ונשרפו בשל כך חיים. יהודים אמריקנים מיסמסו את האמונה המשיחית, לא חזרו בתשובה, ודינם נגזר ליפול קורבן לסבל בדמות אנטישמיות עמלקית."⁷⁴ הוא חזר על מסרים אלה בצורות שונות שוב ושוב, כשהוא אומר ליהודי אמריקה ולמנהיגיהם שאם יתקנו את דרכיהם יבוא המשיח, ואם בעקשנותם לא יעשו זאת, ימותו ב"יום של אש [אה ברענען טאג]."⁷⁵ מה שקרה באירופה עתיד לקרות גם באמריקה.⁷⁶

תעמולה משיחית זו לא הוסיפה פופולריות לרבי יוסף יצחק בעיני מרבית יהודי אמריקה ובוודאי לא בעיני מנהיגיהם. האיש שיהודי אמריקה, ובהם כאלה "שאינם אדוקים", השקיעו מאמצים כה רבים בהוצאתו לחופשי מוורשה הבוערת, גמל להם עתה בתעמולה משיחית בוטה, שהם עתידים להישרף אם לא יחזרו בתשובה, וכי עליהם מוטלת גם האחריות לשים קץ לסבלם של היהודים בעולם. לא היתה זו אמירה שכוונה לקנות ידידים ולהשפיע על הבריות באמריקה – או

בכל מקום אחר. בסופו של דבר היא עוררה יותר שאלות מאשר ענתה עליהן: מדוע הועלו באש במשרפות הנאציות יהודים שומרי תורה ומצוות כה רבים ובכללם רבים מחסידיו שלו? הכיצד זה ניצלו יהודי אמריקה "החוטאים"?

לימים, כאשר מנחם מנדל שניאורסון יפתח מחדש בתעמולה משיחית אסרטיבית, הוא יעצב מחדש את האמירות של קודמו כך שהשאלות הללו שוב לא יעלו. לדידו של רבי מנחם מנדל, הגאולה אינה מחייבת מוות וסבל כתנאי מוקדם להתרחשותה, לא עוד צירי לידה ומוות על קידוש השם. המשיחיות שלו לא הבטיחה כאב וקטסטרופה. זו היתה משיחיות של הבטחה. הוא הדגיש את היכולת של החוטא החוזר בו מדרכו הרעה לשנות את המאזן הקוסמי ולהביא את הגאולה – את המשיח שעקבותיו ("עקבתא דמשיח") יכולים להיראות כבר עכשיו.⁷⁷ כאשר למענה על השאלות שעוררה השואה, תגובתו "אימצה את העמדה שאי אפשר להשיג את פשר השואה בהווה", ועל "ההשגה הזאת להמתין לגאולה."⁷⁸ כשם שאי אפשר להבין את השואה, כך אי אפשר להבין מראש את ניגודה הקוטבי – הגאולה.⁷⁹

רבי מנחם מנדל סבר כי הראיה להגעתו הממשמשת ובאה של המשיח אינה "חבלי המשיח" המקדימים את הופעתו, אלא דווקא התחייה היהודית שפורצת מכל עבר, תחייה שהוא ושליחיו האמינו שהם חלק ממנה – אם לא מנהיגיה. וכך נפתרה גם בעיית ערירותו שהציקה לו בשנים הקודמות כפי שהעיקה גם על חסידיו, אשר ודאי תהו מדוע אין יורש לרבי שלהם. העתיד המשיחי יהיה מופלא. בחזון השמימי שלו היהודים שאינם שומרי תורה ומצוות אינם נידונים להישרף, אלא הם יחזרו בתשובה, ושליחיו שיהיו כילדיו ישוגרו לכל קצווי העולם, והם שידאגו לכך.

לרעיונות האלה יינתן ביטוי לאחר הפיכתו של מנחם מנדל לרבי של חב"ד-לובביץ', תפקיד שיהיה עליו לחדש ולעצב בעצמו. הוא יעשה זאת בכך שידגיש את הידע שלו במקורות חב"דיים, וינקוט אמצעים שיגבירו את הכריזמה של כהונתו – הפארכרענגען ו"היחידות" במחיצתו (פגישות אישיות ביחידות שבוטלו כמעט לחלוטין בשנותיו האחרונות) שהחלו בדרך כלל בעשר בלילה וגלשו אל שעות הבוקר המוקדמות, כך שאלה שבאו לראותו היו צריכים להלך ברחובות נטושים כאשר שאר העולם נם את שנתו, ולהכין את עצמם ולשמור על ערנותם לקראת הפגישה איתו.⁸⁰ וכמובן, הוא השתמש גם בכל אותם כלים שהיו חלק מדרכו ומנהגו של אדמו"ר: קבלת פדיונות, אמירת מאמרים ודא"ח (לרוב בשעות המאוחרות של הלילה), מתן ברכות וכדומה. קמעה קמעה הוא יהיה

מעורב כמעט בכל עניין בחייהם של חסידיו ובקורותיהם בעולם היהודי בכלל ובישראל בפרט, תוך שימוש בכל אמצעי הקומוניקציה המודרניים, אך בו זמנית הוא יבדיל את עצמו מן הבריות, ולא יצא מתחומי ממלכתו הקטנה בקראון הייטס שבברוקלין ניו יורק – בבחינת בידו האחת ירחיק ובשנייה יקרב.

ארצות הברית, שמהגרים כה רבים המציאו בה את עצמם מחדש, היתה אכן המקום הטוב ביותר לעשות זאת, ושנות החמישים ושנות השישים הראשונות של המאה ה-20 היו הזמן הטוב ביותר להתחיל בתהליך כזה. היו אלה שנים שגם אמריקה עצמה "התחילה מחדש" כמדינה מלאה בהבטחה.⁸¹ לאחר שתי התחלות קשות של מלחמות עולם, שפל כלכלי והלם תרבותי, לאחר תקופות של הגירה המונית ורצח המוני, יצאו ארצות הברית המערבית במחצית השנייה של המאה ה-20 לדרך חדשה. עתה רצו בני אדם לשכוח את העבר הסוער, לשוב הביתה, להביא את חייהם לנורמליות, לרכוש השכלה ולהשיג מקום עבודה טוב יותר, להקים משפחות ולהוליד ילדים (מה שהביא באמריקה ל"בייבי בום" הבתר-מלחמתי), ולהעניק להם את ההזדמנויות הכלכליות והחברתיות שהם עצמם לא זכו בהן מעולם. אווירה זו של שפע כלכלי גואה ועלייתה של מדינת הרווחה באירופה המערבית ובישראל וגם, חלקית לפחות, בארצות הברית, העניקו לבריות תחושה של ביטחון כלכלי. הנהגת שבוע עבודה בן חמישה ימים יצרה תוספת זמן פנוי לביילוי ולמשפחה, ויום נוסף שניתן להקדישו לעבודת אלוהים, מה שאיפשר גם לשומרי שבת להיות חלק מארצות הברית ומהעולם המערבי שהלך בעקבותיה. את הייאוש וחוסר הביטחון שאפיינו את העשורים הקודמים החליפו אופטימיות ותחושה של התחדשות.⁸² ההתחלה החדשה הזאת וזיקתה להתחדשות האישית של אזרחי אותן המדינות היו מכריעות מבחינתם של הרבי החדש הזה, של נאמניו ושל כל האנשים שהוא ושליחיו יצאו לשרתם ולנסות לעצבם מחדש.

בדומה למהגרים אחרים לפני כן ומאז ואילך, באמריקה התחיל מנחם מנדל שניאורסון את חייו מחדש. ואולם היהודים שבאו לאמריקה במהלך השואה ואחריה, היו צריכים להמציא את עצמם מחדש על רקע השואה, על רקע העובדה שאלה שנשארו מאחור היו קרוביהם וידידיהם שנרצחו. כיוון שכך, לידם של רבים מהניצולים האלה ההמצאה מחדש היתה קשורה בהכרח לשאיפה לכבד את אלה שנרצחו ולזכור אותם, למצוא משקל נגד לתחושות המעיקות של שרידות ובדידות בחיים החדשים, ולממש לפחות מקצת מיסודות החיים של אלה שחייהם

נגדעו. אצל יהודים דתיים אורתודוקסים התוצאה היתה לעתים האמונה שיש לקיים סוג חדש של חיים דתיים, שסופו לא יהיה שואה אלא דווקא צורה זו או אחרת של גאולה. אמונה כזו מילאה בוודאי תפקיד בחייו של מנחם מנדל, במיוחד משום שרעיון הגאולה היה נטוע כה עמוק במחשבה החב"דית.

בהפנימו את כל התחושות הללו למקשה אחת, הוא נעשה במובנים רבים אדם חדש – לא עוד האדם המופנם הביישן. עתה הוא היה מוחצן, שופע ביטחון עצמי ומנהיג, כוכבו דרך כאדמו"ר רבי מנחם מנדל שניאורסון שליט"א,* הרבי מלובביץ' השביעי בשושלת. הוא היה עתה "צינור" אל רבי יוסף יצחק המנוח, שכונה עתה בין החסידים "הרבי הקודם" ("דער פרידיקער רעבע") וניהל איתו "שיחות" תדירות בביקוריו ב"ציון".⁸³ הוא אימץ את השפה ואת המנגנונים, את המסורות ואת האמונות של חב"ד-לובביץ' ועיצב אותם מחדש, והגדיר מחדש מה יכול להיכלל בהם ומה המשמעות של להיות חסיד חב"ד-לובביץ' בעידן שלאחר המלחמה והשואה, במסגרת התרבות המערבית הפתוחה.

הוא הבין שבכך הוא מקשה על חסידים מבוגרים וקשישים. כפי שכתב ב־1962, "קשה לאדם במיטב שנותיו, או בגיל מתקדם יותר, לשנות בצורה קיצונית את כל השקפתו ולבחון מחדש את כל הגישה שבה הוכשר ואותה ספג, לאור התנאים השוררים בזמננו בארצות הברית."⁸⁴ הוא הכיר את מידת הקושי הכרוכה בדבר, מפני שזה בדיוק מה שהיה עליו לעשות בעצמו. אבל החסידים הצעירים שעוצבו על ידי אמריקה והחברה המודרנית של המחצית השנייה של המאה ה־20, היו לחיל הרגלים שלו ולמיטב שליחיו הנלהבים.

מנחם מנדל הבין שבתחילה יהיה עליו להתנהל לאטו, להציג את רעיונותיו במונחים של המשכיות, אף על פי שמטרתו היתה במידה רבה חדשה באורח רדיקלי, שלא לומר מהפכנית. הניסוח הזה של החדש בלי לחרוג לכאורה מן המסורות, הביאורים והמנהגים של חב"ד ביחס לקבוצות חסידיות אחרות שביקשו אף הן להמציא עצמן מחדש בעולם המערבי המודרני, היה לנושא המרכזי של מנהיגותו. ממהנדס מכניקה וחשמל בינוני למדי הוא הפך למהנדס חברתי ורוחני מזהיר, שהציג את המתכון שלו לגאולה לעם היהודי כולו. ובסופו של דבר בעיני חלק ניכר מחסידיו הוא הצטייר כמלך המשיח בכבודו ובעצמו.

כבר תיארו בקצרה את הדרך שבה הצליח מנחם מנדל שניאורסון לגבור על

* ראשי התיבות של המילים: שיחיה לאורך ימים טובים אמן. כך מקובל לומר ולכתוב בצמוד לשמו של כל רב גדול בתורה.

מתחרהו רבי שמריהו גורארי, אבל הניצחון הזה לא הושג במלואו בבת אחת, אלא עבר זמן מה עד שהושלם. ביסוסו המלא של מעמדו ארך עוד יותר, והצריך את מציאת הצירוף הנכון של המשכיות מחד גיסא וחדשנות מאידך גיסא. מאמר החסידות הראשון שלו, "באתי לגני", היה דוגמה טובה לצירוף זה. כפי שכבר ראינו, הוא אימץ את הכותרת ואת הנושאים של הדרשה האחרונה של הרבי הקודם, והחדיר בהם רעיונות ומשמעות חדשים.⁸⁵ במרוצת השנים הקדיש מנחם מנדל חלק ניכר מזמנו לפירוש הדרשה האחרונה של קודמו, בניסיון להראות עד כמה העמיק לחדור לתוכה. הוא הסביר שבעבר המיתולוגי היו שבעה דורות של חטא: של אדם, של קין, של אנוש, דור המבול, דור מגדל בבל, אנשי סדום ולבסוף המצרים בתקופתו של אברהם אבינו. כל אחד מאלה הביא להסתלקותה ההדרגתית של השכינה מעולמו של המין האנושי לרקיע השביעי. חטאו של כל אחד מהדורות האלה, טען רבי יוסף יצחק בשעתו, היה אמור להתבטל בפעולותיו של אחד משבעת הדורות של האבות הצדיקים ובניהם – אברהם, יצחק, יעקב, לוי, קהת, עמרם ומשה – שהשיבו בהדרגה, בשלבים, את השכינה למקומה בעולם הזה. היה בכוחם לעשות זאת בשל רצונה של השכינה לשוב ולשכון בעולם התחתון, או בלשונו של מייסד שושלת חסידות חב"ד, שניאור זלמן מלאדי, "להיות לו דיר'ה] בתחתונים."⁸⁶ וירידה זו של השכינה ל"תחתונים" חייבת לכלול גם את חצי הכדור המערבי, בטרמינולוגיה החב"דית – "חצי כדור תחתון" – דהיינו גלות אמריקה, שממנה נעדרה החסידות עד כה לחלוטין.⁸⁷ והיות ש"יש קבלה שלפני ביאת המשיח תתגלה תורת החסידות", ראתה עצמה חב"ד כביטוי המהותי והאמתי שלה, "בחצי כדור התחתון".⁸⁸

עם זאת יש לציין שהשקפתו זו של רבי שניאור זלמן לא היתה משיחית במיוחד. הוא הדגיש שאלוהים מבקש להיות נוכח בקביעות עלי אדמות, ולא דווקא לאחר התגלותו של המשיח.⁸⁹ המין האנושי נתבע להכשיר את התנאים לכך שאלוהים ישכון בתוכו. זו היתה המשימה שחסידי חב"ד קיבלו על עצמם, וזאת היתה המשמעות של "ויפוצו מעיינותיך חוצה" – העבודה המקדימה ההכרחית, שעליה אמר "המשיח" לבעל שם טוב כי תוביל להתעלות רוחנית ולביאתו.⁹⁰

רבי יוסף יצחק טען שחטאיהם המתמשכים של בני האדם גורמים לכך שהדבר ייראה בלתי אפשרי. כלום יכולה השכינה להיות יותר מרוחקת מהאנושות מכפי שהיתה במחצית הראשונה של המאה ה-20, ובייחוד בזמן השואה? וכלום יכול אלוהים להימצא במקום מן המקומות בעולם שלאחר מכן, עולם שלדעת רבי יוסף יצחק היה שקוע כולו בחטא? זו הרי הסיבה לנחיצותה של החזרה בתשובה, כאן במקום הזה, באמריקה, מקום שהיה הנמוך ביותר, במובן הרוחני, עלי אדמות,

"חוצה שאין חוצה ממנו", כדי להשיב את השכינה.⁹¹ כאשר יתאפשר לשכינה לשכון בקרב עמה, הגאולה תהיה בהישג יד.

וכשם שלפני גאולת מצרים הורדה השכינה בשלבים מדורו של אברהם ועד דורו של משה, שהוא הדור השביעי, כן דורו שלו שהוא הדור השביעי של שושלת צדיקי חב"ד מימיו של רבי שניאור זלמן, הוא שיסיים את הורדת השכינה "להיות לה דירה בתחתונים". זהו גורלו ותפקידו של הדור השביעי, שלו כאדמו"ר השביעי ושל דורו, משום "שכל השביעין חביבין".⁹²

וכך הסביר לחסידיו במאמרו הראשון: "עיקר המעלה הוא זה שהוא שביעי ומפני זה שהוא שביעי מצד זה הוא חביבותו. היינו שחביבותו אינו מצד ענין התלוי בבחירתו, רצונו ועבודתו, כ"א בזה שהוא שביעי, שזה בא מצד התולדה. ובכ"ז הנה כל השביעין חביבין... כל מעלת השביעי הוא שהוא שביעי לראשון ... דכל השביעין חביבין דעם היות שזה שאנחנו בדור השביעי הוא לא עפ"י בחירתנו ולא ע"י עבודתנו ובכמה עניינים אפשר שלא כפי רצוננו מ"מ הנה כל השביעין חביבין שנמצאים אנחנו בעיקבתא דמשיחא, בסיומא דעקבתא והעבודה לגמור המשכת השכינה, ולא רק שכינה כ"א עיקר שכינה, ובתחתונים דוקא".⁹³ הוא ודורו נושאים ביעוד ובאחריות להשלים את המשימה של קודמיהם ולהוריד סוף סוף את השכינה לעולם התחתון, והם יכולים לעשות זאת כי "כל מעלת השביעי הוא שהוא שביעי לראשון להשלים עבודת ושליחות הראשון. וזהו החביבות דהשביעי שהוא הממשיך השכינה".⁹⁴

מי שקיבלו את מנחם מגדל כאדמו"ר השביעי לא יכלו לטעות במשמעותם של הדברים. לא היו אלה מעשיו ומחדליו הקודמים, או רצונו להיות מנהיגם, אלא עצם העובדה שהוא השביעי וחסידיו הם הדור השביעי, היא שזיכתה אותו ואותם ביעוד של סיום השליחות שלקחו על עצמם אדמו"רי חב"ד מהראשון שבהם, רבי שניאור זלמן, "להמשיך את השכינה" כאן למטה ובכך לעשות לקב"ה "דירה בתחתונים" – להביא את התיקון הסופי – להביא לביאת המשיח. בהחילו את הרעיון הזה על עצמו ועל בני דורו, כאילו הוא "משה" של הדור, ודורו – הדור השביעי הוא דור הגאולה. הוא אמר לחסידיו כי מעתה הם מצויים בשליחות לבנות מחדש את עצמם ואת העולם.* בכך ניתנו להם כיוון ותכלית קיום.

* אכן, בשנת תרפ"ו לקראת יום ההילולא של אביו הרש"ב (ב' בניסן), השמיע הריי"צ דרשה על "כל השביעין חביבין", וציין בה שאביו היה הרבי השביעי לאחר הבעל שם טוב, האיש שהמשיח הורה לו "ויפוצו מעינותיך" כתנאי לבואו. אין ספק שמנחם מגדל ידע על השיחה ההיא. אך הוא העדיף שביעייה אחרת, שראשיתה לא בבעל שם טוב, אלא בשניאור זלמן.

הדור השביעי הזה אמור להשיג מטרה זו על ידי שיביא את כל שאר בני הדור לתיקון דרכיהם, ולאחר מכן יוליכו הם, חסידי חב"ד, את כל היהודים אל הארץ המובטחת האמתית של העידן המשיחי, ואילו משיחי השקר של המטריאליזם, הקומוניזם והציונות ייעלמו. הוא ודורו לא יכלו להימלט מאחריותם הדתית-משיחית, בין שרצו בכך ובין שלא. כפי שניסח זאת אחד מנאמניו: "הצהרת השליחות היתה ברורה: להביא את המשיח."⁹⁵

לא היתה זו אמירה חדשה לחלוטין. היה אפשר למצוא בכל רכיב שלה עקבות דרשה או רעיון של קודמיו, והוא היטיב להכיר את כל החומר הזה לפחות כפי שהיטיב להכיר את הנוסחאות של התכנון ההנדסי המכני, אם לא למעלה מכך. אבל מה שעשה מנחם מנדל ברעיונות האלה היה יישומם לסיטואציה ההיסטורית ולהקשר החברתי שבהם מצא את עצמו. הוא יצא להנדס מהפכה באמצעות השפה והרעיונות הכלולים במסורת הקבלה היהודית ובחסידות חב"ד. הוא יעשה זאת בעזרת הצעירים, אבל יתנסח במונחים שיאפשרו אפילו לזקני העדה השמרנים ביותר לקבל את החידוש.

אי אפשר להבין דברים אלה בלי לתת את הדעת על העובדה שהאיש שהשמיע אותם ראה כיצד הנסיבות ההיסטוריות שמחוץ לשליטתו משנות את כל חייו. לאורך שנים הוא נמלט מהזירה הציבורית, מהשתקעות פעילה במורשתו החסידית ובחיים ב"חצר" הרבי וחתר להשכלה חילונית, לתואר אקדמי בהנדסה ולקיום בעולם מודרני פתוח בפריז. הוא נחלץ מפוגרומים, מהקומוניסטים, משליחויות רבות של חותנו, וזה עתה מהנאצים. ועם זאת, כאשר עיין עתה בפרשת חייו, האם לא היה יכול להגיע למסקנה ששוב לא יוכל להימלט מייעודו? אי אפשר שלא עמד על כך שבסופו של דבר הוא היה כאן ב"לובביץ'", וכל תוכניותיו האחרות נידונו להידחק הצידה, לא משום שהוא רצה לוותר עליהן (כל אימת שהזדמן לו מבקר שהיה מסוגל או נכון לשוחח על טכנולוגיה או הנדסה או מתמטיקה ומדעים, הוא שש לפתוח בשיחה כזאת),* ולא מפני שהוא חש כי הוא מתאים

* למשל, בראשית שנות השישים הוא נפגש עם זוג צעיר לקראת נישואיו הקרבים, וכאשר התברר לו שהחתן עובד בחברת יבמ הוא האריך את הביקור והקריש כמעט את כל הזמן להתעניינות בדעתו של האיש הצעיר על היתרונות של פורטרן ושפות מחשב אחרות. הוא עשה זאת אף על פי שתור הממתינים מחוץ ללשכתו הלך והתארך, ועוזריו הפצידו בו לסיים את הפגישה. מתיו שיין, בריאיון עם שמואל היילמן, 28 במרס 2008. מתיו שיין היה הצעיר שניהל את השיחה האמורה עם הרבי.

במיוחד להיות הרבי (הגם שהוא יתגבר במהרה על הפקפוקים בעניין זה), אלא מפני שהוא האמין כי אלוהים ניווט אותו אל החיים החדשים האלה.

בתחילה יכלו לקבל את הבשורה הזאת רק אותם חסידי חב"ד שהיו קשובים לרעיונות המשיחיים של הרבי השישי, ונאבקו עם השאלה איך להמשיך עכשיו לנוכח מותו. אך למען האמת, כאשר חלק מהמנהיגים היהודים החרדים הלא חסידים האחרים קראו או שמעו את הדברים הללו, תגובתם היתה פחות מנלהבת, בלשון המעטה. סופר על אחד הרבנים שעמדו בראש ישיבת "תורה ודעת", ממוסדות העילית החרדיים הלא חסידיים בניו יורק (שבה למד בארי גורארי, נכדו היחיד של יוסף יצחק) כי אמר (ביידיש) על האיש שהשמיע את הבשורה המשיחית הזו: "הוא נביא או מתחזה; ואינני סבור שהוא נביא."⁶ אין ספק, רעיונותיו של האדמו"ר החדש היו טעונים ניסוח מתאים יותר לאוזניים שלא היו רגילות בהם, והיה עליו לגלות דרכים להפיצם לשאר היהודים ולעולם החיצוני. לכך יידרשו זמן, מערכה מאורגנת ומנהיג שלמד איך לזרז את העולם המודרני. על כל פנים, שנות החמישים הראשונות של המאה ה-20 לא היו הזמן הנאות. אבל שנים אלה של המצאה-מחדש – שנות החמישים המאוחרות ושנות השישים – היו זמן אידיאלי להתחלה.

התהליכים החברתיים והכלכליים ומאורעות שישנו את המציאות החברתית יגרמו לכך שהבשורה הזאת תזכה לקהל מאזינים קשוב יותר בעולם שמעבר לחב"ד-לובביץ'. כמצוין לעיל, בארצות הברית, במערב אירופה ואפילו בישראל החלה תקופה מתמשכת של צמיחה כלכלית, תמורה חברתית ותסיסה תרבותית, עם תמורות מבניות המונעות במיוחד על ידי התפתחות טכנולוגית מהירה ביותר.^{*} כל אלה איפשרו ליהודים רבים להיטמע בחברה הסובבת אותם בהיקף שכמעט לא היה כמותו בהיסטוריה היהודית.

וההזדמנויות נמצאו בשפע, ורבים קפצו עליהן, אך אף אחד לא עשה זאת יותר מאשר הדור החדש, הצעירים שנולדו לתוך המציאות החדשה ומספרם גדל והלך לאחר מלחמת העולם השנייה, הן באמריקה, הן באירופה והן בישראל הצעירה. הם היו לחלק מחברה חדשה ומתרבות חדשה, וחשו אליהן זיקה כמעט מולדת. אבל בשל השגשוג הכלכלי, ההתפתחויות הטכנולוגיות ומדיניות הרווחה שפתחו את ההשכלה הגבוהה לדור החדש, היה ביכולתם להאריך את תקופת

* היהודים מאחורי מסך הברזל נותרו מבודדים וייעשו חלק מהסיפור הזה רק ברבע האחרון של המאה העשרים.

הסוציאליזציה שלהם, ולנצל את הזמן ללימודים גבוהים ולתרבות פנאי, שהיו פתוחים בעבר הקרוב רק לבני המעמדות הגבוהים. כך היה באפשרותם לזכות את קבלת האחריות והמחויבות לעבודה ולמשפחה, להאריך את השלב בחיים שהפסיכואנליטיקן אריק אריקסון קרא לו "מורטוריום".⁹⁷ צעירים אלה יהיו קהל היעד של הרבי החדש ושליחיו. הם השתחררו משליטת הוריהם, אך עדיין לא קיבלו עליהם את עול העבודה והמשפחה, ויכלו לבחור את אורח חייהם ואת הערכים שיאמינו בהם, ולתהות על "השאלות הגדולות הקיומיות" שעליהן נסב, אחר ככלות הכול, העניין הגדול של הגאולה ושל עתיד עם ישראל.

ואולם שאלת הגאולה והחזרה בתשובה היו טעונות במשמעות דתית עמוקה, ואילו בארצות הברית של שנות החמישים שמהן יצאה קריאתו של הרבי, היחס לדת היה שטחי ורדוד. העבר הקרוב עמד בסימן של טרגדיה נוראה ועקירה קשה לא פחות. היו רבים שרצו לשכוח את העבר הזה ואת השאלות התיאולוגיות שעורר, ולפנות לסוג של דת אזרחית מבוטלת ובלתי מוגדרת שמיעטה לעסוק באלוהים, מעבר לכך שהוא מתיר לבני אדם לנהל את חייהם בשלום ובנוחות.⁹⁸ אמנם ב־1954 נוספו המילים "תחת אלוהים" לשבועת האמונים של אזרחי ארצות הברית כביטוי של אמונה דתית המצביע על אופייה "הדתי" של האומה האמריקנית, וב־1956 אומץ הנוסח "באלוהים מבטחנו [in God we trust]", כמוטו הלאומי הרשמי,⁹⁹ אבל האלוהים הזה היה חסר תווים ברורים ובלתי תובעני, והתאים לבני העת ההיא; הם רצו "מורטוריום" מדאגות ואלוהים "נעים ושקט" במרומים. עבור יהודים חרדים, והחסידיים בתוכם, שאלוהיהם היה תובעני וייחודי לאין שיעור – זה היה הזמן להוריד פרופיל ולהסוות את ייחודם.

רבים מהיהודים האורתודוקסים בארצות הברית היו ניצולי שואה או קרובים ישירים של ניצולים.¹⁰⁰ הם מיהרו לבנות בתי ספר יהודיים ייחודיים וכן ישיבות, בתי כנסת, "חצרות" חסידיות – למען האמת קהילות שלמות, אבל נותרו בעיקרו של דבר בלתי נראים בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם השנייה. רובם הדגישו את העובדה שדרכם צלחה באמריקה, שהם שרדו תודות לכך שהשתלבו בתרבותה או לפחות הסתגלו אליה. רבים ביקשו להיות שותפים לחלום האמריקני, להפוך לבעלי מקצועות חופשיים, לעבור לפרוורים יוקרתיים ולשלוח את ילדיהם לאוניברסיטאות. ואולם יהודים חרדים, חסידים יותר מ"מתנגדים", התקשו להסתיר את זהותם ואת אורח חייהם. עוד בעת המלחמה, אבל בעיקר לאחריה, החלה היהדות הזאת, האדוקה יותר לא רק בשמירת המצוות אלא גם בהקפדה על המאפיינים הבולטים של זהותה, לחדש את מוסדותיה ואת אופי הפרהסיה

של מקומות מגוריה. החרדים טענו שמאמצי ההשתלבות מסוכנים וסופם להוליד להתבוללות ולדעיכה. הם גינו בחריפות את מי שנקראו אורתודוקסים-מודרניים, ככאלה שאין להבדיל בינם לבין שאר היהדות האמריקנית. זו נראתה בעיניהם כמאבדת את זהותה היהודית ונעלמת בתוך כור ההיתוך האמריקני. אם האורתודוקסים המודרניים טענו שאפשר לשמור אמונים לדת ולקיים מצוות, ובה בעת להיות חלק אינטגרלי של אמריקה, טענו החרדים (לעת ההיא מיעוט קטן) שאין מנוס מבחירה בין הדרך של יהדות אדוקה ומסתגרת לדרך של התבוללות ואובדן הזהות היהודית. יהודים אלה רגלו באורתודוקסיה המתנגדת בתוקף לתרבות החיים ולערכים המודרניים, הגאה בעמידה מחוץ לתרבות, לנורמות ולערכים המערביים, וחיה בנפרד מהם.¹⁰¹ חסידי חב"ד היו נטועים עמוק, היסטורית, תרבותית וחברתית בתוך הקבוצה האחרונה, בדומה לכל החסידים שכנו את חייהם החדשים בעולם החדש. מנחם מנדל שניאורסון אימץ גם הוא את ההשקפה של עמידה מחוץ למגמות ההתבוללות והטמעת הערכים והנורמות של החברה המערבית.

אבל חסידי חב"ד, בשונה מחסידים אחרים, בחיפשיהם אחר דרך להיבדל עם יהודים מתבוללים, יאמצו במרוצת הזמן רבים מהרכיבים הפתוחים והאינטגרטיביים של האורתודוקסיה המודרנית המסתגלת. בעשותם כך הם יפעלו בעצם כסוכנים זרים וחתרניים, כמי שנראים פתוחים למודרניות אבל רק כדי לשנות אותה, "לרדת" לרמת הנפש היהודית האבודה כדי "לגאול" אותה, להביאה למודעות לשורש היהודי של נשמתה, ולגרום לה לחרטה ולחזרה בתשובה.

זה היה הרקע החברתי להכרזתו של מנחם מנדל שניאורסון בפארברענגען של י"ב בתמוז תשי"ח (30 ביוני 1958), חג הגאולה שבו מציינים חסידי לובביץ' את שחרורו של רבי יוסף יצחק מהכלא ברוסיה (תאריך שהיה גם יום הולדתו) על "מבצע" חדש – "ופרצת", מבצע שיפרוץ את "הגבולות" של החברה היהודית הדתית-אורתודוקסית ויביא את שליחותה של חסידות חב"ד לעולם היהודי כולו. הרבי השביעי של "הדור השביעי" חש עתה בטוח במעמדו כרבי, אדמו"ר חב"ד-לובביץ', כדי לפרוץ באורח דרמטי את דרכו שלו; והוא עשה זאת כאשר הכריז על דרך חדשה: על מבצע "ופרצת".¹⁰² הוא התחיל בפרשנות של פסוק י בפרק כג בספר במדבר, מפרשת בלק שאמורה להיקרא בשבת הקרובה (פרשת

בלק): "מי מנה עפר יעקב". על פי תרגום אונקלוס ופירוש רש"י מתייחס פסוק זה לצאצאים הצעירים, הילדים של בית יעקב (בני ישראל), שהם רבים כעפר הארץ.¹⁰³ בהמשך דבריו החל הרבי לדון בשאלה עד כמה חשוב למקד את תשומת הלב בצעירים, בעתידה של היהדות. הצעירים, הסביר, הם מקור לדאגה, והם המושא של מבצע "ופרצת". להלן ציטט את פסוק יג בפרק כח בבראשית, שבו הקב"ה, "אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק", מבטיח ליעקב בחלום הלילה בהליכתו מארץ כנען לפדן ארם: "והיה זרעך כעפר הארץ ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה", לאמור, יהודים נועדו לפרוץ לארבע כנפות הארץ, וחסידי חב"ד ילכו בעקבותיהם כדי להחזירם ליהדות ובכך להחיש את הגאולה המתעכבת, שהגעתה, הם יסבירו, נתונה בידיהם.

במרוצת השנים הרבה הרבי להתייחס לסיפור הזה, מפני שהוא ראה בו היגד שהיה רלוונטי לתביעתו שהחסידים הצעירים יצאו מבית הוריהם ומקהילתם, "מולדתם", כדי להפיץ את בשורת היהדות (כפי שחב"ד מבינה אותה) לעולם היהודי כולו בכל אתר ואתר. הוא חזר פעמים רבות באוזני חסידיו על הדרשה הזאת: "'ויעקב יצא מבאר שבע...'. כפי שאנו מבינים זאת בתורת החסידות, יעקב עוזב את ביתו בבאר שבע בארץ הקודש והולך למקום זר, אבל דווקא שם, בגלות, מעמיד יעקב בית נאמן עם 12 שבטים נאמנים לאלהים ו... חוזר לביתו בשלום עם כל ילדיו כולם בשלמות כ"לדי ישראל'. (תרגום מיידיש)¹⁰⁴ הדברים שקופים לגמרי: הם, שלוחי הרבי, יצאו ל"גלות" (ההיפרדות מהרבי ומקהילת חב"ד היא גלות לדירם של הצעירים הללו), לאותו מקום שבו יעשו חיל בהקמתו של "בית נאמן", ויחזרו בשלום עם כל צאצאיהם, וכולם בנים נאמנים למסורת אבותיהם. בכך ביקש הרבי להפיג את החרדות המשותפות לכל הקהילה החרדית, שיציאה מתחומי ה"גטו" החרדי יש בה כדי לסכן את הילדים שינטשו את הדת. ואפשר שגם ביקש להבטיחם שבאחרית הימים יוליכו הם את "השבטים" יראי השמים שהם יצרו "בחזרה הביתה" אל היהדות האמתית, בעקבות המשיח. ועוד דברים שאפשר ללמוד מסיפורו של יעקב: "דווקא אחרי ש'יצא מבאר שבע' הוא התברך בברכת 'ופרצת'... כלומר נחלה בלי מצרים שעל ידי כך יתקיים בו (הסיפא של אותו פסוק) 'ונברכו בך כל משפחות האדמה ובזרעך'. (תרגום מיידיש)¹⁰⁵

לחסידיו הצעירים לא היה שום ספק בכך שהם יוצאים הרחק מביתם, ולא במובן הגיאוגרפי בלבד אלא גם במובן הרוחני. זו לדירם גלות אמתית. הוא הוסיף עוד פירוש, מיסטי יותר, על המושג "עפר הארץ". כאשר צאצאיו של יעקב יורדים לרמה של עפר – כאשר הכול רומסים אותם, כאשר הם מידרדרים

לעומקו של השפל ("תחתון שאין תחתון ממנו") – משם יפרוץ מלך המשיח מחביונו.¹⁰⁶ העובדה שהמילה העברית "פרצת" היא בגימטריה 770, כמו כתובת בית המדרש ומרכז החסידות שממנה יצאה קריאת "ופרצת", היתה סימן לקשר שבין השליחות החב"דית הזאת וברכתו של אלוהים.*

מנחם מנדל חשב על הרעיון כבר בשנת 1950, כאשר ציין במכתב את הצורך לפרוץ ו"לכבוש את החוצה", מפני שהימנעות מכך מעכבת את הגאולה.¹⁰⁷ אבל עכשיו הוא היה הרבי, הוא יכול לגרום לדברים שיתרחשו, לשגר את השלוחים לדרכם.

ביום שהיה אמור להיות יום הולדתו השבעים ושמונה של קודמו, ב"ב בתמוז תשי"ח (30 ביוני 1958), שבע שנים ומשהו לאחר שנעשה לרבי, הדגיש מנחם מנדל את רעיון "ופרצת" שלו ואת הקשרו: בימים עברו, הסביר, היה בכל יישוב אדם שתפקידו היה להדליק את פנסי הרחוב באש שנשא בקצה מקלו הארוך. בפירת הרחוב המתניו הפנסים שידליקום. אבל לפעמים לא היה קל להגיע לפנסים... היו פנסים במקומות נידחים, ובכל זאת מישהו היה צריך להדליקם כדי שימלאו את תפקידם ויאירו לאחרים את הדרך. גם היום צריך מישהו, הוא או היא, לוותר על נוחותו ולהגיע לכל מקום ואתר, גם למקומות שכוחי האל ביותר, כדי להדליק בהם את הפנסים.¹⁰⁸ תכלית הדברים היתה שהשלוחים יתעלו ויפרצו את "כל המחסומים והגבולות" כדי להדליק אפילו את "כל אותן מנורות נידחות" שאחרים התעלמו מהן, ולהפיץ בכך את דבר היהדות ואת דבר החסידות שהיו, מנקודת ראותו, היינו הך.¹⁰⁹ על חסידי להגיע אל אותם יהודים שלא היה להם מושג על יהדותם, אל הכמעט מתבוללים, אל הצעירים, אל הסטודנטים באוניברסיטאות, וכן לאלה שחשו תחושת אשמה דתית, אלה שהירהרו שנית על ערכה הרדוד של החילוניות והחברה המערבית, ולהפיח בהם התלהבות דתית.

והאנשים שנועדו לעשות זאת היו ה"תמימים" הצעירים שעדיין לא עיצבו את עתידם, שהיו עדיין בתקופת ה"מורטוריום" שלהם.

במובן מסוים הניצנים התיאולוגיים, המיסטיים והפילוסופיים של הרעיון הזה נמצאים כבר בדרשה הראשונה של הרבי, "באתי לגני". באותה דרשה הוא דיבר על "דירה בתחתונים" – התשוקה, כמעט הכיסופים לכך שהקב"ה ירד

* המספר והבניין 770 (Eastern Parkway) קיבלו כבר לפני כן אופי מקודש, וחסידי רבי התייחסו אליהם כאל "בית רבנו שבבבל" (במקור: המרכז הדתי והרוחני של היהדות בכל. בהשאלה: המרכז הדתי והרוחני של היהדות בגולה) כלומר המרכז הדתי רוחני של העם היהודי בגולה עד לבואו של המשיח.

לשכון בקרב אלה הרחוקים ממנו ביותר. היתה זו תמורה מפליגה במשמעותו של הרעיון "דירה בתחתונים" כפי שהובן בחשיבה המוקדמת של חב"ד. לפניו הובנו הדברים כשאיפה אלוהית שאדם יתגבר על גשמיותו, על טבעו החייתי ועל הווייתו החומרית, ויציור בכך מרחב פנוי לחדירה של הנוכחות האלוהית לתוכו, לתוך צורתו זו הנחותה, כדי לרוממו לדרגה גבוהה יותר של קיום. אבל הרבי החדש הפך את הרעיון הזה על פיו. עכשיו היה זה אלוהים שרצה לרדת למקומו של האדם, להפוך את המציאות הארצית למקום משכנו.¹¹⁰ הוא "לא רצה" להיות "שם", מחוץ לעולם הזה; הוא "רצה" לשוב לכאן, לכל אתר ואתר, בעולם הארצי, אפילו לאותם מקומות שאיש לא העלה על הדעת כי הוא יכול להימצא בהם, היכן שהשלוחים ימצאו את היהודים המצויים בדרגה הנמוכה ביותר של מודעות יהודית ומעורבות יהודית, ויבנו את ביתם במקומות שחסידיים אחרים לא פקדו אותם מעולם. יהא עליהם לעמול קשה, לאורך זמן, כדי "להעלות" את אלה שבקרבם יימצאו, להביא אותם לשמור מצוות, לאפשר לאלוהים לשוב ולשכון בתוכם ובכך לטהר ולזקק את העולם הזה, הארצי, ולהביא את הגאולה.

הרבי השביעי של חב"ד-לובביץ' לא היה מנותק לחלוטין מהסובב אותו, ולא רק לרעיונות חסידיים-מיסטיים היתה השפעה עליו. ב-1 במרס 1961 הוא שמע, עם אמריקנים כה רבים, על יוזמתו של הנשיא החדש והצעיר ג'ון פ' קנדי להקים "חיל שלום" של מתנדבים שיתפרשו על פני כדור הארץ ויעסקו במשימות הומניטריות. נראה שהוא התרשם מאוד מהיוזמה הזאת.¹¹¹ בנאום שבו בישר על כך הזהיר הנשיא קנדי את "שלוחיו", את "המאגר הזה של גברים ונשים מאומנים", שהיו "מחויבים לרעיונות שהניעו את 'חיל השלום' שלו" כי:

החיים ב"חיל השלום" לא יהיו קלים. לא יהיו משכורות, והתקציבים יהיו ברמה שיספיקו רק כדי לענות על צרכים בסיסיים ולשמור על בריאותם של "חיילי השלום". הגברים והנשים אמורים לחיות לצד בני הארץ שאליה יישלחו – לעשות את אותה עבודה, לאכול את אותו מזון ולדבר באותה שפה. אבל אף שהחיים לא יהיו קלים, הם יהיו עשירים ומספקים.

כבר למחרת, ב-2 במרס, בחג הפורים, י"ד באדר תשכ"א, שב הרבי והתייחס – כהד ברור לנאום זה של הנשיא – למבצע "ופרצת" שלו. "אל תשכנעו את עצמכם", הוא אמר להם, "שתוכלו להתענג ללא מאמץ על כל טוב הארץ ולהישאר כאן בקומץ הרחובות האלה ... [במקום שיש לכם] חלב טרי מדי יום ביומו ואתם יכולים

להתקלח פעמיים ביום ואין שום מחסור ב'חלב ישראל' [חלב שנחלב בנוכחותו של יהודי שומר תורה] ובלחם כשר ואתם יכולים לעבוד את אלוהים ולהישאר על מקומכם. הקשיבו! יש 'ארץ שממה' שעד כה היא בלתי מפותחת מבחינה רוחנית. יש יהודים שאפילו אינם יודעים כי משהו חסר להם. אתם זכיתם בחסד לגדול על תורה ומצוות. "אחר כך הוא דחק בהם לצאת ממקום השפע החומרי והרוחני שבו הם נמצאים, ולחיות באותם מקומות נידחים "ליום, לשבוע, לחודש, לשנה, לעשר שנים. לא יהיו לכם בגדים נאים ומעון נוח, גם היהודים במקומות שאתם הולכים אליהם מסתדרים בלי כל אלה. מדוע תהיה מנת חלקכם טובה יותר?" ואז, במילים שיהפכו ל"אני מאמין" של שלוחי הרבי, הוא סיכם: "אתם חייבים להיות מודאגים אם אינכם משתמשים ב'אוצרותיכם' בעבור זה, ואם אינכם כאובים [על מצבם של אותם יהודים], סימן הוא שאהבת אלוהים שלכם, אהבת תורתו ומצוותיו, לוקה בחסר. ... [מצוות] אהבת היהודי מחייבת ביחס לכל יהודי, גם זה שבקצה העולם ולא ראיתם אותו אי פעם."¹¹² בקצרה, השלוחים נועדו להיות סוג של "חיל שלום" יהודי שהרבי משגרו לדרך.

כאשר נאספו השליחים הצעירים לפני צאתם להיפרד ממנו, אמר: "לפני שתעזבו, עליכם לשיר בהתלהבות 'ופרצת'.¹¹³ הם הפכו את השיר שמילותיו מבוססות על הפסוק המקראי, להמנון. הצורך לשיר אותו בהתלהבות היה חשוב לא רק לשלוחים אלא גם לבני קהילתו של הרבי, שלא ששו בתחילה לשלוח את הצעירים למקומות הרחוקים ממרכזי התרבות היהודית חרדית. הם חששו שהחסידים הצעירים יתרחקו מ"חצר" הרבי ומהקהילה של חסידי חב"ד. המגורים במקומות שהחיים היהודיים בהם כמעט לא הורגשו, או לא היו קיימים בכלל, מקומות שבהם היה רק קומץ של יהודים שומרי מצוות, או שלא היו כאלה כלל, נראו להם כנטילת סיכון גדול מדי. אך הרבי ציווה עליהם להתלהב. הוא הבטיחם שכשם שיעקב אבינו חזר בשלום מגלותו אצל לבן הארמי כשכל ילדיו שלמים [תמימים] באמונתם, כך יהיו שלוחיו וילדיהם. כגמול על מאמצייהם תבוא להם ברכה אין קץ: "וכל משפחות האדמה יתברכו בכם ובזרעכם."

מאוחר יותר, עם צאתם לשליחות, הוא יאמר להם שאל להם לשכוח כי בכל מקום שבו ימצאו, הם ישמשו דוגמה חיה כיצד ניתן להיות בכל אתר ואתר יהודים הלומדים תורה וחסידות, ומבטאים זאת הלכה למעשה בשמירת התורה והמצוות בהתלהבות ובדבקות.¹¹⁴ "החסידים שלנו (משמע חסידי חב"ד, אולי בניגוד לחוגים אחרים וחסידויות אחרות) יכולים להישלח לכל מקום, יהא זר ועוין ככל שיהיה, ולהתקיים שם [כיהודים מאמינים ושלמים].¹¹⁵ היתה זו גישה

חדשה באופן רדיקלי בהשוואה לגישות היהודיות החרדיות המקובלות – לאמור, אם יהודים שומרי מצוות יחיו בקרב יהודים כופרים ובין יהודים שאינם שומרי מצוות, הם ישנו את סביבתם במקום שסביבתם תבולל אותם בתוכה. הוא האמין שהדבר אפשרי בהסתמכו על ניסיונו שלו כמי שהיה מרוחק מלב החיים היהודיים, ובכל זאת נשאר מחובר אל שורשיו החסידיים, וגם בהבנתו שהעולם המודרני השתנה, נפתח, והאווירה התרבותית החדשה מוכנה עכשיו לקבל יהודים מאמינים בתוכה בלי לנסות לשנותם.

בכך היה הרבי מנחם מנדל שונה באופן חריף מרוב החסידים האחרים בברוקלין, ובראש ובראשונה מחסידי סאטמר שהקימו לאחר המלחמה את מרכזם בשכונת ויליאמסבורג הסמוכה. אלה, בהנהגתו של הרבי הכריזמטי יואל טייטלבוים, טענו שאמריקה טמאה ויש לה השפעה הרסנית על הדת והמסורות היהודיות. וכדי לשמר את אורחות חייהם מוטב לחסידי סאטמר לשמור מרחק מאמריקה. על מנהיגי הקהילה להילחם בערכים ובפיתויים שמעתירה אמריקה, בכך שישכנעו את צאן מרעיתם שטובה מנת חלקם, ולעומתה, מרובות הסכנות שמזמנת להם סביבתם החיצונית. הסאטמרים יצרו תרבות מסוגרת שהגבילה אותם לדיבור בידיש ואסרה על השכלה ועל מגע עם החברה הסובבת, השונה מהם, ובכך הקשתה עליהם מאוד לפלס את דרכם החוצה מהקהילה.

לעומתם, באמצע את חזון "ופרצת", נקט מנחם מנדל שניאורסון גישה שונה לחלוטין. הוא אמנם היה שותף לתפיסה שהתרבות החיצונית של העולם הסובב מפוררת ומפתה. אך דעתו לא היתה נוחה מהיבדלות מוחלטת מ"החוץ". הגם שהוא וחסידיו נהגו כך בפועל בשכונתם המקומית קראון הייטס, שבה לא היה להם כמעט שום מגע עם שכניהם הלא יהודים, רובם ככולם ממוצא קאריבי, הוא ביקש להתחבר אל התרבות הזאת ולשנותה, ומה שהניע אותו היה האמונה המשיחית שהוא ושליחיו יכולים לעשות זאת. ההרשאה ל"ירידה" זו אל העולם שמחוץ לעולמם היהודי הוסברה באמצעות משל שהוא אהב לחזור עליו: מעשה במלך ששלח את בנו למרחקים, "כדי לזכות בעונג רב יותר כאשר ישוב הבן", אבל הבן לא שב ואף שכח את עברו המלכותי. "המלך שלח לו איגרת – אבל הבן סירב לחזור. ואז נמצא שר אחד שגילה את סוד החזרתו של הנסיך." השר ההוא "שינה את מלבושיו ואת שפתו באופן שיירמו לאלו של הבן וכך התקרב אליו והשיב אותו לאביו."¹¹⁶ זו אמורה להיות גישתם של השליחים.

הרעיון של חיפוש חסידים ונאמנים גם במקומות רחוקים לא נולד במוחו של מנחם מנדל שניאורסון ובבשורת "ופרצת" שלו, אבל המציאות התרבותית-חברתית

שבה חי בוודאי סייעה לו להפיצו. כאשר התבונן מנהיג חסידות חב"ד לובביץ' בנעשה סביבו וראה את כל ה"חצרות" החסידיות המזרח אירופיות מתבססות בכל פינה בברוקלין, הוא הבין שאין טעם להתחרות על לבם של חסידים דווקא ברובע שלו, בשעה שהעולם נעשה פתוח ואפשר בעצם למשוך חסידים חדשים מקרב היהודים בעולם כולו. זה היה רעיון שחסידיו היו נפשית מוכנים לקבל. ויותר מכולם היה מוכן לכך חיים מרדכי אייזיק (יצחק) חודאקוב, "מנהל" החצר מריגה, שנעשה עכשיו חסידו של הרבי ואחד מאנשי סודו הקרובים ביותר. כל אימת שחודאקוב נשאל כמה חסידיו חב"ד יש בעולם, הוא היה עונה בחיוך "כמה יהודים יש בעולם?"¹¹⁷ בעיני חודאקוב והרבי שלו, כל היהודים בעולם – בכל מקום הימצאם ובלי שום קשר לרקע ולידע שלהם, הם יעד לשלוחים ולבשורת הגאולה.

ואכן, תחילה הופנתה בשורת הגאולה לחסידיו לבדם. אבל בתוך זמן קצר יחסית יצאו השליחים לדרכם והחלו לכונן נוכחות יהודית במקומות ששום גורם יהודי אחר לא היה בהם. יתר על כן, החזון "ופרצת" שנישא על ידי צעירים נלהבים שנשלחים לכל מקום ואתר, בארצות הברית, באירופה, בישראל ובכל רחבי תבל, החל לפרוט על מיתרי הלב של יהודים מכל הסוגים – לאו דווקא חסידים ולא דווקא אורתודוקסים – יהודים שהחלו לתהות בדאגה על העתיד היהודי, לחשוש לילדיהם שמא תכרסם בהם תרבות-הנגד המבוללת, יהודים שנתפסו להרהור שני על העולם החילוני ועל הבטחותיו, ואולי חשו אשמה על שזנחו מאחור את המסורות של הוריהם ושל המיליונים שנספו בשואה. כל הדברים האלה התרחשו בערבה של תקופה שתעמוד בסימן של התעוררות רתית מחודשת באמריקה ואחר כך באירופה ובישראל, תקופה שבה יחפשו הצעירים משמעות לחייהם וטעם לקיומם מעבר לנהנתנות שבאורח החיים המערבי, המרוכז בכאן ובעכשיו.

כפי שכבר הוזכר, לשיגור של שליחים היתה היסטוריה ארוכה בחב"ד, שהחלה בעיקר בימיו של האדמו"ר החמישי, רבי שלום דובער, והתפתחה בימיו של האדמו"ר השישי, רבי יוסף יצחק, שעשה בשליחים שימוש בעת היותו ברוסיה אבל גם לאחר שעבר לארצות הברית. שני האדמו"רים האלה גייסו את בחורי הישיבה "התמימים", ושיגרו אותם לקהילות חסידיות אחרות ולחלקים אחרים של העולם המסורתי כדי להפיץ את דבר חב"ד. רבי יוסף יצחק שיגר את שני חתניו מניו יורק לצרפת ב-1947 כשליחים לחסידיו, שרבים מהם היו פליטים

מברית המועצות, כדי להראות להם שהוא, הרבי, לא שכחם ולא נטש אותם, ובאותה עת שלח את שליחיו לקהילה היהודית במרוקו.*

בדומה לשני קודמיו הבין הרבי החדש את הפוטנציאל הגלום בחיל חלוץ דתי צעיר שחונך, הוכשר ואורגן מנעוריו במוסד כוללני כדוגמת הישיבה. אבל בשונה מהאדמו"רים שקדמו לו, הרבי השביעי שיגר את חסידיו הצעירים, עם נשותיהם, כשליחים לארבע כנפות תבל כדי למצוא את המתבוללים ואת הצעירים שלא למדו מעולם מהי המשמעות של היות יהודי. השליחים שלו לא הלכו רק אל מי שכבר גויסו לשורות חב"ד או אל מי שכבר היו דתיים בצורה זו או אחרת. הם גם לא פעלו כ"פרשנים או פופולריזטורים של השיח העמום של הרבי", כפי שהיו שליחיהם של אדמו"רי חב"ד קודמים.¹¹⁸ השלוחים שלו שוגרו אל אלה שכמעט אבדו במעמקי הריק הרוחני, לתת להם השראה רוחנית, ללמדם יהדות ולהצית בכך את הניצוץ היהודי הטבוע בשורש נשמתם, וכך להחזירם לשמירת מצוות, כדי שהמשיח יוכל לבוא סוף סוף. הם היו אמורים לעשות זאת בהציגם מודל של חסידות שהתלהבותה מדריכה ומידבקת. זו היתה לדירו של האדמו"ר הזה המשמעות של "יפוצו מעיינותיך".

הוא דירבן את השלוחים שלו בהתלהבות של מומר, של מי שאולי הונע מזרם גואה של אנרגיה שחש אדם שחוה משבר ושינה כתוצאה מכך את כל אורח חייו. והם הגיבו באנרגיה מקבילה, כחלק מתנועה שגילתה משמעות חדשה לקיומה וחיים חדשים לאחר מה שהצטייר כמשבר קולקטיבי. מגורשים ממקורותיהם ההיסטוריים בעולם הישן, הם הבקיעו עכשיו גבולות בתחושה מחודשת של שליחות בעולם החדש. נדרש מאמץ כדי לגרום לכל חסידי חב"ד לאמץ את אש הלהבה של הרבי לאש להבה שלהם, וליהפך לסוג חדש של שלוחים בעיצובו של הרבי, כאלה שיהיו נכונים לעזוב את קהילת הליכה בקרבת הרבי בברוקלין ובקרבת הוריהם, ולהתיישב במקומות שבהם יהיה עליהם לעמוד לחלוטין ברשות עצמם.¹¹⁹ אבל כחלוף הזמן הם הגיבו בהתלהבות לשליחות שהטיל עליהם: הם יעשו מה שצריך כדי ששאר היהודים, כמו גם באי עולם האחרים, יהיו מודעים לקיומם כשליחים של מורם ורבים.

* השליחים הראשונים למרוקו, מיכאל ליפסקר ושלמה מתסוב, נשלחו על ידי רבי יוסף יצחק מפרזי שלאחר מלחמת העולם השנייה. וראו גם ב. <http://www.marocmoreshet.com/index.php?showtopic=222>

פרק 6

השליחות בימי חייו של הרבי

בתחילה, הצטייר רבי מנחם מנדל שניאורסון בציבור הרחב בעיקר כמנהיג דינמי אבל גם כקרתני במידה רבה. החדשות על מעשיו שהגיעו למקוטעין לעיתונות הכללית (והוצנעו בדרך כלל במדורים שהוקדשו לעניינים המקומיים של ניו יורק), ודרכה לאוכלוסייה הרחבה, התמקדו בחגיגות של חגי חב"ד – יום השנה לשחרורו של הרבי הקודם מהכלא הסובייטי או האירועים שנקשרו ב"ארצי" – ימי הזיכרון למותם של אדמו"רי חב"ד.¹ פעילותם של חסידים ואדמו"ריהם העסיקה מעט מאוד, אם בכלל, את הציבור שמחוץ לקהיליה האורתודוקסית באמריקה של שנות החמישים. ההנחה הכללית בארצות הברית וגם במדינת ישראל הצעירה היתה שמדובר באוכלוסייה ש"עבר זמנה", שהיא שייכת "לעולם הישן" ונידונה להיעלם בתוך זמן לא רב.

אבל כבר ב־1962 החל שמו של מנחם מנדל שניאורסון להתפרסם בקהילה היהודית באמריקה כולה, בהקשר לקריאתו לממשל שיוסיף תקציב לבתי ספר קהילתיים־דתיים, קריאה שנתפרסמה ושבה ונתפרסמה בעיתונים יהודיים שונים. התנגדותו הפומבית לאיסור החדש שהטיל בית המשפט העליון של ארצות הברית על תפילות בבתי ספר ציבוריים, אף היא הפכה אותו לאישיות מדוברת.² נקטת עמדה פומבית מאוד בעניינים כה שנויים במחלוקת, עמדה שהתייצבה נגד זו המקובלת על רוב היהודים באמריקה, הבליטה אותו לא רק בארצות הברית אלא גם בקרב שדרות נרחבות בעם היהודי כולו.

בתקופה שרבי מנחם מנדל ביסס את מנהיגותו בחסידות חב"ד־לובביץ' היה העולם החיצוני שונה לגמרי מהעולם שסבב את שני קודמיו. בעולמם של אלה, יהודים נרדפו ועונו, והיציאה אל מחוצה לו, אל מחוץ לדת ולמסורת היהודית, נתפסה אצל רבים כמתן גט כריתות מוחלט ליהדות ולעם היהודי. עולמם היה

מלא באויבים, בעימותים, בפוגרומים ובייאוש – התקווה המשיחית, "אחכה בכל יום, שיבוא", היה בה כדי לנחם.

בניגוד לכך, החברה המערבית שבתוכה החלו לפעול הרבי השביעי והדור השביעי של החסידים, חברה שהתפתחה לאחר מלחמת העולם השנייה, היתה חברה אחרת, חברה פתוחה שבתוכה חשו היהודים, כפרטים וכקהילה, בטוחים כפי שלא חשו בכל שנות הגלות בעבר. ואולם אליה וקוץ בה: דווקא היחס "הפתוח", האדיש או אף האוהד כלפי היהודים כפרטים, עודד את תהליכי ההתבוללות, בעיקר של צעירים שזהותם היהודית היתה עמומה ואמורפית, והם נהרו עכשיו במספרים גדלים והולכים לאוניברסיטאות. אובדן הזהות היהודית התבטא בשיעורים גדלים והולכים של נישואי תערובת, כדי כך שהיו שהחלו לדבר על "שואה מתוקה" כמציאות המאפיינת את מצבם של היהודים במסגרת התרבות המערבית הפתוחה.

הרבי החדש, אולי יותר מאשר רבנים אורתודוקסים אחרים, היה מודע למציאות זו ומוטרד בגינה. בשנת 1964 הוא כתב כי "בית ישראל עולה באש (ירחם השם), וכפי שהדברים נראים עתה, הדור הצעיר נתון במידה רבה במלכודת. אין ספק שלא נעלמה מכם הסטטיסטיקה 'היבשה' של נישואי תערובת והתבוללות בארץ זו [ארצות הברית] והמצב בארצות אחרות דומה."³

אבל ככל שהמציאות המודרנית הטרידה והראיגה, היו בה גם היבטים חיוביים שהיה אפשר לנצלם כדי להתמודד עם משבר ההתבוללות. הראשון – קבלת היהודי כחלק לגיטימי מהמטרופולין הגדולה: אם בעבר היה המראה, הלבוש ואורח החיים המתבדל של היהודי הדתי־מסורתי מקור למבוכה וסיבה ללעג, עד כי אפילו רבנים ילידי אמריקה נטו לגלח את זקנם ושיוו לעצמם מראה "מודרני", הנה עכשיו הווייה דתית ומראה מסורתי – אפילו מראה חסידי – היו לא רק קבילים אלא נתפסו לעתים גם כביטויים חיוביים של דתיות יהודית. ההיבט הנוסף: התפתחות אמצעי הקומוניקציה החדשים שאיפשרה לקיים קשרים עם יהודים שחיים הרחק מחברה יהודית, להגיע אליהם, לעורר בהם את "הנקודה היהודית שבשורש הנשמה" ולהחזירם בתשובה, לחברם שוב עם היהדות השלמה. הרבי, אולי בגלל עברו וניסיונו, היטיב להבין את פניהם המורכבים של החיים לאחר מלחמת העולם השנייה הרבה יותר טוב ממנהיגים דתיים אחרים בתוך האורתודוקסיה החרדית. האם לא ראה בעברו, בגרמניה, יהודים שלמים באמונתם ומדקדקים בקיום המצוות הנטועים גם בתרבות הכללית? סמינר הילדסהיימר בברלין חינך לשילוב כזה של חיים יהודיים בתוך התרבות הכללית.

וכמוהו נהגו מספר רב של בתי ספר דומים באמריקה, כמה מהם בשכונתו קראון הייטס שבברוקלין*. הוא האמין שהמסע מן היהודי הדתי-המסורתי אל העולם הלא יהודי לא היה בלתי הפיך. לא היה זה גשר חד כיווני, כפי שחשבו יהודים דתיים וחרדים על סמך ניסיונם באירופה המזרחית, אלא גשר דו כיווני, שאף אם יש בו סיכון, יש בו גם סיכוי רב לשכנע את המתרחקים לשוב לדת ולמסורת אפילו ביתר עוצמה.

עם זאת, בגלל אילוצי הייעוד וההיסטוריה ובשל כוחות מיסטיים שהטילו עליו, כפי שהאמין, את עול המנהיגות והורו לו את הדרך, מוטל עליו להבקיע את גבולות העבר ולהגיע לארבעת קצות תבל, לשוליים הרחוקים ביותר של החיים היהודיים, כדי להשיב את הנידחים הביתה. איש לא אמר להימצא מחוץ לתחום, מחוץ להישג ידו.

השליחים, הגברים ונעמם הנשים בנות זוגם, חסידי חב"ד הצעירים שהיו תומכיו החזקים ביותר, הם שנועדו להיות "כלי הפריצה" הזאת. הצעירים האלה שלמדו להיות שותפים לאמונותיו המשיחיות, שאותם הוא יכול לעצב ולהפוך למכשירים חיים של חזונו, היו לסגל של נאמנים נלהבים. הוא הפציר בהם להתעמק במהותם ולהיות יהודים גאים במראם, בלבושם ובאורח חייהם, בפומבי, במקומות שאחרים לא היו כאלה, וללמד אחרים להיות שותפים באמונותיו ולדבוק במנהגים שהוא היה משוכנע בחיוניותם. והם אכן עשו זאת אפילו בקרב אותם יהודים שלא היה להם שמץ של מושג על המשמעות של היותם יהודים. בשמשם דוגמה חיה ובהתלהבות שלהם, הם היו אמורים להצית מדורות של גאולה ולהציג פיתויי-נגד דתיים ותרבותיים ששיכו את כל "הכנים הפזורים" הביתה. הם נשלחו לשנות ו"לטהר" את העולם ואת הארצי ולהכשיר את הדרך לביאת המשיח באופן שאיש לא עשה לפנייהם.

בשונה מהרבי החמישי ומהרבי השישי שנותרו בתוך המובלעת של לובביץ', אפילו כאשר נאלצו לעקור במנוסתם ממקום למקום, הקדים מנחם מנדל והיה בפריפריה בטרם החל בכהונתו. השניים, רבי שלום דובער, ובנו, רבי יוסף יצחק, נותרו מנותקים ממי שישבו בעולם הגדול שמחוץ לעולמם שלהם, ויכלו רק לצייר בדמיון, מבעד לפריזמה של חוויותיהם המוגנות, את הנעשה שם. ואילו

* אוכלוסיית התלמידים של "ישיבת קראון הייטס" (ישיבה אורתודוקסית-מודרנית שלא היתה של חב"ד) היתה מעורבת, ותלמידיה למדו במקביל ללימודי הקודש גם לימודי חול. גם ב"מיתכתא" של קראון הייטס שנועדה לבנים בלבד, ניתנו שיעורים בלימודי חול בשעות אחר הצהריים. מדינת ניו יורק דרשה לקיים לימודי חול ועמידה של התלמידים במבחני Regents של המדינה.

הרבי החדש הכיר את הדברים מכלי ראשון. כשל מצבם המוגן והמבודד נבצר משני האדמו"רים הקודמים לראות נכוחה את העתיד, והם התייחסו אליו במידה רבה כפי שרצו שיהיה.⁴ מנחם מנדל, לעומת זאת, ראה את העתיד באופן יותר ריאלי מפני שכבר הקדים וחי בו. הוא היה במונפרנס והוא היה בברלין, במקומות שבהם חיו הבנים והבנות שרחקו מאוד מהעולם של אבותיהם ואבותיהם, והוא ידע עדיין לזהותם באמריקה ובאירופה וגם בישראל שלאחר מלחמת העולם השנייה.

אנו יודעים כי מי שחי כל ימיו אך ורק בתוך מערכת סגורה יחידה אינו צפוי בדרך כלל להיות כלי מרכזי במהלך של שינוי ותמורה. אדרבא, הרעת נותנת שהוא יישאר נאמן למה שנחשב לחוכמה מוסכמת ולדרך פעולה מקובלת. לעומת זאת, מי שבא מבחוץ יכול לשנות, במקרים רבים, את המוסכמות באופן רדיקלי.⁵ מנחם מנדל שניאורסון לא היה לא זה ולא זה, לא לגמרי מבפנים ולא לגמרי מבחוץ, אלא מי שיש בו משהו משניהם. בהתאם לכך, הוא היה בהחלט חרשן, אבל כזה שעשה תמיד שימוש בשפה ובכלים שנראו כהמשך למסורת החב"דית. הוא עשה שימוש בשליחים כפי שעשו קודמיו לפניו, אבל הוא שיגר אותם לסוג חדש של שליחות ולמקומות שחסידים לא הלכו אליהם מעולם. הוא קיבל את הרעיון החב"די של משיחיות וגאולה ב"תחתונים", אבל שב ועיצב אותו כך שיהיה בן זמנו.

בדומה לכל אדם אחר צפה הרבי החדש בצעירים האמריקנים שהיו מעורבים בהתלהבות במערכת הבחירות של ג'ון פ' קנדי לנשיאות (גם הוא וגם אשתו קראו בקביעות את העיתונות היומית), ונדלקו לרעיון המסעיר החדש של "חיל שלום" המשגר מתנדבים מסורים לכל רחבי העולם כדי לעסוק "בתחומים כמו חינוך, סיוע לצעירים ופיתוח קהילתי"; בשלב מאוחר יותר הוא ראה את התהליך שהביא למעורבותם של הצעירים במאבק למען זכויות האזרח ובמבצעים לקידום השוויון הבין-גזעי, והוא היה עד למערכות השלום שלהם נגד מלחמת וייטנאם.⁶ כלום נבצר מהשלוחים שלו להסתמך על אותה התלהבות נעורים אבל למען עניין שבעיניו היה "חשוב" בהרבה? למראה הצעירים המתנתקים מכללי העבר הקונבנציונלי כדי לעצב היסטוריה וחברה טובות יותר וצודקות יותר, ואף משרלים את בני גילם להצטרף אליהם, הוא האמין ששלוחיו, החסידים הצעירים, יכולים לעשות לא פחות, במערכה שמנהיגם החדש ישגר אותם אליה.

הראשון במהלכי אותה מערכה היה "מבצע מצווה", דהיינו מצוות הלכה למעשה. בעשותו כך הלך מנחם מנדל בעקבותיו של רבי שניאור זלמן מלאדי,

מייסד חסידות חב"ד, אשר סבר כי מעשה המצווה הוא מה שחשוב ולא המניע לעשייתו.⁷ כמו האדמו"ר האמצעי, רבי דובער, האמין הרבי מנחם מנדל, כי בכוחן של המצוות לזרז את ביאת המשיח. המצוות הן סוג של פעולה מעשית היוצרת קשר עם השכינה, וכאשר הן מצטברות נוסד קשר מיסטי עם האינסוף "מעבר לכל הגבולות".⁸ כמי שהיה משוכנע ביכולתן של המצוות לשנות, לטהר, לתקן ו"לכבוש" את העולם, הוסיף הרבי השביעי את התפיסה ש"אותן מעשים ארציים המכוונים כלפי השכינה" מייצגים את שיאו ואת תמציתו של המאמץ הדתי.⁹ ולא זו בלבד, הוא טען שבניגוד לתפיסות חסידיות שקובעות כי ההתעלות הרוחנית מושגת בצורה הטובה ביותר על ידי "הפניית הגב לעולם ושליטת הממד הגשמי של הקיום", הנה כאשר מדובר ביהודי הפשוט יש למצוות – לפעולות החומריות, הגשמיות – יכולת להביא אותו לגובה רוחני מעבר למה שניתן להשיג באמצעות עבודה רוחנית.¹⁰ הוא ניסה אפוא להניע את היהודים של זמנו להעצים את חייהם הרוחניים באמצעות קיום של המצוות בחייהם הגשמיים והמעשיים. והיה בכוחו לבטא את כל אלה במינוחים של אמריקה בת זמנו (כדי לשמור על פשטות בניסוח). זהו הבסיס התיאולוגי של "מבצע מצווה" או "מצווה קמפיין".

הוריהם של השלוחים הצעירים, שנועדו לצאת הרחק אל מחוץ לשמורה התרבותית המוגנת של מובלעת חב"ד במסגרת ה"שליחות האוניברסלית" של הרבי, לא מיהרו תמיד לאמץ את הרעיון הזה.¹¹ הם חששו לאבד את ילדיהם לתרבות החילונית באותם מקומות שיוצבו בהם, או אפילו יוכרעו תחת כובד המשימה הבלתי אפשרית לכאורה של החזרת היהודים שחיים ב"חוצה שאין חוצה ממנו", לאורח חיים של שמירת מצוות. בייחוד חששו מכך ההורים שהיו ניצולי שואה ואיבדו את כל משפחתם, ועתה ביקשו לחיות עם ילדיהם ונכדיהם, כפיצוי מה על כל שאבד להם.

הרבי ועוזריו הקרובים לא הסתפקו בעידוד השליחים ובטיפוחם, אלא הפעילו לחץ פסיכולוגי משמעותי על אלה שהפגינו חוסר אמונה וסירבו לקבל על עצמם את התפקיד לאחר שנבחרו למלאו. כך, למשל, כאשר הוריו של אחד החסידים הצעירים ביקשו לדעת בראשית המבצע לאן אמור בנם להישלח ולכמה זמן, ואף הפצירו ברבי "לא לשגר אותו לשליחות", נאמר להם שאף כי איש לא "אולץ" לצאת לדרך, הסירוב הזה פירושו "הפרת משמעת" של "חייל" בצבאו של הרבי, ומי שמפר משמעת שוב אינו יכול להימנות עם צבאו של הרבי.¹² גערעכענט האב איך אז ער איז מיינער א סאלדאט און כ'קען עם געבען א שליחות אין ... אבער ארויס געוויזען האט זיך אז איידער ער באשליסט, דארף ער הערען וואס

זאגט די מוטער און משפחה שיחי'. און זעלבסט פארשטענדליך אז דאש איז ניט קיין ארבעט פון א סאלדאט וחשבתי שהוא חייל שלי ויכול אני להטיל עליו שליחות ל... אבל נתברר שלפני שהוא מחליט מבקש הוא לשמוע מה אומרת אמו ומשפחתו שיחי'. ומובן מאליו שאין זו דרכו של חייל.¹³

כפי שהוזכר, מסורת "השליחות" בחב"ד שהחלה עם הרבי החמישי שלום דובער, נמשכה ביתר שאת על ידי הרבי יוסף יצחק שהיה "מסור לעניין הכללי של חיוזק היהדות", ושיגר שליחים הן לשיבות הליטאות כדי למשוך אליו את אלה שמ"גזע החסידים" והן לרבים "שנעשו מנוכרים לחלוטין ליהדות".¹⁴ לא זו בלבד שהוא חדר לברית המועצות, הוא גם שב לאירופה לאחר 1945, ואף שיגר את שליחיו למרוקו.¹⁵ ואולם הוא גם היה הראשון ששיגר שליחים לאוניברסיטאות, דבר שפותח על ידי יורשו הרבי מנחם מנדל, והפך להיות אחת מגולות הכותרת של מפעל השליחות שלו. מדובר בשיגור שני צעירים מוכשרים, שלמה קרליבך וזלמן שכטר (שהתפרסמו לאחר שנטשו את לובביץ' בסוג של שליחות "אחר" להפצת היהדות) לאוניברסיטאות.¹⁶ זלמן שכטר מתאר מה קרה כשהוא ושלמה קרליבך הגיעו לפארברענגען לרגל חגיגת י"ט בכסלו תש"י. הם ניצבו מחוץ ללשכתו של הרבי ימים אחדים לפני חנוכה וזימרו כמה לחנים. רבי יוסף יצחק היה חולה מאוד באותה תקופה ונשאר מסוגר בלשכתו רוב הזמן, כשרק קומץ חסידים שהורשו לכך נמצאים במחיצתו.

מספר שכטר:

הם לא הרשו לכל אחד להשתתף בפארברענגען מפני שהרבי היה מותש. עמדנו מחוץ לדלת ושרנו "ניגונים", ומפעם לפעם הופיע מזכירו של הרבי, פתח את הדלת וקרא לאנשים מסוימים להיכנס. (לבקשתו של הרבי הזמין ברל חסקינד פנימה את שלמה וזלמן).¹⁷

התקרבנו לשולחנו של הרבי. הוא הרים כוסית וקרא בקול גדול "לחיים", ואחר כך אמר, "כדאי איר זולט אונהייבען פורן צו קולעג'עס [כדאי שתתחילו לבקר בקולג'ים]. " הוא הציע שנתחיל בברנדייס, וביקש שניקח איתנו בקבוק קטן של שנאפס שהיה מונח על שולחנו. ככה זה היה.

אבל הוא לא אמר לנו מה לעשות. לכן, החלטנו להתחיל בחנוכה ולצאת לסיבוב בקולג'ים של בוסטון (מפני שגרתי במסצ'וסטס), תחילה בברנדייס, אחר כך באוניברסיטת בוסטון ובקולג'ים האחרים.

אספתי מה"שול" [בית הכנסת בפול ריוור, ששכטר היה עוזר הרב והדרשן של] 13 זוגות של תפילין שאנשים השאירו שם מפני שאף אחד לא רצה עוד להשתמש בהם. דאגתי להחזירם למצב תקין. היו לי כמה תרגומים שהכנתי ממשנת הרבי. היה לי אחד מהרשמקולים הראשונים. היו בו שני גלגלי סרט גדולים. ... הקלטתי שעות אחדות של מוזיקה חסידית.

זה היה באמצע השבוע, חנוכה. כאשר הגענו ירד שלג, ואנחנו היינו צריכים לסחוב איתנו אקורדיון, רשמקול, תפילין וארגזי ניירות במעלה כל המדרגות החלקלקות אל "הטירה", בית קפה בברנדייס שבו התנהל ערב ריקודים. האורות עומעמו. בחור מצויד בזרקור האיר מפעם לפעם זוגות בחשכה ותיבת נגינה פעלה. שנינו נכנסנו, אור הזרקור נפל עלינו. עד מהרה העלינו את האור באחת הפינות. הריקודים נפסקו. הצבתי את הרשמקול והתחלתי להשמיע מוזיקה חסידית. שלמה מתחיל לספר סיפורים בצד אחד, ואני עוזר לו ומביא אליו מאזינים. בתחילה הם הקשיבו למוזיקה ואחר כך הם התחילו להציג שאלות.

הלילה הראשון ההוא בברנדייס, האוניברסיטה החדשה שהוקמה זה מקרוב בחסות יהודית ועדיין לא היתה בת שנה, הוכתר בהצלחה גדולה; הסטודנטים נשארו איתם עד השעות המוקדמות של הבוקר. זלמן סיכם עם הסטודנטים: כל מי שילמד להניח תפילין ולהסיר אותן כהלכה ויעשה זאת שלוש פעמים, יקבל זוג במתנה. "הענקנו 13 זוגות, כל מה שהיה לנו".

היתה זו דוגמה לשינוי שחל באותה תקופה בחברה האמריקנית בכלל ובחברה היהודית בפרט, שינוי שהתגלגל במהירות לעולם המערבי כולו כולל מדינת ישראל הצעירה; הדור הצעיר גילה נכונות לסוג זה של כיבוש יהודי. והרבי השביעי, מנחם מנדל שניאורסון, היה זה שחונן במרץ ובעוז רוח לתפוס את רוח השינוי ולהבין את משמעות ההזדמנות שנפתחה בפני שליחים דוגמת קרליבך ושכטר. הוא היה גם המנהיג שמשך אליו "צבא" של נאמנים, טיפוס חדש של שלוחים שיצאו אל מחוץ לגטאות היהודיים וימצאו את האוכלוסייה והאוירה הבתר־מלחמתיות שבמסגרתן נפרצו הגבולות, כדי לממש את האידיאל של "ופרצת ימה וקדמה, צפונה ונגבה".

החל משלהי שנות השישים, ובמיוחד לאחר מלחמת ששת הימים (יוני 1967),

ובתנופה גדולה יותר בעשור של שנות השבעים, ניהלו צעירי חב"ד בהמרצתו המתמדת של הרבי מנחם מנדל¹⁸ "מבצעים" שמטרתם להחדיר לזירה הציבורית ולסדר היום היהודי של כל משפחה יהודית ושל כל פרט יהודי מרכיבים של התנהגות דתית מסורתית ובמיוחד של קיום של מצוות קונקרטיות, שהיה בהן בדרך כלל ביטוי של מחויבות יהודית פומבית. בליבתו של כל "מבצע" כזה עמדה המטרה של שינוי זהותו וזיקתו של היהודי המרוחק והמנוכר. במקום להמם את היהודים הללו במלוא ההיקף והמורכבות של תרי"ג המצוות, המסורת והמנהגים היהודיים, התמקדה המטרה בראשונה בהגברת המודעות היהודית ובהעלאת החשיבות הרוחנית שבקיום המצוות. כך, במקום לדרוש את קיום כל תרי"ג המצוות ואת רכבות הפרטים הכרוכים בכך, שכולם בגדר חובה על פי המסורת היהודית, הרבי בחר להתמקד בעשרה מעשים קונקרטיים, לכאורה כנגד עשרת הדיברות שכל אחד שמע עליהם. בביצוע המעשים האלה הבריות היו אמורות להתחיל בתהליך שיאפשר לאלוהים להתגלות במציאות של העולם הגשמי, בחייהם שלהם.¹⁹

קיומן של עשר מצוות היה קל ובר ביצוע, והמספר עצמו נחרת היטב בזיכרון. אבל עשר המצוות שלו לא היו המצוות המפורסמות ביותר, אלה המגדירות את זהותו של היהודי כשומר תורה ומצוות. בעשר המצוות של הרבי מלובביץ' נכללו הדלקת נרות שבת (שכל אישה יהודייה מגיל שלוש צריכה להדליק בערב שבת), הנחת תפילין (שכל יהודי מגיל בר מצווה מצווה להניחן בכל יום), קביעת מזווה בכל דלת בכל בית יהודי, לימוד תורה יום-יומי (ובכלל זה לימוד טקסטים חסידיים – "פנימיות התורה"), מתן צדקה, רכישת ספרי קודש יהודיים (לרבות של מחברים הנמנים עם חב"ד), הקפדה על כשרות, "ואהבת לרעך כמוך", הבטחת חינוך יהודי ומצוות שמירה על "טהרת המשפחה" (כלומר הימנעות מיחסי מין בין זוגות נשואים בתקופת המחזור החודשי ובשבעה נקיים שאחריו, וטבילה של האישה במקווה בתום הזמן הזה).²⁰ חלק מאותן מצוות (בייחוד הנחת תפילין ליהודים במקומות ציבוריים), אכן נעשו מזווה עם חב"ד.

למעלה כבר הזכרנו שהאמונה בגאולה משיחית הממששת ובאה, האווירה של עזרה של צעירים לחברות נחשלות למען עולם טוב וצודק יותר, התחושה של דחיפות ביחס לצעירים יהודים הנמצאים על סף התבוללות, והדאגה למראה שיעורים הולכים וגדלים של נישואי תערובת ובערות נרחבת ומתפשטת בכל הקשור ליהדות – כל אלה מילאו תפקיד חשוב בעיתוי של ההכרזה של הרבי למבצע "ופרצת". בעידן שבו רוב בניו של "עם הספר" לא היו מסוגלים לקרוא

בספר הספרים או בטקסט מסורתי אחר במקורו העברי, וחלקם הגדול אף לא חשב על הצורך לעשות זאת, סבר הרבי מנחם מנדל שתוכנית ברורה בת עשרה שלבים לתחייה יהודית, עשויה להצליח. מה שהתחיל כיוזמת "ופרצת" התגלגל בנקל ל"מבצע מצווה". היה בכך כדי לגשר בין תקופת המרד, שבה נסוגה השמרנות של השנים הראשונות לאחר המלחמה מפני התפתחותה של תרבות־הנגד שקראה תיגר על רבות מההנחות של העשורים הקודמים, לבין התקופה הבאה של התחדשות דתית ושיבה לשמרנות.

הבחירה הזאת גם תשמש, ולהלן עוד נרחיב את הדיבור על כך, כחלופה למה שנראה כמתרחש במדינת ישראל במלחמת ששת הימים; הישגיו המרשימים לפי כל קנה מידה של צה"ל, שחידש את האחיזה היהודית בהר הבית ובירושלים כולה, וכבש את כל האזורים המקראיים של ארץ ישראל המערבית, הצטיירו בעיני רבים משלומי אמוני ישראל כמימוש התחלתי של העידן המשיחי. הם, צבאותיה של המדינה הציונית החילונית, נראו כמי שמקדמים את העידן המשיחי ועכשו גם את השיבה לירושלים השלמה. מאחר שהרעיון שהמדינה הציונית החילונית היא חלק מהותי מהתהליך המשיחי נגד באופן מוחלט את התפיסה התיאולוגית־משיחית של חב"ד, היה על הרבי להתאים את המציאות הפרדוקסלית הזאת לתפיסה התיאולוגית של התנועה. הוא הגביר את מאמץ "ופרצת" של שליחיו עוד יותר, בניסיון לשכנע מאמינים ולא מאמינים כי דווקא חסידי חב"ד ושלוחיו של הרבי, ולא מדינת ישראל הציונית, הם שיביאו לקץ ההיסטוריה, לביאת המשיח ולהקמת בית המקדש. והוא התכוון להפיץ בשורה זו בכל מקום – אפילו בישראל.

בתחילה נועדו המבצע הזה ומאמצי היציאה אל מחוץ לתחומי החברה היהודית הדתית, לבלום את האווירה האנטי־ממסדית ושבירת החוקים שאפיינו את תרבות־הנגד שהתבטאה במתירנות מינית, סמים ותרבות הרוק־נרול. הממסד והדת כחלק ממנו נתפסו כאויב, והדור הצעיר לא רצה שום חלק בהם. חסידי חב"ד־לובביץ', שזקניהם המגודלים ומגבעותיהם השחורות העידו בבירור, עד כמה שהדבר פרדוקסלי, שאינם אנשי ממסד, ניסו לשדל את הצעירים לשוב הביתה. הם יצאו אל מרכזי אותה תרבות־נגד, אל המקומות שהציגו לדעתם את האתגר הגדול ביותר: לקמפוסים של הקולג'ים האוניברסיטאיים.

הנה דוגמה שיכולה בהחלט להיחשב אופיינית: באמצע שנות השישים הגיעו כמה צעירים חסידי חב"ד לסוף שבוע כאורחי קבוצת הקמפוס "הלל" באוניברסיטת ברנדייס, כאמור – מוסד בחסות יהודית ובמימון יהודי שרבים מהסטודנטים שלמדו בו היו יהודים. הקמפוס של האוניברסיטה היה באותם ימים

אחד הרדיקליים ביותר בארצות הברית. עם תלמידי התואר הראשון שלו נמנו גיבור תרבות-הנגד לעתיד, כמו אייבי הופמן וסטודנטים אחרים, שהיו מלאי התלהבות ודחף לקרוא תיגר על מוסכמות.²¹ הדובר החסידי העיקרי שנודע כאינטלקטואל וכמי שמחשיב מאוד את ההשכלה הגבוהה (בשונה מחסידים אחרים ששמרנותם, ביודם התרבותי ועמדותיהם האנטי-אקדמיות היו מן המפורסמות), השתוקק לבוא למרכז זה של תרבות-הנגד האקדמית כדי לשאת דברים בפורום של ליל שישי-שבת, ושוב למחרת בארוחת בוקר-צהריים. הוא ביקש לדבר על עניינים כלליים של פתיחות דתית ועל החשיבות של מתן ביטוי לכל הרעיונות, לרבות רעיונות דתיים, בתחומי האוניברסיטה. התוצאה מבחינתו היתה טובה, אם לא לומר מצוינת. עצם ההופעה של חסיד במראהו החיצוני ובלבושו הכה יוצא דופן באותה עת, באמצע שנות השישים, באוניברסיטת ברנדייס, היתה בהחלט אירוע נדיר של הליכה נגד הזרם.

בשבת לפנות ערב, על רקע דמדומי צאת השבת, נאספו הסטודנטים וחסידי חב"ד שחברו לדובר יחדיו בבניין האנתרופולוגיה, על רקע תצוגת קבע של מסכות וטוטמים פרימיטיביים, והסבו לשולחנות ארוכים שנערכו לסעודה השלישית של השבת. עם רדת הלילה במוצאי שבת הצטרפו לדובר עוד עשרות חסידי חב"ד מאזור בוסטון, שהגיעו עכשיו עם מכוניותיהם לקמפוס. האווירה השתנתה, תוכן הדברים וצורת ההתבטאות הפכו להיות יותר חסידיים. החסידים פתחו בשירה אדירה של ניגונים חסידיים, ובסופו של דבר נוצר מעגל גדול של סטודנטים וחסידים רוקדים בהתלהבות, כניגוד בוטה למסכות ולטוטמים האליליים במרכז האולם, שרים את שבחי הבורא, וחוזרים שוב ושוב על הלחן של "ופרצת".

רוב הסטודנטים שנאספו בתחילת האירוע פרשו ממנו לאחר צאת השבת, ויצאו לפעילויות הרגילות של מוצאי שבת שמילאו תפקיד נכבד בחיי הקמפוס. החסידים הקיפו את מעט הסטודנטים שסקרנותם התעוררה די הצורך להישאר. עכשיו הם עימעמו את האורות והבדילו בין קודש לחול על כוס יין, בשמים ונר. לאחר חתימה פורמלית זו של השבת, הם עברו בנועם לסעודת "מלווה מלכה", המסמלת את הפרדה מהשבת ותחילתו של השבוע החדש. עתה השתנתה נעימת דברים של החסידים, שמספרם כבר עלה על מספר הסטודנטים. בזה אחר זה הפצירו הדוברים בסטודנטים שנשארו לוותר על לימודי "הכפירה" באוניברסיטה ולשוב "הביתה" אל היהדות כדי להחיש את בוא הגאולה. אכן, הרבי מנחם מנדל שניאורסון היה בשלב מוקדם יותר בחייו סטודנט באוניברסיטה, אבל עכשיו הוא "החליט כי הקמפוסים של הקולג'ים משפיעים לרעה" על החיים היהודיים.²²

ביקורים כאלה באוניברסיטאות ובקולג'ים באמריקה, שהחלו ממש באותן שנים, נעשו תדירים יותר ויותר, וחזרו על עצמם, במידה רבה יותר של תחכום, בקמפוסים רבים, ובשלב מאוחר יותר התרחבו לכל מקום שבו התקהלו סטודנטים ושאר צעירים. הסטודנטים, מופרדים מהוריהם, מבתיהם ומקהילות המוצא שלהם וחיים בקמפוס לתקופה מוגבלת, היו קהל יעד מושלם לזריעת תחילתו של שינוי, ושליחיו של הרבי היטיבו להבין זאת. השלוחים ניסו לשכנע אותם להשתנות, להיות כמותם, אבל היו מוכנים לקבל אותם עד בוא השינוי כמות שהיו. לאחר זמן קצר נעשו שליחים אלה של הרבי לנוכחות קבועה בקמפוסים או בקרבתם. הם בנו יותר מ-250 בתי חב"ד, הזמינו אליהם סטודנטים ואורחים אחרים, וסיפקו להם בית יהודי חלופי. ובהיותם בדרך כלל בעל ואישה ולפעמים מטופלים בילדים, הם מילאו בו תפקיד של הורים או אחים בוגרים והציגו סוג של מודל משפחתי יהודי – משפחה שהסטודנטים יכולים להיות שותפיה לסביבה חמה, לסעודות שבת, לרעיונות ולחיים יהודיים, ללא שום מחויבות מראש לשמירת מצוות כוללת. (הם הרבו גם להציע ברכת "לחיים" על היין ועל משקאות אחרים. סטודנטים צעירים יכלו אפוא למזוג לעצמם משקה אלכוהולי – "מתענוגות" הקמפוסים מאז ומעולם.) לסטודנטים רבים, שלראשונה בחייהם נמצאו מחוץ לביתם וחשו אי בטחון, זרות ובדידות בקמפוס שהיה לעתים מנוכר, שימש בית חב"ד, במידה רבה, מקום שהעניק ביטחון וחום ותחושת שייכות בלתי מותנית. המטרה, כפי שהרבי ניסח אותה לימים, בחנוכה תשמ"ז (דצמבר 1986), היתה שכל בית חב"ד ישמש בית יהודי, וכל בית יהודי יהיה "מקום ראוי להיקרא בית חב"ד".²³ יהדות וחב"ד, לפי תפיסתו של הרבי, צורפו יחדיו לשלם אחד אפשר לחלקו. פירוש הדבר היה שמותג החסידות של הרבי לא היה וריאנט אחד של היהדות; הוא היה, לפי תפיסתו, תמצית היהדות.

המציאות החברתית והכלכלית שאפיינה את ארצות הברית בסוף שנות השישים ובעשור השביעי של המאה הקודמת, לא היתה מוגבלת לצפון אמריקה בלבד. השוק המשותף שהוקם ב-1956 במערב אירופה, עדיין בצל המתיחות של המלחמה הקרה בין מזרח ומערב, הוליד להיווצרותה של חברה שחיקתה בדרכים רבות את המודל האמריקני של קיום מדינות נבדלות עם ניהול כלכלי משותף, תוך מתן אפשרות לשגשוג כלכלי ולשלום. למרבה ההפתעה, אירופה המערבית השיגה "יציבות פוליטית וחברתית באמצע המאה ה-20, לאחר שתי מלחמות גדולות והרסניות והמהומה שחצצה ביניהן".²⁴ על כל פנים, ואולי דווקא בשל יציבות זו, תרבות הסטודנטים והתקוממות הסטודנטים בשלהי שנות השישים

בצרפת, באיטליה ובגרמניה, לא היו שונות במהותן מהמקבילות להן בארצות הברית. 1968, השנה שבה התקוממו ומחו כנגד כל דבר כמעט אלה שנקראו בפיו של הבמאי הצרפתי פרנסואה טריפו "הבנות והבנים של הבורגנות", היתה שנה פרועה משני עברי האוקיינוס האטלנטי.²⁵ בארצות השוק האירופי המשותף התקבצה אוכלוסייה יהודית שהיתה קשובה למבצעי חב"ד לא פחות ממקבילתה באמריקה. השלום, השפע הגדל והולך והתבססות הביטחון האישי בארצות הללו איפשרו לבני כל הגילים כמעט להשתחרר מהפחדים הקיומיים של הוריהם, והניחו לילדים להרחיב את תקופת הסוציאליזציה שלהם, בדיוק כפי שעשו בני גילם באמריקה. במקביל, שיעורי ההתבוללות של היהודים באירופה המערבית לא היו קטנים מאלה שבאמריקה.

בישראל, לעומת ארצות הברית ואירופה, לא נוצרה אמנם בעיית התבוללות אלא בעיה של התנתקות הצעירים מהדת ומהמסורת היהודית, שנתפסת כמאיימת על הזהות היהודית שלהם. לנוכח התהוות המגמות האלה בקרב הצעירים היהודים באירופה ובישראל, חסידי חב"ד פנו אליהם בדיוק באותה דרך ובאותם תכנים כפי שפנו לצעירים היהודים באמריקה.

בהקשר זה יש לציין כי כבר בעשורים האחרונים של המאה ה-20, עם התפתחות התעבורה האווירית המאפשרת תנועה נוחה וזולה לארצות שונות, החלו צעירים יהודים מישראל, מאירופה המערבית ומארצות הברית לטייל בתת היבשת ההודית, בדרום-מזרח אסיה, בדרום אמריקה ובאוסטרליה, ובכל אחד מהמקומות הרחוקים-אקזוטיים הללו הם מוצאים את שלוחי חב"ד שהפכו את ביתם לבתי מפגש למטיילים בני גילם, וכן למקום ליהנות בו מתחושה של בית חם ואפשרויות של קשר עם הבית הרחוק. עם זאת בתי חב"ד מספקים לצעירים המטיילים במקומות האלה מפגש חי עם המסורת היהודית, בעיקר בשבתות ובחגים היהודיים ובמיוחד בסדר של חג הפסח. לסדר הפסח שעורכים שלוחי חב"ד בקטמנדו, למשל, יצא שם בכל העולם. עד מהרה הפכו בתי חב"ד אלה לחלק בלתי נפרד ממסלולי הטיול של התיירים הצעירים, אשר כבר בעת תכנון הטיול אוספים מידע על אודות מיקומם ולעתים קרובות הם יוצרים קשר עם שליחי חב"ד עוד טרם היציאה. השלוחים, המקבלים את הצעירים היהודים במאור פנים ומציעים להם הזדמנות בלתי מחייבת לקיים את מצוות היהדות בנוסח חב"ד, נענים גם הם, מצד אורחיהם, ברצון טוב ובתחושת תודה.

אבל לא רק סטודנטים והרפתקנים מצאו את דרכם לחב"ד. כעשורים האחרונים של המאה ה-20, כאשר הריאקציה לתרבות-הנגד של שנות השישים קנתה לה

אחיזה, ולאחר ש"המורדים" התבגרו, התבססו והחלו לבנות את משפחותיהם, מצאו חלק מהם עניין בדת. בעת ובעונה אחת החלו לעלות על פני השטח תגובות פונדמנטליסטיות: הדת "קמה לתחייה". מנהיגים פונדמנטליסטים, הן בנצרות הן ביהדות, עיצבו תגובה לליברליזם ולמתירנות שענתה על צורכיהם של אלה שהתאכזבו מההבטחות הבלתי ממומשות של תרבות-הנגד ומהידרדרות האגף הרדיקלי שלה. במקרים רבים, אלה שהיו רדיקלים בהתנגדותם לדת בצעירותם, החלו לאמץ אותה בגיל העמידה. בקוטב הנגדי התפתחה המגמה של מה שנקרא "ניו אייג'", דהיינו חיפוש פתוח של אמונה שבו תהו בני אדם על שורשיהם הדתיים שכאלו נקבעו זה מכבר, או שביקשו לכוון קשרים חדשים עם המסורת באמצעות פרקטיקות דתיות עתיקות וגם חדשניות: מלימוד קבלה עד שימוש בגבישים או תרגול של פנג שואי. בני "העידן החדש" הזה הפכו את הדת לסוג של תרפיה. המשותף לשני הקטבים היה הנכונות להציג את זהותם בפומבי והרצון לבטא את דתם בזירה הציבורית. גישה זו ביחס להצבתן של הדת והמסורת בגלוי בזירה הציבורית – אותה ביקש הרב משלוחיו לעודד. כך שמעבר למאמץ להשיב את הזהות היהודית לפרט המנוכר ממנה, דאגו שליחיו של הרבי לבטא את הזהות היהודית בגונה של חב"ד בצורה הפומבית והמוחצנת ביותר: בהנחת תפילין ליהודים בקרנות הרחוב בערים הגדולות לעיני כל העוברים ושבים, בלבוש הייחודי להם, ובמראה פניהם המזוקן והיוצא דופן מבחינת הסביבה, במסע של שיירות "טנקי המצווה" שלהם ברחובות הערים, ובהדלקת מנורות חנוכה ענקיות בכיכרות הערים המטרופוליטניות בהשתתפותם של רבי השלטון הלא יהודי.

בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה ה-20 הלכה ונסוגה אותה תרבות-נגד, מה שאין כן "מבצע מצווה". הרבי ושליחיו יצרו "גייסות" של "טנקי מצווה" לקידום המבצע שלו. ה"טנקים" הללו (בפועל, קרוואנים וכתים ניידים מעוטרים במגוון סיסמאות ואמירות של חב"ד) שהרבי היה סמוך ובטוח שיצליחו להביא את העידן המשיחי יותר מהטנקים של צה"ל במלחמותיהם, נעו בכל מקום. ניתן לומר שהרבי מנחם מנדל שניאורסון ביקש ליצור "צבא" חלופי לצבא הציוני, צבא שאינו מבוסס על עוצמת האש שלו, אלא מונע בעוצמה רוחנית, צבא שנתון לפיקודו ומביא לא חורבן בטרם ניצחון אלא מצוות בטרם גאולה.

בחנוכה תשמ"א (דצמבר 1980), הטיל הרבי על מיכאל שוורץ, אמן יהודי

אמריקני (שעיצב ב־1944 את הלוגו של בית ההוצאה של "המרכז לענייני חינוך" של חב"ד), לעצב סמלים ועיטורים ל"צבאות השם" שהרכי מנחם מנדל הקים זה מקרוב. ארגון הנערים הזה היה אמור להילחם נגד ההתבוללות בדגלים ובסמלים צבאיים שנדרמו ל"שלטי גיבורים המזכירים את הסמל הלאומי של ישראל", בניסוחה של ההיסטוריונית של האמנות מאיה כץ. הרבי עמד על כך שהסמל "יוטבע בכחול ובאדום סולידיים ולא יכיל עיטורי שמש וירח בשל הקישור שלהם עם עבודת אלילים.²⁶ "צבא" הנערים הזה נועד להיות מכשיר של האל לגרום ליהודים לשמור מצוות, מה שיביא, בשונה מהצבא הישראלי, לניצחון יהודי אמתי וסופי.

במרוצת הזמן ייטשטשו לכאורה ההבדלים בין התפיסה הציונית־דתית לבין התפיסה החב"דית. התפיסה הציונית־דתית רואה את ההתיישבות היהודית בארץ ישראל והתחדשותה של הריבונות היהודית כסימן מובהק לכך שהעידן המשיחי קרב ובא. אך בתפיסת חב"ד חזרתם של היהודים לשמירת מצוות היא שתביא את המשיח. כפי שנראה להלן, הרבי מנחם מנדל ראה בניצחון הישראלי במלחמת ששת הימים ובהתנחלויות בשטחים ראה לכך שהמעשים שלו ושל חסידיו אכן משיגים את ייעודם. מנקודת ראותו היה זה חשוב להבהיר לנאמניו וגם לאחרים שדווקא החיילים שלו והרעיונות שלו היו הרכיבים המכריעים בניצחון היהודים על אויביהם, וכי הם הם שמביאים את המשיח.

הצבת השלוחים של הרבי ברחבי העולם חפפה גם לשינוי שהתחולל במצבה ובמעמדה של האורתודוקסיה היהודית. יהדות זו, שקודם המלחמה ומיד לאחר השואה נמצאה בעמדה נחותה מול הזרמים האחרים בחברה היהודית, השתלבה בהדרגה יותר ויותר בעולם המודרני. יהודים אורתודוקסים – במיוחד אלה מביניהם שנקראו "מודרנים" – הצליחו עכשיו לשקם את מעמדם החברתי והכלכלי, וחשו שהם יכולים להתמודד עם אתגרי החברה המודרנית תוך שמירת אמונים להלכה ולאורח החיים הדתי־מסורתי. הם השתלבו לא רק בעולם העסקים המודרני אלא גם באוניברסיטאות ובמקצועות החופשיים. כתוצאה מכך הם הרבו בנסיעות לצורכי עסקים, לכנסים מדעיים וגם לביילוי, למקומות שונים ברחבי הגלובוס, ושם פגשו בהם שליחי חב"ד שהפכו להיות "שותפיהם" בכך שהעניקו להם את השירותים הדתיים הבסיסיים, שהם צורך קיומי לידם, במקומות החסרים שירותים אלה. המדובר לא רק במזון כשר אלא גם בבית כנסת, שבו ניתן

למצוא מניין בשבתות ובחגים גם במקומות נידחים שבעבר לא נמצאו בהם כלל יהודים. (אגב, אמרה הנאמרת בכדיחות הדעת, שכאשר יהודים יחלו לטוס לירח הם בוודאי יפגשו שם שליח של חב"ד.... מעידה על חשיבותם של השירותים של שלוחי חב"ד לציבור האורתודוקסי המודרני) כך נקשרה יותר ויותר היהדות האורתודוקסית המצליחה לחב"ד והחלה לראות את השלוחים באור חיובי, ואגב כך התגברה ההערכה בקרבה לרבי ששלח אותם.²⁷

במרצת כל אחד מהעשורים הבאים הסתגלו כל העת השלוחים החב"דיים, בהנחיית הרבי, לשינויים בחברה, ולפעמים אפילו נראו כמי שצופים מראש את השינויים האלה. אחד מהשינויים מתייחס למקומן של נשים באורתודוקסיה היהודית.^{28*} כפי שהרבי הרבה להסביר, בני ישראל נגאלו ממצרים בזכותן של נשים צדקניות שחיו בדור ההוא (בבלי, סוטה, יא עא), מכאן מתחייב שלנשים שמור תפקיד חיוני גם בגאולה הקרבה ובאה.²⁹ תפקידן של הנשים בקרב השליחים הוא במקרים רבים חשוב יותר מתפקיד בעליהן. אחרי ככלות הכול, הנשים הן שמעצבות את אופי החיים בבתי חב"ד ובגני הילדים, שרבים מהם נמצאים בהנהלתן. נראה שהרבי מנחם מנדל הכין – אולי מפני שרעייתו, מוסייה, היתה בצעירותה אישה כה עצמאית וכה דעתנית – שנשים יכולות וצריכות להיות חשובות לבשורה ולשליחות של חב"ד-לובביץ'. כבר בשהותו בפרוץ ב-1947 הוא ניסה לדאוג לארגון ולפיתוח החינוך שניתן לבנות חסידי חב"ד.³⁰ יש לציין כי גם בתקופת כהונתו של רבי יוסף יצחק יוחסה חשיבות רבה להשכלתן הדתית של הנשים.³¹

מעמדן של הנשים ותפקידן ביהדות העסיק את מנחם מנדל במידה רבה. עניין זה קיבל משנה חשיבות על רקע התפתחותה של התנועה הפמיניסטית בארצות הברית. תנועה זו החלה את דרכה בעצם כשלוחה של המאבק למען זכויות האזרח. פרסום ספרה של בטי פרידן "המיסטיקה הנשית" (*The Feminine Mystique*) ב-1963, והצו הנשיאותי האקזקוטיבי שניתן ב-1967 ואסר על כל הסוכנויות הפרדליות אפליה על רקע מגדרי, יכולים אולי להיחשב כסמנים הראשיים של ההתחלה הזאת.³² בראשית שנות השבעים, עם יציאתו לאור ב-1971 של

* אכן, כבר ב-1953 הקים הרבי החדש את ארגון נשי לובביץ'. תוך נטישה גמורה של המגמה להגביל חינוך תורני גבוה לגברים ולנערים בלבד, הוא הפנה את משנתו לשני המגדרים במידה שווה וטען כי על הנשים מוטלת החובה ללמוד ולקנות בקיאות באזטרקיה של התורה והחסידות. לימים, כאשר שיגר זוג נשוי צעיר לשליחות כדי להילחם בהתבוללות, הוא ציפה שהאישה תהיה שותפה מלאה לבעלה ותגיע ליהודים עמיתים ותחזיר אותם למורשתם.

המגזין Ms. והמאמץ לאשר את התיקון לחוקה בדבר שיווי הזכויות ב־1972, קיבל הרעיון של זכויות הנשים מקום מרכזי בתודעה הציבורית באמריקה. נשים יהודיות שנמנו עם מנהיגות התנועה, ביקשו להחיל את עקרונות הפמיניזם על החברה היהודית, וברוח זו הן חתרו למלא תפקיד נכבד יותר מזה שנשמר להן לפני כן בחיים היהודיים הציבוריים, בבית הכנסת ובלימודי קודש. ב־1972 היתה סאלי פרייזנר בת העשרים ושש לאישה הראשונה שהוסמכה לרבנות על ידי התנועה הרפורמית. במהרה נקטה מהלך כזה גם התנועה הקונסרבטיבית.

היהדות האורתודוקסית גילתה נכונות פחותה, אם בכלל, לאמץ את עקרונות הפמיניזם בפרקטיקה הדתית, אבל למעשה עובדה היא שחלק מבתי הספר של האורתודוקסיה המודרנית הלכו בעקבות בית הספר "הרמב"ם" (Maimonides) בבוסטון (מייסודם של הרב יוסף ב' סולובייצ'יק ורעייתו טניה), או ישיבת פלאטבוש ובית הספר "רָמְזו" בניו יורק, שבהם מקבלים התלמידות והתלמידים שיעורי תורה זהים, או כמעט זהים. חסידי חב"ד יכולים לשלוח את בנותיהם לבתי הספר "בית רבקה" ו"בית חנה" שסיפקו לתלמידות השכלה תורנית, הגם שלא זהה לזו שהוקנתה לתלמידים ממין זכר, לפחות מאז בואו של מנחם מנדל לארצות הברית.³³

על רקע הקול הגובר והולך של התנועה הפמיניסטית ועם התרחבות השכלתן היהודית של הנשים האורתודוקסיות החלו גם נשים אלה לתבוע תפקיד גדול יותר בחיים היהודיים הציבוריים. הן אמנם לא ביטאו את רצונן בצורה הרדיקלית כמו התנועות הפמיניסטיות הפרוגרסיביות יותר, אך הן בהחלט תבעו הכרה במעמדן הרבה יותר מאימותיהן וסבתותיהן. הרבי מנחם מנדל גילה הבנה לשאיפות אלה, אף אם מוגבלת משהו, וניסה להפגין נכונות להיענות למשאלותיהן. ב־1974, כחלק ממבצע "ופרצת", הוא ביקש שגם נשים רווקות יקיימו את מצוות הדלקת נרות שבת בניגוד לנהוג בקהילות האורתודוקסיות המגבילות את הדלקת הנרות רק לנשים הנשואות. עם זאת, בדרך מאוד אופיינית לו, הוא לא שכח לציין שבצעם אין במעשה זה חידוש רדיקלי אלא רק יישום של מנהג שכבר התקיים כחלק מהקהילות היהודיות בעבר.³⁴ נשות השליחים היו, כמובן, חלק בלתי נפרד מתוכנית "ופרצת", והרבי עשה לו מנהג קבוע לדרוש לפנייהן בנפרד. לבסוף, לנשות השליחים היו התועדויות משלהן – "כינוסי שליחות" – שנועדו לדיון באסטרטגיה ובפרקטיקה של השליחות ובעניינים דומים.³⁵ אמנם הוא האיץ בנשים להדגיש את תפקידן המסורתי במסגרת המשפחה, בהתאמה עם מה שאמרו רוב הרבנים

האורתודוקסיים בתגובה על המהפכה הפמיניסטית הגואה, אבל נראה שהוא היה מוכן להרחיק לכת יותר מרבנים אלה במתן הרשאה למעורבות גדולה יותר של הנשים בפרקטיקה הדתית, ולא אימץ את הגישה הכמעט פונדמנטליסטית למעמדן של הנשים בפרקטיקה הדתית שרווחה בעולם החסידי והאורתודוקסי שהוא היה חלק ממנו. אפיזודה שהתרחשה ב־1972 מדגימה זאת:

באותה שנה החל הרב שלמה ריסקין, רב צעיר שהוסמך לרבנות ב"ישיבה יוניברסיטי", לדרוש בבית הכנסת סמוך לכיכר לינקולן במנהטן ניו יורק לפני קהילה שנוסדה זה מקרוב. הוא ניסה לשכנע את הקהילה לאמץ את המסורת האורתודוקסית ביתר הקפדה – ונתקל בבעיה שהתקשה להתמודד עמה. בצר לו הוא פנה אל רבי מנחם מנדל שניאורסון. בין באי בית הכנסת שלו היו גם נשים שעסקו עוד טרם שנוסדה קהילתו ב"לימוד תורה רציני" ואינטנסיבי.³⁶ בערב שמחת תורה תשל"ג (1972) פנו רבות מהן לריסקין בבקשה שיתיר להן להחזיק בספרי תורה ולרקוד איתם, כפי שנוהגים הגברים בחג זה. אין ספק שדרישה זו הושפעה מהגל הפמיניסטי ששטף בשנים אלה את ארצות הברית. לאחר התחבטויות רבות נעתר להן הרב ריסקין והסכים לקיום ריקודי שמחת תורה לנשים – אך בדלתיים סגורות. כעבור ימים אחדים הוא יצא אל הרבי מנחם מנדל ואחר כך אל הרב יוסף דב סולובייצ'יק לבקש את אישורו בדיעבד. הרב סולובייצ'יק אמר לו שלא היה שום פסול בהוראתו "מנקודת ראות הלכתית", וליתר תוקף אף הגיע לאחר מכן לבית הכנסת בכיכר לינקולן והרצה שם בעניין זה.³⁷ הרבי מנחם מנדל שניאורסון, שעקב מקרוב אחר התפתחות קהילתו של ריסקין, קיבל את הרב הצעיר לשיחה בארבע עיניים. אחרי שהשניים החליפו ביניהם דברים קרוב לשעה, אמר ריסקין לרבי כי מעמדו בקהילה מאפשר לו אמנם לאסור ריקודי נשים כאלה בעתיד, אך אם יעשה זאת "קבוצה גדולה של נשים עלולות להיעלב ובסופו של דבר הן תצטרפנה לקהילה (טמפל) קונסרבטיבית". הרבי הסכים עמו ואישר את ההיתר, ואף הוסיף ואמר: "לא רק שמוותר לך לפסוק כך אלא שאתה חייב לפסוק כך." הרבי הבין אפוא את הצורך לתת לאותן נשים את הסיפוק שהן חשו שהן ראויות לו על רקע הדרישות שביטאו את רוח הזמן באותן שנים. ואמנם כעבור תשע שנים השתתף הרבי מנחם מנדל בחגיגת סיום כתיבת ספר תורה שנערכה בקהילת חב"ד בקראון הייטס, שכל אחת מ־304,805

* בריאיון ב־16 ביולי 2008 הכחיש ריסקין את השימוש במילה טמפל, אבל אישר שהוא ביטא את חששו מכך שיאבד חלק מהנשים לתנועה הקונסרבטיבית, והחשש הזה הוא שהטה את לב הרבי לתמוך ביוזמתו.

האותיות שלו "נקנתה" בתרומתן של נשים ונערות בוגרות בתי הספר של רשת החינוך החב"דית לבנות "בית רבקה" מכל רחבי העולם.³⁸

בהמשך, כאשר רבו של בית כנסת אורתודוקסי לא הרחק מכיכר לינקולן האשים את קהילתו של ריסקין כ"לא אורתודוקסית", וכאשר גם אחרים יצאו כנגד "הכניעה" של הרב ריסקין לדרישות הנשים, ביקש הרבי מנחם מנדל "לסגת" מעט מעמדתו דלעיל. הוא שיגר מכתב (שפורסם במועד הרבה יותר מאוחר), שבו הצהיר שאולי החידוש מוקדם מדי והזמן עדיין לא הבשיל לשנות "מנהג בעל שורשים כה עמוקים. אין לנו, הסביר, "סמכות וכוח להנהיג חידושים." זו היתה, כמובן, העמדה האורתודוקסית הקלאסית בהתנגדותה לכל התנועות הדתיות הליברליות. ועם זאת, עיון מדויק במכתב זה מאפשר הבנה אחרת. שהרי לפחות עקרונית התיר הרבי מנחם מנדל להיענות לדרישת הנשים; אלא שמבחינה טקטית חברתית הוא סבור שאין זה עדיין הזמן הראוי. אין ספק שהרב ריסקין היטיב להבין את תשובתו של הרבי בהקשר זה.³⁹ יתרה מזו, במהלך שיחתם אמר הרבי לרב ריסקין ש"עניין הנשים הוא אחד האתגרים הגדולים ביותר הניצבים לפנינו לעת הזאת." כל אימת שהיה ביכולתו ניסה מנחם מנדל למצוא דרך לשלב את הנשים בשליחותו ובפעילויותיו, וגם להבטיח להן מקום משלהן לעיסוק בלימוד מקורות יהודיים ולהגברת המעורבות שלהן ביהדות.⁴⁰

עליית עקרון החברה הרב-תרבותית במקומו של רעיון "כור ההיתוך" בתרבות האמריקנית, על רקע ההכרה בחשיבותו של המוצא האתני כמרכיב מרכזי בזהותו של האזרח, בייחוד בארץ הגירה מובהקת כמו ארצות הברית, העניקה לרבי ולחסידיו לגיטימציה לא להסתיר את נוכחותם ברשות הרבים, על אף השוני הבולט בין תרבותם לבין התרבות הלבנה, האנגלו-סקסונית והפרוטסטנטית השלטת. עובדה זו נעשתה בולטת יותר כאשר בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-20 נעשה השוני התרבותי והדתי מקובל ולגיטימי יותר מאשר בעשורים הקודמים.⁴¹ על רקע התפתחויות אלה אפשר להבין את ההשקעה והמאמצים הגדולים שחסידי חב"ד הקדישו להצבת מנורות חנוכה ענקיות בכיכרות ערים מרכזיות בארצות הברית, ואחר כך באירופה ובישראל, דבר שהוזכר כבר לעיל. ראשיתה של יוזמה זו בפעילותו של השליח בפילדלפיה, אברהם'ל שם-טוב, שביקש בחנוכה תשל"ה (1974) להציב חנוכייה למרגלות פעמון החירות, מהסמלים המרכזיים של האומה האמריקנית. כעבור זמן עבר שם-טוב לפעול גם בווינגטון – שם ניתנה לו הרשות להציב חנוכייה בחזית הבית הלבן. החנוכייה, סמל השחרור של היהודים מעול היוונים, הוצבה בצוותא עם סמלי

החירות והעצמאות האמריקניים לא כביטוי לעצמאות לאומית אלא לעצמאות דתית בארצות הגולה.⁴²

הרעיון שביטא אברהם'ל שם-טוב "מתוך המציאות שיצר הרבי", לפי ניסוחו, הילך קסם על השלוחים, ובחנוכה תשל"ו (1975) כבר היו חסידים שהדליקו חנוכייה בגובה שבעה מטרים בקירוב בכיכר יוניון בסן פרנסיסקו.⁴³ ארבע שנים לאחר מכן הדליק שם-טוב את החנוכייה עם הנשיא ג'ימי קרטר. בחנוכה תשס"א (2000), בעת הדלקת הנרות בחזית הבית הלבן, דיבר סגן שר האוצר האמריקני, סטיוארט אייזנשטט, על החנוכייה כ"סמל לפלורליזם ולחירות הדתית שהם חלק מה יקר של מורשתנו האמריקנית."⁴⁴ בסוף המאה ה-20 התקיימו טקסי הדלקת נרות חנוכה בארבעים וחמש מדינות בארצות הברית וכן בפורטו ריקו.⁴⁵ בבנגוק הודלקה חנוכייה על גבו של פיל, ובכיכר האדומה במוסקבה הדליקו חנוכייה גדולה בליווי מקהלת הצבא האדום ששרה שירי חנוכה, ועל רקע סרט שהוצג על מסך ענק ובו נראה הרבי המדליק נרות חנוכה בברוקלין.⁴⁶

הרבי מנחם מנדל ביקש להטביע חותם גם על צורת החנוכייה. הופעת הבכורה של החנוכייה הזאת, שצורתה שונה מאוד מהחנוכייה המקובלת, היתה בחנוכה תשמ"ג (1982).⁴⁷ את החנוכייה עיצב האמן הלונדוני הירש פקר לפי העקרונות שהתווה הרבי על בסיס צורתה של מנורת בית המקדש לדעת מיעוט מבין חכמי ההלכה.⁴⁸ החנוכייה הזאת הציגה חלופה למנורה הנראית בשער טיטוס ברומא, שבו נראים חיילים רומאים נושאים מנורה מעגלית למחצה. כזו היא המנורה המקובלת בעם ישראל כבר יותר מאלפיים שנה, וזו גם, כאמור, צורתה של המנורה המשמשת סמל המדינה "הציונית". נראה שהרבי ביקש ליצור סמל אחר ושונה, אולי כדי לרמוז שחזון הגאולה שלו שונה מזה של הציונות ואפשר שגם מנוגד לה.⁴⁹ לבסוף היתה חנוכיית הרבי לדבר הקרוב יותר למותג הפומבי של חב"ד-לובביץ'.

החסידים הפכו אפוא את סמל החנוכייה, שמלכתחילה ביקשה לבטא את השרידות היהודית ולשלול את ההתייונות והפלורליזם הדתי – שהרי המכבים, גיבורי חג החנוכה, התנגדו לפלורליזם הדתי של התרבות ההלניסטית – לסמל של זהות יהודית בתוך חברה אמריקנית/אירופית רבת-תרבותית של סוף המאה ה-20 וראשית המאה ה-21.

* הרבי עצמו לא השתמש מעולם בחנוכייה מסוג זה אלא רק בחנוכייה מסורתית יותר שהנרות נערכו בה בשורה ישרה אל מול "גב". ראו שלום רב בער גאנזבורג, *בקדש פנימה*, כפר חב"ד, יוסף אשכנזי, ללא תאריך, עמ' 23.

בשביל חסידי חב"ד ושלוחיה היו טקסי הדלקת החנוכיות האלה מפגן חשוב שבא להראות שהזהות היהודית על מאפייניה הדתיים-מסורתיים היא חלק לגיטימי בחברה שבה הרוב אינו יהודי – על אף, ואולי דווקא, בשל היות טקס הדלקת החנוכייה משיק לטקסי חג המולד הנוצרי. יש לציין שלא הכול קיבלו בברכה את החדרת הסמל היהודי הזה לכיכרות המרכזיות של החברה הלא יהודית, והיו מקומות שבהם הוגשו תביעות משפטיות נגד עריכת הטקס הפומבי הזה.⁵⁰ אבל הן בוטלו בזו אחר זו.

חנוכייה ומזוזה – שתיהן קיבלו משנה חשיבות בחב"ד של הרבי מנחם מנדל, וזאת משום שהן מצוות שמציינות בפרהסיא את הזהות היהודית של בעליהן. המזוזה הקבועה בימין פתח הבית מכריזה שהבית הוא בית יהודי. החנוכייה המוצגת בדרך כלל בחלון הפונה אל הרחוב משמשת אף היא סימן לזהותם של בעל הבית ומשפחתו. עם זאת, לדידו של הרבי, המזוזה מייצגת את המצוות כולן.⁵¹ לא מפתיעה היא העובדה שצעירי חב"ד קיבלו על עצמם לראווג לקביעת מזוזות גדולות ובולטות על משקופי הדלתות, וגם דאגו לברוק את תכולת המזוזות ולוודא שמגילות הקלף בתוכן נכונות ותקינות. המזוזה, כך הבטיחו ליהודים שבבתיים ביקרו, מגוננת על דיירי הבית מכל הצרות העלולות לבוא עליהם. עד כדי כך חשובה מצווה זו, שהשלוחים מרחיקים למקומות הנידחים ביותר בתבל כדי לשכנע יהודים לקבוע מזוזות בפתחי בתיים.

ועוד, המזוזה והחנוכייה הדגישו את חשיבות הסמלים בתוכנית הפצת היהדות של חב"ד, והן משקפות היטב את המציאות החדשה של עליית הדת והמוצא האתני כחלק לגיטימי של הזהות האישית ברבע האחרון של המאה ה-20.⁵² הדלקת נרות שבת מסמלת כידוע את כניסת השבת, וכאשר הרבי הדגיש כי אפילו ילדות צעירות צריכות לעשות זאת, היה זה מתוך הבנה שאם יינתן לילדים להנהיג את התמורה, סופה שהיא תגיע באמת למשפחות היהודיות, ואלה אולי יבחרו לשמור את השבת על פי ההלכה. יתר על כן, הדלקת הנרות נעשתה סמוך מאוד למועד המדויק של כניסת השבת. אנשי חב"ד דאגו אפוא להכריז על המועד הזה בכל מקום שהיה בהישג ידם. כך למשל פירסמו מודעות בימי שישי בעמוד הראשון של *ניו יורק טיימס*. הרעיון מאחורי הפעילות הזאת היה שאם כל המשפחות היהודיות המתגוררות במקום מסוים ידליקו את נרות השבת בדיוק באותו הזמן ביום שישי, לעת שקיעת החמה, אולי תיווצר סולידריות רוחנית בין כל המשפחות האלה וכינן לבין השבת, מעין דרך להניע את השמים ואת הארץ באופן מיסטי שידליק לא רק את הנרות אלא גם את

הנשמות היהודיות של כל העושים זאת. כך, סבר הרבי, תתגבש הסולידריות היהודית ותהיה חלק מזהותם היהודית גם של אלה שהרחיקו את הדת והמסורת מביתם. מתן צדקה, חלק מרכזי אחר ב"מבצע מצווה", נועד גם הוא לקשור יהודים זה לזה.

מצוות הנחת תפילין היתה בשביל הרבי מנחם מנדל אחד הביטויים החשובים ביותר של הדת היהודית, אם לא החשוב ביותר, ומבצע תפילין הפך ברכות הימים לכיטוי החשוב ביותר של "המבצעים" של צעירי חב"ד והשלוחים של הרבי. בתשובה ששיגר בכ"ה באייר תשי"א (31 במאי 1951) לאחד ממכותביו אשר ביקש את ברכת הרבי למשפחתו, כתב הרבי ש"הזכיר [את בקשתו] על הציון" של הרבי יוסף יצחק, ועם זאת מוטלת על השואל החובה לכדוק "שהמזוזות בביתו יהיו כשרות ולפני הדלקת הנרות בערב שבת ויום-טוב ייתן צדקה וילדיו יניחו תפילין בכל יום מלבד ביום שבת".⁵³

מקומה של מצוות הנחת התפילין ביהדות העסיקה את מנחם מנדל זה כבר. ביוני 1944, בתפקידו כראש "מחנה ישראל" בטרם היותו אדמו"ר, הוא שיגר מכתב ובו התייחס למשמעות הנחת התפילין כמעשה שקושר יחדיו יד, לב וראש – סוג של שיתוף פעולה, תחושה וכוונה, שהיה בדיוק מה שיהודי צריך לזכור מדי יום ביומו.⁵⁴ וכבר ראינו עד כמה היו אלה חשובות לתחושותיו הדתיות.

"מבצע תפילין" – שהרבי מנחם מנדל שניאורסון הורה עליו לראשונה זמן קצר לפני תחילתה של מלחמת ששת הימים ב-1967, ממחיש את החשיבות העצומה שייחס להנחת תפילין אפילו, ואולי במיוחד, על ידי יהודים חילוניים. בקרנות הרחוב בערים הגדולות ובהמשך לכך במרכזי קניות, בנמלי תעופה או בקרבתו של טנק מצוות, הציבו צעירים חסידי חב"ד-לובביץ' שולחנות, הניחו עליהם זוגות של תפילין ועצרו עוברים ושבים ממין זכר בשאלה, "סלח לי, האם אתה יהודי?" מעשה זה מזכיר את מה שעשו זלמן שכטר ושלמה קרליבך בצורה מאולתרת למדי בשנת 1949 באוניברסיטת ברנדייס, אלא שעתה נעשה הדבר בצורה מאורגנת, בפרהסיה הכי גדולה, במקומות הומי אדם. חשיפתו הפומבית של היהודי מתוך כלל האנשים שסביבו, שלא תמיד היתה נוחה ליהודים המנוכרים שביקשו להתבולל בסביבה הלא יהודית, היתה לה, במקרה שהיהודי הסכים לחשוף את עצמו, חשיבות בעצם החשיפה והמוכנות לזהות את עצמו כמיוחד, כשונה מהסביבה. הנחת התפילין בעזרתם של הצעירים החב"דיים, שהם עצמם בולטים

במראם ובהופעתם, ביטאה את השותפות בין היהודים המסורתיים לבין היהודי המנוכר, והציבה אותו, לפחות לזמן קצר, כשונה מכל האחרים – כיהודי.⁵⁵ במאי 1968 הונצח "מבצע תפילין" בניו יורק טיימס בכותרת "יהודים חסידיים מתעמתים עם היפים כדי לקדם מיסטיציזם שופע עליצות".⁵⁶ בכתבה תואר ה"תפילין-מובייל" ונלוותה אליה תמונה גדולה של ההתרחשות בפארק כיכר וושינגטון בגריניץ' וילג' בסיסמה גדולה, Do a Mitzvah: Put on a Pair of Tefillin – "עשה מצווה, הנח זוג תפילין". על צעקתו של אחד ההיפים "תנו לנו לנשור!" (let's drop out), ענה חסיד חב"ד-לובביץ', כפי שמצוטט בכתבה: "תן להם לנשור לתוך העולם הישן" (let them drop into the Old World). המבצע היה אז כבר בעיצומו.

כאמור, מנקודת ראות סוציולוגית אפשר להגדיר את היהודי המניח תפילין כ"אחר" לחלוטין מהסביבה הלא יהודית, לעומת זאת בעיני הלא יהודי, תפילין הן "יהודיות" לחלוטין. צעירי חב"ד היטיבו להבין את הדבר. כאשר עובר אורח הזדהה בפני חסידי חב"ד הצעירים כיהודי, הם משכו אותו מיד הצידה ובכך כאילו בודדו אותו מהלא יהודים שמסביב. בתחילה לא נראה שמשוהו יוצא דופן קורה; האיש דמה עדיין לכל עוברי האורח האחרים. אבל מרגע שהם כרכו את התפילין על זרועו ועל ראשו, הוא השתנה באחת מיהודי "לא יהודי" ליהודי מחויב לזהותו השונה, שקיבלה זה עתה ביטוי שאינו משתמע לשתי פנים. זו היתה נקודת הזינוק: להפוך את היהודי הבלתי מחויב לאדם המזדהה כיהודי כלפי עצמו וכלפי אחרים. היעד הזה הושג כאשר האיש הסכים ולו זמנית "לנטוש" את זהותו הלא יהודית ולהניח תפילין בפומבי. מרגע שהפגין את זהותו היהודית בצורה כה בוטה, נוצרו סיכויים, קטנים ככל שהיו, שהוא יוסיף לעשות זאת בפורומים חברתיים, ובסופו של דבר באמצעות "חזרה בתשובה" ו"התגייסות" לשורות חב"ד. זה היה, כמובן, הדבר שהרבי רצה בו. הוא חזר תדירות על אמונתו ש"יהודי אינו צריך להתבייש לחיות כיהודי".⁵⁷

לתפיסות המיסטיות-קבליות של חב"ד המצויות ביסוד מבצעים אלה נקשר גם הסבר "פנימי". שליחותה הכלל-יהודית של חב"ד בסימן "ויפוצו מעינותיך" ביקשה לטהר את הנשמה היהודית, מקור הקדושה, מכל הסיגים של הסביבה הלא יהודית. יהודי שמדליק נרות שבת, קובע מזוזה על משקוף ביתו או מניח תפילין עובר בכך מתחום אחד של הוויה לתחום אחר, מהחול אל הקודש, מהלא יהודי ליהודי. זו בדיוק היתה מטרתם של השלוחים שהיו מעורבים במטלות הקבליות של "עליית הניצוצות של הקדושה המפוזרים בעמקי הטומאה"⁵⁸ כתנאי

לכואו של המשיח ולגאולה השלמה. שכנוע היהודים לבצע את המצוות הללו היה צעד ראשון לטיהור היהודי מאי־היהודיות שלו, שחרורו של ניצוץ הקדושה משבי הטומאה.

הרבי מנחם מנדל היה ממוקד לא רק באמריקה ובמערב אירופה (ובשלב מאוחר יותר בברית המועצות ובחבר המדינות שנולד ממנה); ישראל, המדינה שיהודים כה רבים תלו בה את תקוותם ושהוקמה על ידי התנועה הציונית, שקודמיו ראו בה תנועה כופרת וביטוי של משיחיות שקר, היתה אולי מטרה חשובה עוד יותר. מנקודת מבטו היה זה חיוני ביותר לעצב במדינה זו את החיים היהודיים ואת היהדות כדי שתטוהר "ארץ הקודש" (כינוי שהיה שגור על לשונו במקום "מדינת ישראל") ותהיה מוכנה לכואו של המשיח ולבניין בית המקדש. שם המשחק מנקודת מבט זו היה המצאה־מחדש של המדינה – ממדינה ציונית־חילונית לחברה יהודית אמיתית, קדושה ומטוהרת לקראת כואו הקרוב של המשיח.

מדינת ישראל העצמאית הוקמה על תשתית של מאמץ ציוני־יהודי במחצית הראשונה של המאה ה־20, על יצירת התיישבות יהודית חדשה וסוג חדש של יהודי במולדת העתיקה, לאחר היעדרות של יותר מאלפיים שנה. מלחמה, פרעות של ערבים, התנכלות של שלטונות המנדט הבריטי ששלט בארץ מאז סוף מלחמת העולם הראשונה ועד 1948 לעליית יהודים, עם משברים כלכליים וחוסר עבודה, הפכו את השנים עד הקמת המדינה לשנים קשות אך גם הרואיות, שעיצבו את דמותה של החברה היהודית שהתפתחה בארץ ישראל כחברה יהודית חדשה, שעוררה הזדהות בקרב חלק גדול של החברה היהודית בגולה. מלחמת העצמאות, הניצחון על מדינות ערב והסכמי שביתת הנשק ב־1949 פתחו את שערי הארץ לעלייתם של המוני יהודים פליטי השואה מאירופה, וכן של יהודים מעיראק וממדינות צפון אפריקה. אל כל אלה הצטרפו גם יהודים מארצות המערב שנמשכו לחלום הציוני לקחת חלק בבניית המדינה היהודית החדשה. היה זה "קיבוץ גלויות" בממדים אדירים, ששינה במידה רבה את הרכב האוכלוסייה היהודית במדינה. המדינה שעוצבה כמדינת רווחה דמוקרטית הבטיחה במידה רבה ביטחון כלכלי לעולים החדשים בצד אפשרויות לחינוך יסודי, תיכוני וגבוה וגם שירותי בריאות מפותחים מלווים בביטוח רפואי מהמפותחים בעולם המערבי.

במדינה שמנתה ב־1967 מעט יותר מ־2.7 מיליון אזרחים, היו כבר שבע אוניברסיטאות עם אלפי סטודנטים שהאריכו את תקופת ההתבגרות שלהם

ברומה למקביליהם באירופה ובאמריקה. העובדה שרוב הצעירים הקדימו ללימודיהם באוניברסיטה שנים אחדות של שירות חובה צבאי, אף האריכה את התקופה הזאת.

באביב 1967 מצאה מדינת ישראל לפתע את עצמה מול האיום הגדול ביותר לקיומה מאז היווסדה תשע-עשרה שנים לפני כן. לאחר שהמצרים הניעו את ארגון האומות המאוחדות לפנות את כוח החירום שלו משארם א-שייח' בקצה הדרומי של מפרץ אילת ומרצועת עזה, וסגרו ב-22 במאי את מצרי טירן תוך איום על ישראל במצור ימי, החלו הם וצבאות ערביים אחרים בתגבור כוחותיהם ובהכנה להתקפה. הממשלה הישראלית שנשאה עיניים אל בעלות הברית של ישראל במערב – צרפת וארצות הברית, מצאה את עצמה לפתע לבד. דה גול והצרפתים לא הציעו שום עידוד ושום סיוע. האמריקנים ונשיאם ג'ונסון הביעו אמנם את דעתם הנחרצת על אי החוקיות של המצור, אבל גילו במהרה שאינם יכולים לארגן שייטת בין-לאומית כדי להעמיד במבחן את נחישותם של המצרים לקיים את המצור. לבסוף אף המליצו למדינת ישראל להימנע מכל פעולה צבאית, עם רמז ברור שכל פעולה כזאת תהיה על אחריותם של הישראלים לבדם.⁵⁹ בעיני יהודים רבים בישראל ובעולם היה בנטישה זאת של מדינת היהודים על ידי העולם הר לפגיעותם של היהודים ולכידודם בשנות השואה. ואכן, יהודים רבים ברחבי העולם חששו בהחלט משואה חדשה, כעשרים וחמש שנה בלבד לאחר השואה הנאצית. כאשר נצפו יהודים בנמל התעופה לוד בדרכם להימלט בטרם האסון, וביניהם יהודים חרדים לא מעטים, בייחוד תלמידי ישיבות אזורי חוץ, היה בכך כדי להעצים את תחושות הפחד ששררו באותם ימים. רבים פנו אל הרבי מנחם מנדל בשאלה אם עליהם לצאת מהארץ. הרבי הגיב על האירועים הללו בדברים שנשא במצעד מסורתי שחב"ד ערכה בקראון הייטס לכבוד ל"ג בעומר (באותה שנה, ב-28 במאי), ושוב בדרשה לחסידים בשבת שלאחר מכן. אין ספק, הכריז, שהיהודים בארץ הקודש לא יינזקו, ואל להם לעזוב את הארץ. היתה זו אמירה שכוונה במיוחד לרבים בציבור החרדי.⁶⁰ "וישבתם לבטח בארצכם", ציטט הרבי, לאמור, שהיהודים בארץ ישראל ישבו בבטחה, "ונתתי שלום בארץ", שהקב"ה יעזור ויהיה שלום בארץ הקודש.

התנאי המוקדם לשלום זה הוא שהיהודים יקבלו את הקב"ה כאלוהיהם, ואז, כאשר יקרה כדבר הזה, "[הוא] יוליך את כל היהודים בקומה זקופה בקרוב ממש לגאולה האמיתית והשלמה על ידי משיח צדקנו."⁶¹ שאלה גדולה היא כמובן אם היה בכך כדי להשרות ביטחון על תושבי ישראל המודאגים. רוב היהודים

בישראל לא היו שומרי תורה ומצוות, האם לא היה באמירה זו כדי להוסיף על חרדותיהם יותר מאשר כדי לעודד אותם? ואולי ביקש הרבי להחזירם בתשובה ברגע גורלי זה?

כעבור ימים אחדים, בשבת, הוא הציע מרשם לכל מי שהיה מודאג ביחס לעתיד. "במצב דהיום", טען הרבי, "יש לשים לב ולהבטיח שככל שאפשר יותר יהודים יניחו תפילין. משום שמצוות תפילין יש בה סגולה מיוחדת [שבעזרתה] יצאו היהודים בשלום מהמצב הנוכחי." הוא הסתמך על דבריו של האמורא ריש לקיש (תלמוד בבלי, מסכת מנחות, מד, עא ובמדרש ילקוט שמעוני, שלח, רמז תשנ) "כל המניח תפילין מאריך ימים", ועל דברי התנא רבי אליעזר הגדול (בבלי, ברכות ו, עא) שפירש את הפסוק "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" (דברים, כח, י) כמתייחס לתפילין של ראש. מכאן, אמר הרבי, אנו למדים כי מראהו של יהודי עטור תפילין מפיל פחד ומורא על כל אויבי ישראל. ועל כן "כל יהודי שיניח תפילין לזכותם של אלה המצויים בצבא [של ישראל] יעזור בכך [לחיילים] שיאריכו ימים ויטילו מורא על העמים הסובבים אותם."⁶²

כתום שישנה ימי לחימה השיג צה"ל ניצחון צבאי אדיר ובלתי צפוי שהביא לא רק לביטולו של האיום הקיומי, אלא גם לחירושה של האחיזה היהודית בהר הבית, בירושלים העתיקה ובחבלי הארץ המקראיים שייקראו לאחר זמן קצר יהודה ושומרון. דווקא הניצחון שנתפס כנס פלאי איפשר לרבי מנחם מנדל שניאורסון ולחסידיו לטעון ש"מבצע תפילין", התפילין שהניחו המוני יהודים בארץ ובחו"ל בעזרתם של חסידיו, הטיל באורח פלא מורא על האויב, והוא שהביא את נס הניצחון. חב"ד היא שהביאה את הניצחון בעזרת "פנימיות הדברים", ולא רק את הניצחון, אלא גם, ובעיקר, את השליטה היהודית על ארץ הקודש. את מלחמת ששת הימים היה אפשר אפוא להציג כלידה מחדש, תולדה של מבצעיו ומעשיו של הרבי כחלק מתוכנית הגאולה הקרבה ובאה.

ישראל היתה לחלק מרכזי במפת ההתיישבות החב"דית משנת 1949, כתוצאה מהסדר בין הרבי יוסף יצחק לסוכנות היהודית ולשלטונות מדינת ישראל שהושג בעזרתו של זלמן שזר (רובשוב). על פי ההסדר הסכימה הסוכנות לממן את התיישבותם של פליטי חב"ד בכפר משלהם שנבנה על חורבותיו של כפר ערבי נטוש (ספאריה), על אם הדרך בין תל אביב לירושלים. המתיישבים הראשונים היו פליטים חסידי חב"ד-לובביץ' מרוסיה, והרבי יוסף יצחק רצה להבטיח את

זיקתם לחסידות בכך שיחיו כולם בכפיפה אחת, מנותקים מהחברה הישראלית המודרנית-חילונית. הכפר, שהיה בתחילה יישוב חקלאי קטן, גדל במרוצת השנים והפך ליישוב עירוני בן כ-5,000 נפש. שזר, שניאור זלמן רובשוב מבית אביו (כמובלע בראשי התיבות שהיו לשם משפחתו העברי), נולד ברוסיה הלבנה למשפחה חב"דית ותיקה מאוד (שמו הפרטי – שניאור זלמן – הוא על שם האדמו"ר הראשון). הוא היה מראשי מפלגת השלטון הישראלית, מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל), כיהן כשר החינוך הראשון של מדינת ישראל ובתפקידים בכירים אחרים, והיה בסופו של דבר לנשיאה השלישי של המדינה (בשנים 1963-1973). אם עזרתו לרבי השישי היתה מוגבלת, הנה הסיוע שהושיט למנחם מנדל היה נרחב וחשוב הרבה יותר. הרבי השביעי רצה יותר מכפר קטן לנאמניו, הוא רצה מרכז דתי-תרבותי שיפיץ את החסידות לפי הדגם החב"די שלה בין תושבי ישראל היהודים. בשונה מהחסידויות האחרות בישראל ומהחברה החרדית בכלל, הרבי קבע שבתי הספר של חב"ד ישתייכו לזרם הממלכתי דתי (ולא לזרם החרדי העצמאי), הקים, כאמור, בכפר חב"ד מוסדות חינוך ובתי ספר מקצועיים במימונם של הסוכנות היהודית והג'וינט, ועודד יחסי גומלין בין שלוחי-חסידיו לבין קציני צה"ל ורשויות הצבא.

ב-1967, לאחר תום מלחמת ששת הימים, חשב מנחם מנדל על יעדים גדולים פי כמה וכמה. הוא לא רצה להסתפק בהשראה ובהנחיה ליושבי כפר חב"ד (שכנו במרוצת הזמן העתק מדויק, לכנה ללבנה, של המטה שלו ב-770). הוא רצה במובנים רבים לנהל את מדינת ישראל כולה, וניסה לחלוש במבצע הגאולה שלו על ייעודה, על מדיניותה ועל תרבותה הדתית.

ואכן, ככל שמקומה של ישראל במודעות היהודית גדל והלך, במיוחד לאחר הניצחונות "הנסיים" של צה"ל במלחמת ששת הימים והתפנית שחלה במלחמת יום הכיפורים, שהביאה, בסופו של דבר, לניצחון באוקטובר 1973, כן נתקלה חב"ד בדילמה. כיצד להעלות על נס את ניצחונות המדינה הציונית והצבא הישראלי – משיחי השקר על פי התפיסה ההיסטורית של חב"ד – בלי לחזק בכך בדיוק את אותם משיחי שקר? ישראלים רבים, ובמיוחד הציונות הדתית ודתיים אחרים, ראו את ייסוד מדינת ישראל כ"ראשית צמיחת גאולתנו", ועכשיו, עם חידוש האחיזה היהודית בלב הארץ המקראית העתיקה, הם היו עוד יותר בטוחים שמה שניתן להם הוא רצונו של האלוהים שפעל באמצעות צה"ל ומדינת ישראל. לרבים מהם לא היה ספק שאירועים אלה הם סימנים מובהקים שהתקופה איננה ראשיתה של הגאולה, אלא עיצומם של תהליכי הגאולה. לפתע נראָה ש"משיח

השקר" הציוני עומד "לגזול" את אמונתם המשיחית של היהודים, שחסידי חב"ד עמלו כה קשה לעוררה.

ואולם הרבי מנחם מנדל ביקש להטמיע תפיסה שונה. בתגובה על מלחמת ששת הימים דחק הרבי בשליחים שלו: "דברו על חזרה למסורת אבות והם ישמעו, בקשו מהם להניח תפילין והם יפשילו את השרוולים".⁶³ כנאמר למעלה, הוא רצה בעליל להשריש את התפיסה שמלחמת ששת הימים היא ניצחון יהודי חב"ד, נס שהתבסס "בפנימיות" הדברים על מבצע המצוות שלו.⁶⁴ ובניגוד למה שטענו רבים בקרב הציונים הדתיים, שההתנחלויות הן ביטוי לתהליך הגאולה וחלק מהותי ממנה, טען הרבי – שתמך בהתיישבות היהודית במה שכונה "השטחים המשוחררים" – שהמבצעים החב"דיים היו המנוע "האמתי" של התמורה והסיבה לכך שהיא עלתה יפה והוכתרה בהצלחה.

בעשורים שלאחר מלחמת ששת הימים המשיך הרבי מנחם מנדל להעצים את פעילות חסידיו ושלוחיו בישראל. הוא שיגר מארצות הברית שלוחים לפעול בה ולהקים בתי חב"ד ביישובים רבים במרכז הארץ, בנגב ובגליל, אך בעיקר ביקש ליצור קשרים אישיים עם אנשי צבא בכירים ופוליטיקאים ישראלים. ובאמת אנשים אלה התחילו לעלות לרגל ל-770 ולרבי. הנשיא זלמן שזר, יצחק רבין, מנחם בגין, אריאל שרון ובנימין נתניהו עשו את המסע הזה, איש איש בשעתו, כפי שעשו קציני צבא בדרגות גבוהות ובכירים ישראלים אחרים.

ב-1972 שיגר מנחם מנדל מאתיים מ"חייליו" לקווי החזית לאורך תעלת סואץ ורמת הגולן, כדי שיניעו את חיילי צה"ל להניח תפילין. הוא טען, כפי שניסח זאת הרשל הכט, שליחו של הרבי מקראון הייטס (שהביא עמו כתב של ניו יורק טיימס), כי "תפילין נותנות חוזק לחיילים ומספקות להם הגנה רוחנית".⁶⁵

אחת מהפגישות המעניינות ביותר בהקשר זה היתה בשמחת תורה (כפי שהוא נחוג בגלות) תשל"ד (19 באוקטובר 1973), באחד הימים האחרונים של מלחמת יום הכיפורים. הרבי דיבר בידיש, כמנהגו, על המלחמה ועל שאלת מקומה של ישראל בין אומות העולם. אבל דבריו היו גדושים ברמזים שנראו נסתרים ומביכים בעיני הדיפלומטים והנציגים הישראלים שהגיעו לאירוע. בעקבות הדברים וממש לפני תחילת הריקודים המסורתיים של שמחת תורה, הרבי פנה אל הישראלים ושאל מדוע צה"ל לא כבש את דמשק. אחר כך הוא הציע תשובות לשאלותיו שלו, שהתבססו ברובן על טקסטים מיסטיים וקבליים שצידדו, כך טען, בצעד כזה. ואז דרש מאחד מהם, ד"ר אריה מורגנשטרן, להתקשר למשה דיין, שר הביטחון של מדינת ישראל הריבונית, ולהביא את הדברים לידיעתו. היה זה כאמור יום

טוב שני של גלויות שבו יהודים שומרי תורה ומצוות אינם מדליקים חשמל, לא משתמשים בטלפון ולא נוהגים ברכב, אך יהודים תושבי ישראל, שיום זה הוא כבר חול בשבילם, יכולים בהיותם בחו"ל לעשות מלאכה בצנעה. מורגנשטרן, שהיה יהודי שומר מצוות מישראל, היסס בתחילה לבצע את הוראתו של הרבי, אך הרבי ציווה עליו שימהר ויתקשר לארץ. מורגנשטרן אכן התקשר ושוחח עם סגן שר החינוך וזבולון המר, שאיתו היה בקשרי עבודה, וביקש ממנו להעביר את הוראתו של הרבי לשר הביטחון משה דיין. אין ספק, אירוע מוזר למדי זה מלמד שהוא חש שיש לו הסמכות והלגיטימציה להורות למדינת ישראל כיצד להילחם במלחמה על קיומה באחת השעות הקשות שלה, והיה לו הביטחון העצמי לעשות זאת. כך או כך, משה דיין וממשלת ישראל לא עשו כדבריו.⁶⁶

הלשון הצבאית, מבצע, טנקים⁶⁷ וכיוצא בזה, וגם הקשרים האישיים שביקש הרבי לקשור עם המנהיגים הצבאיים של ישראל, שימשו את הצורך להתחבר לכריזמה של צה"ל מחד גיסא, ומאידך גיסא להעביר מסר הפוך: לא צה"ל והטנקים שלו הם אלה שיביאו את המשיח; המשימה הזאת נועדה לחיילים ולטנקים של לובביץ', לצבאו של הרבי.⁶⁸

במרוצת הזמן, ובמקביל להחלפת "מבצע מצווה" ב"מבצע משיח" שהוכרז באותה עת על ידי הרבי, הוא החל לראות את עצמו כשולט במאורעות, כמי שיוורד לשורשה של ההיסטוריה, גם בהרבה מקומות אחרים בעולם. במבצע החדש ימלאו ישראל והיחסים שלו איתה תפקיד מרכזי.

בסעודת הנישואין של רבי יוסף יצחק, האדמו"ר השישי של חב"ד-לובביץ', הסביר אביו, רבי שלום דובער שניאורסון, האדמו"ר החמישי, את ייחודה של ישיבת חב"ד, ומדוע כונתה היא על ידו "תומכי תמימים", וכך אמר בין השאר:

תורת החסידות ... היא תורה שלמה שצריכים ללמדה בעיון הטוב להבינה ולהסבירה לעצמו כלמוד הסוגיות בגליא שבתורה. אלא שההפרש הוא שבגליא לומדים הלכות שחיטה דבהמה חי' [ה] ועוף ובתורת החסידות הלמוד דהלכות שחיטה הוא בהיצה"ר [ביצר הרע] נפש הבהמי והשכל הטבעי. בלמוד דגליא שבתורה, הלמוד בהלכות מליחה בבשר הבע"ח [הבעל חיים] והלמוד בהלכת תערובות; בתערובות בשר בחלב וכו'. ובתורת החסידות הלמוד בהלכות מליחה הוא השקטת רתיחת הדמים בהשכלה והשגה בעניני

אלקות דבריאה יש מאין. והלמוד בהלכת תערוכות בשר בחלב בענין כירור המדות טבעים. בעזרת השם יתברך יסדתי ישיבה אשר בה ילמדו נגלה וחסידות. היינו; אשר ידעו כי בהנגלה יש פנימיות התורה והחסידות יבינו כמו שמבינים ענין בנגלה... ועתה הנני קוראה בשם תומכי תמימים. כי מטרת הישיבה, להיות תורת ד' – תורת הנגלית ותורת החסידות – תמימה [במובן של שלם=שלמות אחת] ואז היא משיבת נפש. [כלומר: התורה היא שלמה כאשר יש בה גם תורה נגלית וגם תורת החסידות].

ואכן אין כדברים האלה כדי להדגיש לא רק את הייחודיות של ישיבות חב"ד, אלא גם את החשיבות של לימוד "פנימיות התורה" – קבלה על פי פירושי אדמו"רי חב"ד לדורותיהם. על פי תפיסתה של חב"ד. לימוד הקבלה, שהוא "פנימיות התורה" שהיתה בעבר תורה אזוטריה המיועדת ליחידים נבחרים, חייב עכשיו להיות מופץ ברבים כמו לימוד הנגלה שבתורה – לימוד התלמוד ומפרשיו. ישיבת "תומכי תמימים" חייבה לכן את תלמידיה ללמוד את "פנימיות התורה" כשם שהם לומדים את הנגלה שבתורה, ובכך להשיג את הלימוד השלם – התמים – של התורה. רבי מנחם מנדל הרחיק לכת אף יותר וציווה על שלוחיו ללמד "תורת החסידות" – "פנימיות התורה" – לכולם, גם למי שאינם שומרי תורה ומצוות ושאינן להם שום השכלה יהודית.⁶⁹ במרוצת הזמן חזר הרבי ואמר כי משמעות הדבר היא שלימוד החסידות "מופץ בדרך הכי רחבה ולמקומות הכי רחוקים בלי התמעטות ובלי מצרים. שאם יש התמעטות והגבלה [הכי קטנה] אין זו הפצה אמיתית."⁷⁰

במובן מסוים הדמוקרטיזציה של "לימוד התורה" היא תופעה שקשורה לתהליכים החברתיים והכלכליים ששינו את פניה של החברה היהודית שומרת התורה והמצוות לאחר השואה, על רקע הקמת מדינת ישראל כמדינה יהודית מחד גיסא והעלייה ברמת החיים בארצות המערב והתמסדות מדינת הרווחה המודרנית מאידך גיסא. לפני השואה היתה היהדות הדתית-מסורתית מצויה במשבר כלכלי נמשך, והישיבות שבהן התרכז לימוד התורה התקיימו בקושי רב, בעיקר בעזרת תרומות מארצות ההגירה היהודית, בארצות הברית ובאירופה המערבית, ולכן מספר התלמידים בהן היה מוגבל מאוד, ורק המובחרים למדו בישיבות. בשואה נשמד חלק גדול מאותה אליטה למדנית ונוצר צורך חיוני למלא את החסר. העלייה הדרמטית ברמת החיים של יהדות ארצות המערב ותחושת האשמה שאחזה בה לנוכח הרצח של אחים יהודים כה רבים, עם הרגשת מחויבות לחיים היהודיים

המסורתיים של אותם שנרצחו, המריצו חלק גדול מיהודי ארצות המערב לגייס משאבים רבים לקימומו של עולם חדש של ישיבות בממדים שלא נודעו כמותם בעבר. מצד שני, התפתחותה של חברת הרווחה המודרנית איפשרה את גיוסם של תלמידים מהשכבות הרחבות יותר – רתיות וחרדיות של האוכלוסייה היהודית, שיכלו עכשיו להרשות לעצמן לוותר על עזרתם של הילדים בפרנסת המשפחה ואף לשלם חלק מהוצאותיהם בישיבות, כשם שאחרים יכלו להרשות לעצמם לשלוח את ילדיהם לבתי הספר התיכוניים ואחר כך לאוניברסיטאות. התוצאה של תהליכים אלו היתה מהפכה רבתי בתרבות היהודית-דתית, עם עלייתה, תוך תקופה קצרה לאחר מלחמת העולם השנייה, של אליטה למדנית רבנית חדשה שאת השפעתה על העולם היהודי האורתודוקסי, הן בארצות הברית, הן באירופה ובעיקר בישראל קשה עדיין להעריך.⁷¹

מהפכה תרבותית-חברתית זו שינתה לחלוטין הן את החברה הדתית-מודרנית והן את החברה החרדית. היא השפיעה, כאמור, לא רק על השכלתם היהודית של הגברים, אלא גם על השכלתן היהודית של הבנות, הנשים, שאף היא השתנתה לבלי היכר. תהליכים שהחלו עוד לפני מלחמת העולם השנייה, הגיעו עם שנות השבעים של המאה ה-20 לבשלותם המלאה.⁷²

הזיקה לטקסטים היהודיים המסורתיים – התלמוד ומפרשיו, ספרות הפסיקה לרבדיה, כל אותם ספרים של ימודם הופך את היהודי לתלמיד חכם – עברה שינוי שקשה להמעיט בחשיבותו. ספרות זאת הפכה עכשיו להיות בהישג ידו של כמעט כל אחד. בחורים צעירים יכלו עכשיו להקים לעצמם ספרייה רצינית של ספרות הלכה ופסיקה שבדורות הקודמים רק רבנים מובהקים בעלי יכולת כלכלית יכלו להחזיק בה. חלק מספרות זו, בעיקר התלמוד, תורגם לשפות זרות ושוכתב גם לעברית מודרנית, עובדה המאפשרת נגישות רבה ביותר לספרות הלכתית בסיסית זו.* כל השינויים האלה מאפשרים כיום לבתי הכנסת לקיים באופן קבוע שיעורי תלמוד והלכה סדירים, ויותר ויותר קבוצות לימוד מאורגנות מקיימות שגרת לימוד לאחר יום העבודה, רבות מהן במסגרת לימוד "הדף היומי" – לימוד של דף גמרא בכל יום, אותו דף בכל הקבוצות המאורגנות הללו בכל מקום ומקום – מה שהופך את כל תלמידי הקבוצות הללו לסוג של "למדנים", וזה מצב שלא היה כמוהו בעבר בתוך העולם היהודי המסורתי. הלימוד הזה, שהתפתח מאוד

* עלייתם של פרסומי מסורה בסדרת ארטסקרול ודומיהם בשלהי המאה ה-20 שיקפה וחזקה את המגמה הזאת. הספרים האלה נכתבו בעיקר למען קוראים שנבצר מהם לעיין בטקסטים בעברית או בארמית (ואפילו בידיש) ודצו ללמוד אותם באנגלית.

בסוף המאה ה־20, נעשה אמצעי להגברת המחויבות היהודית ודרך להתקשרות של הפרט עם דורות עברו, עם טקסטים נערכים ועם מה שנראה כחוויה חיה של להיות יהודי.⁷³ יתרה מזו: במרוצת הזמן אפילו נשים בחוגים האורתודוקסיים, שהיהדות המסורתית הדירה אותן מלימוד תורה, זכו בגישה לטקסטים החשובים של ההלכה.

רבי מנחם מנדל, שחי במציאות הזאת, תיכנן לנהוג בדיוק באותו אופן ביחס ללימוד התיאוסופיה והפרקטיקה החסידית של חב"ד. רעיון זה מומש באמצעות תוכנית נרחבת של הוצאה לאור שהקיפה את כל הטקסטים הבסיסיים של חב"ד וכן את כתבי הרבנים האדמו"רים שלהם (ואפילו תיאורים וסיכומים תמציתיים של התוועדותיותיהם). עוד בטרם היותו לאדמו"ר מונה רבי מנחם מנדל לעמוד בראש מפעל ההוצאה לאור הזה. כפי שכבר הזכרנו, הוא הקדיש תשומת לב רבה גם לענייני סמלים ולוגו והחליט אילו ספרים להדפיס, תוך הקפדה מיוחדת על הצורה החיצונית שלהם והפגנת "העדפה של סדר דפוס ועיצוב מודרניים".⁷⁴ הוא דאג לכך שהטקסט הבסיסי של חב"ד, התניא, יפורסם בכל מקום בעולם, ובכלל זה במהדורות שהודפסו באחדים מהמקומות האקזוטיים ביותר. במרוצת הזמן, כפי שציינו החב"דים, "חברת ההוצאה לאור קה"ת ופרסומי מרכז, אגפי ההוצאה לאור של תנועת לובביץ' הביאו את החינוך היהודי כמעט לכל קהילה יהודית בעולם." בסוף המאה ה־20 היה העולם כולו יכול לראות את חב"ד ברחבי האינטרנט, בהודעות כתובות ובווידיאו. כמעט כל דבר תורגם ללשונות זרות מכל הסוגים. הרעיון בכללותו היה להפגין בצורה סמלית שמשנת חב"ד, כולל חלקיה הקבליים-פנימיים, נגישה לכל אחד ובכל מקום בעולם. בדרך זו "נפוצו המעיינות" לכל מקום ואתר.

כל אחד היה יכול עכשיו להיחשף לכל הכתבים וההתרחשויות, מפני שבימים האלה, קודם לביאתו הממששת ובאה של המשיח, וכדי להחיש אותה, יש צורך לעשות שימוש בכל "אוצרות המלך". כפי שהרבי מנחם מנדל ניסח זאת במכתב ב־1962, "ובפרט בדורנו דרא דעקבתא דמשיחא אשר תפקיד הישיבה הוא לא רק לימוד התורה כי אם – ועיקר – חינוך של יסודי התורה והמצוה, חינוך פנימי ואמיתי אשר לא יחת מפני כל רוחות שבעולם (ל' העלם והסתור) ויעמוד בפני כל נסיונות."⁷⁵ חינוך והשכלה פנימית על פי תפיסת חב"ד היו עכשיו יותר מלימוד; הם היו התבצרות והגנה רוחנית.

ומה על הרבי במישור האישי? בעוד שליחיו פוזרים בשטח ומכינים את העולם לקראת המשיח, הנה האיש עצמו, מנחם מנדל שניאורסון, שניצב בראש הפירמידה של השליחות הכלל-עולמית הזאת, היה שם לבדו לחלוטין. אמו האלמנה, שנהג לבקרה מדי יום ביומו, הלכה לעולמה בשנת 1964. עכשיו הוא נותר במידה רבה ללא משפחה קרובה. אביו מת. אחיו ברל, כמוהו כמנדל ושיינה הורנשטיין, נרצחו בידי הנאצים, אחיו היחיד ששרד את השואה, ישראל יהודה לייב (מרק גורארי), שהיה לפני כה קרוב לו, מת לפתע ב־1952, בגיל ארבעים ושלוש, בליברפול שבאנגליה. יחסיו עם משפחת גורארי, גיסתו, בעלה וכנם, התערערו ללא תקנה כאשר שמריהו גורארי הורחק מעמדת ההנהגה, ובנו בארי, נכדו של רבי יוסף יצחק, הודר מקרבתו ונחשד כמקורב לחוגי האופוזיציה להנהגתו של מנחם מנדל. לעומת זאת דאג הרבי וסייע לקרובי משפחה אחרים, בייחוד לאלמנת אחיו ולבתה, אף שלא היו שותפות להשקפת עולמו או לדרך חייו. מכיון שלא למד מעולם בישיבה של "תומכי תמימים", לא היו חסידים שגדלו במחיצתו כחברים או עמיתים ללימוד ויכלו להיות ידידיו האינטימיים. על כן עכשיו, על כס הרבי, הוא היה מוקף רק בכפופים לו, בעוזרים ובחסידים – אבל אלה לא היו "חבריו". קרובים ככל שהם חשו אליו, הם היו ונשארו חסידיו. היטיב חסיד אחד להסביר: "הוא אינו החבר שלי; הוא הרבי שלי."⁷⁶

ולא זו בלבד, את מיטב חסידיו שיגר הרבי מנחם מנדל למרחקים כשלוחים. אשתו מוסייה ("גברת שניאורסון מרחוב פרזידנט") לא מילאה תפקיד פעיל ב"חצר" (היא היתה "אדם פרטי", כפי שהחסידים הסבירו תדירות). באין יכולת לשוב ולנהל את ה"חיים הפרטיים" שהיו לה עם בעלה בברלין ועם ההורנשטיינים בפריז, היא חוותה בדידות רבה, קראה עיתונים, צפתה בטלוויזיה, שוטטה בגפה בחוצות ניו יורק, או התרועעה עם מספר מצומצם של חברים, שדיברו רוסית ודנו בענייני ספרות.⁷⁷ רוסית היתה גם השפה שבה דיברה בדרך כלל עם בעלה ועם אחותה.⁷⁸ היא נהגה במכוניתה למקומות ספורים, יצאה תכופות לספרייה ולביקורים בחנויות, ופה ושם גם הלכה למופעי בלט.⁷⁹ לפעמים יצרה קשר עם ילדים (סופר עליה "שאימצה כילדיה המיוחדים" את הצאצאים של עוזרה החסיד, "חסד" הלבדשטאם) ונשארה קרובה במיוחד לעוזר אחר, שלום גאנזבורג, שהתגורר עם בני הזוג בדירתם הפרטית, סעד על שולחנם ונחשב כן משפחה.⁸⁰ אולי בתשובה לשאלה שמעולם לא נשאלה בקול, מדוע אין לה ילדים משלה, העירה בידיש, כך סופר, "אלע חסידים זיינען דעם רעכנס קינדער" – כל החסידים הם ילדיו של הרבי.⁸¹

אבל דפוס חייה לא היה הדפוס של חיי בעלה.⁸² מכיוון שהקדיש שעות רבות מאוד לתפקידו כאדמו"ר הוא שהה במחיצתה רק שעות מעטות ביממה, השכם מאוד בבוקר ולפעמים אחר הצהריים – אמנם, לפי מסורת חב"דית אשתו של אדמו"ר אינה אמורה להסב עמו לארוחה לאותו שולחן, אך הרבי מנחם מנדל ואשתו לא נהגו לפי הכלל המחמיר הזה.⁸³ היא שאמרה בשעתו על אביה שהוא "שייך לחסידים שלו", יכלה לומר זאת עכשיו על האיש שנישאה לו.⁸⁴ לרבי לא היו ילדים לשתפם בתחושותיו הפנימיות ביותר ובחיבתו, או לשוחח איתם באינטימיות, וזה בוודאי העציב אותו עד מאוד (פניו אורו כל אימת שהוא ראה ילדים מסביבו).⁸⁵ בהיעדר ילדים, לא היה גם מי שיקנה לו שיעורים בענווה שכל הורה מקבל בדרך כלל מצאצאיו, אשר אינם רואים את הוריהם בדמות הענקים שאלה לפעמים מדמים את עצמם.

למען האמת, האיש האחר והיחיד שמנחם מנדל היה יכול לשוחח עמו באמת ולשתפו במחשבותיו ובתחושותיו הפנימיות היה חותנו שנפטר כזכור ב-1950, ואת קברו בקווינס, ניו יורק, פקד בקביעות ובאדיקות. במקום זה, ב"ציון", עשה יותר ויותר שעות לכדו. אבל התגובות שקיבל מן המת הזה היו כולן בראשו ובלבו שלו.

לנוכח בדידות ובידוד שכאלה, בעיצומם של ריגושי המבצעים ובתוך חבורה גדלה והולכת של אנשים שסגדו לו והעריצו כל מעשה, אמירה או מחשבה שלו, מה קרה לחוש הפרופורציה שלו? בעצתו של מי היה יכול לשאול? לטענתו, הוא קיבל את העצות ואת ההנחיה מאת חותנו המנוח, אבל מה בדיוק היה טיבה של התקשורת ביניהם? האם היה בכוחה לקושרו למציאות, או שמא בדיוק להפך – להגביר את תחושת הבידוד מכל העולם? יתרה מזו; האם הוא נעשה בעל עוצמה והשפעה רבות כל כך עד שלא היה מסוגל להתכונן במה שמעבר להן? בלא אדם אחד מסביבו, שיעזו לסתור את תמונת המציאות שלו, האם לא אבד בתוך הזיותיו המשיחיות?⁸⁶

פרק 7

מתחייה למוות – אנו רוצים משיח עכשיו

הצלחת מבצעי הרבי וחסידיו השלוחים חרגה מעבר לכל מה שהשיג חותנו אי פעם. היא הגבירה את פרסומו בכל רחבי העולם היהודי וגם הלא יהודי. כל הצלחה שרשמו שליחיו היתה תזכורת לקיומו ולבשורתו. היכולת הזאת להוציא את חב"ד מהתחום הצר של היהדות האורתודוקסית לזירה העולמית העניקה לו ביטחון, והיה בה כדי לשכנעו שההיסטוריה האנושית מוליכה אל עבר מימוש ההבטחה שהמשיח אכן יבוא בדורו. הוא נשבה בכבלי הרעיון הזה יותר ויותר, עד כדי כך שרעיייתו אמרה עליו יותר מפעם אחת: "הוא חושב שלכל אחד אכפת מהמשיח כפי שאכפת לו". המציאות כמובן היתה רחוקה מכך מרחק רב.¹ הוא ושליחיו ניסו אפוא לשנותה.

שנים רבות היה רבי מנחם מנדל, כמו גם קודמיו, משוכנע שהקמתה של מדינת ישראל הציונית והחילונית היא גורם מפריע לתהליך הגאולה האמתית. חסידי חב"ד אמנם ניצלו את האפשרויות שהמדינה העניקה להם – היא נתנה להם את כפר חב"ד, מימנה את רשת בתי הספר שלהם תוך שמירה על האוטונומיה המלאה שלהם, והתירה לשליחים להפיץ את מעיינותיהם בכל מקום, כולל בתוך מחנות הצבא, אך כל אלה לא הרתיעו את הרבי מלבטא את יחסו השלילי העקרוני למדינת ישראל. ישראל, קבע, היא הסכנה הגדולה ביותר ליהדות, משום שהיא מבטאת "תחליף ותמורה" למלכות היהודית האמתית שיקים המשיח; ישראל היא ביטוי לרצון "להיות ככל הגויים". מבחינתו, כפי שציין באוזני אחד ממבקריו, מדינת ישראל מסוכנת ליהדות אפילו יותר מאשר המצב בברית המועצות.² המדינה החדירה "תחושה של גלות" לארץ הבחירה.³ הוא התנגד באופן בוטה

לתפיסה הציונית-דתית שביקשה לראות את המדינה במסגרת התהליך המשיחי כ"אתחלתא דגאולה – ראשית צמיחת גאולתנו".⁴

ב-1958, לרגל יום העצמאות העשירי של מדינת ישראל ולאחר מעט יותר משבע שנות כהונה בתפקיד האדמו"ר, התראיין הרבי לאחר מהעיתונים החרדיים: "אין לראות בהקמת המדינה [ישראל] אתחלתא דגאולה", אמר, "כי המשיח טרם בא". הוא הדגיש שישיראל נעשתה מקום ש"יש [בן] חילול שבת בפרהסיא", ואחר כך הטיח במנהיגי המדינה: "כאשר שיניתם בשנת תש"ח [1948] את השם 'ארץ ישראל' ל'מדינת ישראל', שללתם מעם ישראל את השם שנכתב בתורה. קבעתם את 'מדינת ישראל' החילונית בניגוד לארץ ישראל הקדושה. בתש"ח נעשה פשע נגד עם ישראל ... הם הביאו גלות לתל אביב ולירושלים וטענו שזוהי חירות וזוהי עצמאות. במקום לנהוג לפי משפט התורה ... חזרה הדרישה של נהיה ככל הגויים." הוא חתם במילים: "ציון וירושלים אינן שלנו ... אין זה ציון אשר לה השתוקקנו."⁵ יש לציין כי הוא אף פעם לא השתמש בצירוף המילים מדינת ישראל*.

שום אפיזודה אולי אינה ממחישה את עמדתו הלוחמנית הזאת כלפי הציונות יותר מהתפקיד שמילא (ולא זכה לפרסום רב) בפרשה, שנודעה לימים כ"פרשת יוסל'ה שוחמכר".⁶ ב-1960 ביקשו הוריו החילוניים של יוסל'ה שוחמכר בן השש, שעלו לישראל מברית המועצות, מהורי האם שהיו חסידי ברסלב והתגוררו בשכונת מאה שערים בירושלים, לטפל בילד במשך זמן מה. אך כאשר רצו להחזיר את הילד לביתם, סירב להם הסב, נחמן שטרקס, בטענה שההורים מבקשים לחזור לברית המועצות, והסתיר את הילד. ההורים פנו למשטרה, אך זו לא גילתה התלהבות רבה למצוא את הילד. בינתיים נכנסו לתמונה גורמים חרדיים קיצוניים הקשורים לעדה החרדית האנטי-ציונית בירושלים ולנטורי קרתא, ובעזרת בנו של הסב, אחיה של האם, שלום שטרקס שהיה חסיד חב"ד, העבירו את הילד ממקום למקום בארץ ובסופו של דבר הבריחוהו לחו"ל (באמצעות גיורת מצרפת,

* מי שטבע את הצירוף "מדינת ישראל" היה הסופר אהרן ראובני, אחיו הצעיר של נשיא המדינה השני יצחק בן-צבי. כפי שהסביר ראובני עצמו ברשימה שפורסמה בכתב העת של אגודת הסופרים מאזניים, 5 ב-1947, "המדינה לא תוכל להיקרא ארץ-ישראל, מפני שלא תתפוס את כל הארץ, ולא את רובה ולא את מחציתה. ואפילו היתה תופסת מחצית הארץ ... גם אחרי שתהיה לנו מדינה בחלק מהארץ, לא נחדל לקרוא את שאר חלקי הארץ, ואת הארץ כולה בשם ארץ-ישראל. וכך נבוא לידי בלבול מושגים. כל האומר 'ארץ-ישראל' יהיה אנוס לעמוד ולפרש למה הוא מתכוון: למדינה או לארץ?" שב והודפס בהארץ, 7 במאי 2009, ב 6. בהתבטאויותיו, מנחם מנדל התעלם מכל העניינים האלה; הם לא עלו בקנה אחד עם הטעון האידאולוגי שלו ש"מדינה" חסרה כל משמעות דתית בשל היותה ישות חילונית.

רות בן-דוד, שהיתה לימים אשתו של עמרם בלוי מנהיג נטורי קרתא). אחרי כמה גלגולים הגיע הילד למשפחה מחסידות סאטמר הקיצונית בברוקלין, ניו יורק. כשהתעוררה סוף סוף המשטרה לפעולה כלחץ דעת הקהל ובהוראת בית המשפט הגבוה לצדק, נעלמו כבר עקבותיו של יוסל'ה. בישראל פרצה סערה ציבורית חריפה. סבו של הילד נשלח לכלא בשל חלקו בפרשה. אחדים ממסתירי הילד נעצרו. משלא הצליחה המשטרה לגלות את עקבותיו של הילד ולנוכח ההחרפה ביחסי הדתיים והחילונים כתוצאה מהפרשה, השמיעו יהודים חילונים רבים את הקריאה "איפה יוסל'ה?" כשנתקלו ביהודי חרדי.⁷ ראש הממשלה דוד בן גוריון העביר אז את העניין לטיפולו של המוסד. סוכני "המוסד" חשפו בהדרגה קשרים נוספים בשרשרת הגורמים שהיו מעורבים במקרה, ולבסוף גילו את יוסל'ה והחזירוהו לאמו.

נראה שמי שהיה הפעיל ביותר במשפחה למניעת החזרת יוסל'ה להוריו היה דודו, שלום שטרקס, יותר מאשר הסב הקשיש נחמן שטרקס. שלום שטרקס היה, כאמור, חסיד חב"ד, ועמד בקשרים ישירים ועקיפים עם הרבי.⁸ יש הסבורים כי הרבי היה משוכנע שאם הילד יוחזר להוריו ישובו הוריו איתו לבית המועצות – המדינה הכופרת. בחקירה התברר חלקו של שלום שטרקס בחטיפת הילד ובמסירתו לאלה שהוציאו אותו מהארץ. שלום שטרקס נתפס בסופו של דבר בלונדון, נעצר שם וישב שנה בכלא בריטי. לאחר מכן הוא הוסגר לישראל, ועשה בה עוד חמישה-עשר חודשים מאחורי הסורגים.

תקופת מאסרו של שלום שטרקס קוצרה משום שזכה לחנינה מאת הנשיא זלמן שזר מיד לאחר שהוא נבחר לכהונתו (1963). צעדו זה של הנשיא, שכבר סייע רבות לחסידי חב"ד בהקמת כפר חב"ד ובנושאים אחרים, היה ביטוי להשפעתו הגוברת של הרבי מנחם מנדל ומעורבותו הגדלה והולכת בפוליטיקה הישראלית ובחייה התרבותיים של המדינה.⁹

מערכת היחסים של הרבי עם הנשיא שזר (ועם מדינת ישראל) היתה סבוכה ומורכבת והיתה מלווה, כפי שנראה, בלא מעט מתח ותחרות. בקיץ של 1966 היה שזר בניו יורק בדרכו חזרה לישראל עם תום ביקור ממלכתי בדרום אמריקה, וביקש לנצל הזדמנות זו כדי להיפגש עם הרבי. על פי הפרוטוקול הדיפלומטי המקובל מן הראוי היה שהרבי הוא שיבוא אל ראש המדינה הישראלית, לסוויטה הנשיאותית במלונו במנהטן. כרם לביקור של הרבי במלונו של נשיא המדינה היתה יכולה להיות משמעות סמלית רבה הרבה מעבר למה שהרבי היה מוכן להסכים לה, בהתחשב ביחסים המורכבים בין חסידות חב"ד לובביץ' לבין המדינה

הציונית. הרבי סירב אפוא והסביר זאת, בשיחה טלפונית עם הנשיא שזר, בכך שכאשר עלה ל"ציון" בקברו של הרבי יוסף יצחק, קיבל את "המסר" ש"מלובביץ' אין יוצאים". כך לא השאיר הרבי בידי הנשיא שזר את הבררה אלא לבוא ל-770 אם הוא רוצה לפגוש אותו. שזר, בניגוד לדעת רוב יועציו, החליט לבוא אל הרבי מנחם מנדל לקראון הייטס. אין ספק שגם לכך היתה משמעות סמלית רבה, בעיקר בעיני החסידים – נשיא מדינת ישראל אינו אלא חסיד, מכובד ככל שיהיה, בעיני הרבי שמעמדו הוא הרבה מעבר לכך. עובדה זו הובלטה באלבום שהוציאו החסידים לכבוד הביקור ושכותרתו היתה "נשיא וחסיד" – הנשיא הוא הרבי מנחם מנדל, ואילו החסיד הוא נשיא מדינת ישראל, זלמן שזר. כעבור כשש שנים אמרו החסידים בחצי הלצה, ש"הנשיא שזר בא להיוועד עם הנשיא ג'ונסון כדי שתהיה לו סיבה לבקר את הרבי".¹⁰

ירשומה של תחושת העוצמה של הרבי מנחם מנדל ביחס למדינת ישראל וסמליה מתחזק עוד יותר על רקע סירובו העקיב של הרבי לבקר בארץ הקודש. "כל אדם", הסביר, "צריך להימצא במקום שבו יוכל להביא את התועלת הרבה ביותר", והוסיף, "...כאן בארצות הברית נמצא המפתח להשפעה גלובלית, כאן נמצא ההגה של העולם. כאן נקבעים מהלכים היסטוריים המשנים גורל עמים וביניהם גם ישראל. כאן ישנן אפשרויות של השפעה לטובת [עם] ישראל, מכאן אפשר גם להשפיע על הטבת מצב הדת באר"י [בארץ-ישראל], ומשום כך הוא ורבי יוסף יצחק נשארו ויישארו כאן".¹¹ אמריקה, הוא חשב, היא מעצמה גלובלית, ומכאן, אפוא, יכולים הוא ושליחיו להפעיל גם הם עוצמה גלובלית ולנווט את המאורעות בכל רחבי העולם. דברים נכוחים, אך מאחוריהם הסתתרה הסיבה האמתית לסירובו לצאת מקראון הייטס. אין ספק שאילו יצא הרבי לישראל, היו מצפים ממנו לבקר את נשיא המדינה או את בכירי השלטון הציונים והחילוניים האחרים. הוא בוודאי לא היה מוכן לצעד מרחיק לכת שכזה לאור מחויבותו לעבר החב"ד הקרוב. אמנם מנהיגים חסידיים אנטי-ציוניים אחרים, כמו הרבי מסאטמר, רבי יואל טייטלבוים, הגיעו פעמים אחדות לישראל, אך הם אף פעם לא נפגשו עם שרים, ראשי ממשלה ונשיאים של מדינת ישראל, ולכן לא היו מחויבים בכבודם. כמי שנועד להיות סמל של הגאולה האמתית והשלמה, נבצר מהרבי שלא לבוא לארץ הקודש אלא עם בואו של המשיח. לכן הוא נשאר ב"לובביץ'".

התחושה הזאת שחב"ד והרבי מבסיסם באמריקה אחראים איכשהו לכל היהודים בכל מקום שהוא בעולם, היתה היגר מרכזי ומודגש בכל תקופת כהונתו: אחרי ככלות הכול, הגאולה שעליה דיבר לא היתה עניין לוקלי ונודעה לה משמעות אוניברסלית. בסוף שנות החמישים כבר היה ברור, כפי שניסח זאת תומך לא חרדי של מנחם מנדל, כי "איש אינו דואג לגורל היהודים – לגורלו של כל יהודי – יותר מהרבי."¹² חסידיו של הרבי היו "מעורבים מאוד", כפי שהסביר אחד הדוברים שלהם במרוצת הזמן, "בענייני העולם ובידע על כל ההיבטים של העניינים האלה."¹³

כל היהודים בעולם היו קהל היעד שלהם, והמוסכמה הזאת ניצבה מאחורי כל מבצעי המצווה. ככל ששליחיו של הרבי התפזרו על פני הגלובוס, בכל המקומות שהיו יכולים למצוא בהם ולו רק קומץ של יהודים, כן נתפסה שליחותם בהכרח יותר ויותר כשליחות גלובלית. אפילו הבניין ב-770 לא היה עוד רק מרכזם של חסידי חב"ד בניו יורק אלא "המטה העולמי" שלהם והבירה הרוחנית של העם היהודי, מרכז החיים היהודיים בפזורה עד בוא המשיח – "בית רכנו שכבל". זה היה המקום שאליו יגיע המשיח תחילה, ומכאן הוא ימשיך ויוליך את שיבת היהודים מהגולה לארץ הקודש. זה היה רעיון חדש ורדיקלי בתפיסה המשיחית: משיח בא דרך אמריקה.

ארץ הקודש העסיקה את הרבי יותר ויותר לאחר האירועים הדרמטיים של מלחמת ששת הימים (1967). הרבי מנחם מנדל לא היה היחיד שראה את ההתרחשויות מסביב למלחמת ששת הימים מבעד לפריזמה דתית. מלחמה שהחלה כקרב על עצם הקיום של מדינת היהודים נסתיימה כמלחמה שמוגדרת בשפה דתית, שגם יהודים חילוניים וגם לא יהודים נטו לראותה כנס ולהתייחס אל תוצאותיה במונחים משיחיים. עם זאת, בשונה מאלה שראו את המלחמה ותוצאותיה כביטוי לרצון האלוהים ואת צה"ל כמטה האל שבאמצעותו הושגו הניצחונות הפלאיים הללו, הרבי ראה את המשמעות האמתית של האירועים דווקא במה שקרה בימים שקדמו לפרוץ המלחמה, כאשר דומה היה שהעולם כולו עומד לשוב ולנטוש את היהודים לגורלם. לדידו נודעה חשיבות רבה מאוד לעובדה שהעם היהודי שב וניצב לברו, נבגד על ידי כולם, בכלל זה על ידי המעצמות הגדולות, ונחשף לאפשרות של שואה נוספת שימיטו עליו צבאות ערב הנערכים למלחמה. מנקודת מבט זו דווקא נטישת העולם את ישראל לכדה ביטאה את העובדה הניצחת שהאל

לברו הוא שסייע ליהודים בארץ ישראל לצאת בניצחון שכזה, כשם שעשה זאת ביציאת מצרים בעת "הגאולה הראשונה". זו היתה לדעתו המשמעות האמתית של מלחמת ששת הימים.¹⁴

נטישת העולם את ישראל ובדידותה – זה מה שבלעם בן פעור ראה בחזונו כתנאי הכרחי לגדולתו של עם ישראל – "הן עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב" (במדבר, כג, ט). רבי מנחם מנדל הרבה להתייחס לפסוק הזה ולבדידותו של העם היהודי. הוא ציטט אותו, לדוגמה, במכתב ששיגר בכ"ו בתשרי תשכ"ג (24 באוקטובר 1962), שבו עשה שימוש בפסוק כדי להדגיש את הייחודיות היהודית בעולם, את הייחודיות של השנאה ליהודים וגם את הברכה הגלומה בה – עובדות שנראו לו קשורות לבלוי הפרד.

אפשר להתמודד עם שנאת היהודים האנטישמית ביעילות ולהוציא מתוק מעז, רק אם כל יהודי "ינצל כל יכולתו לחזק הנהגה זו – של תורה ומצוות ... כיון שתפקיד חיוני של כל אחד ואחת לחזק ולבסס מצב עמנו... ע"י ביסוס היהדות וערכי הנצחיים ולהפיצם באופן רמוסיף והולך..."¹⁵ מכאן המסקנה שמה שהגן על העם היהודי בארץ ישראל לא היה הצבא שלו. הצלתם של היהודים באה להם משום שהם פעלו כיהודים ולא כגויים. כאמור, הם ניצחו במלחמה מפני שהניחו תפילין (בעזרת השלוחים של הרבי), נשאו תפילות לקב"ה ועשו מצוות. המלחמה והניצחון שבעקבותיה היו ביטוי לדברי הנביא זכריה (ד, ו) כי "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוחי אמר ה' צבאות" תבוא הגאולה.¹⁶ על פי תפיסתו של הרבי – נטישת העם היהודי על ידי אומות העולם והניצחון הנסי שבא בעזרתם של חסידי חב"ד הם ביטוי מוחשי לעקבות המשיח.

אם קיננו בראשו של רבי מנחם מנדל ספקות כלשהם ביחס להבנתו את התפתחותם של המאורעות ההיסטוריים, הנה ההתפתחויות שהתרחשו בישראל ובעולם לאחר 1967, הגבירו עוד יותר את ביטחונו בתפקיד שמילאו הוא וחזונו המנוח כמבשרי עידן הגאולה. היה בהן כדי להביאו, כפי שנראה, לקביעת טענות בעלות אופי גרנדיוזי ומפליגות במשמעותן עוד יותר. מהלכי ההיסטוריה שוב לא היו מסתוריים, אלא הם נחשפו והלכו בידי האדמו"רים האחרונים של חב"ד-לובביץ' שגילו את עקבות הישועה וקידמו אותה באמצעות פעולותיהם להפצת המעיינות ולחזרה בתשובה, בדיוק כפי שחזה והבטיח רבי מנחם מנדל במאמרו הראשון "באתי לגני": הדור הזה ומנהיגו יהיו אלה שיביאו את המשיח. הנה כאן היתה הרגשת גדלות משולבת באידיאולוגיה.

ישראל, שגבולותיה התרחבו לאחר המלחמה וכללו בתוכה חלק גדול מהאזורים

ההיסטוריים של ארץ ישראל המקראית, כולל המקומות הקדושים בעיר העתיקה בירושלים ובהר הבית, שוב לא נתפסה כמכשול לבשורתו המשיחית. אדרבא, היא נעשתה יותר ויותר לזירת המבחן של בשורה זו. העובדה שנשיא המדינה בתקופה זו היה זלמן שזר, שזוהה כחסידו של הרבי גם אם זיהוי זה לא היה מדויק לגמרי, הגבירה את הרושם בדבר השפעתו המשמעותית של הרבי מנחם מנדל על מדינת ישראל.¹⁷ כזכור, במהלך מלחמת יום הכיפורים, ב־1973, הוא אף זימן אליו דיפלומטים ושליחים של מדינת ישראל ושיגר באמצעותם שדרים לשרים בממשלה על מהלכים צבאיים ומדיניים נדרשים, הואיל וראה את מלחמת יום הכיפורים כאות אזהרה מאת הקב"ה לבל יעכבו הישראלים את ביאת המשיח במעשיהם ומחורליהם הנובעים מקוצר אמונתם. יותר מתמיד היה הרבי משוכנע שיש ביכולתו לראות נכוחה את המשמעות האמתית של ההיסטוריה, ולמנוע את הקטסטרופה שתיווצר בשל עיכוב בוא הגאולה. מכאן, כאמור, גם שאב את הביטחון העצמי לדרוש מהיהודים שלא לצאת מישראל בימי החרדה ערב מלחמת ששת הימים.

מלחמת ששת הימים ותוצאותיה שהרבי מנחם מנדל האמין שהם תולדה של התעצמות תהליכי הגאולה, האיצו בלי ספק את תנועת החזרה בתשובה של יהודים רבים בישראל ובפזורה. כל אלה חיזקו את אמונתו של הרבי שככל שיגדל מספרם של החוזרים בתשובה כן יקרב בואה של הגאולה. לכן המריץ את חסידיו להגביר את פעילותם עוד ועוד. ואכן לאחר 1967 גדל משמעותית מספר המקומות שבהם פעלו השלוחים, ופעילותם התרחבה עוד ועוד. כך קרה גם ביחס לשדריו ולהוראותיו של הרבי לכל העם היהודי. פוסטרים של דמותו בעיתונות ועל לוחות המודעות נפוצו בישראל ובאמריקה. באחד הפוסטרים האלה נאמר באופן מודגש: "הרבי הבטיח – הרבי יקיים." הרבי הבטיח שהגאולה קרובה, ובמסגרתה יוליך המשיח את כל היהודים לארץ המובטחת, לארץ ישראל. ומי יהיה זה שיוליך את העם כולו? הרבי חזר והסביר שיהיה זה "כבוד מו"ח [מורי חותני]", האיש שאיתו היה קשור באופן מיסטי ושעמו "דיבר", הוא "יוליכנו לגאולה השלמה."¹⁸

והעולם, כולל עיתונות ופוליטיקאים, סייעו וטיפחו את מה שנראה לרבים כהזיה אדירה באמצעות דברי הלל ושבח גוברים והולכים לחסידו חב"ד ולרבי שלהם. ביום השנה העשרים להכתרתו נודע מנחם מנדל באמריקה "כמנהיג של היהדות האורתודוקסית", אם לא של כלל היהדות.¹⁹ ואכן, בין הפונים להיוועץ בו היו לא רק חסידיו אלא גם מקצת הרבנים האורתודוקסים-מודרניים, מהמתקדמים

ביותר לכאורה.²⁰ מספרם של חסידיו ומעריציו נאמד בעיתונות במאות אלפים – הגם שאיש לא היה יכול להוכיח באמת את נכונותם של המספרים האלה, הואיל והיה קשה, עד בלתי אפשרי, לאששם דמוגרפית.^{*}

התדירות הגוברת של מגעי הרבי עם מדינאים ופוליטיקאים – אמריקנים, ישראלים ואחרים – הוסיפה ותרמה למעמדו המתעצם כמנהיג דתי עולמי. תוך הסתייעות במקרים רבים בשלוחים שלו, כדוגמת אברהם'ל שם-טוב ואחרים, שצברו עוד ועוד ידע פוליטי והיכרות עם ענייני העולם, הלכה וגברה השפעתו על בכירי הממשל האמריקני בושינגטון. בהתאמה עם תיאורו של בעל טור נודע בארצות הברית שראה ברבי "מנהיג דתי כריזמטי", הוא הצטייר כאבן שואבת "לאנשים מכל הסוגים, ובכלל זה פוליטיקאים ואילי ממון", ומטהו בברוקלין היה ליעד של "עלייה לרגל".²¹ אמנם היה בכך גם כדי לבטא את העובדה שמצביעים יהודים ופעילים פוליטיים יהודים נעשו חשוכים יותר מתמיד בזירה הפוליטית האמריקנית. פוליטיקאים שביקשו לאותת לקהל הבוחרים היהודי כי הם נותנים את דעתם עליו ועל צרכיו, הרבו להיפגש עם דמויות יהודיות ידועות וחשובות כמו רבנים ואדמו"רים חסידיים, ולהצטלם בחברתן. איש לא התאים לכך יותר מרבי מנחם מנדל, על תבונתו, הכריזמה שלו וזקנו הארוך (שגדל ונעשה עבות בהרבה ביחס לימי ברלין ופריז). ראייתו הגלובלית ובשורתו השפויה לכאורה על הגאולה הממשמשת ובאה, היו אידיאליים ל"הזדמנויות הצילום" הללו.

מצעד הפוליטיקאים מאמריקה, שאליהם הצטרפו יותר ויותר פוליטיקאים מישראל ובמרוצת הזמן גם מארצות אחרות, עשה את דרכו ל-770, אתר שהיה לתחנת חובה למנהיגים בולטים רבים, שרצו לדבר למען היהודים או אל היהודים. כמעט כל בכיר שעמד לבחירה במדינת ניו יורק כולה (וכל מי שרצה להגיע לכך) בא להיראות עם הרבי, כפי שעשו כל ראשי העירייה והמועמדים לתפקידים בכירים בניו יורק עצמה, וכן שגרירים ואפילו מקצת שרי חוץ. כל הפוליטיקאים הישראלים החשובים נשאו עיניים לעבר קראון הייטס והרבי. הם חשבו שתצלום במחיצת הרבי מלובכין' יסייע להם בפנייה לקהל בוחריהם.²²

* אחרי ככלות הכול, ב-770 היו יכולים להיאסף בעת ובעונה אחת כ-2,500 איש לכל היותר. מספרם של התושבים הלכנים, הלא היספאנים, בשכונת קראון הייטס הגיע ברוחק, על פי מפקדי האוכלוסין של ארצות הברית במרוצת שנות התשעים של המאה ה-20, ל-7,000. בכל זאת בדיווחים עיתונאיים נטען תדירות, אם בשוגג ואם במזיד, שחסידיו חב"ד הם קבוצת החסידים הגדולה ביותר בעולם. הכותבים היו צריכים אולי להגדירם כקבוצת החסידים הנפוצה ביותר על פני הגלובוס.

אפילו המסתייגים עקרונית מתנועות דתיות אורתודוקסיות בעלות צביון פונדמנטליסטי לא היו יכולים למצוא שום דופי בקריאה שהשמיע הרבי ב־1972, לרגל יום הולדתו השבעים, ל"התקדשות למטרה של הפצת הנועם והטוב", שאותה ראה כחלק מתפקידו "לעורר בכל אדם את הפוטנציאל שיש בו", כפי שהסביר לכתב של ניו יורק טיימס.²³ קריאה זו נשמעה כמעט כמו המנטרות הרוחניות של ה"ניו אייג".

העובדה שהרבי ישב בניו יורק, בירת התקשורת של המדינה החשובה ביותר בעולם בתחום זה, הגדילה את יכולתו להיראות ולהישמע. בשנים עברו, כאשר יצא ל"חצר" חותנו בריגה לרגל הימים הנוראים, נודעה לכך משמעות, אם בכלל, רק בעיניהם של חסידיו חב"ד. ואילו עכשיו, כאשר חסידיו באו אליו באותה הזדמנות עצמה, היו אלה חרשות בקנה מידה עולמי. הפאברענגעניס שלו עם שלוחיו בימים הנוראים זכו לכותרות בניו יורק טיימס, שבו נכתב עוד ועוד על אישיותו, על מי שבאו לבקר ועל פועלו לתיקון העולם כולו.²⁴

גדולה עוד יותר מהרגשת העוצמה הפוליטית והאישית שהעניק המצב הזה לרבי, היתה תחושתו שהפרסום שלו בזירה הבין-לאומית וההערצה הגואה אליו הם סימן נוסף לבואו הקרב של העידן המשיחי. תשומת הלב שקיבל ענתה על מילות התפילה היהודית שמדברת על מה שיקרה באחרית הימים, אותו צירוף שמופיע בתפילת יום הכיפורים וחותם את התפילה של כל היהודים מאז המאה ה־13: "יכירו וידעו כל יושבי תבל" את כוחו וגדולתו של הקב"ה. אם אדירי הכוח מקרב הגויים החלו לבוא אליו, אל מבשר הגאולה הקרובה, היה זה לו ולחסידיו אות ומופת לטבעם ההולך ומשתנה של העולם ושל ההיסטוריה לקראת הגאולה. הוא היה האחראי, לדעתם של חלק מתומכיו, לתקופות השגשוג הכלכלי שחפפו באמריקה לתקופת כהונתו כחלק מאותם תהליכי שינוי גלובליים המעידים על הטוב הצפוי בעתיד.²⁵

מנקודת מבט זו, הרבי ושלוחיו לא יכלו לבוא על סיפוקם לנוכח השפעתם הגוברת באמריקה ובישראל הציונית לברן; ברית המועצות, כור מחצבתם, היתה גם היא צריכה להשתלב בתמונת שינוי היסטורי זה. בדומה למה שעשה קודמו, רבי יוסף יצחק, ניסה גם מנחם מנדל להפעיל רשת חשאית של שליחים בתוככי האימפריה הקומוניסטית. הוא ישגר אותם, לקראת סופו של המשטר הסובייטי ובעידן הגלסנוסט "במסווה של תיירים ונוסעים עסקיים".²⁶ בדומה לרבי יוסף יצחק, גם הוא דאג לשלוח לברית המועצות מצות לפסח, סידורי תפילה ותפילין. מספרם של היהודים שביקשו פריטים אלה הלך וגדל, מפני שאירועי מלחמת

ששת הימים בישראל (שהרבי ראה אותה כמלחמה שלו), עוררו את המודעות היהודית של יהודים רבים בברית המועצות.²⁷

ואכן בעיני חסידיו של הרבי מנחם מנדל המודעות הגדלה והולכת של חלק מהיהודים תושבי ברית המועצות ליהדותם והופעתה של קהילת הסירובניקים – יהודים שדרשו לעזוב את ברית המועצות, והיו מוכנים להקריב את עבודתם ואת המוניטין המקצועי שלהם ולהסתכן אפילו במאסר ובחקירות של המשטרה החשאית הסובייטית רק כדי לחיות כיהודים בישראל – היו סימן נוסף לגאולה הקרבה לבוא. "חשנו", אמר אחד מהיהודים האלה "שזה היה נס מפואר לא פחות מהנס של מלחמת ששת הימים."²⁸ העובדה שרבים מאלה זכו לתמיכה ולעידוד של חסידי חב"ד, וביניהם אחדים מהבולטים ביותר בחבורת המסורבים, היתה לדירוד של הרבי עוד סימן לתפקידו בשינוי פני העולם.²⁹ זאת ועוד, החב"דניקים ראו את הרבי שלהם כאחראי להתפוררותה של האימפריה הסובייטית. כך לדוגמה מספר הרמן (ירמיהו) ברנובר, פרופסור למטלורגיה ואחד מהבולטים ביותר בין יהודי ברית המועצות שהיו לחסידיו של הרבי: "כאשר הרבי זימן אותי אליו באפריל 1985 והורה לי לטלפן לכל מי שאוכל להשיג במוסקבה ובלנינגרד ולומר להם כי לא יעבור זמן רב עד שברית המועצות תקרוס תחתיה ... הוכיתי בתדהמה. באותו זמן נראתה ברית המועצות כאימפריה בלתי מנוצחת. ובכל זאת, הרבי הציג את הפרטים המדויקים של השינויים הלא ייאמנו שעמדו להתחולל בברית המועצות."³⁰ לא ברור מה בדיוק אמר הרבי באותם ימים, אבל החסידים היו סמוכים ובטוחים שהוא מסוגל לחזות את העתיד להתחולל בברית המועצות – אפילו ביתר בהירות מהמנהיגים הסובייטיים עצמם. בבוא העת, לאחר התפרקותה של ברית המועצות ב־1989, הוא שידר, כמתואר למעלה, את דברו ליהודי רוסיה שנאספו להדלקת חנוכייה מעל מסך ענק שהוצב בכיכר האדומה, באותו מקום ששימש בעבר את סטלין ואת יורשיו לסקירת מצעדים, ותזמורת של הצבא האדום לשעבר ניגנה את הניגון החב"די "אדוני אחד ושמו אחד."³¹ כלום לא היה זה ניצחוננו של המשיח על כוחות האופל של אימפריית הרשע? תהו המאמינים.

מה קרה לרבי עצמו במרוצת כל התקופה הזו? בעת שהשלוחים שלו הגבירו את כל הפעילות העולמית הזאת בהמרצתו, הוא הודקן והלך. חסידיו נמנעו מלדבר בגלוי על העובדה שאין לא יורש, אבל אין ספק שהם היו מוטרדים מכך. לעומתם, משקיפים חיצוניים שגילו עניין גובר והולך באיש הזה שנעשה חשוף לציבור

היהודי והלא יהודי יותר מאי פעם בעבר, לא נהגו באותה מידה של דיסקרטיות. כזה, למשל, היה כתב הנזי יורק טיימס שבפרוס יום הולדתו השבעים של הרבי הצליח לראיינו בארבע עיניים. הלה העלה בפני הרבי את השאלה: "מי עתיד להיות בכוא העת האדמו"ר השמיני מלובביץ'?" הרבי ענה ש"המשיח יבוא והוא יתרץ את כל הקושיות והבעיות", ואחר כך הוסיף בחיוך: "הוא יכול לבוא בעודי כאן, מדוע יש לדחות את בואו?" זו היתה התשובה שהחסידיים הציגו כל אימת שעלתה שאלת המשכיות השושלת. זו היתה גם הדרך להרחיק את חרדותיהם ביחס לעתיד. הם חזרו כהד על ההערה שבה חתם הרבי את תשובתו לאותו כתב: "בכוונתי לחיות עוד שנים רבות, והמשיח יכול לבוא מחר או מחרתיים."³²

כדי להחיש את בואו של המשיח פתח הרבי במהלך השנה שאחריה – השבעים ואחת לחייו, שבעים ואחד בתי חב"ד חדשים, בתים שתפקידם היה לעזור בגיוסם של יהודים נוספים לתחום ההשפעה של חב"ד.³³ השלוחים הצעירים שעמדו בראשי הבתים הללו היו מטבע הדברים מלאי ספקות וחששות אם יצליחו בדרכם, אם ימלאו את ציפיותיו של הרבי מהם. בניסיון לסלק את חרדותיהם ולהכניס בהם ביטחון עצמי נהג הרבי לחזור שוב ושוב על דברי הנביא מלאכי: "ובחנוני נא בזאת" (ג, י). השימוש הזה בביטוי של הנביא מלאכי, שספרו הוא האחרון לספרי הנביאים בתנ"ך, היתה לו גם משמעות נוספת – הרבי הוא ממשיך השושלת הנבואית. בחלוף השנים החלו רבים מחסידיו להציגו כ"נביא הדור", והוא עצמו נהג לומר ש"מורי חותני", הרבי יוסף יצחק, שעמו הזדהה במובן העמוק ביותר, היה הנביא האמתי.³⁴

היה נדמה כי שום דבר משמעותי שקורה ליהודים איננו מחוץ לתחומו או לעניינו. כך, למשל, ב-1976 הוא כרך יחדיו את חגיגות חב"ד לציון יום השנה החמישים לשחרורו של רבי יוסף יצחק מן הכלא הסובייטי ואת שחרורו של האדמו"ר הזקן (שניאור זלמן, מייסד השושלת) מכליאתו השנייה בפקודת הצאר (שהתרחש ב-8 באוקטובר 1800), עם הצלחתה של הפשיטה הנועזת שצה"ל ביצע חודש לפני כן לצורך שחרורם של בני הערובה הישראלים ממעצרם בנמל התעופה אנטבה באוגנדה.³⁵ כל ה"נסים" האלה היו בסופו של דבר מעשי האל שפעולותיהם של חסידיו חב"ד סייעו להצלחתם.

אבל אפילו בעת ש"האימפריה" שלו גדלה והשפעתו התפשטה, לא היה אפשר להתכחש לעובדה שהרבי מנחם מנדל שוב איננו אדם צעיר. תזכורת דרמטית להיותו בן תמותה ניתנה ב-1977 וזיעזעה את כל חסידיו. זה היה בכ"ב בתשרי תשל"ח (4 באוקטובר), בליל שמיני עצרת – שמחת תורה – בעיצומן של ההקפות

המסורתיות שעמדו ב־770 בסימן של התלהבות משיחית יוצאת מגדר הרגיל. על פי המקורות החב"דיים, בראשיתה של ההקפה השלישית, פנה הרבי לאחד מעוזריו הקרובים, החסיד יואל כהאן, אותו אדם שהיה נוכח במעמד ההכתרה שלו ושימש כזכור כ"חוזר" (בעגה החסידית מבוטא "חויזער") שלו, וביקש ממנו להוליך את מעגל הרוקדים. קהל המתפללים הגדול שנאסף בבית המדרש פצח בזמרת מקהלה בניגון שמילותיו חישמלו את האווירה: "חיילי אדוננו, מורנו ורבנו, חיילי משיח צדקנו, הוא יוליכנו בטנקים לארצנו עם המבצעים ונש"ק בידינו."* בעודם שרים מחא הרבי כפיים, ו"הביט לכל הכיוונים ורמז שימחאו כפיים ושירקדו".³⁶

בתחילת ההקפה הבאה היתה האווירה בבית המדרש ב־770 טעונה עדיין בלהט משיחי. הריקודים שבו והתחדשו ביתר עוצמה. לפתע חש הרבי מועקה בחזה. הוא ניסה תחילה להתעלם ממנה; כפי שאמרה אשתו בשעתה: "אין לו שום פחד מכאבים", לאמור – הוא האמין שיוכל להתעלם מעובדת היותו בן תמותה.³⁷ אי נכונותו להיוועץ ברופאים היתה מן המפורסמות, ובעבר היה על אשתו להסתייע בתחבולות כדי להביאו לכך.³⁸ החסידים יצאו במחול עם ספרי התורה, והרבי המתייסר בכאבים תפס את מקומו המסורתי בראש תהלוכת הרוקדים. ביומנו של אחד ממזכיריו הופיע התיאור הבא: "באמצע ההקפה הרביעית פקדה את הרבי תחושה רעה והוא החוויר מאוד. [הוא] ביקש ממני לקרב את כיסאו והתיישב עליו תוך שהוא ממשש את לכו. ביקשתי מיד מהרופאים שהיו שם להגיע אליו, אך הרבי לא הניח להם לבדוק אותו."³⁹ אפשר שהוא לא רצה לחשוף את חולשתו האנושית לעיני קהילתו הקרובה. "בינתיים הביאו לרבי מים אבל הוא לא רצה לשתות אותם בנימוק שעדיין לא עשה קידוש ... הרופא שאלו אם הוא חש כאב מסביב ללב והרבי אמר כן. ... [והוסיף] 'אני לא הולך לבית חולים.'⁴⁰ בתי חולים היו ונותרו מקומות שבהם אדם נעשה פסיכי, מאבד את מלוא השליטה על מצבו ומוגדר כחולה; אף לא אחד מכל התפקידים או הזהויות הללו התאים למנהיגה של תנועה משיחית.

אבל הכאב עמד בעינו, והרבי נאלץ להמשיך לשבת. הוא נשאר במקומו עד

* המושג "חיילי משיח צדקנו" טבוע בזיכרון החב"די מרביריו הפרוגרמטיים של האדמו"ר שלום רובער בפני תלמידי ישיבת "תומכי תמימים" ("התמימים") על תפקידם כחיילי בית דוד (ראו מנחם פרידמן, "משיח ומשיחיות"); הטנקים היו טנקי המצוות, והמילה העברית נשק שימשה את הלוכביצ'ים כנוטריקון למבצע של הרבי שנועד לגייס נערות ונשים להדליק "נרות של שבת קודש".

תום ההקפות והתפילות בשעה שרוב הנוכחים פונו מהאולם כדי להקל עליו לשאוף אוויר. בסופו של דבר הוא יצא ללשכתו, ו"פניו הצהיבו."⁴¹ הרבנית, שהוזעקה בינתיים מרחוב פרזידנט, שמעה מהרופא כי מדובר בהתקף לב. על השאלה אם יש טעם להרדים את בעלה ולהעבירו לבית חולים בעודו ישן, ענתה: "בכל ימי חיי לא ראיתי את בעלי שלא בהכרה מלאה, ואם הוא אומר שהוא רוצה להישאר כאן, מי אני שאתנגד לכך?"⁴²

הוא לא הובא לבית חולים וגם לא למעונו ברחוב פרזידנט. תחת זאת הוא נשאר בבית מבצרו – מטה חב"ד-לובביץ' ב-770. שם הוקם למענו בית חולים בזעיר אנפין.^{*} הוא עצמו גם שלח משם את השדר הזה: "אמרו להם שאינני זו מ-770, ואם נגזר שיקרה משהו נניח לדברים לקרות ב-770." סירובו לצאת מן המקום סימל את אי נכונותו לוותר על כוחו ועל עוצמתו, ושימש אות לחסידיו שהוא מוסיף לשלוט בעניינים. חמשת השבועות הבאים עברו עליו ב-770 בטיפול רפואי צמוד. הוא נמנע אמנם מכל הופעה בציבור, אבל הוסיף להשמיע שיחות ודרשות דרך אינטרקום, כדי להרגיש שכוחו עמו ולא פחת כהוא זה.⁴³

לאחר התקף הלב הרציני הזה לא היו חסידיו יכולים להתעלם מהאפשרות שגם הוא בן תמותה. האם נגזר על חסידי חב"ד להימצא שוב באותה סיטואציה שאליה נקלעו ב' בשבט תש"י (1950), של אדמו"ר המבטיח גאולה והולך לעולמו כשהמשיח אינו נראה לעין? אם אמנם מנחם מנדל הציל את החסידות פעם אחת מנבואה שאינה מתממשת, "הקים לתחייה" את הרבי שלהם, הפיח רוח חרשה בשליחותם, והיה למושיעם כאשר הבטיח להם כי עוד יהיו עדים להגשמת הבטחותיו של רבי יוסף יצחק, האם יוכל לשוב ולעשות זאת? ומה יקרה אם ימות גם הוא?

כאשר הוא הופיע ברבים לאחר חמישה שבועות של בידוד רפואי מרצון, חשבו רבים שהוא השתנה. כדי לבטל את הספקות שעלו על רקע מחלתו הקשה, היה עליו להסביר בראש ובראשונה לעצמו את משמעותו של התקף הלב שעבר. לדידו היה זה בלי ספק יותר מאשר אירוע גופני. היה זה אירוע מטאפיזי טעון במשמעות רוחנית ומשיחית. הוא הבין אותו כאזהרה שהוא וחסידיו אינם עושים

* על פי יהודה קרינסקי, בריאיון עם שמואל היילמן, כל הרופאים המקומיים דרשו לאשפז את הרבי וסירבו לשאת באחריות לטיפול בו אם לא ייענה לדרישתם. לבסוף נוצר קשר עם ד"ר איירה וייס משיקגו, שהיה מוכר לראשי החסידים באמצעות אחר מהשליחים, והוא הסכים לטפל ברבי ב-770. רופא זה הסביר כי הדרישה מן הרבי להתאשפז בניגוד לרצונו תעיק עליו במידה כזו שתחמיר את מצבו. הוא הוטס לניו יורק משיקגו והיה לרופאם הצמוד של הרבי ושל אשתו.

די הצורך כדי למלא את שליחותם, ולכן הכפיל את מאמציו ואת עבודתו, ודחק בחסידיו לנהוג כך גם הם. הפאדכרענגענים שנערכו לפני ההתקף רק אחת לחודש (וכן בחגים ובימי המועד הייחודיים של חב"ד) התקיימו עכשיו מדי שבוע בשבוע.⁴⁴ הם שודרו ברדיו בלוויית תרגום אנגלי של דברי הרבי ופרשנות ססגונית למדי של מהלך האירוע מפיו של הרב יעקב (יענקל) הכט.⁴⁵ יותר ויותר עשה הרבי שימוש בטכנולוגיה של תקשורת ההמונים המודרנית לקידום בשורתו ושליחותו. בשונה מאדמו"רים אחרים, שנרתעו מאמצעי התקשורת האלה, מנחם מנדל אימץ אותם ככלים להשגת משימתו הקדושה.⁴⁶ מראשית שנות השמונים ואילך הוא שידר את שיחותיו באמצעות לוויין לתחנות כבלים בישראל, באנגליה וברחבי אמריקה.⁴⁷ דיוקנו נעשה מראה מוכר, לא פחות מזה של מטיפים טלוויזיונים אוונגליסטים שהקדימו אותו מעט בשכלול של שידורי כבלים כאלה. בבוחנו את עצמו, את פעילותו ואת "חייליו", הוא נעשה "פעיל בצורה יוצאת מגדר הרגיל", ו"עבר יומם ולילה."⁴⁸ על כל פנים, אולי מתוך התחשבות במצבו הגופני, עשו הוא ומוסיה, מאותו יום ואילך, את השבתות והחגים בבניין הספרייה המחובר ל-770, במקום לנוע ברגל הלך ושוב בין 770 לרחוב פרזידנט.⁴⁹

לשיטתו שלו ולשיטת חסידיו, פעילותו המוגברת שינתה את פני הדברים בתחומים רבים. למערכת הבחירות שהסתיימה בישראל במאי 1977 היו ממדים היסטוריים: מנחם בגין, שעמד בראש הליכוד, עלה לראשונה לשלטון. הניצחון של אדם זה, שבלט ביחסו החיובי לדת ולמסורת בניגוד למפלגת העבודה הסוציאליסטית והחילונית (היו יהודים אורתודוקסים שאמרו עליו בחצי הלצה כי הוא ראש הממשלה "היהודי" הראשון של ישראל), נתפס על ידי חסיד חב"ד כעוד סימן להפצעתה של התקופה המשיחית. ב-20 ביוני, כחודש לאחר הבחירות, הגיע ראש הממשלה בגין לארצות הברית כדי להיוועד עם הנשיא ג'ימי קרטר. במהלך המסע הזה קיים ראש הממשלה החדש את העלייה לרגל ל-770 ולרבי (ותואר, כמה סמלי ואירוני, כ"דמות ציבורית", בלא להזכיר את שמו ומעמדו, בכיתוב מתחת לתמונת הפגישה בספר ביוגרפיה-הגיוגרפי של הרבי).⁵⁰ המארח ניצל את ההזדמנות כדי להפציר בבגין שלא ייכנע ללחץ האמריקני והעולמי הגובר שעל ישראל לסגת מהשטחים שנכבשו ב-1967. אחיזה איתנה בכל חבלי הארץ הקשורים בשטחי המולדת התנ"כית הקדושה של עם ישראל, אמר הרבי

לבן-שיחו, תבוא על שכרה.⁵¹ בגין, שהגדיר את עצמו כאיש "המחנה הלאומי" הישראלי, היה שותף להשקפה זו, והרבי היה בהחלט מודע לכך.

בנובמבר 1977, כאשר הנשיא המצרי אנואר אל-סאדאת ערך את ביקורו ההיסטורי חסר התקדים בירושלים, שהיה הצעד הראשון לקראת חתימה על הסכמי שלום עם מצרים, הבהיר הרבי בשידור רדיו מיוחד את דעתו שהעצה שהשיא לבגין כמה חודשים לפני כן אכן נשאה פרי. סאדאת, ציין הרבי, פעל ביוזמתו ובא לירושלים לפגוש את ראש הממשלה הישראלי החדש, איש הימין, בלי שקיבל שום התחייבות לווייתורים כלשהם.^{*} העובדה שסאדאת נראה לכאורה כמי שאינו מתחשב באחיו, מנהיגי המדינות הערביות, וגם לא בבעלי בריתו הסובייטים, נראתה גם היא לחסידי הרבי כסימן להבנתו העמוקה של הרבי את "המציאות האמתית".

עתה הכריז הרבי כי אפשר "להתנחל בכל השטחים ביהודה ושומרון, לאורך הגבול המזרחי של ארץ ישראל, במהירות וכיום אחד", וכלבר שיוקמו "מוסדות תורה" שיטהרו את האוויר על ידי לימוד התורה שלהם, ויאפשרו את השלום בר הקיימא העתיד לבוא עם הגאולה השלמה. באשר לרדישתו של סאדאת לקבל לידידו את חצי-האי סיני, הרבי סבר כי היות שאזור זה משולל כל משמעות דתית ואין לו תפקיד בתהליך הגאולה, מותר לנהל עליו משא ומתן אם המומחים הצבאיים יחליטו שאין הוא חיוני לביטחון. כמה מהמומחים האלה ביקרוהו ב־770, והוא בלי ספק שמע את דעתם בנושא. האלוף (מיל) שלמה גזית היה אחד מהם. גזית הסביר בריאיון לעיתון *כפר חב"ד* שלדעת הרבי מצריך העידן המשיחי שילוש מסוג מיוחד: שלמות התורה, שלמות העם ושלמות הארץ, כלומר שיהודים – יהודים אמתיים שאין שום סימני ספק בדבר זהותם היהודית והם שומרי תורה ומצוות – צריכים להיות הריבונים של ארץ ישראל השלמה.⁵²

ב־1981, ביום השנה השלושים להכתרתו לאדמו"ר, יזם הרבי את הקמתו של ארגון הילדים "צבאות השם". על הארגון הזה (שנוסד בספטמבר 1980) הוכרז בכתרת ראשית גדולה בעיתון *כפר חב"ד* בנוסח "כל השביעין חביבים".⁵³ משימתו של צבא הדור השביעי הזה היתה לצאת לקרב חשוב עוד יותר מזה שצה"ל ניהל בעבר. על "צבא הילדים" הוטל לקדם את ביאת המשיח. האויב שעמו צריך להילחם, הסביר הרבי, הוא היצר הרע, ונגדו יש להילחם בנשק הסודי

* טענה זו הועלתה, מבלי שהרבי ידע על ביקורו הסודי של שר החוץ של בגין, משה דיין, במרוקו, שם נפגש עם בכירים מצרים והביע נכונות לנסיגה ישראלית מסיני.

והמיוחד של עם השם – זהו נשק התורה והמצוות. הילדים, כך הסביר, "הנקיים מכל דאגות צדדיות ויכולים להתמסר בכל הרצינות ללחימה עילאית ויסודית", יורו את הדרך לגאולה, כשם שעשו, על פי המדרש.⁵⁴ בשעה שנגלה הקב"ה על הים, לאחר שהוציא משה את ישראל ממצרים ("הגאולה הראשונה") ו"הם [הילדים] הכירוהו, (את הקב"ה), תחילה" ופקחו את עיני העם כולו, כך עכשיו, כאשר "משה" הנוכחי (הרבי) עומד לגאול את העם ולהביאו לארץ המובטחת "בגאולה העתידית והקרובה" – "ובזכותם אתם עתידים להיגאל בסוף מלכות רביעית." על הילדים לקרוא בקול גדול "לא רוצים עוד לחכות – ווי וונט משיח נאו (we want Moshiach [Messiah] now).⁵⁵ ב-1988 ניצב הרבי תחת דגל שעליו התנוססה סיסמה זו קבל עם העולם כולו.⁵⁶

במרוצת שנות השבעים ושנות השמונים נעשו השלוחים של הרבי מיומנים יותר ויותר ביכולתם להשפיע על אלה שאליהם נשלחו. אך איש לא הצליח במובן הזה יותר מאברהם'ל שם-טוב, השליח בפילדלפיה. כפי שכבר סיפרנו, הצליח אברהם'ל שם-טוב להרחיב את תחומי השפעתו שכללה עכשיו גם את מחוז קולומביה והבירה וושינגטון בתוכו. ב-1977 הצליח לגייס, בעזרתם של ידידי חב"ד בפילדלפיה את עזרתו של התעשיין האמריקני-פולני אדוארד פיז'ק (Edward Piszek) כדי לחלץ מפולין הקומוניסטית את הספרים וכתבי היד של הרבי יוסף יצחק שנאלץ להשאירם מאחור בעת מנוסתו ב-1940. הניסיון הזה עלה יפה ובשנה האמורה הוחזרו לידי חב"ד שש תיבות של ספרים וכתבי יד.⁵⁷

ב-1982 הפעיל שם-טוב את מה שכינו העיתונים "מכונה [פוליטית] משומנת כיאות" בווישינגטון כדי להניע את הקונגרס להכריז על יום 4 באפריל (י"א בניסן) של אותה שנה, יום הולדתו השמונים של מנחם מנדל שניאורסון, כיום לאומי להרהורים ולהגות.⁵⁸ שם-טוב קיים מגעים בעניין עם מחוקקים אוהדים שבמחוזותיהם נמצאו קהילות של חסידי חב"ד מאורגנות היטב, ובכלל זה עם יושב ראש בית הנבחרים דאז תומס פ' אוניל הבן (שעוזרו הראשי לענייני חקיקה היה איירה וייס, יהודי אורתודוקסי מודרני החובש כיפה). בעת ובעונה אחת הוא גם דאג להפיץ את בקשתו בשישים מרכזים חב"דיים בשלושים מדינות בארצות הברית, והחסידיים ותומכיהם החלו מיד לטלפן לסנאטורים ולחברי בית הנבחרים שלהם. בתוך שבוע לכל היותר החתים שם-טוב קרוב ל-200 חברי קונגרס על תמיכה בהצעה, והבטיח בכך את ההצהרה המבוקשת מטעם הקונגרס. גם ההישג הזה נראה בעיני חסידי חב"ד בהקשרו המשיחי.

ב-1984 הגביר הרבי את המאמצים לא רק להחזרתם של יהודים רבים ככל

האפשר לקיום המצוות אלא גם להגברת תשומת הלב של הגויים לצורך לקיים את שבע המצוות של בני נח, אותן חובות שעל פי התלמוד נצטוו לאחר המבול כל גויי הארץ לחיות על פיהן.⁵⁹ אין ספק שפנייה זו של הרבי היתה חלק מהותי בהכשרת העולם כולו לבואו של המשיח. סוג זה של פנייה אל לא יהודים, על חובתם לשמור כללים דתיים-מוסריים בסיסיים הכלולים "בשבע מצוות בני נח", היה מעשה חסר תקדים בעולם החסידי של התקופה המודרנית.

המשיח, כפי שהרבי לא אחת אמר (בעקבות פסיקת הרמב"ם שהוא הרבה לצטטו בנושא זה, ואף הנהיג ב-1984 לימוד יומי של ספרי "משנה תורה" שלו), עתיד להיות "בשר ודם" ולא "איזה שהוא אידיאל", מנהיג ותלמיד חכם גדול שיעסוק בלימוד תורה ובקיום מצוות, אבל לא יזכה מיד להכרת העולם כולו.⁶⁰ בתחילה הוא ינהיג את עם ישראל "בדרכי נועם ובדרכי שלום", אבל בסופו של דבר "הוא לא יפעל על פי עקרונות הדמוקרטיה" אלא יכפה על היהודים לציית לחוקי האל, ותוך כדי כך ינהל את מלחמתו של הקב"ה.⁶¹ רובם המכריע של חסידי הרבי היו משוכנעים שהרבי שלהם הוא המשיח. גם הוא לא יזכה בתחילה להכרת העולם כולו, אבל יתגלה בבוא העת כתלמיד חכם ומנהיג גדול; בתחילת כהונתו הוא השיק את המבצעים שלו בדרכי נועם. השמרנים יותר שלא רצו להתבטא בצורה כל כך מפורשת, הסתפקו באמירה – כפי שהתבטא מזכירו מאז 1957 יהודה קרינסקי – "אילו נשאלתי מי בדור הזה הוא המועמד המתאים ביותר להיות המשיח, לא היה שום ספק בדעתי שזה הרבי."⁶²

כדי לבסס אמירה מרחיקת לכת זו הרבו החסידים לספר על למדנותו, הן בתחומי המדעים והפילוסופיה הן בתחומי התורה והחסידות, ועל יכולתו להתבטא בשפות רבות, שהיו לדידם יוצאות מגדר הרגיל. כושרו להגיע למנהיגי העולם ולמדיה, וכן פרסומו הגדל והולך, היו גם הם ביטוי למעמדו המופלא. זו היתה גם הסיבה לדרכם של החב"דניקים להפליג בהישגיו ובכישוריו. אפילו אותם הישגים שבעבר נזקפו לחובתו, כמו לימודיו בבתי האולפנה בברלין ובפריז, נחשבו עכשיו לנכס המעיד על משיחיותו. ככל שהגדילו והגזימו את הישגיו בעולם שמחוץ לתרבות היהודית המסורתית כך נקל היה להם להסביר את "נטישתו" את "חצר" חב"ד-לובביץ' בשנים המכריעות, שנות העשרים והשלושים של המאה ה-20, כביטוי לאישיותו ולמעמדו הייחודי. ואחרון אחרון, אדיקותו ויכולתו לנבא את

אירועי ההיסטוריה, אם לא לשלוט בהם, וגם יכולתו ללחום את "מלחמות ה'" ולהכין בכך את העם לגאולה, היו ראייה מובהקת למעמדו הנשגב. בתחילה ביקש הרבי מנחם מנדל שלא לעודד בגלוי מסקנה זו. חסידיו הסיקו מכך שהרבי טרם "הסכים להתגלות". היה עליהם לבקשו ולהפציר בו ללא הרף עד בוא העת שהוא ייאות. היה זה, כפי שראינו, אותו דפוס של התנהגות שנקט קודם הסכמתו לכהן כאדמו"ר השביעי ב-1950. גם אז נראה שהוא נמנע מלקבל את בקשתם, אבל בסופו של דבר הוא "השתכנע". למען האמת, בהזדמנות אחת, בשנת 1970, או אולי אפילו מוקדם יותר, השמיע אחד מבכירי החסידים במהלך פארברענגען קריאה: "הרבי מלובביץ'! היהודים סובלים אחרי מלחמה כה קשה ומרה [השוואה] – הגיע כבר הזמן שתתגלה." בשעת מעשה הגיב על כך מנחם מנדל במילים: "אל תדבר כך ואל תבריא אותי החוצה מבית המדרש,"⁶³ אבל האמונה הזאת, שהרבי לא רצה בתחילה לדון בה בגלוי, תתעצם ותלך בקרב חסידיו משנה לשנה.

מאז שנת תש"מ (1980), כל אימת שקרב ראש השנה, רווחה בקרב החסידים תחושה גוברת והולכת של ציפייה. הרבי וחסידיו כחנו בעיון רב את ראשי התיבות של מניין השנה הנכנסת, וניסו למצוא בהם משמעות המרמזת על גאולה. כך, לדוגמה, שנת תש"מ היתה "תהא שנת משיח", ושנת תשמ"ג היתה לשנת "תהא שנת גאולת משיח: (או "תהא שנת גילוי משיח"). אפילו הבית הלבן הצטייר כמעורב בעניין, לאחר שהנשיא רייגן ערך באותה שנה מסיבה בבית הלבן לכבוד הרבי, לרגל יום הולדתו ה-81, ודאג להגיש בה כיבוד כשר למהדרין. הרבי לא היה אמור להגיע, אף שאישים אחרים שהתכבדו במסיבה כזאת באו כמובן – איננו עוזבים את לובביץ' – נשיא ארצות הברית היה צריך להסתפק בכך ש"נשיא חב"ד שנשאר ב-770 יקושר באמצעות לוויין לאירוע, שבו נקבצו כל עסקני חב"ד מסביב למר רייגן, שקרא את מגילת הכבוד לרבי על רקע דמותו של מנחם מנדל המוקרנת על מרקע."⁶⁴

בעת שהנשיא רייגן חלק לו את הכבוד הזה, הוא עצמו הבטיח לחסידיו "שהמשיח בא בקרוב ממ"ש."⁶⁵ הוא הדגיש את "ממש",⁶⁶ שהחסידים פירשו כנוטריקון של מנחם מנדל שניאורסון, וכרמז לכך שהוא עצמו עומד להתגלות במהרה כמשיח. הרבי היה מודע לפירוש זה, ופעם אחת אף הוסיף כי הוא מתכוון ל"ממש" "עם כל הפירושים."⁶⁷

באמצע שנות השמונים החלה האמונה הזאת באופיו המשיחי לחרוג אל הציבור שמעבר לחסידות חב"ד-לובביץ' ונעשתה חלק בלתי נפרד מהדיווחים על הרבי. זו היתה קפיצת מדרגה, והצהרה על כך בזירה הציבורית חוללה שינוי מהותי. החדשות בעניין נודעו תחילה בעקיפין, באמצעות ספר פופולרי על החסידות. בספר זה, פרי עטה של כתבת ניו יורק ליו האריס, תואר כיצד חסידים, שהיא כינתה אותם "משלחת חלוץ משיחית", מאמינים שהרבי הוא "משיח פוטנציאלי". בסקירה ארוכה על הספר הזה בניו יורק טיימס, ב-1985, הוצגה לראשונה, בצורה גלויה ופומבית, השאלה: "האם אפשר שחסידי חב"ד חשים שאין הם צריכים לדאוג ליורש, מפני שהרבי עצמו יהיה המושיע?"⁶⁸ עד מהרה יישמעו הדברים האלה בכל מקום, והחסידים עצמם יקדמו את פרסומם בפומבי.

אולם בעיצומה של ההתלהבות המשיחית ההולכת וגדלה צצה תזכורת למגבלותיו של הרבי ולאתגר המתמשך למנהיגותו. היא החלה כמעט בהיחבא בחורף של שנת 1985, כאשר אחיינו, בארי גורארי, צאצאו הזכרי הישיר היחיד של הרבי הקודם, ואמו חנה גורארי, בתו הבכורה של הרבי הקודם וגיסתו של הרבי מנחם מנדל, העלו תביעות ביחס לספרים ולכתבי היד יקרי הערך שבספריית הרבי יוסף יצחק. ספרייה זו מכילה כאמור כתבי יד רבים שהיו חלק בלתי נפרד של ההיסטוריה של חב"ד והחסידות בכללותה, וכן אלפי ספרים שהאדמו"רים הקודמים ובייחוד האדמו"ר יוסף יצחק, שהיה, כידוע, אוהב ספר מובהק, אספו לאורך שנים. כפי שראינו, היו הספרים וכתבי היד חשובים במיוחד לרבי יוסף יצחק. שלטונות ברית המועצות החרימו חלק נכבד מתכולת הספרייה (ב-2009 הוחזקו עדיין 12,000 ספרים מתוכה בספרייה הממלכתית במוסקבה).⁶⁹ רבי יוסף יצחק ניסה אמנם לשוב ולרוכשה, אבל לא היתה לו היכולת לעמוד במחיר שהושת בעבודה. תחת זאת הוא רכש בשנת 1925 את הספרייה האישית של שמואל ויינר, מי שעמד בעבר בראש המוזיאון האסיאני בלנינגרד, וצירף את תכולתה לספרים ולכתבי היד שהצליח להשאיר בידיו.⁷⁰ גם במשך השנים שחי בריגה ובוורשה הוא המשיך ברכישת ספרים, כתבי יד, לוחות שנה וכיוצא באלה.⁷¹ כאשר שוב נאלץ לברוח מפולין הכבושה בידי הנאצים, הוא הצהיר שאין מדובר בנכס פרטי שלו אלא ברכושה של אגודת חסידי חב"ד בארצות הברית, כלומר ברכוש אמריקני. כתוצאה מכך הועברו רוב הספרים בתוך שקי דואר דיפלומטיים אמריקניים.

"אין לי דירה משלי", כתב רבי יוסף יצחק בנובמבר 1939, "ואני מוצא עצמי מתגורר בבית ידידים ומצטופף עם כל משפחתי בחדר אחד; כתוצאה מכך, אין לי מקום להחזיק את הספרים שאגודת [חסידים] חב"ד השאילה לי לצורכי עיון

ולימוד. אשמח מאוד אם אגודת חב"ד תהיה מוכנה לשוב ולקבל את הספרים לידיה. פרקליטיו ובכירי חב"ד באמריקה השתמשו במכתב הזה כדי לשכנע את פקידי מחלקת המדינה שהספרייה היא נכס של אזרחי ארצות הברית, ולכן אפשר להעבירה באמצעות הדואר הדיפלומטי ממקום הימצאה בפולין. התחבולה עלתה יפה לפחות בחלקה; תשעים תיבות ספרים בקירוב הגיעו לארצות הברית ב־1941.⁷² יתרה מזו: כפי שיפסוק לימים שופט בית המשפט בארצות הברית, למכתב ולפעולות שננקטו בעקבותיו היה תוקף משפטי של העברת הבעלות על הספרים וכתבי היד לידי אגודת חסידי חב"ד (אג"ח) בארצות הברית.

ואולם הרבי יוסף יצחק ומשפחתו ראו תמיד את הספרייה כרכוש אישי ומשפחתי. חיים ליברמן, מזכירו האישי, ביבליוגרף חשוב ששימש גם ספרן של הספרייה האמורה, ואליו הופנה המכתב המקורי, דאג בדרך כלל להטביע על דפי הספרים והפריטים האחרים בספרייה את החותמת "מספרייתו האישית של הרבי מלובביץ'".⁷³ זהו הרקע הפורמלי לתביעותיהם של בארי גורארי ושל אמו.

במהלך ביקורים בדירת הוריו, חנה ושמריהו גורארי, שהיתה כזכור חלק ממגורי הרבי יוסף יצחק ב־1770, לקח בארי בהדרגה כחמש מאות ספרים, חלקם ממגורי המשפחה וחלק מהספרייה, וביקש למוכרם (על פי דיווחים שונים הוא אכן מכר לפחות מאה ספרים יקרי ערך).⁷⁴ לפי תיאורו של הספרן הנוכחי של ספריית חב"ד, שלום דובער לוי⁷⁵ (שאמנם מעורר כמה בעיות, אך בחלקו הגדול הוא אמין ומדויק) היו ב־1770 שתי ספריות – האחת של המרכז לענייני חינוך (המל"ח) שהרבי מנחם מנדל החל לבנותה לאחר בואו לארצות הברית (1941) ונתמנה לעמוד בראש המרכז הזה, והשנייה היא הספרייה הגדולה של הרבי יוסף יצחק שהיתה ממוקמת בחלקה הקטן ב"חדר היחידות" של הרבי יוסף יצחק וברובה בקומת המרתף של 1770, ועליה היה ממונה ספרנו ומזכירו הנאמן של רבי יוסף יצחק, הביבליוגרף חיים ליברמן. מהתיאור הנ"ל מסתבר שהשליטה בספריית רבי יוסף יצחק היתה בידי חנה גורארי שקיבלה אותה מידי אמה, אשת רבי יוסף יצחק הרבנית נחמה דינה (שנפטרה ב' בטבת תשל"א, 18 בינואר 1971). לרבי מנחם מנדל היתה, לפי דבריו של שלום דובער לוי, גישה מוגבלת למדי לספרים שבשליטת חיים ליברמן (וחנה גורארי). אך חיים ליברמן היה בראשית שנות השמונים איש זקן (הוא נפטר בשנת 1991 בגיל 99), ושוב לא היה יכול להתעסק בעיקר בספרים שנמצאו בקומת המרתף. אי לכך מונה יצחק וילהלם לניהול הספרים שבמרתף, ואילו הספרים שב"חדר היחידות" הסמוך לדירתו של חיים ליברמן נשארו בשליטתו. לערך בסוף 1984 (תחילת חורף תשמ"ה) החל כאמור

בארי להוציא ספרים מ"חדר היחידות" ולאחר מכן גם מהמרתף. נראה שבארי לקח את הספרים בידיעתם (ואולי גם בעזרתם) של אמו חנה ושל חיים ליברמן. בארי לא הסתיר את מקורם של הספרים שמכר. אדרבא, הוא טען שהספרים היו חלק מספרייתו של סבו, והוא עצמו בהיותו צעיר סייע בנשיאת רבים מהם בעת מנוסת המשפחה מפולין הכבושה. הספרייה היא אפוא חלק מעיזבון סבו, והוא ואמו וכן דודתו מוסייה הם היורשים הישירים והבלכדיים של רבי יוסף יצחק.⁷⁶ עד מהרה נתגלתה עובדת נטילת הספרים על ידי בארי. שוק הספרים העבריים הנדירים מצומצם למדי, הסוחרים העיקריים ידועים, והיה סביר לצפות שדבר הוצאת הספרים למכירה יתגלה תוך זמן קצר. עוד לפני שנודע שספרים מהספרייה ב־770 מוצעים למכירה, גילה יצחק וילהלם שמהספרייה במרתף חסרים ספרים יקרי ערך. בעזרת עובדים אחרים ב־770 הותקנו מצלמות במחסן הספרים, ובארי נראה בהן בבירור. לאחר שבארי לא נענה לדרישתם להחזיר את הספרים, תבעה אותו אגודת חסידי חב"ד בארצות הברית לדין.

הגם שערכם של הספרים וכתבי היד היה גדול, הסכסוך המשפחתי הזה לא היה רק על הספרים. כזכור, ניצחונו של רבי מנחם מנדל במאבק הירושה לא זכה להסכמת הכול. אלמנתו של רבי יוסף יצחק התנגדה לכך בתוקף ואף סירבה לתת את השטריימל של בעלה המנוח לרבי מנחם מנדל. משפחת גורארי, ובעיקר חנה גורארי, לא ראתה אף היא בעין יפה את דחיקתו הצדה של רבי שמריהו גורארי. ואף כי רבי שמריהו השלים לבסוף עם המצב גם אם חש מושפל ודחוי, קרוביו לא שכחו ולא סלחו. אליהם הצטרפו בעלי אינטרסים שונים שהיו עם רבי יוסף יצחק בכל טלטלותיו, ועברו עמו את כל סבלותיו, ועתה נדחקו גם הם לצד, ובהם אישים בתוך אגודת חסידי חב"ד בארצות הברית וגם בישראל. חיים ליברמן, מזכירו וידידו של רבי יוסף יצחק, שהיה חלק מהמשפחה במשך שנים, אף הוא איבד את מעמדו המרכזי, אך היו גם כאלה שהיו מודאגים מהכיוון המשיחי שחב"ד צועדת בו, וסברו כי למרות הכול בארי יוכל בעתיד להיות הרבי. ובארי בעצמו חשב שחסידי חב"ד "רכשו סימני היכר רבים של כת."⁷⁷ הרבי מנחם מנדל ידע היטב על גחלי המרי הלוחשות כנגדו, ולמרות מעמדו – ואולי דווקא בגלל זה – הוא חשש מפניהם. ככל שדחק אותם לפינה, כך הם צצו ועלו. לכן היתה פרשת הספרים בשבילו הוכחה לקשר נגדו דווקא בזמן הכי רגיש בשבילו, כאשר חש שהנהגה ההיסטוריה נענית לתקוות המשיחיות שלו ושל חסידיו.

מותה של הרבנית נחמה דינה והיחלשות מעמדו של חיים ליברמן בספרייה איפשרו עכשיו לרבי מנחם מנדל להגיב בתקיפות על האיום, אולי בתקיפות יתר,

אבל ככל שהאנשים גדולים יותר, רגישותם וחרדותיהם גדלות בהתאם. הספרייה של חותנו היתה לידו חלק מהותי מירושת חותנו, שעמו ראה עצמו מזוהה במובן העמוק והאישי ביותר, ועדעור על ירושה זו, ולו גם כדי לחלוק בה, נתפס אצלו כאיום על הלגיטימיות של זהותו כרבי השביעי.⁷⁸

ואכן בפארברענגעניס שנערכו בתקופה ההיא דיבר הרבי ברגש רב על הספרים של חותנו. באחת ההזדמנויות הוא כינה אותם "פצצות" שעלולות להתפוצץ אלא אם כן יוחזרו ל-770 איסטון פארקוויי, ובהזדמנות אחרת הוא התייחס אליהם כאל "ניצוצות של קדושה" שנעשו חלקים של קודמו.⁷⁹ בארי קבל על כך שבעקבות אחת השיחות של דודו, הרבי מנחם מנדל, ביולי 1986 "פרץ חסיד משולהב לדירת הוריו, הכה את אמו וגרם לה שברים בכף היד, באף ובחך."⁸⁰ הרבי לא הגיב על הקובלנה הזאת וגם לא ביקר את גיסתו שנפצעה קשה.

כפי שסופר בפרק 2, המשפט שהגישה אגודת חסידי חב"ד כנגד בארי על הספרים, נוהל, למרבה האירוניה, בבית המשפט הפדרלי בברוקלין בפני השופט צ'ארלס פ' סיפטון (Charles P. Sifton). העובדה שבעלי הדין פנו לערכאות חילוניות במקום לדין תורה לא נעלמה מעיני אלה שהורגלו לחשוב על הרבי שלהם במושגים דתיים ורוחניים לחלוטין. במהלך הדיונים נאלצה מוסיה, הרבנית שהקפידה מאוד לשמור על פרטיותה, להעיד (אם כי מפאת כבודה ניתנה עדותה בביתה), ולענות על שאלות בנוגע לחייה האישיים ולהיסטוריה האישית שלה ושל בעלה. באשר לרבי – החסידים סירבו להעלות על דעתם שהרבי הגדול עצמו יגיע גם הוא למעמד שכזה וייחשף לחקירת שתי וערב. אלא שהרבי ניצח קודם שהדברים הגיעו לידי כך.⁸¹ השופט סיפטון השתכנע שהספרייה שייכת לאגודת חסידי חב"ד, ובינואר 1987 הצהיר ש"בעוד שכל אחד מהרביים התייחס לספרייה כרכוש פרטי.... אין ספק שמנהיג הקהילה, הרבי, העמיד את הספרייה לשימוש כלל הקהילה הדתית של החסידים."⁸² בשביל החב"דניקים גם ניצחון משפטי זה היה סימן לכך שהקב"ה ניצב לצדו של הרבי – ואי אפשר לסכל את מאמציו של זה להנהיגם לקראת הגאולה.

שנה לפני החלטתו של השופט סיפטון הוכיח הרבי שכוחו עמו להיות חדשן גם בגיל שמונים וארבע. ב-1986 הוא הנהיג פרקטיקה שהגבירה את פרסומו והביאה אלפים ל"חצרו" החסידית. באחד הבקרים של אותה שנה, כאשר החסידים עמדו בסיומה של תפילת שחרית, נפוצה בקהילה השמועה ש"הרבי מחלק דולרים לצדקה בפתח הלשכה שלו!"⁸³ בתוך דקות נוצר שם תור של מאות. הם עברו בזה אחר זה לפני הרבי, וכל אחד מהם קיבל ברכה קצרה ודולר אחד לתתו

לצדקה. בכך נפתחה פרקטיקה ששבה ונשנתה מדי שבוע בשבוע במוצאי יום ראשון. מנחם מנדל היה ניצב אז שעות רבות על רגליו – בוחן את עצמו פיזית ורוחנית – מושיט את הרולרים ומשוחח עם אלפים. זה היה רעיון מבריק. זה זמן בוטל למעשה נוהג חסידי בסיסי שהונהג כבר בימיה הראשונים של החסידות, שאיפשר לחסיד לראות את הרבי ביחידות ולשטוח לפניו את בעיותיו, אם בתחום הרוחני ואם בתחום האישי-פרקטי. עם התפתחותה וגידולה של התנועה החסידית בכלל ושל חסידות חב"ד בפרט היה צורך להגביל ולהסדיר זכות זו של החסיד היחיד (שכונתה בחסידות חב"ד "יחידות"). אבל לנוכח הגידול המרשים לפי כל קנה מידה של מספר חסידיו, ובעיקר אוהדיו ומעריציו של הרבי מלובביץ', שחרגו הרבה מעבר לגבולות הפורמליים של החסידות, בוטלה כבר במחצית שנות השמונים ה"יחידות" הפרטית (אף שעדיין החסיד יכול "לתקשר" עם הרבי באמצעות מכתבים) ובמקומה באה ה"יחידות הכללית" – מפגש פומבי בו "פוגש" הרבי את המוני חסידיו בבית המדרש. עכשיו הנהיג הרבי את "חלוקת הרולרים" האישית, וכך עלה בידו של הרבי לראות אנשים רבים ולהקדיש לכל אחד מהם דקות אחדות, ולחסיד ולמעריך אפשרות ל"היפגש אישית" עם הרבי ואפילו לזכות לעתים בצילום "הפגישה" ולקבל גם דולר למתן צדקה. בכך גם קידם הרבי את "מבצע מצווה" שלו, והפך כל מי שבא לראותו לסוג של שליח מעצם המעשה של מתן הצדקה. בדרך כלל לא היה הרבי צריך ללחוץ את ידם של הבאים, משום שבידם המושטת קיבלו את שטר הדולר.* הוא נראה כמגדל עוז בהישענו על דוכנו, מקבל את השטרות מידי לייבל (יהודה) גרונר, ומחלק אותם להמוני הניצבים שעמדו שעות בתור הארוך רק כדי לזכות לכרכה קצרה מפיו, ולרגעים ספורים "במחיצתו". בעודם ממתינים, הלכה וגברה בעיניהם התחושה של חשיבותו ותפארתו. העובדה שבכירים ועתיירי עוצמה עמדו גם הם בתור רק העלתה את חשיבותה של "הפגישה" בעת שהתרחשה. מי עוד זכה לכך שאנשים ימתינו זמן כה רב כדי לעמוד לפניו דקות אחדות בלבד?

בשנות השמונים של המאה ה-20 נודעו הרבי וחב"ד-לובביץ' בחלק נכבד מהעולם. החנוכייה שלהם היתה למותג מוכר, וכן גם המראה של 770, "בית רבנו

* הנשים אף הן היו בכלל מקבלי הרולרים, אך באמצעות קבלת השטר נמנע הרבי מללחוץ את ידיהן.

שבבבל", שחסידים שיכפלו אותו במקומות רחוקים מאוד זה מזה כמו ישראל, אוסטרליה וברזיל. פניו של הרבי נעשו מוכרים עד כדי כך ששוב לא היה צריך להוסיף להם את שמו. אפילו הפסל ז'אק ליפשיץ, שחסידיו חב"ד דאגו לימים להביאו לקבורה בירושלים, הקדיש לרבי את יצירתו האחרונה "הרבי וחסידיו".⁸⁴ חשיפתו בתצלומים בעיתונים ועל כרזות, בווידאו ובמהדורות החדשות, עשתה את דמותו לסוג של איקונה: "אנשים מוקסמים מפניו של הרבי," אמר מזכירו קרינסקי לאחד הכתבים. דמותו שהיתה נוכחת במקומות כה רבים, השתלבה גם כתפיסה שהוא הגואל המקווה. לרבים מחסידיו לא היה שום ספק ש"כשיבוא המשיח הוא יופיע כל היום ב-CNN", כדבריו של ליאון ויזלטיר.⁸⁵

בשנות השמונים הופיעו פוסטרים שבהם נראה הרבי מעל המילים "מלך המשיח". רוב רובם של אלה שראו פוסטר זה הבינו היטב את ההקשר. עד מהרה הופיע דיוקנו במרכזו של דגל שעליו נכתב בעברית "ברוך הבא מלך המשיח". בשדרה המסחרית המרכזית של שכונת קראון הייטס נפתחה חנות שנקראה "משיח סטור" [חנות משיח], שבה נמכרו חולצות עם כתובות ותמונות הרבי כמשיח, כיפות עם כתובת "יחי הרבי מלך המשיח", תמונות ממוסגרות ומחזיקי מפתחות עם דיוקנו, וכן מאמרי חסידות של הרבי המרמזים על מעמדו. הרבי היה עתה משולב לגמרי בקמפיין המשיחי – זה שהתבצע באורח פרטי בקרב חסידיו, וזה שהתבצע בפומבי, קבל עם ועולם. הוא חש שהוא מתקרב לרגע השיא. אחרי ככלות הכול, שוב לא היה אדם צעיר, והוא הבטיח שדורו יהיה זה שיקדם את פני המשיח.

אמונה נחרצת זו שהמשיח יתגלה בקרוב ממש, והוא ודורו יהיו אלה שיזכו לא רק לקבל את פניו, אלא אף יותר מכך, היתה בהכרח גם הכחשה של המוות. ארנסט בקר טען כי שורשה של הכחשת המוות נעוץ ב"הכחשת אי היכולת האנושית לשלוט במאורעות", ותכליתה היא גם לדחות את אפסות הכוח ואין האונים אל מול פני המציאות האנושית.⁸⁶ דיכוי המודעות למוות האורב מעבר לפינה, מסביר בקר, ממלא תפקיד מכריע ביכולת התפקוד שלנו. התעמולה המשיחית האגרסיבית השיגה מטרתה אלה אצל הרבי וחסידיו. היתה זו דרך להימלט מהחרדות הבסיסיות של הפגיעות והסופיות של הקיום האנושי שאמנם לא בוטאו בקול, אבל אין ספק שפקדו הן את האיש, הרבי, בעומדו אל מול עצמו, והן את התנועה ששום יורש למנהיגותה לא נראה לעין, והמנהיג הדומיננטי כל

כך שלה הלך והתקרב לגיל תשעים. מבצע משיח חזק אפוא את אמונתם שהם כולם חלק ממשהו נצחי ובלתי פגיע.⁸⁷

ההנחה זו התערערה לפתע ביום כ"ב בשבט תשמ"ח (10 בפברואר 1988), כאשר חיה מוסיא, רעייתו של הרבי זה קרוב לשישים שנה, "הרבנית", כפי שקראו לה החסידים, הלכה לעולמה. היא היתה, כידוע, המפתח לכניסתו ל"חצר" ולהפיכתו לאדמו"ר. אילולא נישא לה הוא היה נשאר אחד מרבים מצאצאי האדמו"רים החב"דיים ולא הדמות המרכזית בחסידות. אלמלא הקשר ההכרחי הזה לרבי יוסף יצחק, כלום היה יכול להיחלץ מצרפת בעת שהיתה בעצם בידי הנאצים?

אבל במרוצת שנותיהם המשותפות, בייחוד לאחר שהפך לרבי, היא התכנסה בפרטיותה. הרבי, בעלה, עשה יותר ויותר שעות ב־770 ובמחיצת חסידיו ובמשימות שהטיל על עצמו; היא הכירה בכך. וכפי שאמרה בעדותה במשפט הספרים – עכשיו בעלה, בדומה לאביה בשעתו, "שייך לחסידים".⁸⁸ היא היתה תזכורת לחייו הקודמים, לימים של סנקט פטרבורג, ברלין ופריז, אבל היא לא היתה מוכנה, ככל הנראה, להיות אשתו של המשיח. אם אמנם מנחם מנדל משיח, מהו מעמדה? האם המשיח אמור להיות בעל לאישה? האם יכולה אשת המשיח להיות גברת שניאורסון הפרטית מרחוב פרזידנט? על כל פנים, משמתה לא תבעו השאלות האלה מענה. מצד אחר, אם אמנם עומד המשיח לבוא בדור הזה, והרבי עצמו הוא המשיח, האם היה מניח לרבנית למות?

החסידים, כדרכם, חיפשו סימנים במותה ובדרך שבה הסתלקה מהעולם, שירמזו לכך שלא היה זה אירוע אקראי אלא משהו צפוי מראש, חלק מתוכנית גדולה שהרבי והרבנית שלו היטיבו להבינו.⁸⁹ היא החלה לחוש שלא בטוב יומיים לפני כן. במוצאי יום שלישי נקרא אליה ד"ר רוברט פלדמן ממשרדו ברחוב פרזידנט 1401 שהיה לא רחוק מביתה. האבחנה ההתחלתית שלו היתה כיב מדמם, והוא הציע להעבירה לבית חולים. רופאים אחרים זומנו גם הם, ולמחרת בערב הם התכנסו להתייעצות עם הרבי במעונם של הרבי והרבנית; כולם היו תמימי דעים שיש לאשפזה. כתום ההתייעצות שהיא לא שותפה בה, נודע לה על ההחלטה לא מפי בעלה אלא מפיו של שלמה זלמן גורארי, אחד מעוזריו של הרבי, שהיה איש הקשר עם הרופאים. הוא סיפר לה שהרבי הוא ששלחו, והרבי עצמו הסכים להחלטה. מוסיא ביקשה שהרבי ייכנס לחדרה ויאמר לה את הדברים כמו פיו בטרם תילקח לבית החולים, והוא אכן נכנס לחדרה. בינתיים שלח שלמה זלמן את בתו אסתר לבית החולים להודיע על

בואה הקרוב של הרבנית.⁹⁰ אחר כך, על פי אחד הדיווחים, הוליך הרבי את אשתו במורד המדרגות למכונית הממתינה. יהודה קרינסקי היה הנהג. עמם היו במכונית גם רופאה של הרבנית ושני חסידים – שלום רב בער גאנזבורג ושלמה זלמן גורארי הנזכר לעיל. הם נסעו למרכז הרפואי קורנל במנהטן. על פי דיווח אחר, רבי מנחם מנדל הלך איתה עד למרפסת שליד הדלת הקדמית, ואחר כך צפה מן המרפסת ביציאתה לדרך.⁹¹ לאחר שהמכונית פנתה לבית החולים, שב הרבי לתוך הבית והחל לעיין בנוסח של אחת משיחותיו לפני החסידים שערך זה לא כבר ועמדה לפני פרסום.

לבקשתו של הרבי, גאנזבורג עידכן אותו אחת לחמש-עשרה דקות על מצבה של הרבנית.⁹² במהלך בדיקות הקבלה בבית החולים החווירה מוסיה לפתע, התמוטטה ומתה. נראה שהרבי באותו שעה עצמה עודכן במצבה המתערער, אבל הוא לא ניסה לחוש לבית החולים. גם כשגאנזבורג חדל מלדווח לו על מצבה, משום שלא רצה להיות זה שיבשר לרבי על מותה. נשות החברה קדישא זומנו, ולייבל גרונר התבקש ללכת ולבשר זאת לאדמו"ר. אולם כאשר גרונר וחסיד אחר קרבו אל הבית, הם נתקלו בגאנזבורג שעמד בחוץ. הוא אמר להם שהרבי אינו מתיר לאיש להיכנס אל הבית, ולכן הם נשארו בחוץ, קופאים מקור.

החסידים האלה נמנו עם האנשים הקרובים ביותר לשניאורסונים, מי שראו אותם ברגעיהם האישיים והאינטימיים ביותר, ובכל זאת הם היססו לגלות לרבי את האמת המרה. מדוע? מפני שהם לא היו ידידי הקרובים או בני משפחתו; הם היו חסידיו, ובתור שכאלה הם ראו את עצמם ניצבים בדרגה אחרת משל הרבי. הם לא יכלו לחצות את הגבול אל התחום השמור לבן משפחה או לחבר קרוב ברגע אישי ואנושי מיוחד כל כך. הוא ניצב שם אפוא, האיש שהיה אמור להוליך את הדור כולו אל הגאולה, בורד לחלוטין בעולם שבתוך ביתו, ללא הדמות האחרונה שבעיניה הוא היה קודם כול בעל וחרב לחיים ולא אדמו"ר רבי.

בסופו של דבר טילפן אליו ד"ר פלדמן ממכוניתו והודיעו מה קרה. על פי מה שסופר, הרבי הגיב על כך במילים: "צריכים לספר ל'ילדים', השלוחים."⁹³ היה זה כמו כדי לומר: "אינני בורד בעולם, אינני ערירי; השלוחים הם בני משפחתי."

גופת הרבנית הובאה לרחוב פרזינדט 1304 והוכנסה למטבח לטקס הטהרה. מנחם מנדל שלח לשם טבעת שמוסיה קיבלה בשעתה מאחותה המנוחה שיינה (ששמה נחרט בשלב מאוחר יותר על מצבתה של מוסיה וגם על מצבתה של האחות הבכירה חנה), וכן ממחטה לבנה שהחזיקה חפץ אחר, וביקש שכל אלה

ייטמנו בתכריכי אשתו.* לימים הוא ידאג לכך שאחייניתו דליה, בתו של אחיו לייבל, תבחר לעצמה חלק משמלותיה של מוסיא.⁹⁴

הידיעות על מותה של הרבנית הותירו את קהילת חסידי חב"ד, ובמיוחד את תלמידי הישיבות ("התמימים"), "במצב של הלם".⁹⁵ בדרך כלל, מותה של אישה בת שמונים ושש, עצוב ככל שיהיה, אינו נתפס כמפתיע או טרגי. אבל כאשר מדובר באשתו של אדם שמבטיח שהגאולה ניצבת בפתחו, ושל מי שרבים מחסידיו רואים בו איש המעצב בפעולותיו את העתיד, את סוף ההיסטוריה – קשה מאוד למנוע את ההרהור על המוות, ושגם הרבי הנערץ שלהם הוא בן תמותה ולא היה ביכולתו למנוע את הסתלקותה של אשתו־שותפתו לחיים – אין ספק שהיה בכך כדי לזעזע את אמונותיהם ואת השקפת עולמם.

המוות המפתיע במידה רבה של הרבנית פרץ בהכרח סדק בחומת ההתלהבות המשיחית שסביב הרבי. כאמור למעלה, לא ייתכן שחרדת המוות לא תחדור ללבו של רבי מנחם מנדל בעומדו לבדו אל מול עצמו. והמוות של מוסיא העמיק עוד יותר את בדידותו ואת הרגעים שבהם עלה הספק בלבו, אולי, שמא הוא לא הגואל וימות ככל האדם? אבל לא רק את רוחו שלו עינה הספק, אלא בעיקר את רוחם של כל המקורבים שנהנו ממשורות ומעמדות כוח בתנועה שגדלה והתעצמה וצברה נכסים רבים. כבר עכשיו היו היחסים בין המזכירים, השליחים החשובים ובעלי העמדות החשובות באגודת חסידי חב"ד מלאי מתח, והרבי לא תמיד היה יכול לעמוד בפרץ. מותו של הרבי היה עלול אפוא להכניס את החסידות הזו למלחמת כול בכול. חלק ממקורבים אלה, על אף אמונתם שהרבי הוא המשיח, ביקשו בכל זאת להבטיח את משרותיהם היה כי הגרוע מכול יקרה, והרבי... ימות. מותה של הרבנית היה השעה הראויה להתחיל לפעול בכיוון זה שהרבי יכתוב צוואה. ברור שכל המהלכים והסכסוכים האלה נשמרו בסוד כמוס והתגלו רק לאחר מותו, שאז "נתגלו" כמה צוואות המעידות על המאבקים הפנימיים בתוך "החצר" מתחת למעטה התעמולה המשיחית, שגברה והלכה גם בשביל לדכא את הספקות האלה.

נחזור עתה למסע הלווייתה של הרבנית. תלמידי הישיבות של חב"ד נאספו

* המסורת היהודית אינה רואה בעין יפה מעשים מסוג זה, לאור ההנחה כי כל בני האדם, עשירים ועניים, אדירי עוצמה וחסרי אונים, שווים זה לזה מדגע שנפטרו. נראה אפוא שהרבי התיד לעצמו סטייה קטנה זו.

מחוץ לבית ונכנסו מניין אחרי מניין בדלת האחורית כדי לקרוא פרקי תהלים. המקדש הפנימי הזה, ביתו של הרבי, מקום שאדמו"רים אחרים פתחו אותו בדרך כלל לחסידיהם, היה מחוץ לתחום כל עוד היתה הרבנית בחיים, ועתה, בעקבות מותה, נעשה לפתע פרוץ. עובדה זו הוסיפה אף היא לתחושה של אירוע יוצא מגדר הרגיל*.

בבית הקברות צפה הרבי בטקס הקבורה; אחר כך, כאשר אמר קדיש, נצמד אליו הקרדיוולוג שלו, איירה וייס, מה ששב והזכיר לשאר הנוכחים כי גם הוא בן תמותה. הוא עצר לרגע וגעה בבכי. בתום הטקס הוא חצה את השביל ונכנס לאוהל, מקום מנוחתו של חותנו, ונשאר שם דקות אחדות לבדו. קול בכיו נשמע גם מחוץ לאוהל. לצופים במחזה לא היה יכול להיות ספק בכך שאפילו הדמויות הגדולות והחשובות של לובביץ' סיימו כולן את חייהן במקום הזה. והשאלה שריחפה באוויר, אבל לא היה אפשר לבטאה בקול, היתה האם האיש הזה, שאותו העריצו ובעקבותיו הלכו, אכן יצליח לחמוק מגורלם של כל השאר. האם יתגלה המשיח מבעוד מועד. על כל פנים, השאלה איזה תפקיד – אם בכלל – תמלא אשת הרבי בעת התגלותו של המשיח שוב לא עמדה על סדר היום. מותה הרחיק אותה מהתמונה.

עם זאת, כמו כדי להמחיש שמות הרבנית לא יעצור אותו ואת חסידיו מלהמשיך למלא את תפקידם, בערב שבת הראשון לאחר ההלוויה, בעת השירה של אחד מהמנוני חב"ד לובביץ', "חיילים של הרבי", עמד הרבי מנחם מנדל ועודד את החסידים ללא הרף בתנועת ידו לשיר בקול רם יותר וביתר התלהבות – כאילו קולותיהם עשויים לעורר את המשיח. הרבי שלהם דחף אותם ואת עצמו אל מחוץ לאבלם, כדי שיתאמצו יותר להמשיך במשימתו הקדושה. אך רוב שנת האבל עברה עליו בעודו מסתגר במעונו ברחוב פרזידנט, והוא יצא ל-770 רק בשבתות. החסידים כיבדו את פרטיותו. אבל לבסוף הוא שב למנהגו הרגיל, ואפילו היה נחוש עוד יותר בדעתו להחיש את בוא הגאולה.

אתנחתה קצרה.

בחודשים הראשונים שלאחר מות הרבנית רחשה "החצר" פעילות חשאית שלא נודעה כלל מחוץ לה. הפרטים עליה אינם ברורים לאשורם, אבל במוקד

* לאמתו של דבר, הבית ברחוב פרזידנט 1304 נותר עד עצם היום הזה בחזקת מקום קדוש שאיש לא נגע בו מאז יצא ממנו הרבי. הכניסה אליו מותרת רק לקומץ נבחר.

הפרשה היתה צוואה של הרבי מנחם מנדל על חלוקת התפקידים במוקדי הכוח של חסידות חב"ד-לובביץ', היה ויקרה הגרוע מכול וגם הרבי "יסתלק" מהעולם הזה. אף שכאמור כולם היו "בטוחים" שהגאולה צפויה בכל שעה, והרבי הוא הוא המשיח העומד לגאול את עם ישראל ולהוליכו לארץ ישראל ולבנות את בית המקדש, החרדה מפני כישלון לא היה אפשר לה להיעלם, בייחוד אצל אלה הסובבים את הרבי שהחזיקו בעמדות הכוח. לא היתה זו חבורה מאוחדת חפה מכל אינטריגות ואינטרסים אישיים. להפך, כפי שנראה להלן, היתה שם תחרות עזה שהיתה לה גם משמעות כלכלית לא קטנה. לא ברור בדיוק מי היה היוזם, האם היה זה הרבי שבמותה של הרבנית חש לפתע במגעה של מציאות המוות ונתמלא חרדה מה יקרה לחסידות שצמחה לממדים אדירים, הקימה מוסדות ומפעלים חובקי עולם, אם חס וחלילה "ייעדר" ותפרוץ מלחמת כול בכול בין העסקנים הסובבים אותו שהיטיב להכירם; או היו אלה המזכירים והעסקנים שניסו לקבוע עובדות ביחס לחלוקת הכוח בעתיד ולקבל עליה לגיטימציה מהרבי הכול יכול. לפי מעט המידע שיש בידינו סביר יותר שהאפשרות השנייה היא הנכונה. על כל פנים, ה"חצר" רחשה פעילות ותככים סביב נוסחאות שונות של צוואות, שזמן קצר לאחר מותו של הרבי החלו להתפרסם, ובית הדין של חב"ד היה צריך להתכנס ולדון איזו היא "הנכונה".⁹⁶

על כל פנים, המבוכה הזמנית שהשתררה ב"חצר" בחודשים הראשונים שלאחר מותה של הרבנית, פינתה עד מהרה את מקומה לפעילות משיחית גוברת והולכת, שעל רקעה נעלמו כל ההרהורים, הפחדים והספקות.

עכשיו היה הרבי לגמרי לבדו.

הוא הורה למכור את הצמחים שאשתו טיפחה ולהחליף את המנעולים בדלתות ביתו.⁹⁷ לאחר שנקבר הקשר האחרון שלו לחייו הקודמים, היה מנחם מנדל שייך כולו למאמץ המשיחי שלו. שוב לא היה שום דבר שיחזיר אותו לרחוב פרזידנט, שום אדם שאיתו היה יכול להעלות זיכרונות על הימים הרחוקים שלפני כן. במרוצת הזמן הוא השלים לגמרי את המעבר ל-770, ושם התגורר עד למותו שלו. איש ממתנגדיו שוב לא התגורר בבניין. חנה גורארי עברה, אחרי שהותקפה באופן כה אכזרי, לבית בנה בניו ג'רזי; חיים ליכרמן שהה עכשיו בבית אבות של חסידות סאטמר. שמריהו גורארי התגורר עדיין זמן קצר בדירתו (הוא נפטר בו' באדר א' תשמ"ט, 11 במרס 1989) בודד לגמרי ותלוי לחלוטין בידיהם של

חסידי יריבו. הרבי התרכז עכשיו במידה גדולה עוד יותר בזירה העולמית ובחן אירועים פוליטיים מבעד לפריזמת המשיחיות. "משיחיות", כפי שטוען אנסון רבינבך, "מצריכה התכחשות גמורה לעולם כפי שהוא, ותולה את תקוותה בעתיד שאפשר להביא להתממשותו רק על ידי חורבן הסדר הישן."⁹⁸ בעיניו של מנחם מנדל, הסדר הישן היה זה שבו היו החילוניות ואידיאולוגיות כופרות אחרות דומיננטיות בחיים היהודיים. עתה היה צורך לשים לזאת קץ. ואחד מהצעדים הראשונים לכך היה לוודא שאלה המזהים כיהודים הם אכן יהודים "באמת", בהתאם לקריטריונים של ההלכה היהודית. השאלה מיהו יהודי שהעסיקה אותו כמעט באופן כפייתי מאז 1983, עמדה עכשיו בראש סדר היום שלו. ב־1988, זמן קצר לאחר מות אשתו, הוא פתח בעימות חריף עם ממשלת ישראל ועם חלקים ניכרים ביהדות העולמית בשאלת מיהו יהודי "באמת".

בקדרה הרוחשת תמיד של הפוליטיקה הישראלית שאלת "מיהו יהודי" היא אחת השאלות שעומדות תמיד על סדר היום למן שנות החמישים של המאה ה־20, ומשמשת אחד ממוקרי המחלוקת שבין דתיים וחילונים במדינת ישראל. בשנת 1988 היא הפכה שוב לשאלה שאיימה על היציבות של הקואליציה הממשלתית. גלי העלייה הגדולים מברית המועצות שהחלו להגיע מעט לפני כן דרך מחנה מעבר בווינה, הביאו עמם רבים שהיו יהודים למחצה, או אפילו לא יהודים מנקודת המבט של ההלכה היהודית, נשים או בעלים לבני זוג יהודים וצאצאים של נישואי תערובת של יהודי ולא יהודייה. לפי חוק השבות הם היו זכאים לקבל אזרחות ישראלית, אך מבחינה הלכתית לא הוכרו כיהודים, ולכן נמנעו מהם זכויות בסיסיות בתחום המעמד האישי. המפלגות הדתיות ובעיקר החרדיות (באותו זמן היתה זו אגודת ישראל), ביקשו להגדיר בחוק שיהודי הוא זה המוכר כיהודי לפי ההלכה, ובכך למנוע את עלייתם של יהודים למחצה ולרביע. לקראת הבחירות לכנסת ה־12 (כ"א בחשוון תשמ"ט, 1 בנובמבר 1988) ובעקבותיהן עמדה שאלה זו במוקד הדיון הציבורי, כאשר הרבי מנחם מנדל תובע בכל תוקף את שינוי חוק השבות בהתאם לקביעה שיהודי הוא זה שנולד לאם יהודייה/או התגייר כהלכה (לפי התפיסה הדתית-אורתודוקסית).

מי ששם לו למטרה לאחר את העם היהודי יצר בפועל מצב שהגדיל בצורה משמעותית את השסעים בקרב העם היהודי בישראל ובתפוצות. החילונים בישראל ובעיקר הרפורמים והקונסרבטיבים בארצות הברית, יצאו בתוקף רב נגד השינויים בחוק. אבל הדעות נחלקו אפילו בתוך המחנה האורתודוקסי. "מועצת הרבנים של אמריקה", ארגון אורתודוקסי מתון, תבע להרחיק את הנושא המפלג מסדר היום.⁹⁹

ואילו חסידי חב"ד, בהוראתו של הרבי, תמכו באגודת ישראל בפעם הראשונה בהיסטוריה של מפלגה זו, וצעירי חסידי חב"ד היו מהגורמים הפעילים ביותר בתעמולת הבחירות של "האגודה". ואולם דווקא עובדה זו הביאה לפיצול בתוך אגודת ישראל בין החסידים לבין המתנגדים – הליטאים – שהאיחוד ההיסטורי ביניהם היה אחד ההישגים הגדולים של מפלגה זו למן ייסודה ב־1912. כתוצאה מהפיצול הוקמה מפלגה חרדית חדשה, "דגל התורה", שלא היתה שותפה לדרישה לתיקון חוק מיהו יהודי. האב־המייסד של מפלגה זו היה הרב אליעזר מנחם שך, ראש ישיבת פוניבז' רבת היוקרה בציבור החרדי בארץ ובתפוצות. הרב שך היה עד לפיצול אחד משני יושבי הראש של "מועצת גדולי התורה" של אגודת ישראל, וכבר קודם לפיצול התנגד לתעמולה המשיחית של הרבי מנחם מנדל. הרב שך המשיך את דרכו של קרובו הרב אהרן קוטלר המנוח, ראש הישיבה הגדולה בלייקווד ניו ג'רזי, ושל עוד רבנים וראשי ישיבות שהתנגדו עוד בימיו של הרבי יוסף יצחק ללהט המשיחי של חב"ד־לובביץ'. כבר אז הם ראו בלהט המשיחי של חב"ד ושל הרבי יוסף יצחק סטייה חמורה מהמסורת הרבנית, ותעמולתו המשיחית של רבי מנחם מנדל עוררה בהם התנגדות חריפה עוד יותר. הזיכרון ההיסטורי שהוטבע בהם מילדותם – זכר משיחי השקר לדורותיהם ובייחוד משיחי השקר שנקשרו בתנועה השבתאית, גרם להם להתנגד, כרפלקס כמעט, לכל תנועה משיחית, והם לא רצו לקחת חלק כלשהו בתנועה כזאת.¹⁰⁰ יתרה מזו: מאז ימיו של האדמו"ר החמישי רבי שלום דובער, ביקרה חב"ד בחריפות את הישיבות הליטאיות וראתה בתלמידיהן תלמידי חכמים "פגומים". על פי חב"ד, רק תלמידי ישיבת "תומכי תמימים" הם "תמימים" – שלמים – בניגוד לתלמידי הישיבות הליטאיות שזקנם היה מגולח, והם לומדים רק את "הנגלה" שבתורה.

אבל הרבי מנחם מנדל הוסיף ללחוץ, משום שהיה סמוך ובטוח שהוא פועל בהתאמה עם רצון האל, ולכן נבצר ממנו להתפשר. הגאולה היתה מוטלת על כף המאזניים, ושאלת "מיהו יהודי" מילאה תפקיד מרכזי בתוכניתו המשיחית. בשאיפתו להשיג את שלו, הוא היה נכון להתכתש עם אנשים שחלקם אף תמך כספית בפעולותיהם של שליחיו ברחבי ארצות הברית. אנשים אלה חששו שאם יניחו לבתי הדין הרבניים האורתודוקסיים לברם לקבוע מיהו יהודי, יוגדרו רבים מביניהם – ובעיקר רבים מצאצאיהם שנישאו ללא יהודים – כמי שנמצאים מחוץ לעם היהודי. למרבה האירוניה, רבים מאלה שהתנגדו למדיניותו זו של

הרבי, היו אותם יהודים עצמם שהשלוחים החב"דיים התאמצו כל כך להגיע אליהם ולקרבם לתורה, ותמיכתם היתה נחוצה לפעילויות רבות של השלוחים. עתה, לפתע, נפתח עימות איתם. רבים נפגעו ורגזו, וטענו שהרבי שוב אינו מחשיב אותם כיהודים.

מנהיגי הפרדציה היהודית שרובם לא היו אורתודוקסים, נועדו באותה שנה בניו אורלינס. באחד הרגעים הדרמטיים של הוועידה הזאת קם אחד מהם ממקומו וגינה בחריפות את המאמצים של הרבי ושל אחרים להפקיד את הסמכות להגדרת זהותם של יהודים בידי בתי הדין הרבניים בישראל. "יצאתי חי מאושוויץ, מקום שבו החליטו 'מיהו יהודי', " אמר האיש, ובאולם השתררה דומייה, "לא העליתי על הדעת שאגיע בימי חיי ליום שבו אראה שמחליטים על כך בישראל."¹⁰¹

ובכן, רבים הפצירו ברבי להתפטר, אבל הוא הוסיף לרבוך בדעתו. בבחירות לכנסת ב-1988 הוא דחק בתומכיו בישראל ללכת ולשכנע אנשים כדי שיצביעו למפלגה הפועלת על פי הנחיותיו (אגודת ישראל). צעירי חב"ד יצאו לאזורי הפריפריה והציעו למאמינים תמימים את ברכת הרבי כדי שיהיה אפשר להביא לשינוי החוק "מי הוא יהודי", אך בסופו של דבר המאמץ כשל. קמה ממשלת אחדות בראשותו של יצחק שמיר שלא שינתה את החוק הישראלי לפי דרישת הרבי. בכל זאת, דוברו, יהודה קרינסקי, הכריז על סוג של ניצחון כאשר טען: "דברנו נקלט." אלה שגויירו על ידי רבנים לא אורתודוקסים, אמר: "פונים עתה אליהם ואומרים, 'הולכתם אותנו שולל. אמרתם לנו שאנו יהודים ומתברר שאיננו יהודים.'" האנשים האלה, הוא הוסיף, "מבקשים עתה גיור אורתודוקסי כאלפיהם."¹⁰² היתה זו אמירה חסרת בסיס. שום נהייה של גרים שגויירו על ידי רבנים רפורמים וקונסרבטיבים לעבור שוב גיור אורתודוקסי, לא התרחשה בפועל. הקרב הזה היה אבוד. זמן קצר אחרי כן עוד היה נדמה שהרבי "שולט" בפוליטיקה הישראלית, כאשר הורה לחבר כנסת של אגודת ישראל (אליעזר מזרחי, שהיה חסיד לובביץ'), שלא לתמוך בניסיונו של שמעון פרס להקים קואליציה עם החרדים במקום ממשלת איחוד לאומית עם הליכוד (ניסיון הידוע בפוליטיקה הישראלית בכינוי "התרגיל המסריח" – מרס 1990). אך גם הנהגת מפלגת הליכוד לא היתה מוכנה לקבל את דרישתו של הרבי.

הרבי לא חזר על ניסיון זה. ישנה עדות שעדיין לא אומתה, שיהודה קרינסקי ואברהם'ל שם-טוב הצליחו להשפיע על הרבי לא לחדש את ניסיונותיו לשנות את החוק. כפי שהוזכר למעלה, תורמים לפעולות השליחים הודיעו להם שיפסיקו את תמיכתם אם המסע הזה לא יופסק. קשה לדעת כמה אמת יש בעדות זו.

בשלהי יולי 1990 שינה הרבי ממנהגו הקבוע במשך ארבעים שנות ביקורים: הוא יצא ל"ציון" של רבי יוסף יצחק בראש חודש אב, והתבודד שם במשך שעות אחדות.¹⁰³ בשל החשיבות המטפיזית שמייחסים חסידים לכל תנועה של הרבי שלהם, הליכה חסרת תקדים זו אל ה"ציון" בראש חודש עוררה בהם התרגשות רבה. לא היתה זו הפעם הראשונה שהרבי שינה ממנהגו. חודשיים קודם לכן, ב-26 במאי 1990 (שבת פרשת במדבר תש"ן), הקדים הרבי והכריז על המשמעות המיוחדת של שנת תשנ"א. הודעות אלה ניתנו בדרך כלל בפרוס השנה החדשה, ערב ראש השנה, בדרך כלל בשלהי ספטמבר. ככל הנראה הוטרד הרבי מהעובדה שנבואתו ביחס לשנה השוטפת – תש"ן – שהוא קבע ש"תהא שנת נסים" (הכול ידעו לאילו נסים הכוונה), לא התממשה. עכשיו הודיע ששנת תשנ"א תהיה בעלת משמעות גדולה יותר – "תהא שנת נסים אראנו", כאילו אמר שגם בשנה הנוכחית – תש"ן – מתרחשים נסים רבים, אך השנה הקרובה תהיה לא רק שנת נסים, אלא שאת הנסים יראו הכול, הם יהיו נסים גלויים ומפורסמים בכל הארץ.

בשבת שלאחר הביקור בבית הקברות (שבת פרשת דברים, ו' באב תש"ן, 28 ביולי 1990, השבת שלפני תשעה באב), הוא ציטט ופירש את הפסוקים כביכּג בפרק יא שבספר דברים: "כי אם שמור תשמרון את כל המצווה הזאת אשר אנוכי מצווה אתכם לעשותה, לאהבה את ה' אלוהיכם ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו, והוריש ה' את כל הגויים הללו מלפניכם וירשתם גויים גדולים ועצומים מכם." חמישה ימים לאחר דרשת השבת הזאת (י"א באב תש"ן, 2 באוגוסט 1990) פלשה עיראק לכוויית, וארצות הברית גיבשה קואליציה למלחמה בסדאם חוסיין. מלחמת המפרץ הראשונה הצטיירה באופק. במוצאי היום השני של חג הסוכות (ט"ז בתשרי תשנ"א, 5 באוקטובר 1990), ציטט הרבי פסקה ממדרש ילקוט שמעוני, (אסופת מדרשים, חוברת במאה ה-14): "שנה שמלך המשיח נגלה בו כל מלכי העולם מתגרים זה בזה. מלך פרס מתגרה במלך ערבי והולך מלך ערבי לארם ליטול עצה מהם ... וכל אומות העולם מתרעשים ומתבהלים ונופלים על פניהם ויאחזו אותם צירים כצירי יולדה. וישראל מתרעשים ומתבהלים." הרבי המשיך והסביר כי פרס היא עיראק של ימינו, ו"ארם" הן מעצמות העל (ארם="רם"). סיטואציה מפחידה זו, הוא הבטיח לכל מאזיניו, מבשרת למעשה את הטוב הסופי של ביאת המשיח ושל הגאולה השלמה.

החסידים ראו באמירה זו חלק מבשורתו הנבואית-המשיחית של הרבי, ולימים, במבט לאחור, התייחסו אליה כעוד הוכחה לא רק לכוחו הנבואי אלא גם לכוחו לראות בבירור את המציאות שמעבר לראייה הרגילה של בני אנוש. הוא ביקש לראות את המאורעות ההיסטוריים לאורו של הטקסט המדרשי, שהוא כמובן טקסט המייצג את האמת האלוהית. כאשר התרחשה הפלישה של הקואליציה בהנהגת ארצות הברית לעיראק ופרצה מלחמת המפרץ הראשונה (ב' בשבט תשנ"א, 17 בינואר 1991), היו חסידיו של הרבי בטוחים שהרבי מנחם מנדל חזה את המאורעות הללו, והם כולם חלק מהתהליכים המשיחיים שהרבי לא רק ניבא אותם, אלא גם יכול לרדת לעומקם ולהשפיע על מהלכם.

חסידיו חב"ד, בדומה ליהודים רבים, היו מודאגים ביחס למשמעות האירועים לגבי ביטחונם של היהודים בישראל. השלטון העיראקי איים במפורש שאם האמריקנים יעזו לתקוף את עיראק, הם יתקפו את המדינה היהודית. האמריקנים, מצדם, הזהירו את ישראל שלא תגיב על התקפותיה של עיראק שמא תתפורר הקואליציה שלהם, שכללה גם את סוריה ומצרים. עתה החל להתבהר לחסידים פשר דבריו של הרבי על "ישראל מתרעשים ומתבהלים". הרבי חזר והבטיח שיהודי ישראל לא ייפגעו מהמלחמה. ואמנם, לאחר פתיחת המלחמה כאשר שיגר סדאם חוסיין, כפי שהבטיח, שלושים ותשעה טילי "סקאד", שחלקם פגעו באזורים מאוכלסים בצפיפות, נהרג, "באורח פלא" רק אדם אחד.

חסידיו חב"ד-לובביץ' בישראל בטחו כל כך בהבטחותיו של הרבי, עד שלא טרחו אפילו להצטייד במסכות גז שחולקו לאזרחים.¹⁰⁴ כתום המלחמה המריאה יוקרתו של הרבי לשיאים חדשים.

במהלך המלחמה יצא הרבי לא אחת ל"ציון" לפקוד את קבר חותנו המנוח. לפעמים נשאר שם עד שעת לילה מאוחרת, ואפילו לא מיהר לחזור כדי שיהא סיפק בידו להתפלל את תפילת המנחה ותפילת הערבית בבית המדרש של 770. החסידים, שהאמינו שהוא "נלחם" באויבי העם היהודי בשעותיו ב"ציון", המתנינו לשובו ודחו את התפילות בהתאם לכך. לפעמים התפללו מנחה רק בשעה תשע בלילה, כאשר "זמן המנחה" הוא עד רדת החשכה על פי ההלכה. אבל הרבי היה "מעל לזמן" בניסוחם של כמה חסידים, והיו אלה ימים יוצאים מגדר הרגיל.¹⁰⁵

בחג הפורים תשנ"א (28 בפברואר 1991) הסתיימה המלחמה. חג הפורים, לפי המסורת היהודית, מציין את נפילתו של המן הרשע וביטול תוכניתו "להשמיד להרוג ולאבד" את כל היהודים. הרבי מנחם מנדל טען עכשיו להקבלה של מלחמת המפרץ עם פרשת המן, שהרי גם סדאם חוסיין איים "להרוג את היהודים". יתר

על כן, לא רק שהיהודים ניצלו בנס פורים הנוכחי, אלא, כך טען הרבי, "הנס" של פורים הנוכחי גדול אף יותר מאשר נס הפורים הקדום. אחרי ככלות הכול, בשושן העתיקה נלחמו היהודים כנגד אויביהם, ורק היהודים ראו את הנס שנעשה להם, ואילו במלחמת המפרץ היהודים כלל לא נלחמו, והנס היה גלוי לעיני כל אומות העולם – שנת תשנ"א התגלתה עכשיו באמת כ"שנת נפלאות אראנו", כפי שניבא הרבי זמן רב לפני שמישהו העלה בדעתו שסדאם חוסיין יפלוש לכוויית ותפרוץ מלחמה.¹⁰⁶

לא היה אפשר לטעות בפשר הדברים: כאשר צה"ל יוצא לקרב, אין מנוס שבמהלך המלחמה יהיו אבדות בנפש, כך היה אפילו במלחמת ששת הימים – מלחמה שהיתה לדעת רבים בציבור הדתי בבחינת נס גדול. אבל כאשר הרבי "נלחם" כפי שעשה עכשיו, לא נהרג לכאורה שום יהודי. (האחד שמת, מת לטענתם של חסידי חב"ד מהתקף לב, ולא נפגע מהטיל העיראקי) כמו כדי להכיר בעוצמה הזאת של הרבי, ראש ממשלת ישראל באותם ימים, יצחק שמיר החילוני, חבש כיפה ובא להשתתף בחגיגות של חסידי חב"ד ולרקוד עמם, בלי להיות מודע למשמעות הנוספת שהחסידים מייחסים לנס הזה. תמונתו של ראש הממשלה המוקף בחסידים התנוססה על שער גיליון מיוחד של *כפר חב"ד*.¹⁰⁷

עתה היה הרבי בשיא כוחו ועוצמתו. המלחמה שהיתה אמורה לבשר את בוא המשיח הסתיימה בניצחון נסי, והרבי וחסידי ציפו עכשיו לבוא המשיח ללא שואה, ייסורים או כאב – ללא חבלי משיח. הניצחון הזה של ארצות הברית ובעלות בריתה, שהוא ונאמניו זקפו לזכותם, הגביר את תחושת ההיכרים שלו. "היכרים", כפי שמזכיר לנו ארנסט בקר, "פירושו להתעלם מהמקור האמתי של העוצמה ולהאמין שמקור זה מתגלם במתעלם עצמו."¹⁰⁸ ההיכרים נוטה לגדול במיוחד אצל מי שחי במודעות אנושית מבודדת, מציאות שנראית כמתאימה למציאות שהרבי המזדקן שנותר ללא רעיה, משפחה או חברים אינטימיים, מי שנאמניו ראו אותו כמשיח, נקלע אליה יותר ויותר. בעיני מאמיניו לא היו אלה הזיות של גדולה ותפארת אלא ראיות ברורות לקיומן של שתי אלה.

כבר בראשיתה של שנת תשנ"א התחזקה ההרגשה אצל רבים מהחסידים ש"השנה הזאת תהיה שונה, שמהו עומד להתרחש, יש משהו באוויר."¹⁰⁹ בשמחת תורה, בעיצומם של הריקודים והשמחה "הפורצת כל גבול", התחיל אחד החסידים לפזם את הלחן של שיר ילדים ישראלי פופולרי "ברבאבא" תוך החלפת המילים

המקוריות במילים "הרבי שליט"א, אין כמוך בעולם." הפזמון המאולתר הסתיים במילים "האחד שיביא את הגואל, הרבי, רמטכ"ל של העולם." בתחילה, כאשר החסיד הצעיר פתח בשירה לבדו, השתרר שקט של מבוכה ותמיהה באולם; כיצד יגיב הרבי? בעבר, כאשר זימר חסיד משהו שהתייחס לרבי בצורה דומה, היסוהו הרבי כמי שהרחיק לכת יתר על המידה. אבל הפעם תגובת הרבי היתה שונה, הוא הסתובב לעבר החסיד המזמר וניפנף לו בידיו, כמי שמפציר בו להמשיך בשיר הזה. זו היתה השנה שהכול ציפו לראות בה נסים.

בחודש שבין פורים לפסח גאו הציפיות לממדים של מאניה. בכל שבת דיבר הרבי על ביאת המשיח הגואל הממששת ובאה. ביום הולדתו של הרבי, ימים אחרים לפני פסח תשנ"א (1991), היה כבר קשה מאוד להכיל את הציפייה.¹¹⁰ חסידים רבים היו סמוכים ובטוחים כי עד חג הפסח יהיו כולם בארץ הקודש עם המשיח. פסח, החג שתכליתו לספר ביציאת מצרים הנסית, החג שבו יצאו בני ישראל מעבדות לחירות, כשמשה מוליכם בדרך לארץ המובטחת, החג המכונה גם "זמן חירותנו", הלך וקרב. כמה מהחסידים הצעירים תהו בקול כיצד תתבצע העברתם לארץ הקודש; האם ימריאו במטוסים או יינשאו באוויר על גבי עננים? נראה כי תחושת האושר והשמחה שנולדה בפורים התעצמה מעבר לכל מידה.

בשיחתו הראשונה כאדמו"ר רמז רבי מנחם מנדל, כזכור, שמנהיג דורו הוא התואם של משה. גאולת מצרים היא אב הטיפוס של הגאולה המשיחית העתידית. כדברי המדרש שחסידי חב"ד הזכירו לא פעם; "בניסן נגאלו ובניסן עתידין להיגאל."¹¹¹ אין ספק, בשנה זו, שנת אראנו נפלאות, סוף סוף, תבוא הגאולה הסופית והשלמה.

ככל שהתקרב חג הפסח תשנ"א (1991), כן נעשתה תחושת הציפייה במושבות חב"ד מחשמלת יותר ויותר. כפי שהראו סטארק ופינק, "ככל שרמת המתח בתוך קבוצה גבוהה יותר, כן עולה רמת המחויבות של חברי הקבוצה."¹¹² מבחינה זו הגיעה המחויבות של החסידים לרבי ולהבטחת הגאולה שלו לשיא חסר תקדים. אבל הפסח בא והלך, והמשיח לא בא, לא ל-770 ולא לשום מקום אחר. מדרע לא התגלה "משה של ימינו"? תהו החסידים. הם רצו "משיח עכשיו". וזה היה גם רצונו של הרבי שלהם. היכן היה הסימן שהרבי מצפה לו כדי להתגלות כמשיח? חמישה ימים לאחר צאת החג, ביום חמישי, כ"ז בניסן (11 באפריל 1991), הלך הרבי השרוי במבוכה ל"שיחה" עם חותנו ב"ציון". הוא נשאר שם זמן רב מאוד. אין יודעים מה הוא אמר שם ומה שמע. אך בצאתו מן "האוהל" נותר העולם כשהיה – לא הורגש שום שינוי באוויר. כדור הארץ סבב בנתיבו כמימים

ימימה, השמש זרחה עדיין, והכוכבים בשמים נגלו לעין. זה היה יום ככל הימים, והתנועה בנתיב הסואן לשדה התעופה קנדי הסמוך היתה עמוסה כרגיל, דבר לא השתנה. מצב הדברים היה בלתי נסבל למי שציפה למשיח לאלתר.

דומה שהגיעה העת לחשבון נפש. איש זה, שחוה את ההיסטוריה הסוערת ורבת התהפוכות של המאה ה-20, ודאי תהה לאן נשאוהו חייו. מימי ילדותו, נערותו ובחרותו ראה כיצד הצעירים היהודים שמסביבו נוטשים את הדת והמסורת היהודית, משנים את אורחות חייהם ומאמצים אידיאולוגיות חדשות – ציונות, לאומיות, סוציאליזם וקומוניזם. רבים מהם נוטלים את מקל הנדודים ויוצאים מערבה. זרמי ההגירה היהודית משנים במידה רבה את מפת הפזורה היהודית, ולבסוף הנורא מכול – השואה מכריתה את רובה של היהדות הדתית-מסורתית שנשארה באירופה. נישואיו ותקוותו להיות אב לילדים היו עתה נחלת העבר, וחלומו להיות מהנדס בפריז נשבר לרסיסים, לאחר שהנאצים כבשו את צרפת ואילצו אותו להגר לאמריקה. כאדם דתי ומאמין בוודאי היה משוכנע שלכל אלה היתה מטרה בעלת משמעות גבוהה ביותר. הוא מצא את המטרה הזאת במשימתו כאדמו"ר, ובאמונתו שהמשימה להביא את המשיח הוטלה עליו. ובאמת הוא הפיח חיים חדשים בעדה חסידית שרוב המשקיפים סברו שאין לה בעצם עתיד במערב ובמציאות שלאחר מלחמת העולם השנייה. הציונות שהצליחה להגשים חלום יהודי של אלפיים שנה בדמותה של מדינת ישראל, מחד גיסא, הקומוניזם שיצא המנצח הגדול של המלחמה והתרבות החופשית של אמריקה מאידך גיסא, הותירו את חב"ד, כמו גם את הזרמים האחרים של יהדות חרדית, נכה, כמעט מחוסלת. והנה תוך כמה שנים השתנתה התמונה, והרבי נתפס כאחד המחוללים את השינוי. חסידיו ראו בו מנהיג כריזמטי, אורקל, אם לא המושיע עצמו, שעומד עכשיו לפני התגשמות התקווה הגדולה של העם היהודי והעולם כולו. אבל הוא עצמו היה זקוק לסימן שהגאולה נמצאת כאן ועכשיו, והוא חיפש אותו אצל חותנו המת – אך שום סימן לא נראה באופן.¹¹³ התסכול והעצב הכריעו אותו.

בשובו מה"ציון" באותו ליל חמישי הוא נחפז לחזור ל-770, ובאורח בלתי צפוי כינס את חסידיו לשיחה דחופה. לאחר שהסתיימו תפילות מנחה ומעריב הוא סובב את דוכנו ("סטנדר") כך שיוכל להתייבב פנים אל פנים מול הקהילה. היה נהוג להקדים לשיחות הרבי הצבה של שולחן ועליו מיקרופון. אבל איש לא ציפה לשיחה כלילה ההוא. בתוך דקות מעטות דאגו החסידים להציב את הדוכן כיאות ולהתקין מקוללים, והרבי החל לדבר אל צאן מרעיתו: "איך ייתכן", קרא בהתרגשות, "שער לרגע זה לא היה בכוחנו לדאוג לביאת המשיח?" בהיעדר

תשובה אחרת הוא הטיל את האשמה על חסידיו, וחתם בדברים שזיעזעו את לב השומעים. אילו רצו באמת ובתמים להביא את המשיח והיו "מתחננים וכוכים" בכוונה אמיתית, מתוך עומק לבם ולא כמצוות אנשים מלומדה, הגואל ודאי היה בא. אפשר שהביע אכזבה מכך שלא פעלו מיוזמתם העצמית והסתפקו רק במעשים שהוא ציווה עליהם. "האדמו"רים של חב"ד", הוא אמר באחת מדרשותיו כאשר קיבל על עצמו את תפקיד הרבי, "ביקשו תמיד מחסידיהם לפעול ביוזמתם."¹¹⁴ "איך ייתכן", הוא המשיך בייאוש ובמבוכה, "איך ייתכן שעדיין לא הצליחו לפעול [להביא] את משיח צדקנו ... בזמן זכאי זה?"¹¹⁵ ובסוף הוא זעק, אולי מתוך תחושה של תסכול ואפילו של כישלון אישי, ונשמע כמו משה היורד מהר סיני: "מה עוד יכולני לעשות כדי שכל בני [בני ישראל] ירעישו ויצעקו באמת ויפעלו להביא את המשיח בפועל, לאחר שכל מה שעשו עד עתה לא הועיל. והראיה, שנמצאים עדיין בגלות ועוד ועיקר – בגלות פנימי בענייני עבודת השם."¹¹⁶ לאחר מכן הוסיף, ונשמע כמעט כמו אברהם אבינו המתחנן לאלוהיו לפני חורבן סדום ועמורה, "ויה"ר [ויהי רצון] שסוכ"ס [סוף כל סוף] ימצאו עשרה מישראל ש'יתעקשו' שהם מוכרחים לפעול אצל הקב"ה להביא את המשיח לאלתר, וחתם במילים: "אני את שלי עשיתי ומכאן ולהבא תעשו אתם כל אשר ביכולתכם ... להביא בפועל את הגאולה האמיתית והשלמה תיכף ומיד ממש."¹¹⁷

אברהם אבינו, שהרבי נדרש אליו במאמר החסידות הראשון שלו "באתי לגני", ארבעים שנה קודם לכן, היה אדם, כך אמר, שהניע את זולתו "לקרוא בשם אלוהים", וכך הפיץ את היהדות.¹¹⁸ גם הוא, מנחם מנדל, עשה כדבר הזה כל השנים האלה. עכשיו הוא שב ואמר לחסידיו כי חובתם שלהם היא: "מה לעשות וכיצד לעשות... תהי' הגאולה האמיתית והשלמה בפועל ממש", ולהניע אחרים לעשות כמותם.

הזעקה הנואשת הזאת מעומק הלב הידהדה מיד בכל רחבי קראון הייטס. היא הוקלטה והופצה מיד בבוקר המחרת בכל רחבי העולם החב"די באמצעות פוסטרים, קלטות, פקסים, וגם מפה לפה. כבר במוצאי שבת שלאחר מכן (כ"ט בניסן תשנ"א, 13 באפריל 1991), רק שלושה ימים אחר כך, הגיעה הדרמה לשיאה, כאשר החסידים שנאספו ב-770 לפאדברענגען עמדו מול רבם הנערץ בלי יכולת להבין מה קרה ומה נדרש מהם. אחד החסידים קם וקרא בקול: "מכיוון שהרבי הוא צדיק הדור ואמרו חז"ל צדיק גוזר והקב"ה מקיים, יגזור נא הרבי ותבוא הגאולה." זה היה, אחרי ככלות הכול, מה שאמר להם מנחם מנדל על מה

שעשה קודמו שעזב את העולם הזה ועבר לגנזי מדומים. באולם השתדלה דממה מוחלטת. החסידים המתונו למוצא פיו של הרבי.

הוא נעץ בהם מבט חד. "ובנוגע להבאת הגאולה," הוא קבע בתוקף, "יודע אני בעצמי מה עלי לעשות והנני עושה בזה עד כמה שידי מגעת. וממילא במקום לנצל הזדמנות זאת ולחפש עבורי תפקידים חדשים, מוטב שכל אחד יחליט מה עליו לעשות."¹¹⁹

בסופו של דבר הבינו החסידים כי עתה עליהם בלבד מוטל לכפות על המשיח להתגלות. כעבור יומיים הגיעה משלחת של רבנים מקהילת חב"ד בישראל לקבל הוראות מהרבי. הם החלו להפיץ את החדשות ופעלו במרץ חסר תקדים. בשבת, ו' באייר תשנ"א (20 באפריל 1991), שלף דוד נחשון מנצרת עילית שהגיע ל-770 עם אותה המשלחת, בקבוק משקה שהכין ביום הקודם, קרב לרבי והודיע שהוא מבקש מכל הנוכחים להרים כוס ל"חיי רבנו משיח צדקנו שיגאל אותנו ויזכה אותנו בשבת הבאה בחנוכתו של בית המקדש בירושלים. "מיד אחר כך הוא קרא בקול רם: "יחי אדוננו, מורנו ורבנו, מלך המשיח לעולם ועד", וכולם הצטרפו אליו בשירה חוזרת של המילים האלה. הרבי עצמו לא היסס את הדובר, אלא ניפנף בידיו לפי קצב השירה.

למחרת נתנה קבוצת חסידים בהנהגתו של נחשון ביטוי לסערת הנפש הזאת בגילוי דעת שכל חסידי חב"ד נקראו לחתום עליו. היתה זו פנייה אל הרבי להכריז על עצמו שהוא הוא המשיח. יואל כהאן, שהיה עכשיו אחד מזקני החסידים ו"החוזר" של הרבי, הסתייג. הוא הביע ספק אם הרבי חפץ בעצומות כאלה. היה ברור שאם כהאן לא יחתום תאבד העצומה הרבה מחשיבותה, ואולי גם תתבטל, אך לבסוף נעתר כהאן וחתם.¹²⁰ מאוחר יותר הגישו גם נשי חב"ד עצומה משלהן. ואולם אף שהרבי עודד את העצומות ואת הקריאות "יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד", הוא עצמו נמנע מלהכריז על עצמו ככזה.

חסידי חב"ד-לובביץ' ותומכיהם החלו לפרסם מודעות בעיתונים בעלות של מאות אלפי דולרים. בין אלה היתה מודעה שהופיעה ב"יורק טיימס" ב-19 ביוני 1991, מטעם "אגודת ידידי חב"ד-לובביץ'" והשתרעה על פני עמוד שלם של העיתון. הטקסט מתחת לכותרת "הגיע זמן גאולתכם", האיץ בקוראים "להעריך ולהוקיר נס בעת שהוא מתרחש לנגד עינינו", ולהמתין "באופן אקטיבי" למשיח באמצעות לימוד תורה, מתן צדקה והתחזקות בשמירת המצוות היהודיות.¹²¹ הם התחילו לספר לעיתונאים ש"הגאולה קרובה",¹²² והציבו בחוצות הערים מודעות גדולות המבשרות את בוא המשיח.¹²³ ב-17 באוגוסט, בראשית חודש

אלול ובהתקרב הימים הנוראים, שב מנחם מנדל והכריז: "כל מה שנחוץ לגאולה הושלם", ועל "כולם לעמוד הכן". הוא הסביר כי "ייחוד הזמן שאנו חיים בו" הוא כזה, שהנבואה חזרה והופיעה "כצעד מכין" להגעת המשיח. האדמו"רים "שהפיצו את מעיינות" החסידות, הוא קבע, היו אלה שבאמצעותם חזרה הנבואה. מכאן התחייב בבירור שהוא הנו נביא הדור הזה, הדור שבו "הושלמה" הפצת המעיינות, "הגיעה לכל קצות הארץ והתעלתה לרמה כזאת שגם אדם מרוחק מאוד יכול להבינה". זו היתה המשימה שהשלוחים קיבלו על עצמם בהנחייתו. הוא קבע שהרבי הקודם היה נביא, והוא עצמו, הרבי השביעי, הוא הנביא שמעיד על כך. מכאן התבקשה המסקנה שלו, כי: "צריכים לפרסם ... שזכינו שהקב"ה בחר ומינה ... נביא הדור שיורה הוראות ויתן עצות עד בוא הנבואה העיקרית, הנבואה ש'לאלתר לגאולה' ותיכף ומיד ממש 'הנה משיח בא', לא רק בתור חכם ושופט אלא בתור נביא שזה בוודאות ... כדי שיוכלו לקבל הגילויים דימות המשיח..."¹²⁴

ביום האחרון של 1991, בעת שנאספו החסידים ביום השנה להסתלקותו של רבי שניאור זלמן מלאדי, חתמו רבנים חסידי חב"ד מהחשובים ביותר וכן שלוחים בכירים על מכתב, שממנו השתמע בבירור כי הם מקבלים את מעמדו של הרבי ומבטיחים לו "כאיש אחד" את נאמנותם בקבלת סמכותו של מלך המשיח כאשר יואיל להתגלות.¹²⁵ הם הפצירו באחרים להוסיף את חתימותיהם. הם קיבלו על עצמם את המשימה של "הכתרת" המשיח.

עוד קודם לכן, בשבת, פרשת חוקת, י' בתמוז תשנ"א (22 ביוני 1991), השמיע הרבי שיחה נוספת על משיחיות, וחתם אותה בדבריו כמו משה ובנוסח נבואי: "'הקיצו ורננו שוכני עפר [ישעיה, כו, יט]', ונשיא דורנו בראשינו וכל בני ישראל ממשיכים תומ"י [תיכף ומיד] בהחיים נצחיים ללא שום הפסק, נשמה בריאה בגוף בריא. ... והולכים בנערינו ובזקנינו ... 'בבנינו ובבנותינו' [שמות י, ט] ו'ארו עם ענני שמיא' [דניאל ז, יג] עד לביהמ"ק [בית המקדש] תומ"י ממש, 'מכון לשבתך פעלת ה' [שמות טו, יז]."¹²⁶ לשמע המילים האלה התקשו מאזיניו, במיוחד הצעירים הנלהבים שביניהם, לרסן את ציפיותיהם.

אבל חרף קריאותיהם הנמרצות והבלתי פוסקות ל"משיח עכשיו", וחרף השירים הרבים שזימרו, חרף העצומות, המודעות בחוצות הערים והסיפורים על המשיח שהועברו לכלי התקשורת, המלך המושיע נשאר חמקמק. בתקווה להסביר את השתהותו הם חיפשו סימנים נוספים לאירועים שצריכים להתרחש קודם בואו.

קריסתה הסופית של ברית המועצות ב-1991, ההתמוטטות של האימפריה שמראשיתה נלחמה בדת, ניסתה לשרש את האמונה הדתית מהמוני היהודים המסורתיים, אסרה את הרבי יוסף יצחק, רדפה את התמימים תלמידי ישיבת חב"ד והגלתה חסידים רבים לסיביר בעוון הפצת היהדות והחסידות, היתה בוודאי אחד מהסימנים האלה. חסידות חב"ד ביקשה להפיק את כל היתרונות האפשריים מתמורה זו. היא שלחה שליחים ופתחה ישיבות ומוסדות חינוך בכל רחבי ברית המועצות לשעבר, והצליחה להציב את אחד משליחיה, הרב ברל לזר, כרב הראשי של מוסקבה. דומה שהיא הגיעה שם לעמדה שמעולם לא היתה לה בימי שלטון הצארים. היו בוודאי בקרב חסידי חב"ד שראו גם בכך את מעשה ידי של הרבי. אבל התגלותו של המשיח עצמו עדיין היתה חסרה. לקראת יציאת תשנ"א וכניסת תשנ"ב היה צריך למצוא נוטריקון חדש ובשורה חדשה באותיות השנה, ולהציב תקווה חדשה בקרב החסידים. הם קבעו ששנת תשנ"ב "תהא שנת נפלאות בכל" זו תהיה השנה, הבטיח הרבי, שבה "בקרוּב ממש יתאחד כל העולם תחת דגלו של משיח צדקנו", והכול יבוא על תיקונו.¹²⁷ חסידיו הכינו דגל שכזה שבו נראה כתר שחור על רקע צהוב מרחף מעל למילה משיח (בעברית). מאוחר יותר באותה שנה פסק בית המשפט העליון ברוסיה לטובת חסידי חב"ד, והורה לשחרר לידיהם את 12,000 הכותרים שנגזלו מהם לטענתם והועברו לספריית לנין. אחד השלוחים, ברוך שלמה קונין, הצהיר אז כי השגת הספרים האלה "שהיו הכלים הרוחניים של הרבי", ייצגה "את ביעור היצור המרושע האחרון מהמערכת, סוג של טיהור רוחני" לפני הגאולה הסופית.¹²⁸

הרבי הרבה לומר לחסידיו ש"אין מלך בלא עם."¹²⁹ "העם" שלו, חסידיו, המליכו אותו אפוא עכשיו במה שהתפתח לסדרת אירועי הכתרה מהסוג הזה. במוצאי שבת, כ"ח בטבת תשנ"ב (4 בינואר 1992), ב-770, דנו רבנים בעניין הגעתו של המשיח, וחתמו בקריאה "יחי מלך המשיח". הדיון שודר באמצעות לוויין לכל רחבי העולם. רבנים אחרים פירסמו פסק הלכה על כך שהרבי מלובביץ' הוא מלך המשיח.¹³⁰ ועדיין דבר לא קרה.

בסוף אותו חודש (31 בינואר 1992), הסכימו רוסיה ("חצי כדור עליון") וארצות הברית ("חצי כדור תחתון") על תוכנית לצמצום החימוש הגרעיני, והרבי הכריז ב"שיחה", דרשת השבת (פרשת משפטים, כ"ז בשבט תשנ"ב, 1 בפברואר 1992) שהסכמה זו היא מימוש של "נפלאות בכל" ושל נבואת ישעיהו (ב, ד): "וכיתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, לא יישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה." אבל הפירוש המשיחי של המאורעות האלה, שאמנם חילחל

ללב המאמינים, הסב להם תסכול, משום שלא היה בו כדי להוליך להתגלותו הצפויה של הרבי כמלך המשיח.

בהמשך לאותה "שיחה" מלאה ברמזים על זהותו של הרבי כמלך המשיח, הגיעו החסידים למסקנה שהמוצא היחיד לתסכולם הוא לומר שידוע להם מיהו המשיח, אבל נבצר מהם להביאו להורות בעובדה הזאת בגלוי.¹³¹ עכשיו גדל עוד יותר מספרם של החסידים שקראו למנהיגם להודות בהיותו המשיח, ואפילו הלוכביצ'ים המאופקים ביותר, כמו זה שדיבר עם העיתונאים הסקרנים סמוך לפסח תשנ"ב (1992), כי הם אמנם אינם מצהירים "רשמית" שהמשיח הוא הרבי שלהם, או "שהוא יהיה זה שייעשה במהרה המשיח", אבל "לא יעלה על הדעת שהמשיח עשוי להתגלות כמישהו אחר, או שרבי מנחם מנדל שניאורסון ימות לפני תחילתו של העידן המשיחי."¹³² בשיחות שלא לפרסום הם נשמעו בטוחים בכך פי כמה וכמה.

חסידים ותומכים רבים החלו לחבוש כיפות מעוטרות בהצהרות משיחיות של הרבי. היו מי שאיזכרו עכשיו את מנחם מנדל רק בתואר "הדרת כבוד, אדוננו, מורנו ורבנו הקדוש, מלך המשיח שליט"א." עצומות, שמאות חתמו עליהן ובהן בקשה מאלוהים לשלוח את המשיח במהרה בימינו, שוגרו אליו, במאמץ לדחוק בו להתגלות.

רוב הרבנים האחרים בעולם, ובכלל זה אדמו"רים וראשי ישיבות חשובים, ראו את ההתפרצות המשיחית הזו כמסוכנת, אם לא יותר מכך. באותו חודש פברואר 1992 הצהיר זקן ראשי הישיבות הליטאיות, הרב אליעזר מנחם שך, בן דורו של הרבי, באוזני נאמניו את מה שרבים אחרים הביעו רק בשיחות פרטיות: שחסידי חב"ד המכריזים "ראו, יש לנו משיח", מטפחים "משיח שקר".¹³³ על פי אחד המקורות הוא אפילו הרחיק לכת עד כדי לכנות את הרבי מנחם מנדל "כופר בעיקר".¹³⁴ חסידי חב"ד השתדלו להתעלם מביקורתו, אף שהתייחסו לדבריו ברמיזה.

בפרוס יום הולדתו התשעים של הרבי, שחל בהתאם לתאריך העברי ב"ה 14 באפריל 1992, שלושה ימים בלבד לפני חג הפסח, הוא היה עדיין מנהיג מרשים. הוא עשה דרך ארוכה מאז ימיו ברוסיה, בגרמניה ובצרפת. עם זאת, יותר מאי פעם בעבר הוא היה עכשיו בודד ומבודד בקורקור פירמידה של חסידים, מרחף מעבר לתחומם. הוא נראה בלתי נלאה, מחזיק בעתודות בלתי נודעות של אנרגיה, שהחסידים הרבו להתפעל ממנה ולהציגה כדוגמה לייחודו. הוא הוסיף לעמוד בכל מוצאי יום ראשון עד שעת לילה מאוחרת מול תור כמעט אינסופי של חסידים

ומעריצים ולחלק דולרים, מוכיח בכך את יכולתו להתמודד עם כל האתגרים. הוא עשה שעות רבות מאוד בשיחות חסידיות ובעריכת כתביו, וישב עוד ועוד שעות ב"ציון" תחת כיפת השמים, בהידברות מיסטית עם קודמו. הוא נפגש גם עם אישים בכירים ורבי עוצמה, תיכנן מבצעים ופיקח על "מרחבי האימפריה" שלו המשתרעת על פני הגלובוס כולו. שום אדמו"ר אחר בן דורו – וכל אלה היו לכל היותר מנהיגים קהילתיים של קבוצות שאולי מנו חברים רבים יותר אבל אופקיהם היו צרים – לא היה יכול להשתוות אליו. חסידיו היו מוקסמים ממעשיו, אפילו בעת שתהו יותר ויותר מהו היעד שאליו הוא מוליך אותם.

ב־15 במרס 1992 הופיעה תמונתו של הרבי בשער מגזין יום ראשון של ניו יורק טיימס בכותרת "האורקל מקראון הייטס". בעיני החסידים, העובדה שהעיתונות הכללית החלה להעלותו על נס כנביא היתה עוד סימן שהוא אכן המשיח; הם האמינו כי בבואו יכבוש המשיח את הכותרות, ופניו ייראו בכל מקום.

ככל שיום הולדתו התקרב והלך, כן התארכו פרקי הזמן שעשה בבית הקברות – מתבודד ב"ציון" של חותנו. הסוכבים אותו דיווחו שהוא נראה מדוכא ובודד.¹³⁵ בכ"ז באדר א' תשנ"ב (2 במרס 1992) הוא יצא לבית הקברות, וכתמיד לא אכל דבר לפני כן והסתפק בשתיית כוס תה אחת בלבד.¹³⁶ בסביבות השעה שלוש אחר הצהריים הוא נכנס לבדו לתא הקטן בתוך מבנה האבן. איש לא רצה ואיש לא העז להפריע לו בעת שהותו שם. לא היה ספק שהוא שקוע בדיאלוג מיסטי עם הקב"ה באמצעות רבי יוסף יצחק, שהוא קרא לו "נביא". לא היה ספק שהוא נאבק עם האל על הבאת המשיח.¹³⁷ וכדומה למשה בעלותו להר סיני, רבי מנחם מנדל היה צריך להישאר לבדו במהלך "הפגישה" עם קודמו, ששוב לא היה גשמי. השעות נקפו, ועוזרו הנאמן יהודה קרינסקי המתין בחוץ. בדרך כלל, הרבי היה יוצא מן ה"ציון" בבוא הזמן לשוב לברוקלין ולהגיע במועד לתפילת מנחה שזמנה המקובל הוא לפני שקיעת החמה – וכיום האמור היה זה בשעה חמש ושלשים וחמש. אבל הרבי נשאר בפנים ולא יצא. האם שקע בטרנס? האם עלה לשמים להצטרף אל חותנו כדי לטעון לפני הקב"ה? האם היה זה סוף סוף קץ הימים, יום הופעתו של המשיח? לבסוף, בשעה חמש וארבעים, לא הצליח עוד קרינסקי להתאפק והקיש על הדלת, וכאשר לא זכה לשום תשובה הוא פתח אותה.¹³⁸

* על פי יהודה קרינסקי (בריאיון עם שמואל היילמן ב־10 במאי 2009), הוא ליווה את הרבי אל תוך האוהל, אבל לאור כל מה שלמדנו על "הפגישות" בקבר ועל הצביון הפרטי והאינטימי שלהן, אנו מתקשים ליישב עדות זו, שבע־עשרה שנה לאחר מעשה, עם המקורות האחרים.

הרבי קרס תחתיו עוד לפני כן. האורקל מברוקלין, שנאמנו חשבו כי הוא המשיח, היה מוטל משותק ודומם. הוא לקה בשבץ מוחי, והנזק היה כבד. אלה שראו אותו אז לא עמדו על כך מיד, אבל שוב לא יהיה בכוחו לדבר עד מותו. לא היתה שום דרך לכרר כמה זמן חלף מתחילת השבץ. הוא היה לבדו בתוך "האווהל" במשך שעותיים וחצי ויותר. אילולא הגיע הזמן לחזור לתפילת המנחה, אפשר שהיה נשאר שם לבדו זמן רב עוד יותר. יתרה מזו: אילולא היה מי שהיה, אולי היה מצבו מתגלה מהר יותר והיה אפשר להקדים את הטיפול בו – עניין חיוני לצמצום הנזק של שבץ מוחי. אבל למרבה הטרגרדיה והאירוניה, הרגע הקריטי חלף ואבד מפני שהוא היה מי שהיה.

קרינסקי הזעיק את אנשי "הצלה", שירות הפאראמדיקים החרדי-אורתודוקסי מברוקלין. היתה זו שעת העומס של אחר הצהריים בכבישים, שום נס של "קפיצת הדרך" לא קרה, והאמבולנס התקשה להבקיע את הדרך לבית העלמין, הנמצא קרוב לנמל התעופה קנדי. לפי עדותו של קרינסקי, חל עיכוב נוסף בגלל התרוקנות המצבר באמבולנס שחייבה הזמנת אמבולנס שני. רופאי הרבי, שגם הם הוזעקו בינתיים, החליטו שהוא זקוק לאשפוז בבית חולים. אבל החסידים, שזכרו את תגובתו כאשר לקה בהתקף לב, ידעו כי הרבי שלהם לא שש להגיע לבית חולים. הם דנו בעניין בעודם ממתינים לאמבולנס המנווט את דרכו במשעולים הצרים של בית הקברות, שכן הפעם נבצר מהם לשאול את הרבי – בפעם הראשונה הוא לא היה בשליטה לא על חסידיו וגם לא על עצמו. בעוד הרגעים היקרים חולפים כזה אחר זה, החליטו המזכירים בשבילו: משיח מוכה חולי אינו מוכא לבית חולים, למקום שבו מוטל עליו לציית להוראות של רופאים ואחיות ולהיות מעורטל מבגדיו ומכבודו העצמי; הוא יוחזר ל"ארמונו" ב-770. וכך היה.¹³⁹

כאשר הגיע האמבולנס לאיסטרן פארקוויי, כבר פשטה השמועה על מה שקרה. עם רדת הלילה נמלאו לבותיהם של חסידיו חששות אפלים ופחד כבד שאיש לא העז לבטא בפומבי.¹⁴⁰ מרגע זה ואילך היה מנהיגה של חב"ד-לובביץ' שבוי בידי חסידיו ותנועתו. משותק ואילם, הוא היה נתון לחסות עוזריו הקרובים, רופאיו ומטפלים אחרים. חזיון התעתועים העגום שהוא עדיין מוסיף להנהיג אותם נשמר לכאורה, בעזרת דיווחים כוזבים על חוסנו ויכולת ההחלמה המרשימים שלו.

ה"ריאליסטים" פתחו בתפילות. כארבעת אלפים חסידים קראו את כל 150 פרקי תהלים בצוותא ב-770, וחבורה קטנה יותר של בחורי ישיבה המשיכה במאמץ הזה לאורך כל שעות היום והלילה במרתון של עשרים וארבע שעות תפילה, בתקווה שאלוהים יעניק לרבי החלמה גמורה ויאפשר לו לממש את

הנבואות על ביאת המשיח.¹⁴¹ בישראל, שרק שבועיים לפני כן הונחה בכפר חב"ד אבן הפינה למבנה, שהיה שכולל מדויק של 770 כהונה לקראת בואו של הרבי עם המשיח או כמשיח; ואשר בה עברו רק שבועות מעטים מאז בישרו החסידים בתרועה על בואו הממשמש ובא של המשיח באמצעות מאות לוחות מודעות ואלפי פוסטרים ומדבקות על פגושי המכוניות, מעוטרים בציור של שמש זורחת ובכתובת "היכוננו לביאת המשיח" – בישראל זו נישאו עתה תפילות למען הרבי ליד הכותל המערבי.¹⁴²

הרבי שכב עתה דומם ומשותק ונראה כהתגלמותה של נבואה כושלת, ומצבו היה המחשה לכך שאמונת החסידים בהבטחותיו היתה, לכאורה, לפחות, שגויה.¹⁴³ כפי שהראו רודני סטארק וחוקרים אחרים "בהנחה שכל הגורמים האחרים שווים, נבואות כושלות מזיקות לתנועות דתיות. נבואות יכולות אמנם לעורר התרגשות רבה מלכתחילה ולמשוך מאמינים חדשים אבל האכזבה שלאחר מכן תורמת בדרך כלל ליותר מאשר קיזוזם של היתרונות הללו."¹⁴⁴ בבת אחת הוצבו החב"דניקים מול מצב הטעון בקשיים לרוב. לכן היה עליהם ובמיוחד על השלוחים הנתונים בעיצומו של מסע להרחבת מעגל הנאמנים, להתכחש לאכזבתם ודווקא להגביר את התלהבותם. הם נדרשו לצמצם את הדיסוננס הקוגניטיבי בין החולשה והמגבלות הבולטות מאוד של מנהיגם הנכה ומשולל כושר הדיבור, לבין הבטחותיו לעולם כי הוא ודורו שולטים בהיסטוריה ועתידים להוליך את האנושות לגאולה הסופית.¹⁴⁵ כל מה שהפריך את ההבטחה נידון לסילוק מן התודעה.

יותר מארבעים שנה לפני כן קיבל מנחם מנדל את משימתו מיוסף יצחק, והקים לתחייה את התקווה ואת תחושת הייעור של חב"ד, לאחר שקודמו לקה בימיו האחרונים בשיתוק ובאלם. אבל עכשיו, כאשר הגורל הזה פקד גם אותו, מי יביא תחייה מחודשת לחסידות שהגיעה לשיא ועתה ניצבה לפני תהום? לא היה שום תחליף לרבי השביעי; המשיח היה אמור להגיע ולקבל את המנהיגות. אבל בינתיים לא נראה לעין שום סימן למי שיכוא בעקבותיו של מנחם מנדל. שבור וחסר אונים ככל שהיה, הוטל עליו להישאר הרבי שלהם – בין שרצה בכך ובין שלא.

בעוד החסידים מגששים את דרכם במציאות החדשה צצו בקרבם שלושה טיפוסים של תגובות למציאות הקשה הזאת: הסתגלות (adaptation), תיקוף־מחדש (reaffirmation) והערכה־מחדש (reappraisal).¹⁴⁶ הסתגלות, משמע לטעון שאפשר להסתגל למצב ולהמשיכו באמצעות "הידרשות לשורה

של רציונליזציות בדיעבד".¹⁴⁷ בניגוד לכך, תיקוף־מחדש משמעו קביעה נחרצת שההתפתחויות החדשות אינן סותרות את הנבואות אלא מוכנות לתוכן, והמשיח עודנו עומד לבוא למרות מצבו הנוכחי. ההערכה־מחדש שהופיעה בשלב מאוחר יותר – כוונתה להתמודד עם מה שקרה באמצעות חיפוש של דרך חדשה.

בעת שהרבי היה מוטל משותק ונטול דיבור ב־770, עדיין חגגו "המסתגלים" שבין חסידיו את יום הולדתו התשעים במופעים גדולים בווישינגטון, בירושלים וברחבי העולם.¹⁴⁸ חסידי חב"ד בניו יורק ציינו את היום הזה בשיירה של תשעים טנקי מצוות שהתפרסה על פני האזור המטרופוליטני.¹⁴⁹ הם ושאר פעילי החסידות השקיעו מאמצים נמרצים בניסיון למזער את ההשפעות של השבץ, בהנחה שהאדם שנחשב לגואל, למשיח, אינו יכול להיות משותק לחלוטין לאורך זמן. ביטוי לגישה הזאת נתן קרינסקי בהודעה שהפרוגנוזה הרפואית של הרבי "מצוינת", והוסיף בנימה של הומור מאולץ כי הרבי "אינו נלהב מפסק הזמן שנכפה עליו." כאשר לאי היכולת לדבר, זו אינה מקור לדאגה מיוחדת – "מהתנ"ך אנו למדים שגם למשה ("הגואל הראשון") היתה בעיית דיבור," אמר אחד החסידים.¹⁵⁰

כאשר מצבו הירוד של הרבי נעשה גלוי יותר, גברו קשייהם של "המסתגלים", והתעורר הצורך במתן הסברים חדשים למציאות הבלתי נסבלת של משיח משותק הכבול בתוך עצמו. מכאן המאמצים בתיקוף־מחדש של האמונה. המאמינים האמתיים (ובתחילה, נמנו עמם רוב החב"דניקים) חיפשו הדרכה ועצה במה שהיה "ידוע" להם על ביאת המשיח. הם טענו בתוקף כי הפגיעה בכריאותו של הרבי, ששוב לא היה אפשר להסוות את חומרתה, היתה חלק מן הסבל הכרוך בחבלי משיח לקראת בואו, כדברי הנביא ישעיהו (נג, ד"ה): "ואנחנו חשבנוהו נגוע, מוכה אלוהים ומעונה." מקצתם "הסתמכו על כתבי הרמב"ם וטענו כי הרבי בחר מרצונו לחלות ולקבל על עצמו את סבלו של העם היהודי."¹⁵¹ אמונה כזאת לא

היתה חסרת תקדים בתגובות של מאמינים על הסבל של מנהיגים המשיחיים.¹⁵² לא זו בלבד שהם לא ויתרו על מסע השכנוע שלהם, הקריאות לרבי החולה שיואיל להתגלות גברו ולכשו אופי משולהב יותר ויותר. "דיינים רבניים בשבעים ערים בקירוב, מקנדה עד ישראל, פרסמו הצהרה משותפת הקוראת לכל היהודים להכיר בשניאורסון כ'רם של כל ישראל' ולהפציר באלוהים 'שהדור הזה יזכה לראות בהתגלותו כמשיח.'" אחרים שבו והוציאו פסקי הלכה שקבעו כי הוא המשיח באמת ובתמים, וממילא יחיה לנצח.¹⁵³

מדרשי חז"ל, האוצר הגדול של הפירושים, האגדות וסיפורי הפולקלור היהודיים, היו משאב חשוב למציאת תימוכין בניסיונות הללו לתת תוקף

חדש למשיחיותו של הרבי. היה אפשר למצוא בהם חומר לרוב על המאבקים שהמשיח יצטרך לנהל בקץ הימים, ועל האופן שבו "תדבק לשונו לִחְכוֹ". כלום לא היה זה מה שהתרחש עתה? כפי שהוסבר בעקבות מותו של הרבי הקודם, יוסף יצחק, ארבעים שנה לפני כן, גם את מחלתו של הרבי המכהן, המשיח, אפשר להציג כחלק אמתי של המאבק לחיים ולמוות עם הבורא כדי לאכוף את בוא הגאולה. מנהיגים של החסידים לא נלחם עתה למען עצמו ולמען בריאותו שלו אלא למען עם ישראל כולו. בסופו של דבר בוודאי תושג החלמה מלאה ומשמחת, ויבוא יומה של הגאולה. המכאובים שנגזרו על הרבי לא באו אלא כדי להעמיד את מאמיניו בניסיון, לראות אם הם כנים באמונתם בבשורתו. כלום לא התעצמה ענותם של בני ישראל במצרים לפני שהם שוחררו מכבלי השעבוד שלהם?¹⁵⁴

בצעד אחר של תיקוף-מחדש ניסו חסידים חב"דיים אחרים לטעון כי אם הימים שקדמו לשבץ היו הזמן שבו עמד המשיח להתגלות, הנה הימים שלאחר מכן היו הזמן להפנמה. "הרבי נמצא עתה במצב של הסתר פנים. בני ישראל לא יכלו לראות את משה על הר סיני וחשבו שהוא מת," כפי שהסביר חסיד אחד בנימה של אזהרה מפני הישנות התוצאות הרות האסון של היעדר האמונה בימי של משה. "הם בנו את עגל הזהב ודמיינו שמשה המת שרוע על אלונקה בטרם ייקבר, חרף העובדה שהוא היה חי וקיים ונמצא במצב של הסתר פנים." משה של חב"ד-לובביץ', רבי מנחם מנדל, עשה לכאורה בדיוק כדבר הזה. הוא עמד על סף התגלותו שלו, ועתה נסוג והסתתר מאחורי מחלתו מפני ש"האנרגיה הרוחנית הדרושה להבאת המשיח היא רבה מאוד וגופו הידלדל מאנרגיה."¹⁵⁵ התקופה הזאת, היו מי שאמרו, תימשך שלושה חודשים בקירוב, עד ליום הולדתו של הרבי, ואז ישוב לאיתנו. לאמתו של דבר, היתה סדרה שלמה של חישובים שנועדה למצוא בלוח השנה הסברים למאורעות ולסימני העתיד.¹⁵⁶

חיפושיהם הנואשים של החסידים אחר ההסברים למציאות הקשה והכואבת הפכו למעין דיבוק, והביאו אותם לנסות למצוא הסבר בפרשנויות מעורפלות המתנייחות למשיח. הם קיוו ליצור הרמוניה בין אמונותיהם למציאות, שתאפשר להם לתת תוקף חדש לאמונתם שזועזעה כל כך בעקבות השבץ. לפעמים פירוש הדבר היה להתעמת עם המציאות, לטעון שהרבי אינו משותק ואילם אלא עודנו משגר שדרים אליהם ואל העולם כולו. אחרי ככלות הכול, הוא לא היה מאושפז בבית חולים, ומכאן התבקש לכאורה שהוא אינו חסר אונים לחלוטין.¹⁵⁷ כאשר

נכשלו כל ההסברים ההגיוניים, נמצאו גם חסידים שטענו בפשטות כי הרבי שלהם נמצא "מעבר לגבולות הטבעי", ולכן הם יכולים לצפות להחלמתו שגם היא מצויה מעבר לגבולות האלה.¹⁵⁸

אבל השבץ המוחי חולל נזק כבר מאוד, וכך, בעת שחלק גדול מהחסידים המשיכו להאמין שמצבו של הרבי אינו סותר את התקוות המשיחיות שלהם בו, היו אחרים שהתקשו יותר ויותר להסתגל לסתירה זו. גם אלה שבחרו באופציית ה"הסתגלות", וגם אלה שחיפשו "תיקוף-מחדש", לא יכלו להתמודד עם המחשבה שכדאי לתת לרבי הפגוע טיפול שיקומי אשר אולי יאפשר לו מידה מסוימת של תפקוד. "המסתגלים" לא יכלו לקבל זאת משום שרצו לראות את הרבי כאילו רק מעט מאוד השתנה בו, אם בכלל. בני הקבוצה השנייה ציפו לנס.

בפועל, הרבי נזקק לפיזיותרפיה, לריפוי בעיסוק ולתרפיית דיבור. ואולם שיקום לאחר שבץ מחייב את שיתופו האקטיבי של המטופל, שבמקרים רבים הוא סרבן ומדוכא. המטופל צריך להתאמץ מאוד ולשתף פעולה בתהליך התאוששותו, אך נפגעי שבץ מוחי אינם קלים תמיד לטיפול ואינם מתלהבים לשתף פעולה, ולעתים צריך לכפות עליהם להשתתף במאמץ. במקרה ייחודי זה הרבי היה בן תשעים, וחסידיו האמינו במשיחיותו וביכולתו להביאם לגאולה שתבוא לאלתר – האם יכולים חסידים אלה לכפות על האדמו"ר שלהם – או על המשיח – לעשות את מה שאינו רוצה לעשות?

בהיעדר בני משפחה קרובים שיקבלו החלטות על הטיפול ברבי, ולאור העובדה שהוא לא כונן מעולם מועצה בעלת יוקרה ויושרה, שתנהל את העניינים בהתאם להגדרות ברורות ומוחלטות של האצלת הסמכות במקרה שייבצר ממנו, זמנית או באופן קבוע, להחזיק בהגה ההנהגה, עברה השליטה למעשה למזכיריו, בעיקר ליהודה קרינסקי וללייבל גרונר, וגם לבנימין קליין ולשלום מנחם מנדל סימפסון. ואולם עכשיו נתגלה טיבה של "החצר" שהרבי מנחם מנדל ניהל. המזכירים לא היו קבוצה מגובשת הפועלת יחדיו למטרה מוגדרת. היתה זו "חצר" שלכל אחד מפעיליה היו אינטרסים נוגדים, וכולם מתחרים ביניהם על תשומת לבו של הרבי ועל קרבתו. טבעי, על כן, שלא היתה אחדות דעים ביניהם, והם רבו לעתים על "השליטה" ברבי המשותק. בעת שמצבו של הרבי הלך והידרדר, נראָה שהתככים והיריבויות ב"חצר" אינם יודעים גבול. תחבולות ומזימות, ציתותים לטלפונים וחשדות בקונספירציות הסעירו את ה"חצר" וגלשו מהר לשכונת קראון הייטס ומכאן לכל קהילות חב"ד-לובביץ'. קבוצות שונות של חסידים הביאו רופאים מומחים ממקומות שונים, כל קבוצה הניחה שהיא זו שמכירה את הרופא המיוחד

שיביא מזור לרבי.¹⁵⁹ הכאוס משל בכיפה. לא היה שום ארגון-גג שיתאם את כל המאמצים האלה, ולא היה ברור מי, אם בכלל, מנהל את העניינים – הרופאים או החסידים. התסכולים והמבוכה גלשו תכופות לרשות הרבים. לא היתה שום היררכיה, ולא היתה סמכות כוללת.

בין לבין, הרבי – מי שנחשב עד זה לא כבר גואלו של עם ישראל, היה מוטל במיטתו ב־770, חסר אונים ונטול יכולת דיבור, בחדר מלא במיטב הציוד הרפואי, נתון לטיפולן של משמרות חסידים לאורך כל שעות היממה. מוזן באמצעות צינור שהוחדר לקיבתו, משולל כמעט כל סוג של גירוי אינטלקטואלי וללא כל התקדמות בדרך לשיקום, הוא היה אסיר של גופו ושל מצבו. הצרחות האופייניות לחולים במצב זה, שבקעו לפעמים מעבר לדלתות הסגורות ואיש לא היה מסוגל לפענחן, נשמעו לא אחת גם ברחוב, ורק העצימו את תחושת הכאוס. אך צרחות אלה לא היו קשורות בחבלי הלידה של המשיח, אלא דווקא בפרכוסי המוות של חלום על גאולה ובשקיעת שמשו של נביאו.

בראש השנה תשנ"ג ראו החסידים את הרבי לראשונה אחרי השבץ, אך שוב לא היה זה אותו מנהיג; הוא ישב ביציע שנבנה במיוחד, מוגן בזכוכית שהפרידה בינו לבין הציבור. כל שהיה מסוגל לעשות היה לצפות בהם בדממה. מזכיריו הממונים על הטיפול בו היו אלה שהודיעו לעולם מה הוא חש ומה הוא חושב.¹⁶⁰ הם נעשו הערוץ שדרכו היה הרבי אמור "לדבר" ולהראות, כביכול, את הדרך. אבל רק המאמינים התמימים ביותר האמינו שההנחיות שיצאו מחדרו היו באמת ביטוי לרצונו.

הימים, השבועות והחודשים נמלאו בסדרה אינסופית לכאורה של פסבדו־אירועים שהבטיחו התגלויות בעתיד, וכן בהכתרות של המשיח ובפירושים־מחדש של המציאות.¹⁶¹ בכל ההזדמנויות האלה גאו הציפיות וההתלהבות עברה על גדותיה, המונים נאספו, והעיתונות זומנה לדרווח. אבל שום דבר לא קרה באמת. בינואר 1993 הבטיחו מקצת חסידים שהכתרה אמיתית ופלאית של הרבי כמשיח עומדת להתרחש.¹⁶² ספר התורה המיוחד שהוכן לקראת המאורע הזה הוצב בארון הקודש. קהל עצום גרש את האזור הסמוך ל־770 – חסידים הצטוו להצטייד ב"משיח ביפר" שיאותת להם בעת הופעת המשיח, כך שהם יוכלו להגיע לבית הכנסת לאירוע.¹⁶³ הנאמנים הנלהבים ביותר, אלה שהשקיעו את כל רגשותיהם בנבואה על הרבי כמשיח, אלה שהפנימו את המשימה שהרבי

הטיל עליהם לרצות באמת בביאת המשיח – נערכו ל"תחיית המתים מקבריהם", למסע אל ארץ הקודש ולכנייה-מחדש של בית המקדש בירושלים. היו נשים שקיבלו על עצמן להביא תופים, בדומה למרים אחות משה וחברותיה שהקישו בתופים, כשהקב"ה בקע את הים לפני בני ישראל הנסים מפני המצרים, ובכך הצילם ושיחרר אותם מגלות מצרים.¹⁶⁴

מבעוד מועד הוכן כל הדרוש לשידור ההתרחשות בלויין. הרבי, שהוצא מחדרו והושב, כמתואר, בין עוזריו על יציע קטן שנבנה כדי לאפשר לו להתבונן מלמעלה אל הנעשה בבית הכנסת, בהה בלא מבט בחסידים הנדחקים לראותו וקוראים שוב ושוב במשך יותר משמונה דקות, "יחי אדוננו, מורנו ורבנו, מלך המשיח לעולם ועד."¹⁶⁵ היו מי שפירשו את תנועותיו הבלתי רצוניות כסימן שהוא מאשר את הכתרתו, ואילו אחרים לא ראו דבר זולת קורבן שבור של נבואת שווא ותקוות שלא במקומן.

אלה שחגגו את המאורע התארגנו בחסות קבוצה חדשה של חסידים שקראה לעצמה "הוועד הבינלאומי להבאת המשיח". בראשה עמד שמואל בוטמן, שהצליח לשכנע את אמצעי התקשורת להשתלב במופע המרהיב שלו. אחרים שלמדו להסתגל למציאות המאכזבת, ובכלל זה יהודה קרינסקי, כינו את עצרת ההכתרה האמורה בתארים "לא הגונה, מסוכנת, מביכה, מחללת קודש", וכן "ניצול מחריד" של המצב שהם כולם נקלעו אליו.¹⁶⁶

עוזרו של רבי מנחם מנדל ואיש אמונו הוותיק ביותר, חיים חודאקוב, נפטר בגיל תשעים ואחת ב־23 באפריל 1993 (ב' באייר תשנ"ג). היו חסידים שאמרו שהוא מסר את נפשו כדי להתייצב בפני בית דין של מעלה, לטעון בשם הרבי ולבקש את החלטתו ואת מימוש שליחותו.¹⁶⁷ עכשיו היה הרבי השריד האחרון של דורו, אך במצבו הוא הפך לנושא של תסכול והבטחות שהכזיבו במעורב עם תקוות ותפילות.

ההסתגלות ומתן התוקף-מחדש התחרו זה בזה. נציגים של כל אחת מהתגובות עשו כמיטב יכולתם לקבוע את אופייה של חב"ד-לובביץ' בנסיכות החדשות, והרבי נראה כפוסח כביכול על שתי הסעפים – מעין מלך שחמט שהפך לחייל פשוט.¹⁶⁸ כפי שאפשר לראות בתגובתו המסתגלת של קרינסקי ביום ההכתרה, שלדעתו מדובר פשוט "ביום שהרבי רוצה להימצא בתוך עמו".¹⁶⁹ שום דבר לא השתנה. לדידם של בוטמן והחבורה המשיחית שהוא ייצג, ההכתרה היתה מתן תוקף-מחדש למסע המשיחי של הרבי, אירוע שיקרב בצעד נוסף את קץ הימים. אולם מהלכו של הטבע, בלי קשר לוויכוחים אלה, לא נעצר מלכת.

בכ"ה באדר תשנ"ד (8 במרס 1994) אושפז הרבי בשל פרכוסים שתקפו אותו יומיים לפני כן ולא פסקו.¹⁷⁰ הוא נמצא עכשיו לחלוטין בשליטת זולתו. יומיים לאחר מכן הוא לקה בשבץ מוחי נוסף והועבר ליחידה לטיפול נמרץ בבית החולים "בית ישראל" במנהטן. החסידים "הפכו את חדר המדיטציה של המרכז הרפואי וכן את הקפטריה של בית החולים לישיבה זמנית, עוד מוצב של קבוצה ששרדה מלחמות עולם ועקרה את עצמה משורשיה ויצאה לגלות."¹⁷¹

ב-16 במרס נפגע הרבי משבץ מוחי שלישי. דוברי בית החולים תיארו עתה את מצבו של הרבי כקריטי, וקרינסקי פירסם בולטין שהצביע על "הידרדרות".¹⁷² מחוץ לבית החולים גברה ההתרגשות. המונים נאספו ברחובות להתפלל ולהמתין. ב-770 חוברו ונחתמו עצומות לקב"ה, כתביעה לאפשר לרבי השרוי בתרדמת להתעורר ולהתגלות. החסידים שבו והוציאו לרחובות שיירה של טנקי מצווה וניסו לשכנע יהודים להניח תפילין, מעשה שהרבי ראה תמיד כמקור ברכה בשבילו. השלוחים הנהיגו עתה את המבצע ביוזמתם.

"נדרשת מידה רבה של אומץ להשתתף בכך היום," אמר הרב אברהם'ל שם-טוב, שליחו של הרבי בווינגטון ומי שהיה עכשיו אחד מבכירי התנועה, ובעת כתיבת השורות האלה יושב ראש אגודת חסידי חב"ד. "מצב רוחנו קודר, אבל אנו עושים זאת משום שאנו יודעים שזה מה שהרבי רוצה."¹⁷³ השלוחים ידעו, והם ניהלו את ההצגה.

ואז, לבסוף, תם הסיפור: בשעה אחת וחמישים לפנות בוקר יום ראשון, ג' בתמוז תשנ"ד (12 ביוני 1994), הרבי מנחם מנדל שניאורסון נפטר. בו ביום, בתוך שעות, הובא הרבי לקבורה. איש מבני משפחתו לא נכח במקום להתאבל עליו או להשתתף בהלוויה; תחת זאת, בצו בית הדין הרבני שלהם, ביצעו החסידים קריעה בבגדיהם כאילו היו שארי בשרו.¹⁷⁴

כאשר הוצאה גופת הרבי אל מחוץ ל-770, בארון שהותקן מלוחות שולחן הכתיבה שלו, ועברה דרך ים חסידיו, בקעה אנחה כבדה מקהל ההמונים שהציף את איסטון פארקוויי, וזעקה מרה פרצה לחלל האוויר. הארון הוכנס בנוהל מקוצר למכונית החברה קדישא, ולאחר שהות חטופה שנדרשה כדי לחצות את ההמונים שחסמו את הדרך, יצאה המכונית, וגופת הרבי בתוכה, מברוקלין, לעבר בית הקברות מונטיפיורי. הרבי נקבר בתוך ה"ציון" ליד קודמו על כס האדמו"ר. ההליך הושלם במהירות גדולה עד כדי כך שרובם המכריע של האלפים שנעו

בעקבות המכונית עם הארון, לא חזו בקבורה כמו עיניהם. אפשר שחלק מהחסידים לא רצו להיווכח שהרבי הנערץ שלהם היה אחרי ככלות הכול בשר ודם, ועכשיו היה מת באמת. עם זאת, נראה שמארגני ההלוויה חששו ש"המשיחיסטים", אלה המאמינים שהרבי הוא המשיח ולא ימות, לא יניחו להביא את הרבי לקבורה, וידרשו להניח לו זמן נוסף "להתעורר" – "לחזור מהמתים". כך או כך, בתוך דקות ספורות לאחר שהגופה נטמנה בעפר, כבר כוסה הקבר הטרי. אלפים באו ועמדו בתור כדי להניח על רגבי האדמה הטרייה פתקים (קוויטלאך) בכתב יד – בקשות מהרבי לישועה ולקבלת ברכתו.

רק מעטים מבכירי החסידויות האחרות או מראשי עולם הישיבות נכחו בהלוויה. בדיוק כשם שהם הפנו עורף ליוסף יצחק ולא השתתפו בהלווייתו, הם נעדרו עתה במופגן מקבורת יורשו. הם לא אהבו מעולם את המסע המשיחי שלו, ובוודאי את מה שהשתמע ממנו ברמז או במפורש שהוא, רבי מנחם מנדל, עליין על כולם, והוא לבדו יודע מה צריכים היהודים לעשות כדי להחיש את ביאת המשיח. איש מהם גם לא קיבל את הטענה שהוא התגלמותו של המשיח. פוליטיקאים, לעומת זאת, שלא ידעו הרבה על הבחנות ומשמעויות אלה, ושוכנעו זה כבר בחשיבותם של חסידי חב"ד-לובביץ', היו פוזרים בקהל משתתפי ההלוויה.

ועדיין היו מי שנבצר מהם להטמיע את המציאות. "שמענו שלבו חרל לפעום, אבל איש לא נחרד מכך באמת," אמרה רבורה קדנר, מאמינה חב"דית אמתית, לעיתונאי. "פשוט הערכנו שהוא יתאושש."¹⁷⁵ לא מעטים "הביעו את הדעה שהוא יקום לתחייה," ותלו את אמונתם במקורות יהודיים, אך רבים ראו באמונה זו קרבה מסוכנת לאמונה הנוצרית.¹⁷⁶

אחרים הביעו דעות שבהן הירהרו הטענות שהרבי עצמו העלה כאשר קודמו הלך לעולמו. "אינני מאמין שהרבי נטש אותנו עכשיו," אמר זלמן מוראזוב, שבא עם משפחתו ממונטריאול להלוויה. "מרגע שהשתחרר מכללי הגוף, נשמתו אין לה מגבלות. אני תקווה שעכשיו הוא יצליח להשיג כל דבר שהוא רצה בו."¹⁷⁷ "לרבי יש עכשיו עוצמה רבה," אמר אחד מנערי חב"ד-לובביץ'. "נוכחותו הרוחנית בכל רחבי העולם גדולה עוד יותר."¹⁷⁸

והיו גם כאלה שהכירו במותו של הרבי, אבל הדגישו שאמונתם לא התערערה. "לעובדה שהרבי הלך לעולמו ואינו עוד במצב שמאפשר לו להיות הגואל, אין ולא כלום עם מושג הגואל עצמו," הסביר שלום ויינברג בבית הקברות. "בכל

שנייה ושנייה העולם יכול להשתנות לטובה והמשיח יכול לבוא, "אמר בניסיון לנמק את האופטימיות הנמשכת שלו.¹⁷⁹ היה על העולם לעשות יותר משעשה כדי להיות ראוי למאורע המקווה הזה.¹⁸⁰

ביטוי ברור של עמדת ההערכה־מחדש ניתן למצוא בדבריו של מניס פרידמן, שליח חב"ד במינסוטה: "בלא הרבי שיספק את הניצוץ, עלינו להניע את המכונה בעצמנו. אנו עומדים לפתח מידה גדולה יותר של דמיון ויוזמה.¹⁸¹" פירוש הדבר היה שפרידמן וחבריו ינסו עתה להפעיל את הדמיון ולחוש על דרך האינטואיציה מה רצה הרבי הנעדר שלהם. הם יהיו המבשרים שיישאו את הבשורה, וזו תיעשה יותר ויותר הבשורה שלהם. בעקבות הדוגמה של הרבי עצמו, הם יתחילו להיות ערוץ התקשורת שלו כפי שהוא היה ערוץ התקשורת של קודמו. הרבי אולי הסתלק מן העולם הזה, אבל הוא בוודאי לא נטש את אנשיו, והם לא ינטשו אותו. וכפי שהוא עשה בשליחות חותנו, הרבי שלו, לאחר מותו של זה, כך יעשו הם בשליחות הרבי שלהם עד הגיעו (או אולי עד "שובו") של הגואל.

פרק 8

בשליחות הרבי בחיים שלאחר החיים

כפי שאירע אחרי שאחז ברבי השבץ, בימים ובחודשים הראשונים שלאחר מותו של הרבי "כג' בתמוז", חסידיו הוסיפו להתפצל, בעיקר בין אלה שניסו להסתגל למציאות החדשה, לבין אלה שביקשו, אולי בהתלהבות מאולצת, לתת תוקף חדש לשליחותו ולנבואותיו. ככלל, אנשי הקבוצה השנייה נודעו בשם "משיחיסטים" – מאמינים עקשנים ברעיון המשיחי ובכך שהרבי שלהם נותר המשיח חרף "הסתלקותו", ואילו אנשי הקבוצה הראשונה כונו, שלא במדויק "לא משיחיסטים". אמרנו "שלא במדויק", משום שגם הם הוסיפו להאמין באותה התפיסה הבסיסית שהרבי מנחם מנדל הנחיל להם, שהם הרור השביעי, ותפקידם היה ועדיין הוא להחיש את בואו של המשיח, והם בפעולותיהם מסוגלים לעשות זאת. הם הוסיפו להאמין בהבטחתו להם: שיום הגאולה עומד להגיע בעתיד הנראה לעין, והוא, הרבי, יוליך אותם אליו בבוא העת. מנגד, המשיחיסטים המשיכו לקדם קבל עם את הרעיון המשיחי, לאמור, שהרבי הוא המשיח, ולטעון בתוקף שדבר לא השתנה; האחרים העדיפו שלא להדגיש את עניין המשיחיות בפומבי, ולהתמקד תחת זאת בשימור העוצמה והחיות של השליחות תוך הסתגלות למציאות החדשה. בשונה מהמשיחיסטים, הם לא עמדו בתוקף על הדגשת היסוד העל טבעי של אמונותיהם, או על כך שלא התחוללה שום תמורה מאז "ג' בתמוז". הלא משיחיסטים לא הוסיפו גם להצהיר בגלוי שהרבי הוא המשיח והוא עתיד לשוב ולתבוע את כתר, ולהוליך את היהודים הפזורים בעולם אל הארץ המובטחת ואל הגאולה, אך האמינו כי "התסריט הזה הוא אמנם בגדר האפשר, אבל אל לו להיות עמדה מוצהרת ברכים." ¹ להלן נגדיר עמדה זו "משיחיות מאופקת".

אלא שההסתגלות הפשוטה של "המשיחיות המאופקת" נעשתה קשה

יותר ויותר בשנים הראשונות לחיים שמעבר לחיים של הרבי, בעיקר לנוכח האנרגיה ותשומת הלב שיצרו המשיחיסטים באמצעות סדרה מתמשכת של אירועים ומסע ציבורי מופגן ובוטה ביותר, בניסיון לשכנע את עצמם ואת זולתם בכך שהרבי היה איתם ועדיין הוא איתם, והוא שולט במציאות. יתר על כן: ההתלהבות המשיחיסטית, שהונעה בחלקה על ידי הצורך לתת תוקף חדש לאמונה שהמציאות הפריכה אותה בעליל, מילאה את הציבור החב"די במתח בלתי נסבל שאפף את בית המדרש של הרבי ב-770. נראה שלכך בדיוק כיוונו ליאון פסטינגר, הנרי ריקן וסטנלי שכטר במחקר המפורסם שלהם על מה שקורה כאשר נבואה מכזיבה.² בספר שנקרא בשם זה, הם הסבירו שמאמינים הניצבים מול מציאות שאינה עולה בקנה אחד עם הנבואה שהכזיבה, אך אינם יכולים ו/או מוכנים להתכחש לאמונתם העמוקה בנביא ובנבואתו, נוטים לרוב דווקא להעצים את אמונתם שהמציאות הנראית אינה בדיוק "המציאות האמתית", ולגייס לצדם עוד ועוד מאמינים, בתקווה שבכך ישכנעו את עצמם ואת האחרים באמתותה ויסלקו את הספקות החודרים אל תוך לבם פנימה.

דוברי שתי הקבוצות טענו שהם מבצעים את משאלותיו של הרבי, והם בטוחים שהרבי מברך על פעולותיהם בהווה. במובן מסוים, שתייהן חזרו על תגובותיו של מנחם מנדל עצמו לאחר מותו של הרבי שלו, יוסף יצחק, כשטען שהרבי לא מת, אלא נאבק עתה ביתר שאת להביא את המשיח, ומשתמש לצורך זה בכלים חדשים לאור הנסיבות החדשות. הוא נוכח בקרבם, והוא יכול להעביר להם מסרים ותשובות, בדיוק כפי שעשה זאת בעת שהיה נוכח כאן בגופו, ואף מממש את יכולתו זו.³ היעדר נוכחותו הפיזית הוא עניין שאפשר וצריך להתגבר עליו, בדרך זו או אחרת.⁴

לכן התנגדו המשיחיסטים בתוקף לכל שינוי ביחס לדברי הרבי ולפירושם לאור המציאות שהשתנתה. הם ביקשו לקיים את תחושת הציפייה המשיחית הממשית שכה אפיינה את שנות חייו האחרונות של הרבי; ואילו מתנגדיהם מצאו עצמם מסתגלים בהדרגה לשגרתיות (רוטיניזציה) של הכריזמה ולהערכתה-מחדש, על ידי הכנסת סדר ושיטה במשימה הגדולה שלבשה חיים משל עצמה. הבדלים אלה בין הקבוצות יגדלו במרוצת הזמן ויוליכו ליצירת מעין שסע בתוככי חב"ד-לובביץ'. אכן, עבר זמן עד להבשלתו של המצב הזה, אבל לא היה אפשר לטעות בקיומו.

הביטוי הגלוי לעין, ובמובן מסוים גם הסמלי ביותר, לחילוקי הדעות הללו,

היה הוויכוח על השליטה בבניין המטה של חב"ד באיסטרן פארקוויי 770. לבד מדמותו של הרבי, בניין זה היה אולי המייצג הקונקרטי ביותר של נוכחותו הנמשכת של הרבי בברוקלין. מאז שנרכש ב־1940 היה הבניין בבעלותה של אגודת חסידי חב"ד, שעכשיו עומד בראשה אברהם'ל שם־טוב, ובצירוף הבניינים הסמוכים 784–788 הוא נעשה ב־1942 חלק מתשלובת 770. תשלובת הבניינים שימשה את שתי הקבוצות. המשיחיסטים, שהתאגדו בשקט ב־1996 בשם "קהילה" (Congregation), השיגו בהדרגה את השליטה האפקטיבית על בית המדרש הראשי ועל אולם הלימוד בכתובת 784–788. שליטה זו עוררה התנגדות שהביאה בסופו של דבר למעורבותן של הערכאות האזרחיות; הדיון המשפטי נפתח כעבור שנים אחדות בבית המשפט העליון של מדינת ניו יורק.⁵ התביעה – שהוגשה באורח רשמי מטעם "המרכז לענייני חינוך" (בראשותו של יהודה קרינסקי) ו"אגודת חסידי חב"ד" נגד מנדל שרף ואחרים, או "הקהילה" – לא נסבה רק על הבניין, אלא שיקפה את המתחים ואת אי־ההסכמות שנתגלעו בין המשיחיסטים לבין האחרים. הדברים התבררו מתוך התצהיר שהגיש הגבאי הראשי של בית הכנסת, איש "הקהילה", זלמן ליפסקר. באותו מסמך נאמר כי "הנושא האמיתי השנוי במחלוקת כרוך בהשקפות המנוגדות על דרך הראייה של אמונתנו את הסתלקותו של הרבי הדגול מנחם מנדל שניאורסון וכן בשאלה אם יש או אין להתייחס אליו עתה בפומבי כאל המשיח."⁶

הפרשה החלה, לפי המתואר במסמכי המשפט, בהקשר לטבלת שיש שהוצבה לאחר "ג' בתמוז" על גדר האבן שסביב הכניסה לבניין הסמוך ל־770, שאבן הפינה שלו הונחה על ידי הרבי ביום י"ז באלול תשמ"ח (3 בספטמבר 1985). על טבלת השיש סותתו מילים אלה: "זאת אבן הפינה אשר שם כבוד קדושת אדוננו מורנו ורבנו זצוקלה"ה נבג"מ זיע"א [וזכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא, נוחו בגן עדן מקדם, זכותו יגן עלינו]". אלה הן, על פי המסורת היהודית האשכנזית, שבחים הנכתבים בדרך כלל על מצבתו של צדיק שנפטר. המשיחיסטים הקיצונים המכחישים את מותו של הרבי והפכו להיות הקבוצה הדומיננטית שהשתמשה בבית המדרש של הרבי, השחיתו את טבלת השיש על ידי מחיקת מילים אלה, הנותנות תוקף לעובדת מותו של הרבי. לפי כמה וכמה עדויות, טבלת השיש הוצבה סמוך לכ"ו בכסלו תשנ"ה (29 בדצמבר 1994). קשה להאמין שהצבת הטבלה הכוללת מילים אלה היתה מעשה תמים. הנהגת "אגודת חסידי חב"ד" שהציבה את הטבלה היתה ודאי מודעת היטב לרגשותיהם של חלק גדול מהנוכחים הקבועים בבית המדרש, שנמנו כאמור, עם המשיחיסטים

הקיצונים. יש להניח אפוא שהם הציבו את הטבלה על הכיתוב שבה, כדי להצהיר ברורות שהנהגת חב"ד אינה מסכימה עם העמדות הקיצוניות של המשיחיסטים. השחתת הכיתוב היא, אם כן, תגובתם של המשיחיסטים.⁷ הם ניסו גם להרחיק את הטבלה כולה מהמקום. "אגודת חסידי חב"ד" תבעה אותם לדין במגמה להרחיקם מבית המדרש בכלל, ולא פנתה לבית דין רבני, משום שחששה שעניין זה יהפוך למחלוקת דתית שתבעיר את החסידות כולה, שהרי חילוקי הדעות הללו בין המשיחיסטים לבין הלא משיחיסטים היו בין הרבנים כשם שהיו בין החסידים. "האגודה" העדיפה אפוא שערכאה אזרחית – בית המשפט העליון של מדינת ניו יורק, תפעיל את סמכותה ותפסוק בעניין.

המשיחיסטים התעלמו בתחילה ממהלך זה. הם היו הרוב הקולני של המתפללים הקבועים בבית הכנסת, ושלטו בו בפועל. בהערה טיפוסית אמר יצחק פוקס, אחד המשיחיסטים העונד על דש בגדו, בדומה לרבים מבאי בית המדרש, סיכה צהובה קטנה ועליה כתר והמילה "משיח" בעברית, שהוא עומד בתוקף על כך שהרבי רק נעלם אבל "הוא לא מת".⁸

במרס 2006 פסק השופט איירה הרכבי ש"אגודת חסידי חב"ד" היא בעלת החזקה בנכס, וזכותה לקבוע על הבניין כל שלט שתראה לנכון, ו"הקהילה" אינה רשאית למנוע זאת מ"האגודה" או להזיק לשלטיה או לקבוע שלט משלה. כדי לוודא את אכיפת החלטתו, הוציא השופט צו קבוע נגד "הקהילה". בדצמבר 2006 איים בית המשפט על המשיחיסטים בביזיון בית המשפט בשל אי הופעתם לדיון.⁹ ב-27 בדצמבר 2007 התבקש אותו שופט לקבוע שאפשר לסלק את "הקהילה" המשיחיסטית מהבניין, ופסק ש"ל'אגודה' ול'מרכז' [לענייני חינוך] שמורה הזכות לממש חזקה מיידית על כל מרחב בית הכנסת".¹⁰

באפריל 2008 הגיעה המחלוקת פעם נוספת לבית המשפט העליון של מדינת ניו יורק, עכשיו משום שקרינסקי שעמד בראש "המרכז לענייני חינוך", ניסה לכאורה לבצע "שדרוג ביטחוני" למתחם בית המדרש, מן הסתם כדי למנוע מהמשיחיסטים לפעול בו.¹¹

בלא רבי חי שכוחו ויוקרתו עמו ליישב את המחלוקת, קבוצות שונות של חסידים הוסיפו להיאבק זו בזו, וכל אחת מהן הוסיפה לטעון שהיא מייצגת את רצונו האמתי של המנהיג המשותף והוסיפה לנסות לכבוש את השליטה בבניין שהיה מעונו האחרון עלי אדמות. אבל כפי שנראה בהמשך, המחלוקת המתמשכת על הבניין היתה רק אחת מתוצאות מותו של הרבי והיווצרותו של ריק סמכותי בחב"ד.

למרות ההבדלים בין המשיחיסטים לבין אלה שאינם שותפים לנקודת הראות שלהם, אף לא אחד מהצדדים ניתק לגמרי, עד לכתיבת השורות האלה, את הקשרים עם הפלג האחר. צריך לזכור שחילוקי דעות/אמונות אלה עלולים להביא לא רק לקרע בתוך קהילות חב"ד בכל מקום אלא אפילו בתוך המשפחה הגרעינית והמורחבת החב"דית; בין ילדים והוריהם ובין בעל ואשתו, בין סבים לנכדיהם ולדרדר את חב"ד למאבק פנימי של הכול בכול. יתרה מזו: "קווי הגבול" בין המשיחיסטים והאחרים לא היו ברורים כלל. אחרי ככלות הכול, רבים מאלה שלא הסכימו עם המשיחיסטים, וחשבו שאין לבטא בצורה פומבית ובוטה את האמונה שהרבי מנחם מנדל הוא המשיח וכי "הסתלקותו" זמנית, והוא צפוי לחזור ולהתגלות כאן "למטה מעשרה טפחים", האמינו בעיקרי הדברים, ורק סברו שיש להציג בפומבי את הדברים "באופן המתקבל", ועוד; החלל הריק שהרבי מנחם מנדל השאיר, היעדר סמכות תורנית וחסידיית בעלת יוקרה (ברומה לרבי) שתהיה מקובלת על כל החסידים או לפחות על רובם המכריע, כשבראש אגודת חסידי חב"ד לא עומדים אישים רוחניים אלא שליחים ומארגנים, הביאו לידי מצב שכל מחלוקת תיאולוגית בעלת עומק אמוציונלי כה גדול עלולה לערער לחלוטין את כל הבניין המפואר שהרבי בנה. כל זה גרם לכך שלמרות חילוקי הדעות, שבחלקם היו יותר טקטיים מעקרוניים, חיים כולם בתוך קהילות חב"ד במין שביבת-נשק עדינה. ימים יגידו אם די בכך למנוע את ההופעה של זרמי חב"ד השונים לחלוטין זה מזה – כפי שכבר קרה בהיסטוריה של קבוצה חסידית זו – כל אחד מהם עם מנהיג, מנהגים ואמונות משל עצמו.

לכל קבוצה יש עלונים וידיעוני בית כנסת משלה – שיחת הגאולה של המשיחיסטים ושיחת השבוע של האחרים.¹² כל קבוצה מציינת את ג' בתמוז בדרך משלה. המשיחיסטים נוטים לראות את התאריך הזה כיום שבו ניתן תוקף מחודש למעמד המשיחי של הרבי, ואילו האחרים רואים בו יום המיועד לציון זיקתם הנמשכת למשימתו ולעקרונותיו של האיש. עד כה נהגו בני הקבוצות השונות לקיים את ההתוועדויות שלהם במקומות שונים: המשיחיסטים עשו זאת בבית המדרש של הרבי ב-770, ואילו האחרים שכרו מגוון של אולמות גדולים יותר. עם זאת, חרף ההבדלים האלה והבדלים אחרים, מקרים של התפרצויות מעורבות באלימות פיזית ומילולית אלה כנגד אלה היו עד כה מועטים יחסית. כפי שאמרנו בתחילת החיבור, האמונה בגאולה הקרובה, כרבי השביעי וכדור

השביעי כמי שבימיהם יבוא המשיח, נושאת עמה הכחשה של מוות ורחייה של המציאות, ונסמכת על אמונה רבת עוצמה במשיחיות. בלב המאמץ החב"די "להביא את אחרית הימים" מצוי מתכון פשוט יחסית לפעולה, לפחות כפי שהוא מוצג בהרחבה בכלי התקשורת. על פי חישוביו של הרבי, שכבר הוזכרו לעיל, חבלי הלידה של הגאולה המשיחית תמו בשואה. "מבצע המשיח" חשף ביסודו את התכלית האולטימטיבית של "מבצע מצווה". במודעות, בעיתונים ובעלוני מופצים סיפקו החסידים רשימת פעילויות שעל היהודים לבצען איש איש לעצמו. המודעות האלה החלו להופיע עוד לפני מותו של הרבי, אבל לא חדלו להופיע גם לאחר מכן. הן מלמדות שכל מה שנדרש כדי להטות את כפות המאזניים מגלות לגאולה אינו אלא פנייה של כל היהודים ללמוד את משמעותו של העידן המשיחי על פי המקורות היהודיים, "להרחיב ולהעמיק את העיון בתחומים אחרים של התורה" (לאמור: לחקור את המשמעויות הקבליסטיות האזוטריות שלה, שהגות חב"ד פתחה לפני כל היהודים), וכמובן "לקיים בפועל את שמירת המצוות", ולהגדיל את מתן הצדקה. יש לשלוח את כל ההתחייבויות האלה בכתב למטה ב-770 עם שמות החותמים בעברית ובאנגלית, כל שם ובצדו שם האם, הכתובת ובקשה לתוספת מידע על המשיח והגאולה.* היו אפילו מספרי טלפון פטורים מתשלום, שיהודים הוזמנו להתקשר אליהם לצורך התחייבויות מיידיות; מוקדנים הוצבו לקבל את הפניות האלה.

הפרסומים האמורים לקידום העידן המשיחי הלכו והתעצמו בשנים האחרונות לחייו של הרבי, ביחס ישר להתעצמות האמונה של חסידי חב"ד שהדור שלהם חי "בעידן של נסים". ברשימת הנסים שהם היו עדים לקיומם נכללו, בלשונה של מודעה טיפוסית, "הקריסה הבלתי צפויה של מסך הברזל ומשטרי הלוויין שלו וכן של נס התקבצותם של מאות אלפים יהודים מוכים ומדוכאים לארץ הקודש מגלויות שונות שלא חלמנו כלל שיבואו משם." אזכורו של נס קיבוץ הגלויות במדינת ישראל כסימן לביאתו של המשיח האמתי, היתה מנוגדת, כמובן, לתפיסות החב"דיות שהושמעו בעבר במשך שנים רבות על שלילת הזיקה שבין המדינה הציונית לבין הגאולה האמתית. אבל תפיסות היסטוריות אלה עומעמו

* במודעה טיפוסית שהופיעה בניו יורק טיימס ב-18 ביוני 1993 נכללו ברשימת המצוות "לימוד התורה באורח קבוע, מתן חינוך יהודי לילדים, רכישת ספרי תורה חדשים, הרחבת הלמידה על המשיח, הדלקת נרות בכל ערב שבת וחג (לילדות ונשים מגיל שלוש ומעלה), תוספת מאמץ בכיבוד אב ואם, הנחת תפילין בכל ימות החול, קביעת מזוזות כשרות על כל משקופי הדלתות, שמירת הלכות הטהרה המשפחתיות, הגברת המאמץ להתייחסות אדיבה לשכנים, הגברת המאמץ לחיות בהתאם להלכות שולחן ערוך." כן היה סעיף של מצוות "אחרות".

לאחר 1967, מרגע שהרבי וחסידיו החלו להאמין שמה שהתרחש בארץ הקודש בעת מלחמת ששת הימים היה תולדה ישירה של המעשים של הרבי וחסידיו. בשנות חייו האחרונות של הרבי היו המאמינים יכולים להציג כנס גם את ניצחון הבזק על שליט עיראק ("בבל", כפי שהם קראו לה לא אחת), סדאם חוסיין, במלחמת המפרץ הראשונה, ובמיוחד את העובדה שהטילים שהוא שיגר לעבר ישראל פגעו "אולי" רק ביהודי אחד. הנסים הללו, טענו חסידיו חב"ד, עורם טעונים השלמה על ידי פעולות נוספות שיעשו היהודים (בעידודם של שלוחי הרבי) כדי לקדם את העידן המשיחי, עד שיטו את כפות המאזניים לזכות בביאת המשיח, ויעבירו בכך את העולם כולו מעידן של נסים לעידן הגאולה השלמה. דחיפה אחרונה זו היתה אותו הדבר שהשלוחים של הרבי עדיין השקיעו מאמצים רבים בניסיון להביאו לידי מימוש.

ההיסטוריה, על כל פנים, לא עמדה מלכת, והזמן גבה מחיר משתי הקבוצות. יותר מחמש-עשרה שנה לאחר מותו של הרבי האחרון שלהם הוסיפו השלוחים להמשיך במילוי המשימה שהטיל עליהם, "ללכת ממקום עבודה אחד למשנהו", אבל הנסים שוב לא נראו כה ברורים ומפליאים, והמוקדנים לא ניצבו הכן.¹³ זרם העולים לארץ הקודש הואט והיה לקילוח דק; הישגי מלחמת המפרץ השנייה היו רחוקים מלהיחשב ניצחון בזק. במלחמה הקרויה "מלחמת לבנון השנייה" המטירו כוחות חיזבאללה טילים על ארץ הקודש והרגו יהודים רבים בעורף, ואילו כוחות המגן הישראליים נראו כחסרי אונים. בפרס קמו "המנים" חדשים (חמנאי ואחמדינג'אד האיראנים) שהתחזקו מאוד ואיימו על מדינת העם היהודי בדברים מפורשים ובאמצעות פיתוח כלי נשק גרעיניים. החרבות לא כותתו לאתים. השלום ויום הגאולה נראו רחוקים מתמיד.

ומה שהיתה אולי העובדה הבולטת ביותר – התקוות שתלו החסידים בתפקידו של הרבי בהבאת הגאולה הועמדו למבחן קשה מאוד, כמעט בלתי אפשרי, בשל מותו. הציפיות לתחייתו המיידית שהעסיקו בתחילה רבים מהם החלו להתפוגג, לבד מאשר בקרב המשיחיסטים האדוקים ביותר. חלק מהחסידים ראו מפנה היסטורי זה לרעה כתולדת ההידרדרות של הלא מאמינים, ותוצאה של בגידת המנהיגים הישראליים בבשורתו של הרבי.¹⁴

ההיסטוריה היהודית הארוכה מלאה באכזבות משיחיות. פעם נוספת עלתה לשיא האמונה שהגואל המשיח עומד להגיע בכל רגע, ונאלצה לסגת אל מול המציאות. אך כאמור אצל שליחים רבים האכזבה לא ריפתה ידיים. הם המשיכו בעבודתם למען עתיד שאינו נראה לעין, ואפילו אם ביאת המשיח אינה מממששת

ובאה. הגישה היתה עכשיו, כפי שהסביר שליח אחד בצטטו היגר תלמודי (אבות ב, טז): "לא עליך המלאכה לגמור ואין אתה בן חורין להיבטל ממנה."

והמלאכה לא נעשתה קלה יותר: "עליך להצית את הנשמה," אמר שליח אחד בינואר 2008, בניסיון להסביר מדוע הוא מוכן לחיות כה הרחק מביתו, ועדיין לנסות להציל קהילות של יהודים ששיעור נישואי התערובת בתוכם גדל והולך משנה לשנה. הוא הודה שעבודתו דומה במקרים רבים "להצתת גפרור מתחת למים".¹⁵ ושליח אחר במזרח הרחוק אמר: "אילו הייתי מהגר זמני או דיפלומט, הייתי מסתלק משם מהר ככל האפשר," אבל בתוקף היותו שליח של הרבי שלו נבצר ממנו לעשות זאת, והוא לא יעזוב את המקום לעולם.¹⁶

לאחר שהרבי שלהם הלך לעולמו, ואיש מלכדם לא היה יכול לשמש ערוץ קשר אליו, השלוחים הפיחו בעצמם חיים חדשים לא רק בהתוועדויות שיזמו אלא גם בכך ששבו ונדרשו לעיקרון בסיסי של ההלכה, שאף נעשה הנושא הרשמי של התוועדותם השנתית ב-2006: "שלוחו של אדם כמותו" (בבלי, קידושין מא, ע"ב), כלומר שכל הפעולות והמעשים של השליח מיוחסים למי שהטיל עליו לפעול במקומו.¹⁷ זה היה רעיון שהרבי ביטא כאשר ביקש להבטיח לשליחיו שהם לא ייכשלו במשימתם, משום שהם נושאים את סמכותו עמם. הרעיון חזר והופיע במכתבים ובפרסומים שהשליחים שיגרו לתומכיהם, לצעיריהם ולשלוחים האחרים, בתשובה לשאלות איך עליהם להמשיך בשליחותם ומדוע, גם שנים כה רבות לאחר הסתלקותו של הרבי ולנוכח העובדה שהוא אינו "חוזר", חוץ מאשר בהקרנות חזרות של צילומי וידיאו.¹⁸ בהתאם לכך נדרשו השליחים להמשיך במשימתם עד להשלמתה במלוא ההיקף בהתאם לציפיות של מי ששיגר אותם. או כפי שניסח זאת ארי סוליש השליח באטלנטה: "זה כוחנו, זה המעשה שלנו."¹⁹ פירוש הדבר היה שער בוא המשיח, ואחת היא מתי יבוא, עליהם להמשיך לעשות את מה שהרבי שלח אותם לעשות; אפילו בגלגולו הנוכחי לאחר הסתלקותו הוא זכאי לצפות מהם שיבצעו את רצונו, והישגיהם יוסיפו להזיקף לזכותו. וכך ניסח זאת הרב משה קוטלרסקי בדברי הפתיחה שלו בהתוועדות השנתית של השלוחים: "שליח משקף את הרבי שלו."

כחלוף הזמן היו אפילו מי שטענו שזו היתה מלכתחילה תוכניתו של הרבי מנחם מנדל, לפרוס אותם בכל המקומות שהוא עצמו אינו יכול להימצא בהם כדי לקיים את שליחותו ולתת חיים לרעיונות שלו, ולשמש מנהיגים ומדריכים רבניים מקומיים. הם לא נזקקו לרבי אחר; כל אחד מהם הוא חלק של השלם, יחדיו הם מגלמים את השלם – הרבי. וכשם שהוא, רבי מנחם מנדל, עשה בשליחותו של

הרבי שלו רבי יוסף יצחק, אפילו בגלגולו לאחר הסתלקותו, כך הם ממשיכים עתה לעשות בשליחותו בגלגולו שלאחר הסתלקותו שלו. הם ייצגו אותו וימשיכו בשמו באותה שליחות עצמה – כמותו, כאילו הם היו הוא. כל זמן שהם יכולים להמשיך את שליחותם, הוא לא מת. או כפי שהציג זאת חסיד אחר, בדברו על הרבי: "אם אני מחובר אליו, הוא מחובר אלי".

חשיבה זו מיתנה ללא ספק את חרדת ההמשכיות שליוותה את חסידי חב"ד כל אימת שהם חשבו על העובדה שהרבי שלהם, מנחם מנדל, חשוך בנים ואין לו שום יורשים, כאשר תהו מה יעלה בעתיד החסידות. אבל עכשיו, לאחר שלמדו איך להתייחס לרבי שנעדר, אפילו מת, נקל היה להם להפחית את תחושת אי הביטחון שחשו, אבל מי יודע עד מתי?

בין החסידים והשליחים התפתח ויכוח אם השלוחים צריכים לקרוא לעצמם "שלוחים של הרבי" או "שלוחים של חב"ד". המצדדים באפשרות הראשונה טענו כי זה המינוח הנאות לאחר "ג' בתמוז", מפני שיש בו כדי להדגיש שהם מוסיפים למלא את רצון מנהיגם.²⁰ הטיעון הזה ייצג במובן מסוים את נקודת הראות של המשיחיסטים שביקשו לתת תוקף מחודש לתפקידו של הרבי במשימתם, ואילו אלה שצידדו באפשרות השנייה הדגישו את הזהות הקולקטיבית.

ומעבר לכך; בתפקיד השליח היתה סתירה פנימית. מצד אחד, השליחים היו אמורים להיות הם עצמם, כאלה שסומכים על החוזה הפנימי שלהם ועל כישורונותיהם האישיים לצורך ביצוע השליחות. ומכאן, שהצלחת השליחות תלויה במקרים רבים בנקיטת יוזמה ובמציאת פתרונות יצירתיים חדשים לסיטואציות בלתי צפויות. נוסף על כך, נדרשה מהם נכונות להתייחס בצורה חיובית ליהודים שהקפדתם על שמירת מצוות ומחויבותם ליהדות היתה חלשה או כמעט בלתי מצויה. כפי שניסח זאת הרבי מנחם מנדל במאמרו הראשון כרבי: "אף שזה, שהי' מיטיב עמו הנה לא זו בלבד שלא הי' כלל בסוג של חברך בתורה ומצוות, אלא שהי' שלא בערכו כלל."²¹

אך מצד אחר השלוחים היו בעיקרו של דבר רק שליחים, כלומר אנשים ששיעבדו את עצמם לביצוע רצונו של האחד ששיגר אותם – הרבי. הם היו צריכים להגביל את עצמם ולהישאר נאמנים באופן מוחלט למשימה שנשלחו לבצע. רק במובן הזה היה אחד מהם יכול לומר: "השליח מקבל את העוצמות הגדולות והמחייבות של הרבי."²² כפי שהסביר זאת יוסף חיים קנטור בהתייחצו מול קרוב לשלושת אלפים עמיתיו השליחים ב-2006: "המפתח למחר שלנו הוא שאיפתנו המתמדת להיות שלוחים אמיתיים של הרבי היקר שלנו."²³ אם השליח

סוטה ולו במעט מהמטרות של האחד ששלח אותו, "הוא חדל להיות שליח".²⁴ המתח בין שני היסודות האלה הוליך לפעמים להתנגשות ביניהם ולמבוכה, שלא תמיד יושבו בנקל בהיעדר השולח וסמכותו המוחלטת.

יהיו ההבדלים ביניהם אשר יהיו, השליחים החב"דיים לא הגבילו עצמם לעיסוק בבעיות הקהילתיות הפנים-חב"דיות, ולא הסתגרו בבידוד שהוא אופייני לקבוצות חסידיות אחרות. להפך, מכיוון שאחרית הימים שוב לא נראתה כממתינה מעבר לפינה, היה אפשר לעסוק בהכנות מאורגנות, שגורות ושיטתיות יותר של השליחות ב"חוצה שאין חוצה ממנו", ולהרחיב את הטריטוריה של הפעילות. בעצם, לאחר "ג' בתמוז" הגדילו השליחים את המערך שלהם, שבו השקיעו גם לפני כן מידה רבה של משאביהם המוסדיים, החברתיים, התרבותיים, הכספיים והדתיים. המערך הזה דמה עתה יותר לתאגיד מתוחזק כיאות, שאורגן על פי טריטוריות עם מבנה מדרגי מבוקר בקפידה, אזורים מוגדרים ומסלול קבוע להכשרתו של שליח.²⁵

וכך, בשלהי המאה ה-20, נעשה תפקידו של השליח סוג של מסלול קריירה צפוי ומורגל לרבים מצעירי חב"ד. מחויבים לשליחות, כפי שהרבי שלהם הטיל עליהם להיות, הם הוסיפו ללכת "בעקבות כל יהודי ויהודי", בכל מקום שהוא או היא יכולים להימצא בו. אילו ויתרו, מה היה עולה בגורלם ובגורל צידוק הפעולה שלהם? הם המשיכו אפוא "להצית גפרורים מתחת למים", ניסו למצוא אפילו את היהודים המבודדים בשולי הקהילה, התאמצו למלא את העולם במצוות רבות מן העברות. מעשיהם, כך קיוו, יביאו להתגלותו של המשיח ולתחילת הגאולה.²⁶ אף כי תחושת הדחיפות ששררה בחב"ד-לובביץ' בימי חייו של הרבי, במיוחד בשנותיו האחרונות, הפכה לאחר מותו לעניין שבשגרה כמעט רוטינית, לא היה בכך כדי לשנות את העובדה שכמעט כל מי שדאג לשמו הטוב ציפה לצאת לשליחות מסוג זה או אחר.

במובן מסוים היתה זו תוכנית מזהירה. למה להתחרות על גיוס מצטרפים חדשים בברוקלין, במקום שקבוצות חסידיות כה רבות ניסו למשוך אליהן את בני הציבור החרדי, כאשר אפשר להתחרות על כל היהודים בעולם? עם קאדר של אנשים ונשים חדורי תחושה של שליחות, בשורה שהם האמינו ביכולתם לתרגמה לרמה מובנת לכל היהודים, ועם יכולת לגייס סכומי כסף גדולים מכל היהודים האלה ומאחרים, השליחים החב"דיים היו בטוחים שכוחם עמם להצליח במקומות שתנועות יהודיות אחרות כשלו בהם.

כדי להגיע לכך, היה עליהם, כמובן, לזהות את קהל היעד שלהם; זו היתה

הסיבה לכך שחסידי חב"ד-לובביץ', בדומה לרבי שלהם, הקפידו תמיד לוודא שאמות המידה להגדרת מיהו יהודי יישארו אורתודוקסיות במובהק, אפילו לאחר שהרבי שלהם הסתלק מן העולם הזה. כאשר הם עצרו פלוני או פלונית ושאלו אותם אם הם יהודים, הם רצו שכל תשובה חיובית על השאלה הזאת לא תותיר שום ספקות. הם לא היו מסוגלים "לבצע את תפקידם" עם "יהודים למחצה" או עם "יהודים על פי בחירה". אפילו גויים גמורים שאפשר לשדלם לקיים את שבע מצוות בני נח, נחשבו אוכלוסייה "קלה יותר" מצאצאים של נישואי תערובת. כאמור לעיל, הרבי לא היה מוכן לשום פשרה בעניין ההגדרה של מיהו יהודי, גם אם עמדה זו הצריכה את מעורבותו בפוליטיקה הישראלית, ואפילו כאשר דובר ביוצאים מברית המועצות.²⁷

מאז תחילת המאה ה-21 נעשתה השליחות מסלול של קריירה מקצועית למשפחות צעירות של חסידי חב"ד. כל שליח צריך להשיג אישור לשליחותו מ"המרכז לענייני חינוך", אבל השליטה בשלוחים שוב אינה מוחלטת כבעבר. כשלושת אלפים שלוחים פועלים בשטח. הגברים שביניהם חייבים ללבוש את "מדי חב"ד" (מעיל שחור הקרוי סירטוק ומגבעת שחורה בנוסח הרבי) ולגדל זקן. הנשים לבושות בצניעות ושואפות להינשא וללדת ולגדל ילדים רבים. אבל שוב לא היה די בכל אלה. נשים צעירות מחסידי חב"ד-לובביץ' חיפשו בעלים שירצו, עמן, להיות שלוחים ולהצליח בכך. הן לא היו מעוניינות רק במציאת בעל שיהיה תלמיד חכם "בנגלה", או בקי במה שכינו "פנימיות התורה" – כלומר תורת החסידות של חב"ד, כפי שאולי היה לפנים. כך נעשה הזוג החב"די הצעיר שונה במידה משמעותית מכל זוג צעיר חסידי או חרדי אחר. עכשיו, כפי שהסביר יהודה קרינסקי, קם דור ש"לא ראה מעולם את הרבי, לא שמע מעולם את הרבי – אולי אפילו כאלה שהוריהם לא היו חסידים – וחש צורך לעסוק בעניינים מסוג זה בגלל התחושה שיש כאן 'הגשמה אישית רבה מאוד', וזו 'דרך חיים נהדרת'.²⁸

ראשי השלוחים באזורים השונים נעשו מעין מנהלי עסקים ראשיים של תאגידים, ושלוחים אחרים בשטח נעשו מעין מנהלי מכירות, ואילו השליח המקומי הופקד על הניהול של "החנות" בבית חב"ד במקום מגוריו. מטרתם להביא את המשיח קיננה אמנם במעמקי הלב של כל מעשיהם, אבל במקרים רבים היה קשה להבחין בכך בשל הגודש של הפעילויות והתפקידים שכללו איסוף תרומות, ניהול בתי ספר, גיוס מתנדבים, פעילות בקמפוסים של אוניברסיטאות וקולג'ים,

הדלקת חנוכיות ומעורבות בפוליטיקה וביחסי ציבור. מנקודת מבט זו רק ריסון האמירות המשיחיות הרדיקליות היה יכול לאפשר לשלוחים התקשרות מוצלחת עם יהודים ולא יהודים מכל הסוגים מבלי להידחות ככת משיחית ביזארית.

החינוך נשאר, כמובן, תחום הפעילות המרכזי. קשה אמנם להגיע למספרים מדויקים, אבל חסידי חב"ד-לובביץ' טוענים שב-2007 היו יותר מ-71,000 תלמידים רשומים ב-630 בתי ספר של חב"ד-לובביץ' בכל רחבי העולם. במניין זה לא נכללו מוסדות שלא היו מסונפים לתנועה אבל חלק מהמורים ומהמנהלים שלהם היו שלוחים של חב"ד-לובביץ'. הוצהר גם על 40,000 משתתפים בתוכניות שלאחר שעות הלימודים, ועל מספרים גדולים של ילדים בגני הילדים שלהם.²⁹ לעומת זאת, חוקרים במדעי החינוך בארצות הברית דיווחו כי לפחות בשנת הלימודים תשנ"ד (2003-2004) עמד מספר התלמידים הרשומים בבתי ספר של חב"ד בארצות הברית בכיתות ד"ב על 8,609.³⁰

השלוחים ניסו להגיע לדפוסים תקינים ומוסדרים של הקורסים בבתי חב"ד בכל המקומות שהם פוזרים בהם. במסגרת מאמצים אלה ניסו אנשי מכון רוהר ללמידה יהודית, שהוא חלק מ"המרכז לענייני חינוך", "לעורר למידה יהודית בכל רחבי העולם ולחולל תמורה בחיים היהודיים ובקהילה הגדולה באמצעות לימוד תורה ... ליצור רשת גלובלית של סטודנטים מיועדים המחוברים בקשרי חוויה יהודית משותפת" כדי לספק סדרה של קורסים מתואמים ביותר מ-300 אתרים בעולם, כך שכל יהודי יוכל להסתייע ברשת השליחים של חב"ד או בבתי חב"ד, ולהמשיך באותו קורס עצמו בכל אחת מנקודות הרשת.³¹ כל זה נעשה בעידודם ובברכתם של אישים שאינם חסידי חב"ד, דוגמת אלן דרשוביץ ונתן שרנסקי, וכן בברכת מגוון של אנשי אקדמיה, מנכ"לים ובכירי ממשל ישראלים. הפנייה לא נשאה אופי קהילתי-חב"די ולא נראתה כעניינה של כת משיחית. הפריסה של הרשת החב"דית התעצבה יותר ויותר על פי אלה שהתנועה ניסתה להגיע אליהם. כך, למשל, יש שלוחים המציעים היום שיעורי תורה בני חמש דקות בטלפון סלולרי למנהלים ולבעלי מקצועות חופשיים שזמנם דחוק, וישנם שלוחים שמגיעים לחדרי ישיבות של חברות כלכליות כדי להעביר שם הדרכה דתית – ולעשות זאת בדרכים מותאמות לנסיבות ולקהל היעד.

בתהליך ההתפרסות הזה ההשפעה בכללותה אינה לגמרי חד-סטריית. "מיסיונרים הם דוברים (מטיפים) ואנשים שמביאים לשינוי (המרת דת)."³² אבל מיסיונרים מצליחים גם "רוכשים ידע נרחב ומפורט" על הקהילה שהם מבקשים להעבירה על דתה, מפני שהם מתכוונים להגיע אל האחרים "מלמטה"

ו"מבפנים".³³ פירושו של דבר עבור השלוחים, שהיה שעליהם לא רק ללמוד על האנשים שהם מבקשים לשנותם אלא גם ללמוד לדבר בשפתם של האנשים האלה, ואפילו להיות מסוגלים לראות את העולם מבעד לעיניהם. במקרים רבים הדבר חייב את השלוחים להתרחק מאוד מהערכים ומהבנת העולם שלהם עצמם – ואפילו להתנתק מהם כביכול. בכמה מקרים היו שלוחים שנאלצו להשלים זמנית עם הרמה הנמוכה ביותר של מעורבות יהודית בקרב האנשים שהם ניסו לשנות. הסובלנות הזאת, אשר לחלוטין אינה קבילה בקהילות המקור שלהם ובחיייהם הפרטיים, הכרחית לנוכח טבעם של יהודים שהם רוצים לחלץ מלמטה ומבפנים.

מצד אחר, השלוחים אמנם עושים חלק ניכר מזמנם, אם לא את רוב זמנם, בניסיון לבצע עבודה מisionרית ו"לגייר" יהודים הרחוקים מאוד משמירת מצוות ומאורח חיים דתי, הם דבקים ברעיונות המשיחיים הרדיקליים שלהם (הגם שהם נוקטים איפוק), והם מוסיפים לדקדק בשמירה על אורח החיים החרדי שלהם עצמם, ואחת היא היכן הם נמצאים, ומה מידת הסובלנות המופגנת שלהם ביחס לאחרים. בכל מאמצי ההתפשטות שלהם, השלוחים והרבי שלהם לא סטו מעולם ממחויבותם להיות חלק מהיהדות החרדית, אף על פי שהם מחזיקים ברעיונות משיחיים שחלקים נכבדים מהיהדות החרדית רואים כשעוררייתיים ומנוגדים לתפיסה החרדית-היהודית. השלוחים וגם חסידי חב"ד האחרים, ואפילו אלה מביניהם שמחזיקים באמונות המשיחיות הרדיקליות ביותר, מוסיפים לראות את עצמם כחברים מלאים ולגיטימיים ביהדות החרדית, מפני שאינם סוטים כהוא זה מן הנורמות של הפרקטיקות הדתיות ומקיום המצוות וההלכות, קלה כחמורה.³⁴ המחויבות האישית הזאת לפרקטיקה החרדית מאלצת את השלוחים במקרים רבים לשלוח את ילדיהם למרחקים ולרשום אותם ללימודים במרכזים חב"דיים כדי שיזכו בחינוך מלא נוסח חב"ד, ויהיו מבודדים בשנים החשובות של החברות שלהם מהסיכונים הכרוכים בהתפרסות, שכן, ללא מאמצים נמרצים מצדם להבטיח שהילדים מקפידים על כל הפרטים והדקדוקים של השמירה על הפרקטיקה ואורח החיים הדתיים, נשקפת לילדים הסכנה של היטמעות בקרב החברה שלתוכה נשלחו הוריהם. או לפחות הידמות למרכיביה החילוניים.

הצלחותיהם הגדולות ביותר של השלוחים מתבטאות ביכולתם להביא חלק מן ה"מגוירים" שלהם להשתלבות גמורה בחברה החב"דית. מדובר בעיקר ביהודים צעירים המצויים עדיין בשלב פיתוח הזהות האישית, ורבים מהם טרם נישאו. אלה משתכנעים לשנות את כל מהלך חייהם, להיעשות חסידי חב"ד-לובביץ',

ואף להעתיק את מגוריהם למובלעות של חב"ד. עם זאת, בדיקת ההיקף המספרי של התופעה מגלה שמנינם של אלה המזוהים עם חסידי חב"ד-לובביץ' לא גדל כפי שגדל מניינם של חלק מהחסידויות האחרות. עובדה זו מביאה אותנו למסקנה שלמעשה "מגורים" מהסוג הזה הם חלק קטן של האוכלוסייה המשתמשת בשירותיהם של השלוחים.³⁵

אבל בלי קשר למספר הקטן יחסית הזה של ה"מגורים", השלוחים עונים גם על צורכיהם הדתיים של יהודים אורתודוקסים המצויים בתנועה ממקום למקום. כאמור, העלייה ברמת חייו של הציבור היהודי האורתודוקסי-מודרני הנמנה עם המעמד הבינוני, שמרבה לנסוע על פני הגלובוס לעסקיו ולהנאתו, העלתה את הצורך במתן שירותים דתיים בסיסיים – אספקת מזון כשר ונוכחות בית כנסת (במיוחד בשבתות ובחגים) – לאנשים האלה גם במקומות רחוקים ו"נידחים". השלוחים של חב"ד מצאו את עצמם מוצבים בצורה אידיאלית כמעט להיענות לצרכים האמורים של יהודים אלה. למציאות זו היו כמובן השלכות רבות על מערכות היחסים שבתוך המחנה האורתודוקסי, בייחוד באשר ליחסה של החברה האורתודוקסית לחב"ד ולמשיחיות הבוטה שאפיינה אותה בשנות חייו האחרונות של הרבי מנחם מנדל ולאחר מותו. זאת משום שכאשר אותם יהודים אורתודוקסים נקראו לגנות את חב"ד בשל המשיחיות הרדיקלית שלה, במיוחד האמונה במשיח מת שיקום במהרה לתחייה, הם בחרו בדרך כלל להתעלם מקריאות אלה ולפעמים אפילו להתייחס אליהן בשלילה. גינוי חב"ד, המקבלת אותם בסבר פנים כה יפות ומסייעת להם ברחבי העולם, דומה לנשיכת היד שמאכילה אותם. יתר על כן: יהודים אורתודוקסים רואים בהערכה רבה את פעילותם של שליחי חב"ד המוכנים להתנחל במקומות נידחים לשם מתן סיוע לכל יהודי המשוטט בעולם ולצרכיו, לפעמים אפילו תוך סיכון החיים, כפי שהיה במקרה של רבקה והרב גבריאל הולצברג, השלוחים שנרצחו בנובמבר 2008 בהתקפת טרור על בית חב"ד במומביי שבהודו, ועוררו גלים של סימפתיה, הערכה ואפילו הערצה כגיבורים יהודים מודרנים שנפלו על משמרתם.

נוסף על התרמילאים, התיירים ואנשי העסקים האורתודוקסים ששלוחי חב"ד מספקים להם שירותים דתיים חיוניים, יש עוד ציבור חשוב ששלוחי הרבי ממלאים תפקיד חשוב בחייו. אלה הם ילדיהם של היהודים האורתודוקסים המודרנים ושל יהודים אחרים שומרי מסורת במידה זו או אחרת, שלומדים באוניברסיטאות. שלוחים של חב"ד הנותנים להם תמיכה ושירותים דתיים נוכחים בקמפוסים רבים, ומשמשים, מנקודת מבט של ההורים, מעין חומת מגן על יהדותם של ילדיהם

ומחסום בפני הפיתויים והשידולים של הסביבה המתירנית בקמפוס, גם אם התרבות הדתית של חב"ד אינה זו של ההורים. עצם נוכחותם של החסידים האלה בקמפוס יש בה, לגביהם, משום הוכחה שיהודי יכול לשמור על יהדותו ולהישאר מחויב באופן מלא ובגלוי לתורה ולמצוות בכל מקום, אפילו באוניברסיטה.

אבל אפשר שהאוכלוסייה החשובה ביותר שבה עוסקים השלוחים, וגם זו שתובעת את מרב מאמציהם וזמנם, מורכבת מאותם יהודים שזיקתם לחיים יהודיים ולשמירת מצוות שולית או שאינה קיימת בכלל, ולכן יש צורך לנסות לעורר את מודעותם היהודית ומחויבותם ליהדות. יהודים אלה הם, בלשונם של החב"דניקים, "תחתון שאין תחתון ממנו", מי שנתונים "בתהום רוחנית". פעולת חב"ד בקרבם נתפסת כמבצע הצלה, הזדמנות למנוע דעיכה של איזושהי זהות יהודית בתוכם והתבוללות גמורה. גם אם רבים בתוך החברה היהודית אינם מסכימים לשיטות העבודה של השלוחים, או אפילו למטרותיהם ולרעיון של "ופרצת", אין הם יכולים להכחיש את העובדה שהשלוחים האלה פועלים ללא לאות ומסורים לחלוטין לא רק לעצירת גלי ההתבוללות אלא גם לאמונתם שבכך הם מקרבים את עידן הגאולה. ולמטרה זו הם משתמשים בכל האמצעים האפשריים, לומדים כישורים חדשים ומתיידדים עם כל אחד. עובדה זו גורמת לרבים להעריך את כנותם, להעריך את אומץ לבם ומחויבותם לרבי ולשליחות שהטיל עליהם, כפי שמנסחת זאת העיתונאית והסופרת סו פישקוף: "הגברים חבושי המגבעות השחורות וארוכי הזקנים ונשותיהם העטויות פאות נוכריות והלבושות בצניעות, נכנסים לתוך עירך בלא אזהרה מוקדמת, ובטרם תדע זאת הם מכשירים את ביתך, מלמדים אותך תנ"ך, מעניקים שיעורי בר מצווה לילדך ומנהלים מנייני תפילה מדי יום ביומו – וכל אלה, על פי רוב, חינם אין כסף."³⁶

וכאשר הם נתקלים באלה שמתנגדים להם, הם אינם מקפלים את אוהליהם ונמלטים אלא נשארים באשר הם ומתנגדים למאמצים לסלקם.³⁷ נכונותם הגלויה של שלוחים אלה להציע חיבור יהודי בחינם ומבלי לדרוש על כך התחייבות לחברות בארגון כזה או אחר, מושכת אנשים שנגיעתם בחיים היהודיים שולית למדי, בדרכים שמחוץ ליכולתם של המבנים הקהילתיים הקונבנציונליים יותר. גם אם השלוחים מקווים למחויבות רבה יותר מצד אלה שהם עומדים לשירותם, הם יחיו בשלום עם פחות מכך, לפחות בינתיים.

מקצת מהשלוחים נעשו לדמויות מפורסמות בזכות עצמן. הם משמשים מופת לביצועים, תכופות עם ארגון גדול שטירונים חב"דיים צעירים נמשכים אליו ופועלים בתוכו. לדוגמה, ברל לזר, שכנאמר לעיל, התמנה לרב הראשי

של מוסקבה. הוא מפעיל רשת גדולה ויכול לשבץ בתוכה שליחים מכל הסוגים. אברהם'ל שם-טוב, שהחל את פעילותו כשליח בפילדלפיה והמשיך משם לווינגטון (בעזרת אחד מבניו), חידד את יכולתו האגרית להשפיע על אנשים בכל דרגי הממשל. חנוכייה נוסח חב"ד של שם-טוב היא עתה חלק אינטגרלי מהנוף של בירת ארצות הברית, וכמה מילדיו מועסקים ב"מפעל" שלו. ברוך שלמה קונין, איש לובביץ' בלוס אנג'לס, נעשה השליח לכוכבי הוליווד, והתפרסם מאוד בזכות המרתון הטלוויזיוני הכלל-ארצי שלו לגיוס כספים שהחל ב-1980, וביכולתו להשיג תרומות כספיות אדירות ומידה זהה של תשומת לב. התוכנית שלו מגייסת כספים "למתן מזון, לבוש, מחסה ותקווה לאלפי אנשים בני כל האמונות הדתיות", כפי שהוא מסביר. לפי אתר האינטרנט שלו הוא הצליח לאסוף ב-2006 שישה מיליון דולר.³⁸ חלק הארי של הסכום הזה הוזרם, ככל הנראה, למרכז הכלל-ארצי של חב"ד למרכז השיקום מהתמכרות לסמים בלוס אנג'לס, וכן ליותר מעשרים וחמישה בתי ספר ושלושים מחנות קיץ המציעים מלגות לילדים טעוני טיפול ולבני משפחות של אנשי צבא, וגם ל"מעגל הידידות" שמספק בני לוויה לילדים בעלי צרכים מיוחדים והתערכות במשברים של פרטים הנאבקים עם שכול, מצבי חירום ומצוקות כספיות – כל אלה מוסדות שאולי רק משיקים לשליחות היהודית והדתית הספציפית, שהרבי שיגר אליה את השליחים שלו.³⁹ על כל פנים, עודפי הכספים והרצון הטוב שהמוסדות האלה אספו בשם חב"ד אינם יכולים אלא להיטיב עם המטרות המגזריות של חב"ד-לובביץ'.⁴⁰

הקמפוסים של הקולג'ים והאוניברסיטאות, שצעירים יהודים רבים מאבדים בהם תדירות את זיקתם היהודית, מציעים הזדמנויות חדשות להתפשטות של חב"ד, ובשלהי המאה ה-20 אכן החל המאמץ ליצור נוכחות של חב"ד בכל קמפוס אפילו אם נמצאו בו יהודים מעטים בלבד. בתחום זה נרשמה במהרה הצלחה גדולה, כמו במקרה של הירשי ואלקי זרחי בהרווארד, שכבר נזכר לעיל, או במקרה של ברוך ושרה גודמן ברטגרס, שפיקחו על הקמת בניין על פני 800 מ"ר, שלפי הגדרתם הוא "מתקן הקמפוס לסטודנטים יהודים הגדול ביותר בעולם".⁴¹ ראובן ורחל ליי, יוצאי קהילת חב"ד בלונדון, הצליחו להקים "חברת חב"ד יהודית" משגשגת אפילו בפרוורי קיימברידג' האליטיסטית והלא ידידותית לעתים. במסגרת זו נכללים בית ספר עברי, מכון ללימודים יהודיים ומרכז חוכמה המיועד למחקר ולהתעמקות בנושאי הליכה התיאולוגיים של החשיבה החב"דית.⁴² הצלחתם של ראובן ורחל ליי הרשימה גם את חברי הקהילה האורתודוקסית

במקום. ואף שמלכתחילה התנגדה לפעילותו של ראובן, היא בחרה בו בסופו של דבר כרב הקהילה.

שלוחים אחרים בקמפוסים זוכים אולי להצלחה פומבית קטנה יותר. הם עמלים בתחומים מצומצמים, והישגיהם נמדדים באמות מידה צנועות בהרבה. הם עשויים להצליח בייזום ארוחת צהריים ולמידה באולם הספורט של קולג' או בזימון סטודנטים לדיון ולסעודת שבת ביתית, כפי שעושים מנדל והניה מטוסוף באוניברסיטת ויסקונסין במדיסון. לאחר שלושים וחמש שנות עבודה בקמפוס שיש בו יותר מחמשת אלפים סטודנטים יהודים, הם מגיעים לאירוח של עד שלושים סטודנטים בערב שבת. שלוחים כאלה מציעים, בין השאר, סדנאות אסטרולוגיה יהודית, שיעורי קבלה שבועיים וגם הכשרת מטבחים, כפי שעושים משה ושפרה שוורץ במרכז חב"ד חי בברוקליין, מסצ'וסטס. הם יכולים לנהל גן ילדים, "גן מנחם", כפי שעושים, למשל, ישראל וחנה גרינברג באל פאסו, טקסס. שלוחים יכולים להגיע במרחקים לטיילים או לאנשי עסקים יהודים שעוצרים באחת הערים בשבת, כפי שעושים אלי דוד ומינדי בורנשטיין, שליחי חב"ד בכולוניה ובפירנצה שבאיטליה. בימים רבים בשנה מינדי מכינה כריכים כשרים, ובעלה יוצא למרכז הוועידות בכולוניה לחפש יהודים שהוא יכול להציע להם את המזון הזה, כך שלא ייאלצו לאכול טרפה. ובעונת התיירות עוקרת המשפחה כולה לפירנצה הסמוכה ומכינה ארוחות שבת, בעזרת מתנדבים או טירונים חב"דניקים צעירים שבאים לעבודת קיץ בכרמי הסביבה. הם עושים זאת בחדר קדמי של חנות, ולפעמים אפילו שוכרים פאב בקרבת בית הכנסת למען תיירים שרוצים לקיים לפחות חלק ממצוות השבת. מדובר בעבודה קשה, והם עושים אותה למען הסיכוי לזכות ברגעים מועטים שבהם יוכלו לנסות להעלות את המודעות היהודית של מי שעוברים, ולו לזמן חטוף, לידם, ואפילו לגרום להם לקיים מצוות.

עם זאת, כפי שכבר צוין, חב"ד'לובביץ' נעשתה תנועה חסידית שמושכת יותר ויותר יהודים לא אורתודוקסים, ובמקרים רבים משרתת בעיקר יהודים כאלה.⁴³ יותר מכך, כאשר הם עושים זאת, הם נצמדים אליהם בעדינות. ברוב המקרים, האנשים האלה נעשים יהודים שעושים חלק מהמצוות שהשלוחים מעודדים אותם לעשות, אבל בדרך כלל הם מוסיפים עליהן מעט ביוזמתם. העולם המודרני הפך לכיכר שוק של רעיונות, שהדת נחשבת בה לאחת מהאפשרויות של בחירה באורח חיים כלשהו ולא לעניין של גורל, וב"כיכר" זו לא קל "למכור" את היהדות האורתודוקסית – שלא לומר על חסידות נוסח חב"ד. על החב"דניקים לעשות את היהדות שהם "רוכלים" בה קלה לעיכול ואטרקטיבית, לאנשים שמלכתחילה

אינם נראים כמעוניינים להיות משהו דומה לחסיד שמנסה להידבר איתם. חב"ד צריכה עכשיו להתחרות בהצלחה גם עם כל הסוגים של אטרקציות רוחניות אחרות, מיוגה ל"ניו אייג'", מפרקטיקות של פסיכולוגיה פופולרית שמכוונות להנחיל אושר לפולחני ספורט פנאטיים או לתרבות פופולרית בסיסית, שלא לדבר על התחרות הגוברת עם ארגונים יהודיים אורתודוקסיים אחרים להחזרה בתשובה (כמו "אש התורה") שמושכים יהודים בני זמננו.

השליחים החב"דניקים מתמחים יותר ויותר ביצירת אירועים יהודיים שיש להם ערך סמלי רב. לצד הרלקת נרות חנוכה ושידול גברים ונערים יהודים להניח תפילין, הם עשויים לתקוע בשופר, כפי שעשו מוטי זליגסון וסעדיה נוטיק בחזית בית הכנסת בנובי סאד שבסרביה, בפעם הראשונה לאחר חמישים וחמש שנים, או להביא חלה שיצאה זה עתה מהתנור לנפגעי רעידת אדמה בפרו. או שהם יוצאים, כמו בן שם-טוב, לחפש את אחד משני היהודים האחרונים שחיים בבלה אוניון שבאורוגווי, ומסייעים לו לקבוע מזווה על משקוף דלת ביתו. במבצע סמלי עוד יותר השיק השליח בדנייפרופטרובסק (יקטרינוסלב), מחוז ילדותו של הרבי, מאמץ מסיבי במסגרת ההחזרה בתשובה של חב"ד. מתוך שאיפה לקבוע מזוזות בדלתו של כל בית יהודי שדייריו חפצים בכך, שיגר אלישע ברעם מבית הכנסת "נחלת לוי" בעיר, תלמידים של ישיבת לוי שניאורסון המקומית לחרוש את הרחובות ולקבוע יותר מ-400 מזוזות בבתי קשישים ומשפחות עניות עם ילדים. הם גם הבטיחו לספק כמה מאות מזוזות נוספות לכל מי שידרו אינה משגת לקנות מזווה.⁴⁴ ואילו באזור האליטיסטי של יוניברסיטי קולג' בבלומסברי, לונדון, הציעו ישראל ודבורה לב "בנק מזוזות" בחינם למי שמעוניין בסימן הזהות היהודית הזה בדלת חדרו או דירתו במעונות הסטודנטים.

כך או כך, המעשים האלה אינם מוליכים בהכרח את עושיהם לפתח זיקות יהודיות גדולות משהיו להם, או לנטוש את זיקותיהם הלא יהודיות. לדוגמה, כאשר מנרל ריבקין, השליח בניו אורלינס, שיכנע את תמר ג'ורג', שבנתה מרפסת בקומה העליונה של ביתה, להציב מעקה על פי הציווי המקראי ("כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגגך..." דברים כב, ח), היא עשתה זאת בשמחה, אבל לא לפני ששאלה בעצת היועץ שלה לפנג שואי.⁴⁵

מעשים סמליים הם אסטרטגיה אידיאלית כאשר המשימה מתגלה כמורכבת מדי, כפי שהיא נעשתה בשלהי המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21, מפני שהם דרמטיים אבל גם פשוטים יחסית. אפשר לתאר את המעשים הסמליים האלה

באופן ציני כפעלולים של יחסי ציבור או כמעשים שיש להם בעיני החב"דניקים משמעות קוסמית או מיסטית שתשנה את מאזן הטוב והרע בעולם. השליח באורוגווי, לייזר שם-טוב, אביו של הבחור הצעיר שיצא לקבוע את המזווה, ניסח זאת כך: "מזווה אחת יכולה להטות את כפות המאזניים ולהביא את הגאולה לעולם כולו, ולשים בכך קץ לגולת הנפש. מזווה אחת בבלה אוניון משנה את בלה אוניון כולה."⁴⁶

אבל סיגולם של הרעיונות בצורה כזאת כרוך גם בסיכונים. החב"דניקים עלולים לפשט את הדברים עד לנקודה של אובדן משמעותם האונטולוגית וסילוק מביך של כל היבט תובעני. זו היתה בדיוק האשמה שהאורתודוקסיה היהודית הטיחה לפני שנים רבות בכל מי שביקשו לחולל רפורמה בדרישותיה של היהדות, או לעצב את הדרישות האלה מחדש. הטענה נגדם היתה שהתנועות החדשות הללו מחלישות את היהדות אגב ניסיון להסתגל לחיים המודרניים, ומנסות להיצמד לאלה שנטשו את היהדות בנימוקים של כורח המציאות.⁴⁷ החב"דניקים מוצאים עצמם במקרים רבים עושים בדיוק כך, נאלצים למשוך את הנוטים אליהם בדרכים שממעייטות, במקרה הטוב, בחשיבות התמורות הדתיות ששני האדמו"רים האחרונים שלהם ניסו לאכוף על היהדות, ובמקרה הרע מחליפים אותן במשהו פחות מקיף במידה רבה.

במובן מסוים, כפי שפישקוף ציינה, הם הציבו את עצמם בסתירה לבחירות החיים שלהם עצמם. "הם נמנעו מלימודים אוניברסיטאיים מפני ששניאורסון ... החליט כי לקמפוסים של הקולגים יש השפעה מזיקה על נאמניו, אבל הם כוננו נוכחות בקמפוסים האלה וממשיכים לעשות זאת. הם טסים על פני כל העולם בהתראה של רגע, וחיים באתרים הלא יהודיים האקזוטיים ביותר, אבל הם מנסים לקיים אורח חיים שמתעלם מהיותם במקומות האלה. "הם קנאים לכשרות שלהם עצמם אבל פורשים את זרועותיהם ליהודים שאוכלים בשר חזיר ונוסעים בשבתות."⁴⁸

כך למשל מחזרים אחרי הסטודנטים בבית חב"ד באוניברסיטת רטגרס, ניו ג'רזי: "זה המקום המיועד לכל תלמידי השנה הראשונה. אתה חושש שאינך משתלב? אתה חושש שלא תמצא חברים? אתה חושש שתצטרך לשבת בבית בזמן שמתרחשות כל המסיבות? אם כן, אינך צריך להמשיך בחיפושים. זהו המקום הטוב ביותר לפגוש בו סטודנטים עמיתים, בין שמדובר בסעודות ערב שבת הגדולות שלנו בהשתתפות 500 סטודנטים, ובין שמדובר באירועי היהודי הנודד שלנו בימי רביעי או באפיית חלה/קינוח שלנו במוצאי יום חמישי או בכל

אחת מהתוכניות המדהימות שלנו. אתה יכול לחגוג איתנו את היותך יהודי, שום ניסיון אינו נדרש!"⁴⁹ הד לגישה זו נשמע גם בהכרזתו של הירשי זרחי בהרווארד כי "כדי להשתתף באירועי שבת אינך חייב להיות 'דתי'".⁵⁰

ברטגרס, בדומה לקמפוסים אחרים, המשתתפים באירועים כאלה מדברים "על הרגשה שהם 'קרובים יותר' ליהדות, מרגישים יותר בנוח בטקסים הפולחניים, רוצים יותר להזדהות עם הקהילה היהודית האמריקנית", אבל לא על כך שהם נעשים חסידי חב"ד-לובביץ', או מאמינים בבשורה המשיחית של התנועה, או אפילו מקפידים בצורה משמעותית יותר על שמירת מצוות.⁵¹

אפילו כאשר החב"דניקים מצליחים לשכנע יהודים לחזק את התנהגותם הריטואלית בשמירת מצוות מסוימות, קיימת האפשרות שמעשי היהודים האלה יבוצעו ב"מפתח" שונה, אם להשתמש במונח של ארווינג גופמן (Erving Goffman), מזה שהשליח נשא אליו עיניים.⁵² כך, למשל, בעת הנחת תפילין, אחד הריטואלים המובהקים שחב"ד נעשתה מזוהה איתם, מעשה שמצריך על פי ההלכה והמסורת היהודית ניקיון הגוף, "ניקיון המחשבה" (כוונה) ואמירת תפילה, נקל לגלות שחב"דניקים רבים הופכים את העניין למעשה תלוש מההקשר הדתי שלו כחלק משגרת תפילה יום-יומית. ברוב המקרים, הריטואל הזה נהפך ב"מפתח" החב"די לאקט חד פעמי שמבצע מי שהשליח ברחוב פונה אליו. לפחות במקרה אחד שאירע זה לא כבר (כמדובר בעיתון יהודי מקומי בלונדון איילנד), העניין נהפך אפילו לסוג של בורלסקה או מצג של חולין, במקום לאקט המיסטי והרוחני כפי שהוא במקורו:⁵³

ג'יי גרינפילד, אוהד בן ארבעים ושש של קבוצת הפוטבול "ניו יורק ג'ייאנטס", היה מאוכזב מכישלונה של הקבוצה בשני המשחקים הראשונים שלה. אבל השליח החב"די ישראל שם-טוב הבטיח לו, ש"אם הוא רוצה שהג'ייאנטס יתקבלו את הקערה על פיה, עליו להסכים להניח תפילין בתדירות גדולה יותר." במרוצת השבוע עמד ג'יי בהתחייבותו והג'ייאנטס ניצחו. בו בזמן, שם-טוב "התמיד לבקר בקבר הרבי שלו ולהניח שם פתקים ... שבהם ביקש ככל הנראה שהג'ייאנטס ינצחו בחסדי הרבי." חב"דניקים אחרים פגשו את האוהדים וידידיהם כאשר הם יצאו למשחקי חוץ של הקבוצה "כדי לספק להם תפילין ולשכנע אותם לקיים את המצווה לפני כל משחק, כדרך שאוהדים אחרים נוהגים לערוך מסיבות ברכיקו במגרשי החנייה של האצטדיון. לכמה מהמשחקים קדמו מסיבות של הנחת תפילין ליד

המכוניות, לא אחת בהשתתפות 20 אוהדים. "ביום "הסופרבוול" – משחק הגביע – כאשר הג'ייאנטס נחשבו כמעוטי סיכויים ביחס לפייבוריטים קבוצת ניו אינגלנד פטריוטס, נסע ג'יי למשחק הגדול כנציג קבוצה של אוהדים עטורי תפילין.

אחד מאלה שאל, "רבי, מה יקרה אם הג'ייאנטס יפסידו? תיפול על פניך; כל הסיפור יתפורר לרסיסים." אבל הנשאל הקדים באותו היום לפקוד את קבר הרבי שלו, והוא ענה כי "אינו מודאג בעניין זה." בשוכם הביתה ללונג איילנד נאספו 70 גברים בקירוב – רובם בשנות הארבעים והחמישים לחייהם, שמעולם לא הניחו תפילין לפני כן – למסיבת ניצחון עליזה, אחרי המסיבה שערכו כל מניחי התפילין בו ביום לפני כן. לאחר הניצחון המופלא והמפתיע של הג'ייאנטס במשחק הגדול, הסכימו האוהדים להמשיך להניח תפילין וחלקם אפילו "שקלו קביעת מזוזות במשקופי הדלתות של בתיהם."⁵⁴

הסכמה זו של האוהדים להניח תפילין בעתיד, או לבדוק את המזוזות שלהם, או אפילו לזמר שירי "משיח, משיח", בציפייה ובתקווה שהמעשים האלה יעזרו לקבוצה הביתית שלהם, "משנה לחלוטין", על פי הניתוח של גופמן, את מה שאמור לדעתו של יהודי שומר מצוות להיות המניע לריטואלים האלה והמשמעות שלהם.⁵⁵ השליח יכול לענות על כך שהוא רוצה כמוכן מחויבויות ארוכות טווח ומבוססות מבחינה יהודית, אבל אם יש בכוחו לשכנע מישהו לקיים מצווה אחת, הנה גם זאת התחלה. צעד שנעשה במפתח השגוי יכול לתקן בבוא העת. אם אפשר לשכנע קבוצה של גברים להניח תפילין או לבדוק את המזוזות שלהם, ואחת היא מה הסיבה לדבר, אפשר להסתפק בינתיים בכך. אם אפשר לשכנע יהודי להשתתף בסדר פסח, או אם אפשר לארח לסעודת שבת מישהו שאלמלא כן לא היה יודע שהגיע חג הפסח או שבאה השבת, גם זו לטובה. מוטיבציות יכולות להתפתח; המעשים חשובים יותר. הצעדים המנותקים האלה אינם אמורים להיות היעד הסופי, שהיה ועודנו להביא את יום הגאולה ולוודא שהיהודים יהיו ראויים לכך.

האם אין הגישה הזאת כרוכה בסיכון? חיים בסביבה שניכרת בפתיחותה ויש בה אפשרויות להשחתה של השליח על ידי התרבות והחברה שמקיפות אותו עלולים להביא לאי בהירות, ותמיד יש בהם סממנים של סכנה. מה קורה כאשר השלוחים היורדים אל התהום הרוחנית נמשכים כלפי מטה על ידי אלה שהם

רוצים לחליץ? איך אפשר להימנע מהיטמעות בחברות שהן פתוחות באופן כה מפתה? השלוחים יודעים שעליהם להיזהר תמיד.

אכן, בעיני הממסד של חב"ד היו כאלה שלא נחשבו מוגנים די הצורך בתוקף העובדה שהרבי מינה אותם לשליחיו, ובניגוד להבטחות של הרבי עצמו, הם לא עמדו ב"פיתויים" במאמצייהם לבצע את המשימה; אחרים נדחקו החוצה מהשליחות ומחב"ד.

נעיין בשלוש דוגמאות. הראשונה היתה של זלמן שכטר (כיום שכטר-שלומי), שהוסמך לרבנות ב־1947. כפי שראינו, הוא היה שליח חב"ד באמריקה של הרבי השישי ושל הרבי השביעי כאחת, והיה מקורב לשניהם. אבל בשלהי שנות השישים חש שכטר ש"הגבולות" שהשליחות הטילה עליו "סגרו עליו". ב־1968, לאחר שקיבל תואר אקדמי מה"היברו יוניון קולג'" (בית המדרש לרבנים רפורמים), הוא "התגרש" בפועל מחסידי חב"ד-לובביץ' עקב ויכוחים שנגעו למעורבותו השנויה במחלוקת בתרבות מודרנית ובענייני דתות אחרות.⁵⁶ כיום שמו הולך לפניו ככוח חשוב בהתפתחותן של תנועת "חבורה" ושל "התנועה להתחדשות יהודית". והוא איננו עוד חסיד חב"ד.

שמואל בוטח, השליח באוניברסיטת אוקספורד בבריטניה בשנות התשעים, הגיע להצלחות מרשימות בפעילותו בקמפוס, ונעשה מדריך לרבים שביקשו לזכות בהבנה רבה יותר של הדת. אבל לאחר שיצא לאור ספרו רב־המכר *Kosher Sex* (סקס כשר, ראה אור בעברית בהוצאת מודן), והוא הפך לאישיות מבוקשת בכלי התקשורת, התברר לו שהוא נעשה מנוכר יותר ויותר מקשריו עם חסידות חב"ד. "ככל ששיעור קומתו של שמואל בקמפוס הלך וגבה, כן הלכו ונשחקו יחסיו עם הנהגת חב"ד-לובביץ'". אגודת "לחיים" שלו משכה סטודנטים יהודים ולא יהודים במידה שווה – נשיאה באחת השנים היה בפטיסט אפריקני-אמריקני, ומקביליו בחב"ד חשו שהוא מקדיש זמן רב מדי לחיזור אחרי גויים, ו"מדלל בכך את מאמצי ההחזרה בתשובה ואולי אפילו מעודד נישואי תערובת."⁵⁷ ראשי חב"ד-לובביץ' בבריטניה ראו את פעילותו כמזיקה למשימה של הרבי; הוא הרחיק לכת יתר על המידה, ובסופו של דבר הוא נפרד מהם ומכל המערכת של חב"ד.

שנים מעטות לאחר מכן נקטו צעד חדשני שני אחים, הרבנים יוסף ומנדי פוגל, בניסן למשפחת שלוחים מכובדת, שאביה הרב פייבוש פוגל היה מנהל חב"ד בסטמפורד היל (בלונדון) ומגייס התרומות הראשי לבתי הספר של התנועה באנגליה. הם פתחו מוסד לונדוני שהיו מי שכינו אותו "נוצץ", כחלק ממאמצי ההחזרה בתשובה שלהם. זה היה "מועדון גאון" (Gaon Club), ששכן בקרבת

רחוב בונד, ונועד לצעירים בעלי מקצועות חופשיים ולאנשי עסקים. המועדון נחנך ברוב פאר והדר בטקס שבו השתתף הרב הראשי ליהדות בריטניה, אשר הגדיר את המועדון כ"מקום שיהודים יכולים לבוא אליו כדי להירגע, להשתחרר ולהתרענן מבחינה גופנית ורוחנית." המקום נועד להתאים למטרותיו של הרבי. "המוטו שלו הוא מימרה שהרבי מלובביץ' המנוח הרבה לחזור עליה, "דווח בעמוד החדשות באתר האינטרנט של חב"ד, "מימרה האומרת שבמקום שבו שני יהודים נפגשים, יהודי שלישי יוצא נשכר." המועדון תואר כמצויד ב"צגי פלזמה טלוויזיוניים ומסופי אינטרנט", ונראה ללא ספק כמקום שנסיכי התעשייה היהודים יחוו בו כבתוך שלהם. אך בשל מה שכונה בחוגים מסוימים של חב"ד "הוצאות בזבזניות", צבר המועדון, שאפילו מבקריו טענו כי פעילויותיו ומטרותיו "ראויות לשבח", חובות עצומים, ועובדה זו הוליכה לקרע שפילג את החב"דניקים, ולהדיינות בבית הדין הרבני של לונדון. בית הדין פסק שבמשך שישה חודשים לא ינהלו שני האחים על דעת עצמם שום פעילות מטעם חב"ד, וכן שאביהם צריך להתפטר מתפקידיו. הפסיקה הולידה שרשרת של האשמות והאשמות נגד שעוררו מחלוקת מכוערת בתוך קהילת השליחים.⁵⁸

הלקח של כל הדוגמאות האלה הוא שמי שמותח את הגבולות של מאמצי ההחזרה בתשובה עלול לפגוע בקשרים שלו עם חב"ד ולמצוא עצמו מחוצה לה. אלה שמתירים לעצמם חירויות רבות מדי בביצוע משימת השליחות, ויורדים "נמוך" מדי לתהום הרוחנית, אינם יכולים עוד להיות קשורים למי ששיגר אותם.

אף על פי שהרבי שיכנע את השלוחים שהוא יגן עליהם, הנה המקרים האמורים מלמדים שלא תמיד היתה זו הגנה של ממש. הסתירה הפנימית בין היותם שליחים, שהם מכשיר בידי מי ששיגר אותם, ובין היותם מיסיונרים, שצריכים לנקוט יוזמות ולהיות חדשנים, תמיד מסוכנת ומלאת מלכודות. השליחים עלולים להיות פסיביים מדי; המיסיונרים עלולים להיסחף בהתלהבותם ולחצות את הקווים. אולי זו היתה הסיבה לכך שהרב קוטלרסקי הזכיר לשלוחים בכינוס שלהם ב-2006 כי עליהם "לעורר השראה, לעודד ולהתחבר בינם לבין עצמם." התוועדותם יחדיו כאחווה (ולדין של השלוחות והכינוס הנפרד שלהן, כמעט כמו אגודת נשים) נועדה ברמה מסוימת לא רק לעזור להם ללמוד זה מזה, אלא גם לחקות זה את זה ובכך להחדיר משמעת ותיאום ביצירתיות שלהם, ולמנוע חדשנות שעלולה לגרום להם לחצות קווים אדומים. אלה שהרחיקו לכת יתר על המידה בדרכם, סיימו אותה כמו שכטר, בוטח ומייסדי "מועדון גאון" בלונדון.

אכן, לאחר הסתלקותו של הרבי גילו השלוחים שהם זקוקים יותר ויותר זה לזה ולניסיון המשותף של החבורה כולה כדי לקיים תחושת ביטחון וזהות קבוצתית. לצורך זה הם יצרו מנגנון שיכול לעורר את קנאתם של הרבה תאגידים גדולים. הם פיתחו סמינרים לעזרה עצמית, סדנאות ואפילו יריד משאבים שבו אפשר להגיע לשותפות במגוון של מוצרים, מיומנויות ואסטרטגיות, שהם טובים לשימוש בעבודת ההחזרה בתשובה. ואמנם, אם מתעלמים מהזקנים ומהמגבעות השחורות, קל לדמות שהתנועות של השלוחים היא סמינר תאגידי מסוג זה או אחר.

בפועל, שליחים חב"דיים צריכים להתמודד בדיוק עם אותן בעיות שמעסיקות את היהודים האורתודוקסים המודרניים זה שנים: איך להתייצב עם רגל אחת עומדת בעולם שמעבר למחויבויות הדתיות שלהם, ורגל אחת נטועה איתן במסורותיהם. ההבדל נעוץ בכך שהיהודים האורתודוקסים המודרניים מוצאים ערך אונטולוגי בתרבות הלא יהודית ובחברה הלא יהודית – או לפחות נהגו כך לאורך דור ויותר, בטרם החלה הדעיכה המוסרית הנראית לעין של שתי אלה – ואילו החב"דניקים נכנסים לאותה תרבות ולאותה חברה רק כדי לחלץ יהודים מתוכן.⁵⁹ אבל אלה ואלה מנהלים סוג מסוים של חיים כפולים, כזה שבו הם רואים את העולם החיצוני כאיום וגם כהזדמנות, ותופסים את העולם מתוך זיקותיהם היהודיות בשונה משהם עושים בהיותם מחוץ לזיקות האלה.

בחיים הכפולים הללו, החב"דניקים נשארים מצד אחד פתוחים, מתפשרים ונכונים להשתלב באנשים ובחברה שהם מבקשים לחולל בהם תמורה. בחיים האלה הם מקבלים את הלגיטימיות של כל סוגי הרבנים שהם צריכים להגיע לשיתוף פעולה איתם, לרבות רבנים לא אורתודוקסים ונשים שמשמשות ברבנות לא אורתודוקסית. הם מסכימים לכך שמי שנוטה לחב"ד או חבר בקהילה המצויה בטיפולם, לא יעמוד במלוא המחויבות לפרקטיקה היהודית, ועדיין ייחשב לבעל ערך. הסובלנות היא שם המשחק.

מאידך גיסא, בחיים האחרים "הפנימיים", הם נשארים מושרשים בתוך הערכים הכיתתיים שלהם ומקיימים זיקה עזה לעולם הסגור והאזוטרי מאוד של חסידות חב"ד. אבל אין פתרונות קלים ואין ערובות מוצקות לכך שהם לא ייסחפו הרחק בסופו של דבר.

כלב השליחות של חב"ד-לובביץ' דהיום עומדת השאלה של הגדרת ההצלחה. אם המטרה היא גאולה, ברור שהיא לא הושגה. אם היעד הוא רק להחיש את בוא היום

הזה, אין דרך לדעת אם השלוחים מצליחים במעשיהם. אלה שמבקשים להגדיר הצלחה על פי היכולת לתמרן אירועים בהיסטוריה או בעולם הממשי יכולים תמיד להצביע על "נסים", ולכל שליח יש צרור נסים לספר עליו. המסורת של הצדיק כעושה נסים מתחילה כבעל שם טוב ובראשוני החסידים. אבל הסימנים האלה משמעותיים בעיקר למי שכבר מאמינים; רק במקרים נדירים הם משכנעים את הנמצאים בחוץ.

אבל כמבט מזווית אחרת אפשר להגדיר הצלחה חב"דית באמצעות הבנייה המוסדית של התנועה. במובן הזה ההישגים מרשימים. לקבוצה שהיקפה המספרי נותר קטן יחסית – בערך 10,000 נפש בקראון הייטס, 5,000 בכפר חב"ד ואולי 25,000 נפשות נוספות בכל רחבי העולם, ובכלל זה בערך 3,000 משפחות של שלוחים – היכולת לכוון נוכחות במקומות רבים ולהיות ידועים היטב הרחק מעבר לגבולות הקהילה שלהם, היא בוודאי הצלחה מסוימת. באלפי מאחזים של היהדות נמצאים נציגי לובביץ' כרבנים, כמורים, כיועצים ואפילו ככוהני דת בבתי חולים ובבתי סוהר, ועומדים לשירותו של כל יהודי באשר הוא. אבל אם ההצלחה נמדדת על פי יכולתם לשנות את הגישה לדת של יהודים, כך שהם יעשו שומרי מצוות, ראוי להגדיר מחדש את הצלחת החב"דניקים במונחים צנועים בהרבה.

אולם השאלה העיקרית, ואולי החשובה ביותר לדירה של חב"ד-לובביץ' כיום, היא אם קבוצת חסידים זאת יכולה להמשיך לקיים את עצמה ואת שליחותה בהיעדר רבי חי וסמכות אולטימטיבית. בטווח הקצר, התנועה כפי שהתפתחה בימי חייו של הרבי, ממשיכה לענות במידה מספקת על צורכיהם האינטלקטואליים, הרוחניים ואפילו הכלכליים של רוב החסידים: הם חיים למען חב"ד וחב"ד. נוסף על כך, קשרים משפחתיים, חברתיים ותרבותיים לחב"דניקים אחרים ולמוסדות חב"ד מחזקים את זיקתם לתנועה. באורח דומה, שפעת הפרסומים, שהם חלק ממה שנראה כאספקה אינסופית של חומר מהאדמו"רים שלהם, יוצרת להם כתובים להתעמק בהם ולהיקשר אליהם. ולא זו בלבד, בהיעדר רבי יכולים חב"דניקים מכל הסוגים לתרום עוד יותר לחיים התרבותיים, הרוחניים והאינטלקטואליים של התנועה, וישנה גם אפשרות לגמישות גדולה יותר בהכללת מידה רבה יותר של גיוון ואפילו של מקצת סטיות מהזרם המרכזי, שאולי היו נאסרים בעבר. פירוש הדבר הוא שבטווח הארוך עשוי להיווצר מרחב גדול יותר להגדרתו של החב"דניק. כל עוד חב"ד מוסיפה לספק את מה שדרוש להם ושום דבר אחר אינו עושה זאת בצורה טובה יותר, מעטים הסיכויים שהם ינטשו אותה. לאן עוד הם יכולים ללכת?

הרב שמעון לזרוף, השליח הראשון לטקסס, הדגים זאת בכך שבידל את עצמו מ"חלק מהאנשים הצעירים האלה שנסחפו באמונתם כי הרבי הוא המשיח". "באותו הזמן, מיד אחרי ג' בתמוז," הוא נזכר, "כולם היו שבורים והאנשים הצעירים יצאו מדעתם עם עסקי המשיח האלה. אמרתי לבחור אחד, 'תראה, לך, הבחורים הצעירים, אין שום עבר וזאת הסיבה שאתם מחפשים פנטזיות מטורפות בעתיד. לי יש עבר. ההווה הוא מר? אני חי בעבר שלי.' זאת אמרתי לבחור הצעיר. לי יש עבר נהדר. אם ההווה אומלל, אני חוזר לעבר הנהדר שלי." ⁶⁰ כיצד הוא עושה זאת? הוא מזמר ניגון שלמד מהרבי, ובכל פעם שהוא מזמר אותו הוא מנחיל אותו לחסידים אחרים, וכאשר הם מזמרים אותו יחדיו, הם חשים את הרבי, והוא זוכר אותו. אין ספק, זה בדיוק מה שהשלוחים המשיכו לעשות.

ואולם החזות לטווח הארוך יותר, כאשר מספרם של אלה דוגמת לזרוף, שיכולים לזכור את הכריזמה של הרבי כמנהיג חי ממשי ואת ההתרגשות שהוא עורר, ימעט מאוד ביחס למספרם של אלה שהרבי הוא בשבילם אישיות היסטורית או דמות וידיאו בשחור-לבן – חזות העתיד הזאת איננה ברורה. האם כוחם של השליחים יעמוד להם להמשיך לצאת לרחבי העולם, לפעולה מיסיונרית בקרב חסרי המחויבות או בעלי המחויבות השולית מאוד, מבלי שישתנו בידי אלה שהם יימצאו בקרבם? האם ההגנה המוסרית שסיפק להם הרבי בצאתם למרחקים תוסיף למנוע את השחיקה באמונותיהם החסידיות ובמנהגיהם החסידיים? מבלי יכולת לשוב ולזכות בהחייאה של זהותם החב"דית על ידי רבי חי, האם הם יכולים לזכות להחייאה כזאת על ידי רבי מת? האם פארברענגענים מבודדים בניו יורק או בכפר חב"ד או בכל מקום אחר עם שלוחים אחרים יהיה בהם כדי לשמור עליהם כחב"דניקים לפני ולפנים במשך דורות? האם יש לארגון של "המרכז לענייני חינוך" סמכות מספקת למנוע התפתחות של קבוצות סוטות מהזרם המרכזי, או אפילו להגדיר את הקבוצה ואת שליחותה? ברור שהלחצים הכרוכים בפנייה ליהודים מכל הסוגים במרחב הגדול יכולה לשנות הלכה למעשה את המיסיונרים לא פחות מאשר את היעד של מאמצייהם. למען האמת, אפילו הצלחה ב"גיור" יכולה להתגלות בסופו של דבר כחיסולה של התנועה, מפני שהמצטרפים עלולים להביא עמם את היסודות הזרים שלהם. האם תידבק חב"ד, לדוגמה, בפנג שואי או בהשפעה חיצונית אחרת?

ואפילו אם יהיה אפשר לשלוט איכשהו בכל ההשפעות החיצוניות האלה, השאלה עד מתי יוכלו השלוחים להרחיב את מספרם נשארת פתוחה. ככל שבנים ונכדים של שלוחים, בני משפחה שמספרם גדל בטור גיאומטרי, ממשיכים לרצות

להיכנס "לעסק המשפחתי", האם יש די זירות לספק להם עבודה? עד כמה אפשר לפצל טריטוריה נתונה? כמה שלוחים חדשים יכולים להיקלט במשימה, במיוחד אם המשיח מוסיף להתמהמה? כבר עכשיו יש מחלוקות טריטוריאליות, ואף על פי שהשליחים החב"דיים התגלו כיצירתיים במציאת דרכים חדשות ותפקידים חדשים לביצוע עבודתם, עד כמה יכול המאמץ לקיים את עצמו מבחינה כלכלית ורוחנית ללא שינוי מסוג זה או אחר?

החיים והעולם המשתנה מציגים אתגרים מכל הסוגים לקבוצות דתיות שמנסות לדבוק במסורת כפי שעושים החב"דניקים. זו הסיבה לכך שהרבי שלהם היה צריך להגיב תמיד על השינויים האלה בפירושים דתיים חדשים של המתרחש. אבל האם לחסיד זה או אחר יהיה די בהתעמקות בכתובים, למצוא את הפירושים של הרבי לאירועים מתפתחים וחסרי תקדים? ואם כן איזה מין חסיד יהיה החסיד הזה? האם פרשן מקובל על הכול שכזה לא יהיה אז לרבי בעצמו? שאלות אלו מלמדות שאי אפשר להתייחס להמשכיות בטווח הארוך כמובטחת מאלוהים.

מקס ובר, סוציולוג של הדת, גרמני-שפעל בראשית המאה ה-20, היה מי שהבהיר לראשונה את מושג ההשגרה (רוטיניזציה) של כריזמה.⁶¹ התזה שלו מבוססת על ההבנה שהכריזמה – לאמור, הצירוף של מאפיינים אישיים, קסם ומגנטיות שמעוררים בני אדם להעריץ או אפילו לאהוב אדם אחר, ללכת בעקבותיו, לציית לו ולהתקשר אליו – זמנית וחולפת. אפשר שהכריזמטי, שסגולותיו נראות תדירות כקרובות לאלוהיות או על טבעיות, יוצא מן התמונה או מאבד את הכריזמה, ולחלופין אלה שנמשכו לכריזמה מכל סיבה שהיא אינם מצליחים לקיים את זיקותיהם לבעל הכריזמה. על פי הניתוח של ובר, סמכות כריזמטית "אינה יכולה להישאר יציבה אלא עוברת מיסוד מסורתי או רציונליזציה או צירוף של השניים."⁶² בניסוח שונה, פירוש הדבר הוא שאלה שהלכו בעבר שבי אחרי הכריזמה נקלעים לאחת משלוש אפשרויות: פרידה; התמרה של הסמכות הכריזמטית לסמכות מסורתית שהשפעתה מבוססת על קדושת המסורת, תלות ב"אתמול הנצחי" ושאיפה להשאיר את החיים ללא שינוי; או התפתחות של הסמכות הכריזמטית בסופו של דבר לסמכות הנשלטת על ידי כללים ותקנות רציונליים, מערכת בת-חיזוי. חסידות, במיוחד חסידות חב"ד-לובביץ', מתגלה כדוגמה מושלמת של התהליכים האלה. אם האדמו"ר הראשון, שניאור זלמן מלאדי (1745–1813) היה מחונן בסמכות כריזמטית, הנה כל אחד מיורשיו ניצב

מול הבעיה של המשך החלת הכריזמה וההשראה על צאן מרעיתו. היורשים האלה הסתייעו בכריזמה של עצם תפקידם ובכתובים ה"קדושים" שהוא השאיר להם, וכן בלוח השנה הייחודי של מועדי חב"ד, ובאירועים המיוחדים שמכניסים סדר ושיטה במשמעות של היות חסיד, באופן שמבטיח את המשך הזיקה לקבוצה גם לאחר השינוי מאדמו"ר לאדמו"ר. אבל כל אדמו"ר היה צריך להוסיף לכריזמה שהשיג בתוקף המסורת או התפקיד גם משהו משלו בדרך זו או אחרת.⁶³ לא כולם הצליחו בכך באותה מידה, וכתוצאה מכך קרה לא אחת שהכתרתו של אדמו"ר חדש הוליכה לאובדן של חלק מהחסידים – פרידה – ואילו במקרים אחרים היה בה כדי להוליד הישגים, ואפילו לגרום לצירוף של שתי התוצאות. ראינו איך מנחם מנדל השתמש בכל המנגנונים האלה בעלייתו לראשות חב"ד ובקיום כוחו לאחר מכן. כן ראינו איך הכריזמה האישית שלו, שהוגברה מכוח הסמכות המסורתית והעוצמה של תפקידו, עם המסירות של נאמניו, כתביו וזיקתו לקודמו, העלו אותו למעמד שהיה אולי חסר תקדים בתולדות החסידות החב"דית. ואז הוא הלך לעולמו, מבלי שיימצא מישהו שעומד הכן להחליפו – לראשונה בהיסטוריה של חב"ד-לובביץ'.

כתוצאה מכך נשארה במקומה המערכת לבדה – הכתובים, הקלטות הווידיאו, המנהגים, הכללים, המועדים והאמונות – וכמובן גם המשימה, אבל נותרו גם אי ודאות ויסודות של כאוס. ראינו כי המוסד של השליחים הוסיף לצמוח במרוצת הזמן. תחושת השליחות שלהם נשארה רבת עוצמה, ובשל היותה צמודה לרפוס קריירה ולדרך חיים היא הוסיפה למשוך מגויסים חדשים ולעורר התלהבות בקרב דור חדש של חסידים חב"ד משני המינים. ראינו איך התחושה, שעודם מחוברים לרבי ויכולים לשאוב ממנו השראה דרך מה שנראה כסדרה אינסופית של פרסומים ותמונות וידאו, יכולה לטשטש את הקו בין היעדרותו לנוכחותו, ולאפשר לחסידים רבים להמשיך לנהוג בטווח הקצר כאילו רק מעט מאוד השתנה. מובן מאליה שמי שלא נפגשו מעולם עם הרבי בעורו בחיים, ומכירים אותו רק כדמות מצולמת או ממילותיו שעל הכתב, אינם יכולים להתחבר אליו כמו אלה שהוא היה לדידם בשעתו נוכחות חיה בחייהם.

בהתאם לכך, אותם חסידים שהכירו את הרבי החי קיבלו אט אט מידה של כריזמה שאולה הודות לעובדה שזכו בקשר הזה. נוכחנו לדעת שחסידים קשישים שיכולים להעיד על מה שזכור להם מהרבי, מושכים חסידים צעירים יותר כמגנט, וחלק מההתבטאויות שלהם נושאות מקצת מקסמו של הרבי. אבל מה יקרה לאחר שהאנשים האלה שוב לא יהיו בשטח? למי תהיה כריזמה או סמכות אולטימטיבית

בין כפרט ובין כקבוצה? יתרה מזאת, האם אלה שבגרו לאחר הסתלקותו של הרבי האחרון ייעשו מחוננים בכריזמה או בסמכות שכאלה? אנו סבורים כי בהיעדר מוסדות מקודשים כאלה או אחרים, ובאין דרך לשלוט בסטייה שתעניק לפרטים או לקבוצות כאלה סוג זה של כריזמה או סמכות הקשורות בתפקיד, יאימו על ההמשכיות טענות ואינטרסים טריטוריאליים מתחרים וכן השפעות חיצוניות, כפי שהיה במקרה של פרשת "מועדון גאון" בלונדון ובעימותים דומים.

מצד אחר, ככל שהצורך בשירותים שמספקים השלוחים החב"דיים מוסיף לגדול, ככל שגדל הפיזור הגיאוגרפי של יהודים המבקשים זיקה לרת ולחוויותיה, האנשים שמוכנים למלא את הצרכים האלה ימצאו לכל הפחות צידוק להמשיך במשימתם. אבל האם הצידוק הזה יוסיף להיות מונע מכוח ההתלהבות העזה של חלומות משיחיים, או האם ייגזר עליו להיכפף להגדרה-מחדש, כפי שראינו שהדבר נעשה לכאורה – להערכה-מחדש ולהשגרת (רוטיניזציה) העמל המפרך של פעילות ההחזרה בתשובה במאה ה-21? האם יוסיפו הישיבות של חב"ד-לובביץ' להמציא מגויסים חדשים שמוכנים לעזוב את ביתם ואת אורח החיים שהם מכירים, ולהקדיש את עצמם למשימות האלה בלעדי הידעיה שאדמו"ר חי וקיים או מוסד מקודש בחרו בהם ושיגרו אותם למוצבים המרוחקים האלה, שבמקרים רבים הם בחזקת "ישימון" יהודי? האם הם יהיו מוכנים, כפי שהציג זאת השליח ארי סוליש, "להמשיך לעשות את עבודת הרבי בנאמנות" אפילו אם לא יראו באופן את פירות עמלם "בביאת המשיח"? האם במתן טעם וקשר ליהדות לעובדי אורח יהיה די לגמול להם על תחושת השליחות שלהם?

מה ברבר החלופה של המשיחיסטים הבלתי מרוסנים שבחרו, כפי שראינו, במתן תוקף-מחודש, תגובה שאינה מקבלת את כישלון הנבואה אלא מכריזה על הגשמתה החלקית או המלאה? חמש-עשרה שנה ויותר לאחר מות הרבי, האם הם יכולים להמשיך להאמין בכך שהוא לא מת מעולם באמת ובתמים ונשאר המשיח, הגם שבהסתר פנים? האם קבוצה שהכריזה כי חברה ייאספו בג' בתמוז תשס"ח (6 ביוני 2008) באמפיתיאטרון בבת ים, בישראל, לתוכנית שתכלול "ברכה לרבי שליט"א, מלך המשיח", יכולה להוסיף למשוך תומכים והתלהבות כאילו לא קרה דבר כאשר הוא לא הופיע?⁶⁴

ברור לחלוטין שהמאמינים הללו נתונים בהכחשה גמורה של המציאות. הם מוסיפים לחפש את מה שאחד מהם כינה בשם "תחמושת נגר מה שעניינו רואות."⁶⁵ אך למען הסר ספק, אמונה בלתי רציונלית והכחשת מציאות אינן מבטאות בהכרח גזר דין מוות על קבוצות דתיות. יהיו אפילו מי שיטענו כי הצורך

להחזיק בדעות וברעיונות שקשה להאמין בהם, הוא שמקיים את המאמינים ומניע אותם להוכיח שוב ושוב לעצמם ולזולתם ששמירת האמונה בזהות המשיחית של הרבי, חרף כל אי הסבירות שבה, היא הסימן האמתי של איש חב"ד-לובביץ'. בעודם מנפנים בדגלי "משיח" שלהם, מציגים לראווה את סיסמאותיהם, שרים את שיריהם ואפילו טוענים שהם רואים את מנהיגם וממתינים להופעתו-מחדש הפיזית, נראה שכוחם המספרי לא גדל במידה משמעותית בחמש-עשרה השנים האחרונות.* לא נותר אלא לשאול, בסופו של דבר, אם המאמינים האלה יכולים לעמוד מול מראה השנים החולפות בזו אחר זו ללא הופעת הגואל שלהם, בלי להיתפס לאכזבה גדולה יותר ולייאוש, גם אם הם מאמינים ומקווים שהאכזבות יחלפו במהרה.

במבט ארוך טווח של תולדות הדתות, חמש-עשרה שנים – הזמן שחלף ממות הרבי ועד כתיבתן של השורות האלה, הן תקופה חסרת משמעות. יש להמתין שני דורות לפחות כדי להתחיל לראות איך מתפתח שינוי דתי, ואם תנועות אכן מתות, מתפצלות או מוסיפות להתקיים. ביודעין או שלא ביודעין, מנחם מנדל שניאורסון הצליח להקים מבנה ותנועה שיכולים לשרוד אותו ולקיים את עצמם בטווח הקצר. "ילדיו" – השליחים שלו היו יכולים להמשיך במשימתו, כפי שהוא המשיך את קודמו. אבל האם הם לא ישנו אותה בסופו של דבר?

במאי 2009 נפגש אחד מאיתנו, המחברים, עם יהודה קרינסקי, כיום אחד משני חסידי לובביץ' הבכירים ביותר בארגון חב"ד, ומי שאינו ידוע כנמנה עם המשיחיסטים הבלתי מרוסנים. קרינסקי חזר באוזני בן שיחו על סיפור פגישה שהיתה לו עם עיתונאי בשנים ש"הרבי היה עדיין בחיים ובמיטב חוסנו."⁶⁶ הדיון נסב באורח בלתי נמנע על השאלה אם הרב קרינסקי מאמין או אינו מאמין בכך שהרבי הוא המשיח.

הוא ענה, כפי שחזר על כך בפגישה איתנו ב־2009 ובהרכה הזדמנויות אחרות: "אנו יודעים שהמשיח הוא יצור אנושי שחי בקרבנו. הוא נמצא היום במקום זה או אחר בעולם. אינני יודע מיהו המשיח. אבל אם אתה מדבר על המועמדות לכך. ... ושוב, כפי שהוא למד לעשות פעמים רבות, הוא סיים שהרבי שלו, מנחם מנדל שניאורסון, היה המועמד המתאים ביותר.

* אין שום מספרים מאומתים ושום נתונים של מניין ההתפצלויות בקבוצה הזאת.

אבל עכשיו, כאשר רבי מנחם מנדל שוב לא היה בין החיים, האם הרב קרינסקי הוסיף עדיין להאמין שהוא היה המועמד האמור? היו פרשנים רבניים, הוא ענה, שהעלו את האפשרות של משיח הבא מן המתים. האם הוא תמים דעים איתם? האם פירוש הדבר הוא שעודנו מאמין כי הרבי שלו היה המועמד? הרב קרינסקי השתתק לזמן רב ולא הציע שום תשובה נוספת.

סימון דין טוען ש"תנועות דתיות אינן צריכות לספק את הבטחותיהן בעולם הזה – תגמוליהן בעלי הערך הרב ביותר מושגים במציאות שמעבר לנראה.⁶⁷ אבל יש מקום לתהות אם מציאות שמעבר לנראה תוסיף להיות מספיקה לתנועה שרוצה משיח עכשיו. בהיותו בחיים הביא מנחם מנדל שניאורסון את חסידיו לשיא כזה של ציפיות, תקוות וארגון בהפצת המעיינות חוצה, עד כי בהיעדרו, אם יוסיף המשיח להתמהמה, העתיד יכול להבטיח רק אכזבה או הופעה של יהדות מסוג חדש.

הערות ומראי מקום

הערות לפרק 1

- 1 משה באגאמילסקי, ה' טבת – דידן נצח, ברוקלין, הוצאת המחבר, 2007. הבית התלת-קומתי נבנה ב-1933 ואגודת חסידי חב"ד רכשה אותו ב-1940, לאחר שהרופא נכלא.
- 2 יש נוסחים אחרים של איגרת זו ששלח הבעל שם טוב, ישראל בן אליעזר, מייסד החסידות, לגיסו גרשון קיטובר. ראו, עמנואל אטקס, בעל השם – הכעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, 2000, נספח 2, עמ' 95-88 וכן שם, עמ' 292-301. Naftali Loewenthal, *Communicating the Infinite: The Emergence of the Habad School* (Chicago: University of Chicago Press, 1990), 221 n. 43. על האימוץ החדש יחסית של חילופי דברים אלה בין הבעל שם טוב והמשיח בסיסמאות התעמולה של חב"ד, ראו Naftali Loewenthal, "The Baal Shem Tov's *Iggeret Ha-Kodesh* and Contemporary HaBaD 'Outreach,'" in *Hasidim and the Musar Movement*, vol. 1 of *Let the Old Make Way for the New: Studies in the Social and Cultural History of Eastern European Jewry Presented to Immanuel Etkes*, ed. David Assaf and Ada Rapoport-Albert, 2 vols. (Jerusalem: Shazar Institute, 2009), English section, 69-101, esp. n. 2. ייחורים, ראו פרק 2.
- 3 ראו Loewenthal, *Communicating the Infinite*, 6, 14. ראו גם מור אלטשולר, הסוד המשיחי של החסידות, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, חיפה ולוד, תשס"ב, עמ' 13-21.
- 4 מצוטט בספר Sue Fishkoff, *The Rebbe's Army: Inside the World of Chabad-Lubavitch* (New York: Schocken, 2003), 22.
- 5 "השליח והמשלח", שיחת השבוע 775 (9 בנובמבר 2001). על מבצע "7 ל-70" לבני נח שנועד להבטיח כי כל הלא יהודים ישמרו את שבע המצוות שניתנו לנח ולכל

- צאצאיו (שבעים האומות), ראו http://www.7for70.com/site/index-4.asp?depart_.id=51179 (accessed May 28, 2008).
- 6 הכט המשיך להיות שליח גם לאחר מכן, פעל במגוון של מקומות בארצות הברית וייסד ישיבות של חב"ד-לובביץ' בבוסטון, בבאפלו, בניוארק ובניו הייבן.
- 7 אברהם הכט מדבר בקלטת ויריאו "The Early Years III" (Jewish Educational Media, www.jemedia.org).
- 8 התוכניות והשימועות של בית חב"ד בהרווארד מתוארות באתר האינטרנט שלו <http://www.hcs.harvard.edu/~chabad/wisdomcenter.html> (quotations as of May 26, 2008).
- 9 שלום גרינברג בשיחה עם שמואל היילמן, 22 בנובמבר 2008, שנחאי. לפרטים נוספים (בעברית), ראו http://www.col.org.il/show_news.rtx?artID=11149 (accessed January 10, 2008) <http://www.chinajewish.org/> לדיון בבית חב"ד בשנחאי, ראו <http://www.chinajewish.org/index.htm> (accessed June 22, 2008).
- 10 אשר פדרמן בשיחה עם שמואל היילמן, ניו יורק 2006.
- 11 Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 41.
- 12 נאומו של משה קוטרסקי בכינוס השלוחים של 2009, 16 בנובמבר 2009.
- 13 ראו פרק 3.
- 14 ראו אנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים, כתר, 1972, 10:883 וכן שיחת השבוע, 1097, ד' בשבט תשס"ח, וראו גם אוסף קד"ש, הספרייה הלאומית בירושלים V1816, ובו העתיק מכתבים רבים לרבי על ביקורים במחנות הצבא.
- 15 Emile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, trans. J. W. Swain (Glencoe, IL: Free Press, 1965), 475; Friedrich Nietzsche, *Thus Spake Zarathustra* (New York: Cosimo Books, 2006 [1911]), 59.
- 16 ראו, למשל, Robert Wuthnow, *The Restructuring of American Religion: Society and Faith since World War II* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988), and Graham Murdock, "The Re-enchantment of the World: Religion and the Transformations of Modernity," in *Rethinking Media, Religion and Culture*, ed. Stewart Hoover and Knut Lundby (Thousand Oaks, CA: Sage, 1997), 91.
- 17 מנחם מנדל שניאורסון, מכתב מ' באלול תש"ך, *אגרות קודש רמ"ש*, יט, קה"ת, כפר חב"ד, עמ' תכה.
- 18 Erik H. Erikson, "Identity and Uprootedness in Our Time," in idem, *Insight and Responsibility* (New York: Norton, 1964), 91.

- 19 רבי שלום גרינברג בשיחה עם שמואל היילמן, ניו יורק, 16 בנובמבר 2008.
 - 20 ראו יצחק קראוס, השביעי: משיחיות בדור השביעי של חב"ד, תל אביב, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2007, עמ' 26-28.
 - 21 C. Bader, "When Prophecy Passes Unnoticed: New Perspectives on Failed Prophecy," *Journal for the Scientific Study of Religion* 38 (1999), 119-131.
 - 22 Elie Kaunfer, "Rebbe's Death Throws Some into Confusion," *Boston Globe*, June 13, 1994, 4.
 - 23 Avrum M. Ehrlich, ראו שושלת לובביץ'. *Leadership in the HaBaD Movement: A Critical Evaluation of HaBaD Leadership, History and Succession* (Northvale, NJ: Jason Aronson, 2000).
 - 24 ראו רחל אליאור, תורת האלוהות בדור השני של חסידות חב"ד, ירושלים, מאגנס, 1982, עמ' 5-14, וכן Loewenthal, *Communicating the Infinite*, ראו גם Samuel C. Heilman, "What's in a Name? The Dilemma of Title and Geography for Contemporary Hasidism," Paper Presented at University College London, November, 2009.
 - 25 קומץ של חסידי בוכריסק וניעז'ין אכן נמצא בניו יורק, אבל מנהיגיהם, ובמיוחד רבי ישראל יעקבסון, קיבלו בסופו של דבר את המנהיגות של האדמו"ר השישי והסתופפו תחת דגל חב"ד-לובביץ', הגם שהיו מעטים שלא השלימו עם כך. ראו Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, 278.
 - 26 Kaunfer, "Rebbe's Death Throws Some into Confusion," 4.
 - 27 לעתים קרובות התייחס רבי מנחם מנדל אל רבי יוסף יצחק לאחר פטירתו כמי "שיליכנו לקראת משיח צדקנו", ראו למשל והוא יגאלנו – בענין הגאולה הקרובה והתגלות מלך המשיח, ניו יורק, דפוס מנדלסון, 1994, עמ' 5, 29-31.
 - 28 Jonathan Garb, "The Cult of the Saints in Lurianic Kabbalah," *The Jewish Quarterly Review* 98, no. 2 (Spring 2008), 203-229, esp. 211-219.
 - 29 Ada Rapoport-Albert, "God and the Zaddik as the Two Focal Points of Hasidic Worship," *History of Religions* 18 (1979): 296-325.
 - 30 זוהר ג, אחרי מות, ע"א, ב. ראו גם 211 Garb, "The Cult of the Saints,"
 - 31 אנו מודים לערה רפפורט-אלברט שהפנתה את תשומת לבנו למקור הזה.
 - 32 זוהר ג, אחרי מות, ע"ב-ע"א, א. ראו גם 212-213 Garb, "The Cult of the Saints,"
- לא הכול ראו בחיוב את את רעיון ההידברות עם המתים בבית הקברות, היו שראו בכך דרישה אל המתים שהתורה אוסרת אותה (ראו, למשל, דברים יח, יא. הרמב"ם, שלל

את העלייה לקברים בכללותה (משנה תורה הלכות אבל, ד, ד). המתנגדים לחסידות הרבו להתמקד במה שהם ראו כ"פולחן המתים". ראו גם Elliot Horowitz, "Speaking to the Dead: Cemetery Prayer in Medieval and Early Modern Jewry," *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 8 (1999), 303-317. אחד מחכמי הקראים שביקר בחריפות את התופעה הנפוצה בין היהודים "הרבניים", כתב בין השאר "ואיך אחריש ודרכי עובדי עבודה זרה... הם יושבים בקברים ולנים בנצורים (ישעיהו סה, ד) ודורשים אל המתים." החל משנות ה-70 של המאה ה-20 נעשה פולחן קברי הקדושים פופולרי מאוד בישראל. ראו יורם בילו, "פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי 19-20, 1997, עמ' 65-84.

33 אגרות קודש תניא, איגרת כז. http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/7972/. jewish/Epistle-27.htm (accessed May 26, 2008) ראו גם ספר ההשתטחות, קה"ת, ברוקלין נ"י, 1996, עמ' 3-9. על התניא כמדיום מתווך בין חסידים והצדיק ראו, למשל, Loewenthal, *Communicating the Infinite*, 47ff.

34 יורם בילו פירסם זה לא כבר חיבור מעניין על האופנים השונים ל"קונקרטיזציה" של נוכחות הרבי המת גם לאחר מותו. ראו מאמרו "איתנו יותר מתמיד: הנכחת הרבי מלובביץ' בפלג המשיחי של חב"ד", מנהיגות וסמכות בחברה החרדית: הבטים חדשים, קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים), תל אביב, הקיבוץ המאוחד ומוסד ון ליר בירושלים, 2009, עמ' 186-209.

35 ראו Samuel C. Heilman, "Still Seeing the Rebbe: Pilgrims at the Lubavitcher Grand Rabbi's Grave in Queens," in *Killing the Buddha*, http://www.killingthebuddha.com/dogma/still_seeing_rebbe.htm. השאלה אם המקום הנכון להיפגש עם הרבי המת הוא 770 או בית הקברות נראתה לרבים כסמל למחלוקת בין אלה שהכחישו את עצם מותו של הרבי – המשיחיסטים הקיצוניים – לבין אלה שהודו במותו. ראו מיכל קרבאל-טובי, "תשרי עם הרבי: התמודדותו של הפלג המשיחיסטי בחב"ד עם הסתלקותו של הרבי מנחם מנדל שניאורסון", כתב יד שלא פורסם, המחלקה לסוציולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג (2002).

36 על השימוש בניחוש בספרים כאמונה דתית עממית, ראו Stith Thompson, *Motif*, *Index of Folk-Literature* (Bloomington: Indiana University Press, 1975) וכן Michal Kravel-Tovi and Yoram Bilu "The Work of the Present: Constructing Messianic Temporality in the Wake of Failed Prophecy among Chabad Hasidim," *American Ethnologist* 35 (February 2008).

37 אבא רפסון, בריאיון עם שמואל היילמן, 7 ביולי 2006, ניו יורק.

- 38 על ביקורים של יהודים יוצאי אסיה ואפריקה במקומות קדושים ובקברי קדושים, ראו יורם בילור, שם וכן הנ"ל, שושביני הקדושים: חולמים מרפאות וצדיקים בספר העידוני בישראל, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 2005. ראו גם אברהם ששון, "התהליך העממי של התקדשות קברים בישראל", כיוונים חדשים 4, 2001, עמ' 153-170.
- 39 השאלה אם "אין טומאה בצדיקים" (על פי מדרש משלי, ט') נידונה הרבה בספרות ההלכה, ראו שו"ת אבני נזר, חלק יורה דעה, תסח, כ' וכן שו"ת יחוה דעה חלק ד', נח. ואף שכל הפוסקים אינם מתירים לכוהנים להיטמא למת צדיק, הרי כאן מדובר בצדיק שהחסידים סוברים שהוא לפחות בדרגת רבי עקיבא, שהוא הדוגמה המובאת במדרש משלי, ולכן אפשר לכוהן להיטמא לו. וראו דבריו של רבי מנחם מנדל עצמו בשיחות קודש תש"י-תשי"א, שיחה מכ"ד טבת תשי"א, ברוקלין נ"י, חמו"ל, תשמ"ה, עמ' קו"ק: "און אזוי איז דער מנהג אויך כהנים גיין אויף קברי צדיקים... און ניט נאר וואס ער איז ניט מטמא, נאר ער איז אין מעלה..." וכך הוא גם המנהג (ש)הכוהנים הולכים לקברי צדיקים... ולא רק (שהצדיק) אינו מטמא, אלא שהוא גם מעלה...]
- 40 ישראל שמוטקין, בריאיון עם שמואל היילמן, 19 ביוני 2007, ניו יורק.
- 41 ראו William Shaffir, "When Prophecy Is Not Validated: Explaining the Unexpected in a Messianic Campaign," *Jewish Journal of Sociology* 37, no. 2, 126.
- 42 נתונים אלה על מבקרים ופדיונות זמינים ב- <http://www.crownheights.info/index.php?itemid=7036> (accessed May 12, 2008).
- 43 Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organizations*, trans. A. M. Henderson and Talcott Parsons (New York: Free Press, 1947), 358-92.
- 44 למידע נוסף, ראו <http://www.crownheights.info/index.php?itemid=9240&catid=27> (accessed July 6, 2008), שבו מתועד פארברענגען עם החסיד הבכיר יואל כהאן ברחוב פרזידנט.
- 45 ראו Levi Sudak, "A True Chossid," <http://www.shmais.com/pages.cfm?page=chabaddetail&ID=524> (accessed April 1, 2008).
- 46 ברל שם-טוב, בריאיון עם שמואל היילמן, ג' בתמוז תשס"ז (19 ביוני 2007), ניו יורק.
- 47 ראו יוסף יצחק קמנצקי (קמינצקי), תאריכים בדברי ימי חב"ד – אישים ואירועים בתולדות חב"ד, ליקט וערך יוסף יצחק קמינצקי, קה"ת, כפר חב"ד, תשנ"ד, עמ' 26.
- 48 רבי מנחם מנדל בשיחה, ביום השמיני של חנוכה תשנ"א (18 בדצמבר 1990).

- 49 שם.
- 50 לייזר שם-טוב, בריאיון עם שמואל היילמן, 11 בדצמבר 2007.
- 51 Jeffrey Shandler, *Jews, God, and Videotape: New Media and Religion in Twentieth-Century America* (New York: New York University Press, 2009), chap. 6.
- 52 Trailer, *Living Torah*, http://www.thelivingarchive.org/home/home_video.html
- 53 "תורה חיה", דיסק 16, תוכנית 61 (Jewish Educational Media, www.jeminc.org).
- 54 Shandler, *Jews, God, and Videotape*.

הערות לפרק 2

- 1 ראו דער טאג, 30 בינואר 1950, 1, 3.
- 2 כל התיאור להלן מבוסס במידה רבה על רפאל נחמן הכהן, *שמועות וסיפורים*, ניו יורק, יצחק גאנצבורג, 1990, עמ' 135-145. ראו גם בריאן מארק ריג, *להציל את הרבי*, כיצד חילצו קצינים נאציים את הרבי מלובביץ' מוורשה הכבושה (תרגום עמית יריב) מטר, תל אביב, תשס"ז 2007, עמ' 44.
- 3 זליגסון היה רופא וגם חסיד. ראו ChaBaD Lubavitch news page at <http://www.crownheights.info/index.php?itemid=1636> (accessed August 14, 2008).
- 4 הכהן, *שמועות וסיפורים*, עמ' 135-145.
- 5 על ליברמן (1892-1991) ראו יהושע ד' לבנון (מונרשיין), "תולדות אדם – רבי חיים ליברמן האיש ומחקריו", *עלי ספר* כרך ו' ז', ניסן תשל"ט, עמ' 5-25, במיוחד עמ' 7-8. עד שנות השמונים ליברמן היה חלק מ"חצר" לובביץ', אבל לאחר משפט הספרים הוא נעשה מנוכר ל"חצר". בשנות חייו האחרונות שהה במעון אשל אברהם בויליאמסבורג. בשנים אלה טיפלה בו חבורה של חסידים סאטמר (שהתייחסו לחב"ד בעוינות). הוא נקבר בישראל. ספרו כפול הכרכים, *אהל רח"ל* ורח"ל = רבי חיים ליברמן נחשב ליצירה קלאסית בתחום הביבליוגרפיה היהודית והבלשנות היידית.
- 6 לויטין היה מי שעמד לצדו של רבי יוסף יצחק כאשר אמו מתה בינואר 1942, ואפילו אמר קדיש על קבר האם בשם ר' יוסף יצחק, מפני שהיה חולה מכדי לצאת מפתח ביתו ולהגיע לבית הקברות. ראו מנחם מנדל שניאורסון, *תורת מנחם: רשימת היומן*, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשס"ט, עמ' תיב.
- 7 קמנצקי (קמינצקי), *ימי חב"ד*, עמ' 110-112.

- 8 ראו משה דב בער ריבקיין, "קונטרס אשכנתא דרבי" (ברוקלין, ועד להדפסת הקונטרס, תשי"ג [1953]), עמ' 94-95. ראו גם, Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, 343, וכן *כפר חב"ד* (757) כ"ה באדר ב' תשנ"ז, "סיפורי חסידים", עמ' 43 (תוך השמטת שמו של שמריהו גורארי).
- 9 הרבנית: ראשי פרקים מתולדות הרבנית חי' מושקא שניאורסאהן אשת... אדמו"ר... כ"ה אדר תרס"א-כ"ב שבט שתמח" (ערך וליקט מנחם מנדל קמינקר), ועד תלמידיו התמימים העולמי 770, ברוקלין נ"י, תשס"ג, עמ' 7.
- 10 ראו Weiner, *Nine and half Mystics*, 183. לאחר מותו של "צמח צדק", האדמו"ר השלישי, נקלעו בניו למחלוקת על ירושת כיסאו. אז התגלתה צוואה שהעבירה את ההנהגה לשמואל, הכן הצעיר ביותר. אחי שמואל טענו כי הצוואה הזאת מזויפת, והגילוי שלה לא שם קץ למחלוקת (ראו חיים טשרנוביץ, *פרקי חיים*, ניו יורק, ביצרון, 1954, 104-106). מכאן, שאפילו אם היתה צוואה אין שום ערובה לכך שבעיית הזהות של המנהיג הבא של חסידות חב"ד היתה נפתרת בקלות.
- 11 ריאיון של מנחם פרידמן עם בארי גורארי.
- 12 לא היתה זו הפעם הראשונה בהיסטוריה של השושלת הזאת שאדמו"ר מת בלי להבהיר מי ינהיג את החסידים אחריו. כבר לאחר מותו של האדמו"ר הראשון, שניאור זלמן, היו מי שרצו להעמיד בראש החסידות את תלמידו הנודע ביותר, אהרן הלוי הורביץ (לימים מסטרשליה, רוסיה הלבנה [בלארוס]) ולא את דב בער, בנו של שניאור זלמן, הצעיר יותר. ראו Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*. ראו גם עמנואל אטקס, "המחלוקת על ירושת הרבי הזקן בחסידות חב"ד", הרצאה במכון ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית ירושלים, 10 ביולי 2008.
- 13 רשימה מכ"ק אדמו"ר מרנא ורבנא הרב יוסף יצחק ... שניאורסון מליובאוויטש, חלק ראשון-חלק רביעי, הוצאה חמישית, קה"ת, כפר חב"ד, תשל"ז, 19.
- 14 ראו *A Prince in Prison*, section 11, <http://www.sichosinenglish.org/books/prince-in-prison/04.htm> (accessed June 23, 2009), and Alpert, *review of The Heroic Struggle*. בארי גורארי דן ביחסים בינו ובין סבו בריאיון עם בריאן ריג, מאי 2003.
- 15 סברות שהעלה שאול שמעון דויטש בריאיון עם שמואל היילמן, 9 במרס 2008.
- 16 גורארי, בריאיון עם בריאן ריג, מאי 2003. אנו מודים לד"ר ריג על שהעמיד לרשותנו את קלטות הריאיון. בארי הוסיף כי למרבה האירוניה דודו מנחם מנדל בחר בסופו של דבר בעתיד שהוא עצמו דחה בתוקף, כמעט כאילו שניהם התחלפו זה עם זה בעתיד שלהם.

- 17 גורארי, בריאיון עם מנחם פרידמן ובריאן ריג, ורישומי נוכחות של ברוקלין קולג' שערכה מוניקה ריוורה (Monica Rivera).
- 18 יוסף יצחק שניאורסון, "מכתב אל היהודים באמריקה ובקנדה", אפריל 1940, ב" 7, *Collected Letters and Talks* (Brooklyn: Kehot, 1942). ראו גם *אגרות קודש רי"צ*, יג, קה"ת, ברוקלין נ"י, עמ' רצה-רצז, וכן מנחם פרידמן, "משיח ומשיחיות בחסידות חב"ד-לובביץ'", *מלחמות גוג ומגוג*, אריאל-יואל דוד, מאיה ליבוביץ, יהורם מזור ומוטי ענברי (עורכים), תל אביב, ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2001, עמ' 174-229, במיוחד עמ' 204-214.
- 19 זלמן שכטר, בריאיון עם שמואל היילמן, 10 במאי 2008. שכטר העיד שהיה אחד ממדביקי הסטיקרים האלה. ראו גם יוסף יצחק שניאורסון, "טבת, החודש של חשבון הנפש בציבור", קובץ מאמרים "הועתק ותורגם מירחון הקריאה והקדושה המופיע באמריקה בכרכתו הנאמנה של כ"ק אדמו"ר שליט"א מליובאוויטש", הוצא לאור על ידי מחנה ישראל בארץ ישראל, ירושלים, אייר תש"ג, עמ' 6. ראו גם יוסף יצחק שניאורסון, *קובץ מכתבים ושיחות*, ברוקלין נ"י, מחנה ישראל, סיוון, תש"א, עמ' 10-12. חזרה בתשובה אינה מביאה את הגאולה – המשיח יבוא בכל מקרה. חזרה בתשובה פשוט מציבה אדם בכלל הנושעים.
- 20 קמינצקי, שם, עמ' 111.
- 21 *ניו יורק טיימס*, 30 בינואר 1950, עמ' 2.
- 22 ראו Yosef Y. Jacobson, "Stalin vs. Schneersohn," <http://www.algemeiner.com/generic.asp?id=3606> (accessed January 15, 2008).
- 23 *הקריאה והקדושה*, ערב ר"ח אב תש"א, עמ' ב"ד. ראו גם *אגרות קודש רי"צ*, ו, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ד, עמ' קע"קעג; פרידמן, "משיח ומשיחיות", עמ' 208-215, וכן בריאן מ' ריג, *להציל את הרבי*, תל אביב, מטר, תשס"ז, עמ' 142-146.
- 24 יוסף יצחק שניאורסון, "האמת על חורבן ישראל כיום – אנחנו יודעים זאת היום ואתם תדעו זאת מחר, מחרתיים יהיה מאוחר!", *הקריאה והקדושה*, סיוון תש"א; כנ"ל, מכתב לרב שלמה יוסף זוין בירושלים, 23 בפברואר 1942, *באגרות קודש רי"צ*, ו, אגרת מיום ו' באדר תש"ב, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ד, עמ' רט.
- 25 ראו דער מארגען זשורנאל, 27 בינואר 1950, עמ' 2; 29 בינואר 1950, עמ' 1; 30 בינואר 1950, עמ' 4.
- 26 דער טאג, 30 בינואר 1950, עמ' 3. המנהג בחב"ד לא לערוך הספדים הוא מנהג שקיים מקדמת דנה.
- 27 זלמן שכטר, בריאיון עם שמואל היילמן, 18 במאי 2008.

- 28 בארי גורארי, בריאיון עם מנחם פרידמן, 1 בספטמבר 1991.
- 29 מכתב שחובר בה' בתמוז תרצ"ה, מצוטט בקמינצקי, 'ימי חב"ד', עמ' 132-133.
- 30 על פי אחד המקורות, מנחם מנדל התבקש להצטרף למסע לארצות הברית אבל סירב. שמעון דויטש, בריאיון עם מנחם פרידמן, 29 ביולי 1997.
- 31 ראו פרק 3.
- 32 קשה למצוא ראיות ממשיות לכך. הדעת נותנת כי אם אכן עבד באותה מספנה הוא עסק בחישובים יותר מאשר בתכנון, והכול לזמן קצר ביותר. ראו פרק 5.
- 33 כתובתם הראשונה היתה 346 שדרת ניו יורק בקראון הייטס (כנקוב ברשומות ההגעה 16 ביוני 1947, כאשר מנחם מנדל ליווה את אמו, חנה, שהביא לארצות הברית באונייה "מאוריטניה"). ראו List of U.S. Citizens in the U.S. Archives.
- 34 Shmuel M. Marcus (ed), *The Rebbetzin Chaya Mushka Schneerson: a brief biography*, Brooklyn, N. Y.: Merkos L'inyonei Chinuch, 1995, 15 גם הרבנית, 85-94, וכן Menachem Kirschenbaum, *The Rebbe Inspiring a Generation* (Brooklyn: Avner Institute, 2008), 12-15.
- 35 לאמתו של דבר, לפחות עד לאחר היותו בצרפת ב־1947 לא הופגנה שום היכרות בינו לבנימ. ראו מרדכי מנשה לאופר, ספר ימי מלך: פרקים במסכת חייו ופועלו ... של ... רבי מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש / על פי עדויות שבעל פה ודברים שבכתב שלוקטו וחוברו ... על ידי מרדכי מנשה לאופר, כפר חב"ד, קה"ת, מהדורת תשנ"א. עמ' 948.
- 36 ראו פרק 5.
- 37 ראו דברים (ג, כח, וכן לד, ט). למען הסר ספק, אם יש צוואה כלכד ואין שום סימנים אחרים ברורים לכוונה להוריש למי מהמועמדים עוד במהלך חייו של הרבי הקודם, עדיין אפשר לערער על הצוואה האמורה. אבל במקרה הזה לא היה בחייו של הרבי יוסף יצחק שום סימן שאין להכחישו, וכאמור, לא היתה שום צוואה.
- 38 Weiner, *Nine and half Mystics*, 175.
- 39 מתוך מכתב ששלחו שלושה חסידיו חב"ד דגולים בישראל, אברהם חזן, נחום סוסנקין ושלמה יוסף זווין, ראו לאופר, ספר ימי מלך, עמ' 1157.
- 40 שם, עמ' 1151.
- 41 זלמן שכטר, בריאיון עם שמואל היילמן, 27 במאי 2008. ראו גם לאופר שם, עמ' 1159.
- 42 על דאגת החסידים ביחס לערירותו של מנחם מנדל, ראו גם Weiner, *Nine and half Mystics*, 172.

- 43 ראו Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*.
- 44 ראו גם לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 1164.
- 45 שם, עמ' 1163.
- 46 שם, עמ' 1166.
- 47 *כפר חב"ד* (14), ד' באדר תשמ"א, עמ' 11.
- 48 ראו לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 1136.
- 49 ראו, למשל, <http://www.chabad.org/calendar/view/day.asp?tDate=1/17/2008> (accessed January 31, 2008).
- 50 ראו 344 ואילך Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*. בארי, בעדותו למנחם פרידמן (1 בספטמבר 1991) סיפר שאז ניתק את הקשר עם דודו מנחם מנדל, שעד אז היה מעריצו. עדות נוספת ליחס המבזה כלפי שמריהו גורארי שנמשך עוד זמן רב לאחר העימות מצויה בתיאור הקפות בשמחת תורה בשנת תשמ"ד, ראו *רשומה של שנה בבית חיינו*, מערכת מאור, ברוקלין נ"י, תשמ"ד, עמ' 72-73.
- 51 קמינצקי, שם, עמ' 113. ראוי לציטוט בהקשר זה גם הפסוק שלפני כן (כו) "ואתה על תירא עבדי יעקב ואל תחת ישראל כי הנני מושעך מרחוק ואת זרעך מארץ שבבים ושב יעקוב ושקט ושאנן ואין מחריר."
- 52 ראו לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 1138-1140. חסידי חב"ד מכנים את הרבי שלהם "נשיא דורנו" ודורשים אותו גם כנוטריון של "ניצוץ של יעקב אבינו". גם התואר רבי נדרש כ"ראש בני ישראל".
- 53 *ליקוטי דיבורים דיי"צ*, ד', קה"ת, ברוקלין נ"י, תשי"ח, עמ' 1354. ראו גם להציל את הרבי, עמ' 36.
- 54 ראו Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, p. 51 n. 10. בהסתמך על יומן בכתובים של חסיד לובביץ' אלי גרוס (ניו יורק, 1950-1953).
- 55 יומני יואל כאהן, י"א בתשרי תשי"א (22 בספטמבר 1950). חלק ניכר מהכתוב להלן מבוסס על יומני כאהן, שפורסמו בהמשכים בעיתון *כפר חב"ד* ("קטעי יומן", *כפר חב"ד*, כ"ה בשבט, ז' באדר א', י"א באדר א', ד' באדר ב', י"ט באדר ב', כ"ה בניסן, א' בסיוון, ט"ו בסיוון, י"ח בתמוז תשמ"א).
- 56 אלון דהאן, "מאבקי הירושה בחסידות חב"ד", *כיוונים חדשים* 17, ינואר 2008, עמ' 219-294, ובייחוד עמ' 212.
- 57 קמינצקי, *ימי חב"ד*, עמ' 114.
- 58 שם.
- 59 ראו *בית משיח*, י"ט בשבט תשנ"ט, עמ' 34.

- 60 יהודה קרינסקי, בריאיון עם שמואל היילמן, 10 במאי 2009. הסיפור כולו מופיע גם ב**כית משיח**, ז' בשבט תשס"ד, ובאתר האינטרנט http://www.chabad.info/bm/index.php?magazine=bm_&status=goto_id&id=1041 (כניסה 30.4.2010).
- 61 שיבוש של פסוק בספר משלי (ג, ד).
- 62 יוסף יצחק שניאורסון, "מאמר באתי לגני – י' בשבט התש"י", (עורך יקותיאל גרין), מנחם מנדל שניאורסון, "מאמר באתי לגני – יו"ד שבט התש"א", **הפרדס** (כז/א) תשרי תשי"ב, עמ' 22–27. המאמר יצא אחר כך בכמה וכמה מהדורות ובכמה המשכים, **ספר המאמרים – באתי לגני**, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשל"ז-תשנ"א. המאמר מתייחס למדרש במדבר רבה (פרשה יג) על הפסוק בשיר השירים "באתי לגני אחותי כלה".
- 63 קראוס, **השביעי**.
- 64 וכך נאמר במדרש: (במדבר רבה [וילנה] פרשה יג) "כיון שחטא אדם נסתלקה השכינה לרקיע הראשון, חטא קין נסתלקה לרקיע השני, חטאו דור אנוש נסתלקה לרקיע השלישי, חטאו דור המבול נסתלקה לרקיע הרביעי, חטאו דור הפלגה נסתלקה לרקיע החמישי, חטאו הסדומיים נסתלקה לרקיע הששי חטאו המצריים נסתלקה לרקיע השביעי וכנגדן עמדו **שבעה צדיקים** והורידו את השכינה מן העליונים לתחתונים ואלו הן: אברהם הורידה מן השביעי לשישי, יצחק הורידה מן הששי לחמישי, יעקב הורידה מן החמישי לרביעי, לוי הורידה מן הרביעי לשלישי, קהת הורידה מן השלישי לשני, עמרם הורידה מן השני לראשון, משה הורידה מן העליונים לתחתונים." (ההדגשה שלנו). אכן מנחם מנדל הושווה פעמים רבות למשה ("הגואל הראשון"). ראו, למשל, Weiner, *Nine and half Mystics*, 159.
- 65 ראו אלון דהאן, "דירה בתחתונים: הרעיונות המשיחיים של מנחם מנדל שניאורסון", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006; וכן Faital Levin, *Heaven on Earth: Reflections on the Theology of the Lubavitcher Rebbe Rabbi Menachem M. Schneerson* (Brooklyn: Kehot, 2002).
- 66 "מאמר באתי לגני – י' בשבט התש"א", **הפרדס**, שם, עמ' 27.
- 67 קמינצקי, **ימי חב"ד**, עמ' 114.
- 68 ראו יואל כהאן, "קטעים מיומן", **כפר חב"ד**, ה' באדר ב' תשמ"א, עמ' 20.
- 69 ראו דער מארגען **זושנא**, 21 בינואר 1951 (י"ד בשבט תשי"א), 1, עמ' 4 תיו יודק טיימס, 21 בינואר 1951. בעיתון זה נכתב כי הנואם היה לאזארוס ג'וזף.
- 70 בתיאור אירועי הימים ההם אנו מסתמכים על כמה מקורות חשובים. נכללים בהם יומניו של יואל כהאן, שצוין לעיל. מקור אחר הם יומניו (שלא פורסמו) של אלי גרוס, שהיה גם הוא תלמיד ישיבה בתקופה האמורה. קטעים נרחבים מהיומנים האלה

מצוטטים בספר Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, 359-361, 401-2 ששימש גם הוא מקור.

- 71 הפרדס, כרך 25, מס' 8, אייר תשי"א, עמ' 24.
- 72 הפרדס, שם, שם, ומס' 9, סיוון תשי"א, עמ' 81.
- 73 מכתב לנחמה דינה שניאורסון, כ"ו באדר א' תשי"א (אוסף מנחם פרידמן). ההתייחסות במכתב לעוגמת הנפש ששמריהו גורארי הסב בשעתו לרבי יוסף יצחק, "כאשר הוא [הרש"ג] ביקש בכל פעם להכניס את כל ענייני ליובאוויטש תחת ידיו", נועדה ללמד שהרבי המנוח לא רצה להעביר את השליטה וההנהגה לחתנו זה.
Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, 399
- 74 ראו פרק 7.
- 76 Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, 399, בהסתמך על יומני כהאן, עמ' 61.
- 77 שאול שמעון דויטש, בהסתמך על ריאיון עם בתו של יעקבסון, בהודעה אישית לשמואל היילמן, מרס 2008.
- 78 ההצטממות ההדרגתית של ממלכת שמריהו גורארי – הן במובן הפיננסי והן במובן הפוליטי, ניכרה בבירור במשפט שהתנהל ב־2003 בבית המשפט העליון של מדינת ניו יורק (ולא בבית דין רבני). היה זה לאחר שהמרכז לענייני חינוך (ממלכת הרבי, שהיתה נתונה עכשיו בפיקוחו של יהודה קרינסקי) נקלע לעימות עם ישיבות חב"ד־לובביץ' (בפיקוח המוציאים לפועל של צוואת שמריהו גורארי; הוא נפטר ב־1989) בגין הגישה לכספי העיזבון של יהודה ויינשטוק. ראו <http://www.nycourts.gov/comdiv/Law%20Report%20Files/January%202004/Merkos.htm> (accessed May 20, 2008). Weiner, *Nine and half Mystics*, 83
- 79 חנה ושמריהו גורארי אינם מוזכרים כלל בספרו של קמינצקי ימי חב"ד. ראו גם Zalman Alpert, "Review of 'The Heroic Struggle'," *Jewish Action*, Winter (2000) 5761. לאחר מותה של חנה, שנאלצה להתגורר בסוף ימיה אצל בנה, באו שליחי הרבי והציעו לו לקבור את האם בחלקת חב"ד. היה זה לאחר המשפט ופציעתה הקשה של האם על ידי אחד החסידים בביתה ב־770, בלא שהרבי גינה את המעשה בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, והמכה כלל לא נענש. בארי סירב למחווה של דודו שבעניני הגיעה מאוחר מדי. ליברמן כאמור, התגורר בסוף ימיו בבית אבות של חסידות סאטמר, יריביהם של חב"ד, ונקבר בירושלים.
- 80 ליתר דיוק, "אנחנו בעזרת השם ניצחנו." ראו ויקרא רבה, וכן <http://www.shmais.com/pages.cfm?page=chabaddetail&ID=280> (accessed January 16, 2008).

- שמעון דויטש ושלום דובער לוי, ראיונות עם מנחם פרידמן, 18 ביולי 1995. ראו שלום דובער לוי, משפט הספרים – דידן נצח, סקירת השתלשלות המאורעות, תצלומי התכתבויות ודיווחים בעת ואחרי תקופת המשפט, מוגש לרגל חגיגת הבר מצווה של התמים זאב שי' קריינר, אור לה' טבת תשס"ט (33 עמ'), וכן משה באגאמילסקי, ה' טבת – דידן נצח.
- 81 קמינצקי, ימי חב"ד, עמ' 94: "נגמר ה'דידן נצח' באופן גלוי לעיני כל העמים בקשר לספרי רבותינו נשיאינו שבספריית ליובאוויטש."
- 82 באגאמילסקי, ה' טבת – דידן נצח, עמ' 56-57.
- 83 שם, עמ' 7, הערה 4.
- 84 שם, עמ' 80-81, נוסח פסק הדין במלואו.
- 85 ראו <http://www.sichosinenglish.org/books/sichos-in-english/34/08.htm> (accessed June 17, 2009)
- 86 רבי שמואל לוי, בריאיון עם שמואל היילמן, 20 ביוני 2007.
- 87 Irving Spiegel, "Jews Exhorted on School Help," *New York Times*, November 17, 1962, 25. באשר לתפילות בבתי הספר הציבוריים הכריז הרבי כי התורה מחייבת יהודים להתנגד לאיסור שהטיל בית המשפט העליון על תפילות אלה, הואיל והתפילות מספקות לילדים את ההזדמנות היחידה להימצא במגע יום-יומי עם האל, עניין שנראה לו חיוני. "למעט מספר קטן של חילונים ואתאיסטים, אין שום הורה שיכול להתנגד בלב שלם לתפילה אל-עדתית בפני עצמה," צוטט מנחם מנדל בעיתונות הכללית. ראו "Rabbi Scores Ban on School Prayer," *New York Times*, November 27, 1962, 25.
- 88 ריאיון עם מנחם פרידמן, 1 בספטמבר 1991. בשנות הארבעים הוא גם נראה לומד מתמטיקה עם דודו מנדל בניו יורק (זלמן שכטר, בריאיון עם שמואל היילמן, 18 במאי 2008).
- 89 מרים יובל (דודנית של מוסיא שניאורסון), בריאיון עם מנחם פרידמן, 9 ביולי 2001. תמר אוטנזאופר (דודנית של האדמו"ר החמישי מלובביץ'), בריאיון עם מנחם פרידמן, 26 באפריל 1998.
- 90 שאול שמעון דויטש, בריאיון עם שמואל היילמן, אפריל 2008.
- 91 ראו Loewenthal, *Communicating the Infinite*, 5.
- 92 ראו, למשל, מנחם מנדל שניאורסון, *תורת מנחם: רשימת היומן*, קה"ת אוצר חסידים, ברוקלין נ"י, תשס"ו. הרשימות האלה מלאות בעניינים שונים, ממעשה בסיפור ששמע על רבי שלום דב בער במהלך טיול עם רבי יוסף יצחק במוצאי אחת השבתות בקיץ 1930 (156) ועד לחשיבותה של "היטהרות" בעת יחסי מין (174).

- Loewenthal, *Communicating the Infinite*, 3. 93
- קמינצקי, ימי חב"ד, 153. שם גם סיפור של רבי יוסף יצחק על חסיד ש"דיבר" עם 94
 "הצמח צדק" ב"אוהל" לאחר פטירתו. וכן חב"ד בולעטין, ביטאון חב"ד בניו יורק
 (בסטנסיל), גיליון אדר-ניסן תרצ"ו.
- 95 מנחם מנדל שניאורסון, *שיחות קודש דמ"ש*, חמו"ל, ברוקלין נ"י, תשמ"ה, כרך ז,
 שיחה מכ"ד בשבט תש"י (שבת מברכים), וכן שם עמ' יא-יב. ראו גם קראוס, *השבעי*,
 עמ' 280, הערה 16.
- 96 מנחם מנדל שניאורסון, *שיחות קודש דמ"ש*, שם.
- 97 "קטעים מיומן", *כפר חב"ד* 13, כ"ה בשבט תשמ"א, עמ' 20.
- 98 מנחם מנדל שניאורסון, *שיחות קודש דמ"ש*, כרך י', חמו"ל, ברוקלין נ"י, תשמ"ה,
 שיחה מכ"ב בשבט תש"י (אחרון של פסח).
- 99 ראו תלמוד בבלי, סנהדרין, צח ע"ב, ושם תיאור של חבלי משיח כהקדמה בלתי נמנעת
 לגאולה.
- 100 יוסף יצחק שניאורסון, "האמת על חורבן ישראל כיום", *הקריאה והקדושה*, סיוון
 תש"א, בתוך משה אפשטיין, *קול מבשר*, תל אביב, דפוס הרצליה, חשוון תש"ב.
- Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, 388. 101
- 102 על התיווך בין הרבי המת המקודש לבין הקהילה, ראו תיאורו של משה אידל במחקרו
 על החסידות כשמאנית Moshe Idel, *Ascensions on High in Jewish Mysticism*
 (Budapest: Central European University Press, 2005), 154.
- 103 שלום דובער וולפא, "שני ספורים ומסקנה", *כפר חב"ד*, (403) ד' בחשוון תש"ן, עמ'
 39. הסיפור מובא גם (בשינויים מסוימים) בספרו של וולפא, *ימי המלך המשיח*, קרית
 גת, תשנ"ב (1992), עמ' קי"ד, שם מוסיף וולפא, אחד ממנהיגי הקבוצה "המשיחיסטית"
 בחב"ד, את המשפט הזה: "כ"ק אדמו"ר שליט"א עוזב כל עניניו ועולה אל הציון
 הקדוש ומטריח את כ"ק אדמו"ר זי"ע לצאת מגן ערן... כדי לפעול ישועות ה' לפלוני
 בן פלוני בבעיותיו הגשמיות והרוחניות." ומסיים: "אשרינו מה טוב חלקנו ומה נעים
 גורלנו ומה יפה ירושתנו..."
- Moshe Idel, "The Secret of Garb, "The Cult of the Saints," 215 104
 Impregnation as Metempsychosis in Kabbalah," in *Vervadlungen*, ed. A. and J.
 Assmann (Munich, 2006), 341-379, וכן מנחם פרידמן, "משיח ומשיחיות". האר"י
 (רבי יצחק לוריא, 1534-1572) היה הדמות המרכזית ביצירת הקבלה בצפת לאחר
 גירוש ספרד.

הערות לפרק 3

- 1 להסבר מלא, ראו 5 n. 204, *Deutsch, Larger than Life*. ראו גם מרדכי זלקין, "בין 'בני אלהים' ל'בני-אדם', רבנים, בחורי ישיבות והגיוס לצבא הרוסי במאה התשע-עשרה," *מלחמה ושלום בתרבות היהודית*, בעריכת אבראל בר-לבב (ירושלים: מרכז שזר, 2006). לאור מכתב שקיבל מנדל מאביו ב-1937 ובו ברכה ליום הולדתו ה-35 אנו נוטים להניח שהוא אכן נולד ב-1902. ראו לוי יצחק שניאורסון, *לקוטי לוי יצחק, אגרות קודש, קה"ת, ברוקלין נ"י*, תשמ"ד, עמ' שפז.
- 2 ראו בקשתו לדרכון צרפתי שעליה נרחיב את הדיבור בפרק 4.
- 3 בדומה לקהילות יהודיות אחרות "בדרום רוסיה" שעל חוף הים השחור, היתה גם קהילה זו ברובה המכריע קהילה מתבוללת שחסידי חב"ד היו בה מיעוט קטן גם בין היהודים האורתודוקסים המעטים שגרו בה. ראו ד"ר יהודה ל. נ. וילנסקי, *פרקים מחיי הציבוריים: תקופת ניקולאיב, א' 1-24* (הובא לדפוס על ידי מרים ילן-שטקליס), ירושלים, תשכ"ח.
- 4 התאריך והכתובת, על פי התצהיר של מנדל שניאורסון בבקשת האזרחות הצרפתית שלו. ראו בפרק הבא. בבית הסמוך, ברחוב מוסטובאיה 3, היה בית כנסת קטן שמתפלליו היו בעיקר בעלי מלאכה.
- 5 ראו James A. Duran, "Catherine II, Potemkin and Colonization Policy in Southern Russia," *Russian Review* 28, no. 1 (January 1969), 23-36.
- 6 Yehuda Slutsky and Shmuel Spector, "Dnepropetrovsk," in *Encyclopaedia Judaica*, ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed. (Detroit: Macmillan Reference USA, 2007), 5, 724-25. יעקב גולדבורט, "היהודים ביקאטרינוסלאב-דנפרופטרובסק," בתוך צבי הרכבי ויעקב גולדבורט (עורכים), *ספר יקאטרינוסלאב-דנפרופטרובסק – הקהילה היהודית מהיווסדה ועד היום*, תל אביב, ארגון יוצאי יקאטרינוסלאב-דנפרופטרובסק בישראל, תשל"ג, עמ' 21-40.
- 7 שמריהו לויין, *מזכרונות חיי, ג', (במערכה)*, (תרגם צבי ויסלכסקי), תל אביב, דביר, תרצ"ה, עמ' 168-232.
- 8 הבולט שבהם היה מנחם אושיסקין, שהיה מאוחר יותר אחד המנהיגים החשובים של היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט. על רבים אחרים ראו בהמשך.
- 9 ראו 90, 1, *Deutsch, Larger than Life*, וכן *ספר יקאטרינוסלאב*, 122-124 והתצהיר של שניאורסון בבקשת האזרחות הצרפתית.
- 10 ראו 69, 53, 1, *Deutsch, Larger than Life*.
- 11 שם, 1, עמ' 134, *ציטוט מלאופר, ספר ימי מלך*, 2, עמ' 891.

- 12 אברהם ב. יפה, א. שלונסקי, *המשורר וזמנו*, ספרית פועלים, מרחביה, תשכ"ז, עמ' 12-13, וכן ריאיון עם דובער גור אריה, *כפר חב"ד* (485), י"ג באב תשנ"א, עמ' 29-16.
- 13 עדותו של ישעיה שור, *בית משיח* 21, ה' בשבט תשנ"ה. *בית משיח* הוא עלון חדשות של המשיחיסטים בחב"ד שהחל להתפרסם, מדי שבוע בשבוע, בישראל כד' באלול תשנ"ד. ראו Deutsch, *Larger than Life*, 1, 81.
- 14 עדותו של ישעיה שור, *בית משיח* 21. ראו Deutsch, *Larger than Life*, 1, 81, וכן צבי הרכבי *בספר יקאטרינוסלאב*, עמ' 119 והדסה רחל ברמן *בספר יקאטרינוסלאב*, עמ' 54.
- 15 ברוך בן-ענת, *פרעות אוקראינה, 1919-1921*, הרצליה, הוצאה פרטית, 1996, במיוחד עמ' 63-64. ראו גם רחל פייגנברג, *בימי זעם*, תל אביב, לעם, 1942. על ההגנה היהודית ביקטרינוסלב, ראו *ספר יקאטרינוסלאב*, עמ' 72-74. אחד ממנהיגי ההגנה היהודית שם היה ישראל אידלסון (בר-יהודה), מורו הציוני-סוציאליסט של מנדל.
- 16 *ספר יקאטרינוסלאב*, עמ' 34.
- 17 ראו שניאור זלמן ברגר, *בית משיח*, י"ב בטבת תשס"ה (538), באתר http://www.chabad.info/bm/index.php?magazine=bm_&status=goto_id&id=2491 לעומת זאת, במקור פנימי אחר נטען כי שנת 1919-1920 עברה עליו בקרמנצ'וג, בלימורים בישיבה שלא השתייכה ללובביץ' (הגם שבעיר זו היתה ישיבה של לובביץ'). לא מצאנו שום ראיות שתומכות באחת מהטענות האלה.
- 18 Yehuda Slutsky, "Denikin, Anton Ivanovich," in Berenbaum and Skolnik, *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., 5, 580, and Yehuda Slutsky and Shmuel Spector, "Dnepropetrovsk," in Berenbaum and Skolnik, *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed. v. 6, 141-2, ראו גם וילנסקי, *פרקים מחיי הציבוריים*, עמ' 202-185.
- 19 ראו בנספח באתר של הספר, התצהיר של שניאורסון לקבלת אזרחות צרפתית. על פי כרונולוגיה של חיי מנחם מנדל שמוצגת באתר האינטרנט הרשמי של חב"ד, בשנים 1921-1922 הוא חבש את ספסלי ישיבת "תומכי תמימים" בחרקוב, וב-1923 הוא נסע לרוסטוב לפגוש שם לראשונה את רבי יוסף יצחק. ראו *הרבנית*, עמ' 29, וכן http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62151/jewish/1923-Soviet-Jewry.htm (accessed September 8, 2008). וגם *אגרות קודש דיי"צ*, "מאת כ"ק אדמו"ר מוהריי"צ... לכ"ק אדמו"ר והרבנית..." כרך טו, קה"ת, ברוקלין נ"י, תש"ע, עמ' לילב. וראו להלן.

- 20 ראו שניאורסון, תצהיר לבקשת אזרחות צרפתית. על המוסד ראו ספר יקאטרינוסלאב, עמ' 69-71.
- 21 מכיוון שלא החזיק בריפולומה של בית-ספר תיכון – מקבילתה של תעודת בגרות – נבצר ממנו להירשם כסטודנט מן המניין. התעודות הנוגעות ללימודיו באוניברסיטת לנינגרד הושמדו ככל הנראה, אבל בכל זאת נמצאו מכתבים מהאוניברסיטה ובהם בקשה למידע על הישגיו האקדמיים ביקטרינוסלב. ארכיון דויטש.
- 22 הכתובת מופיעה במדריכי הטלפונים של לנינגרד בשנים 1925, 1926 ו-1927 בצמוד לשם המנוי שניאורסון, יוסף שלום[וביץ]. ראו גם <http://www.encspb.ru/en/article.php?kod=2804008026> (accessed February 21, 2008). זאת היתה הכתובת שהוצגה לימים כמען המגורים בתצהיר לבקשת האזרחות הצרפתית.
- 23 ראו הע' 19 לפרק זה.
- 24 בעניין כניסתו לתפקיד בעקבות מות אביו, ראו Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement*, 252-257.
- 25 ראו אגרות קודש רי"צ, יג, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשנ"ג, עמ' רפא, אגרת לדוד מאיר רבינוביץ.
- 26 ראו Alpert, "Review of 'The Heroic Struggle'".
- 27 ראו פרק 5.
- 28 ראו פרידמן, "משיח ומשיחיות", עמ' 199-201 וכן אגרות קודש רי"צ, ב, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ה, עמ' תקלא.
- 29 האבות המייסדים של ארגון זה היו מהגרים יהודים מגרמניה שעשו חיל רב ונמנו, כך נראה, עם יהודי אמריקה היותר מתבוללים, כמו: השגריר הנרי מורגנטאו, איל ההון יעקב שיף וחתנו פליקס ורבורג. הם שלחו את האגרונום יליד רוסיה יוסף רחון לטפל במשימות סעד באזורים מוכי רעב, והסכימו עם השלטונות הסובייטיים שהסיוע יינתן לכל האזרחים הרוסים, אבל רבי יוסף יצחק נועד לטפל באופן ספציפי בצרכים היהודיים. ראו Sara Kadosh, "American Jewish Joint Distribution Committee," *Encyclopaedia Judaica*, vol 2, pp. 59-64, Yehuda Bauer, "Joseph A. Rosen," vol. 14, 269, in Berenbaum and Skolnik, *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., 14, 269.
- 30 בארי גורארי, בעדותו למנחם פרידמן. גורארי טען שהשניים צפו באותו ערב בהצגה של תיאטרון "הבימה", (לימים התיאטרון הלאומי של ישראל) אבל שחקני התיאטרון הזה יצאו מרוסיה כשנה וחצי לפני כן (ב-24 בינואר 1926). ראו שמעון לב-ארי, "המעבר של תיאטרון הבימה מאירופה לארץ-ישראל", משה ליסק וגבריאל כהן (עורכים), *תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה*, כרך 3, חלק

- 1, ירושלים, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, 2008, עמ' 68-57. בהקשר של אירועי הלילה ההוא התפתחה בחב"ד מיתולוגיה שלמה. מוסייה שניאורסון עצמה ציינה כי "מספרים הרבה סיפורים בקשר למאסר של י"ב תמוז שלא היו." (הרבנית, עמ' 25).
- 31 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 180-200. ראו גם יהושע ד' לבנון (מונרשיין), "תולדות אדם – רבי חיים ליברמן האיש ומחקריו", שם, עמ' 5-25.
- 32 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 1, 201, המסתמך על ספר ימי מלך.
- 33 ראו רשימת המאסר, קה"ת, כפר חב"ד, תשס"ח, עמ' 20; ליקוטי דיבורים, ד', קה"ת, ברוקלין נ", תשי"ח, עמ' תרי"ח. וכן Alpert, review of *The Heroic Struggle*.
- 34 ראו די ייסורים פין ליבוויטשען רעבן אין סובייט־רוסלנד – זיין ארעסט פון 'צ'יקה', זיין ליידען אין 'שפאליארקע', זיין פארורטיילונג צום טויט, זיין פארשיקונג קיין קוסטרומה און זיין בייפראיונג, ריגה, רפוס ד' אפט, תר"צ, עמ' 13; רשימת המאסר, שם, עמ' 12-21; Deutsch, *Larger than Life*, 1, 180-189. וכן באתר: <http://www.shtetrem.net/index.php?section=news&id=19838> (כניסה 1.11.2010) באתר גם תמונה של קציני ג'פ־א וביניהם נחמנסון.
- 35 יקטרינה פשקובה עזרה גם למנהיגים ציונים להשתחרר ממאסר וגלות. בין השמות היו ישראל ובבה אירלסון (בר־יהודה), מורו של מנדל, שנאסר והוגלה לצפון רוסיה (1923), יהושע גלוברמן, לאחר מכן מהמפקדים הבכירים של ההגנה, שנידון ב־1923 לגלות בסיביר, המשורר אלכסנדר פן שנאסר בשנת 1926 וגורש לאסיה התיכונה.
- 36 מיכאל ביזר, יהודי לנינגרד 1917-1939, ירושלים מרכז שזר, תשס"ה, עמ' 222, טוען כי עיון ב־34 התיקים הסובייטיים הרלוונטיים אינו מעלה שום ראיה לגזר דין מוות.
- 37 "Borah Sees War if We Don't Recognize Russia," *New York Times*, December 2, 1922, 3. ראו גם בריאן מ' ריג, להציל את הרבי, עמ' 37.
- 38 Stephen Wise Archives at the American Jewish Historical Society, folders 64/7, 65/2, 70/2, 71/3, 71/4. ראו גם שאול שמעון דויטש, "ג' בתמוז – מה ידעו, מה עשו יהודי ארצות הברית בעקבות מאסרו של הרבי נ"ע" [תרפ"ז], כפר חב"ד, 576, ה' בתמוז תשנ"ג. ראו גם ישראל יעקבסון, זיכרון לבית ישראל, ברוקלין נ", קה"ת, תשנ"ו, עמ' 150-152.
- 39 די ייסורים פין ליבוויטשען רעבן אין סובייט־רוסלנד, עמ' 65-66.
- 40 אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' מא"מב, י"ג באב תרפ"ז.
- 41 עדות של בארי גורארי למנחם פרידמן, 1 בספטמבר 1991.

- 42 על אוסקר כהן, ראו גם מכתב שהועתק בספר אדמו"רי חב"ד ויהודי גרמניה, עמ' 111-113.
- 43 קמינצקי, ימי חב"ד, עמ' 25-27.
- 44 ראו שלום רב בער לוין, תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית תרע"ח [1917]-תש"י [1949], קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ט, עמ' קח-קטז.
- 45 יהושע מונרשיין, דרך המלך, תרפ"ח-תרצ"ג, מזכרת לכינוס השלוחים העולמי, ברוקלין נ"י, תשס"א. 7.
- 46 לוין, תולדות חב"ד, שם ובמיוחד עמ' קח, קיב-קיג.
- 47 דגל ישראל (ירחון רבני בעריכת הרב הורוביץ), ניו יורק, הורוביץ, מרס 1928, עמ' 12-19. בירחון זה פורסם הפרוטוקול המלא של פגישת "הוועד לחיזוק התורה והדת ברוסיה". על התהליך המהיר של התפוררות הארגון שהקים הרבי כדי לשמור על חיוניותה של היהדות בבית המועצות בסוף שנות העשרים של המאה ה-20, ראו David Fishman, "Preserving Tradition in The Land of Revolution: The Religious Leadership of Soviet Jewry 1917-1930," Jack Wertheimer (ed), *The Uses of Tradition*, JTS of America, 1993, 85-118. עמ' 112-118.
- 48 M. Laserson, "Jewish Minorities in the Baltic Countries," *Jewish Social Studies* 14, no. 3 (1940) במיוחד עמ' 280, וכן Deutsch, *Larger than Life*, 2, 8-19. מ. אלקנה, "זכרונות של אברהם גורדין: המהפכן החינוכי מריגא שהלביש כיפות לילדי ה'בונד' וה'שומר הצעיר'", *כפר חב"ד*, ח' באייר תשנ"ג (569), עמ' 32-37.
- 49 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 26-39. חודאקוב היה לימים אחד מעוזריו החשובים של רבי מנחם מנדל, כפי שכבר הוזכר לעיל.
- 50 יהושע מונרשיין, דרך המלך תרפ"ח-תרצ"ג, מתעד כל אחת מהתחומות בדרך הסובייטי של מנדל שניאורסון.
- 51 לאופר, ספר ימי מלך, עמ' 218-225.
- 52 מונרשיין, דרך המלך, עמ' 7-9.
- 53 ראו משה אביגדור שולוואס, "בית המדרש לרבנים בברלין", שמואל מירסקי (עורך), *מוסדות תורה באירופה כבנינם ובחורבנם*, הוצאת עגן (ההסתדרות העברית באמריקה), ניו יורק 1956, עמ' 689-713; מרדכי אליאב ועזריאל הילדסהיימר, *בית המדרש לרבנים בברלין – 1873-1939*, הרקע להקמתו ותלמידיו במרוצת השנים, ירושלים, מכון ליאו בק, תשס"א 2001; אסף ידידיה, "אסכולת הילדסהיימר – אלטרנטיבה אורתודוקסית למדעי היהדות", ירושלים, מכון ליאו בק, תשס"ו 2006. וכן מאיר הילדסהיימר, "כתבים בדבר יסוד בית המדרש לרבנים בברלין, מאה שנים להיווסדו

- בר"ח חשון תרל"ד", *המעין*, טבת תשל"ד, עמ' 12-37. על המושג "אורתודוקסיה חדשה-ניאו אורתודוקסיה" ראו להלן הערה 62.
- 54 יוסף יצחק שניאורסון, מכתב מב' בשבט תרפ"ט (13 בינואר 1929), לרב מנחם זמבא מוורשה ממנהיגי אגודת ישראל בפולין, *אגרות קודש רי"צ*, כרך ב, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ג, עמ' קנג; יוסף יצחק שניאורסון, מכתב לד"ר פנחס כהן, *הדה*, י"א באב תרפ"ח.
- 55 ראו לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 295-297. וכן *אגרות קודש*, שם.
- 56 ראו *אגרות קודש רי"צ*, טו, "מאת ... רבי יוסף יצחק... למגדל והרבנית (מוסיה)", קה"ת, ברוקלין נ"י, תש"ע, עמ' מה-מו, מערב ר"ח כסלו תרפ"ח.
- 57 איננו הראשונים בהצגת שאלה זו. ראו, למשל, Reuven Kimmelman, "Rabbis Relations," *Modern Judaism* 24 (2004), 251-271. Joseph B. Soloveitchik and Abraham Joshua Heschel on Jewish-Christian *The Edah Journal* גם *The Edah Journal*, vols. 3, 1-4:2, Elul 5763-Kislev (Kislev 5765), reprinted in *The Edah Journal*, 1-2, n. 9 (2005), 5765. סולובייצ'יק, לעת ההיא סטודנט באוניברסיטה, מציג שם אותה שאלה עצמה. שום תשובה אינה ניתנת במקור הזה. (מקור מקוון הוא http://www.edah.org/backend/JournalArticle/4_2_Kimelman.pdf (accessed August 26, [2008])).
- 58 זושה וולף, *אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה*, ירושלים, היכל מנחם, תשס"ז. לימים הוא שילם גם את הוצאות המחיה והלימודים של מגדל בפריז. ראו פרק 4.
- 59 ראו יהודה ראזענטאל, "בית המדרש הגבוה למדעי היהדות בברלין", שמואל מירסקי (עורך) *מוסדות תורה באירופה כבנינם וכחורבנם*, הוצאת עגן (ההסתדרות העברית באמריקה), ניו יורק, 1956, עמ' 655-687.
- 60 ראו, למשל, וולף, *אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה*, עמ' 99-100.
- 61 האוניברסיטה הוותיקה ביותר בברלין, נוסדה בשנת 1810. כונתה באופן בלתי רשמי Universität Unter den Linden.
- 62 מרדכי בריאר (עורך), *תורה עם דרך ארץ – התנועה, אישיה, רעיונותיה*, הוצאת אוניברסיטת בראילן, תשמ"ז, "השקפתו של עזריאל הילרסהיימר על 'תורה עם דרך ארץ'", שם, עמ' 75-82. ראו גם David Ellenson, *Rabbi Esriel Hildesheimer* (Birmingham: University of Alabama Press, 2003).
- 63 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2:74.
- 64 הסידור הזה של הרישום לסמינר נעשה אולי לפני כן בפגישה בריגה. ראו מונרשיין, *דרך המלך*, עמ' 14. ראו גם וולף, *אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה*, עמ' 129.

- 65 ראו ספר הרישום באוניברסיטת פרידריך וילהלם. ראו גם אבירמה גולן, "משיח בשד ודם", הארץ, 20, 21, 22 באפריל 1998, וכן וולף, אדמו"ר חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 129.
- 66 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 1, 83, וכן וולף, אדמו"ר חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 103-105, 129. נטען שם (104) כי הוא ביקש לקבל את הסמיכה מהרב יחיאל יעקב ויינברג, מפני שהכניסה לספרייה הלאומית בברלין הותרה רק לבעלי תעודות רשמיות, כדוגמת הסמכה של רב מוכר. ראו <http://seforim.blogspot.com/2009/09/marc-b-shapiro-responses-to-comments.html> בספר ימי מלך, עמ' 167 הערה 17, מציין: "חסידים מוסיפים כי כב' קדושת אדמו"ר שליט"א נסמך על ידו ועל ידי רבי יוסף רוזין, המכונה הרוגצ'ובר, מ"פ להוראה (מפי השמועה)". לא מצאנו שום תעודת הסמכה התומכת בטענה זו וכאמור, גם ללאופר אין אסמכתא לכך. למען הסר כל ספק, סמיכה לרבנות, בין שניתנה לו ובין שלא, אינה תנאי בל יעבור להתמנות לאדמו"ר, מעמד שאינו מצריך דבר זולת חסידים שמאמינים כי בעל הדבר ראוי לכך. העובדה שהוא נקרא "רב" או "הרב הגדול", אפילו אם לא הוסמך פורמלית לרבנות, אינה מייחדת אותו מרוב האדמו"רים החסידיים האחרים.
- 67 ד"ר יוסף בורג במכתב לפרופ' מנחם בן-ששון, שהוזכר למעלה. כאמור למד בורג באותה עת בסמינר, ונהג לפקוד תדירות את בתי החסידים בעיר, אבל הוא מעולם לא פגש את מנדל שניאורסון ולא שמע על פעילותו.
- 68 ראו בפרק הבא.
- 69 ראו אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' מח"ג.
- 70 ללאופר, ספר ימי מלך, עמ' 332, 353.
- 71 לזין, תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית, עמ' קיט"קכג. ראו גם וולף, אדמו"ר חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 77, 79, 80, ושם תיאור היבטים אחרים של עבודת גורארי למען יהודי ברית המועצות כשליחו האישי של הרבי השישי. וכן אגרות קודש רי"צ, קה"ת, ברוקלין ג", תשמ"ג, כרך ב' במבוא, עמ' 7-6 והערה 11.

הערות לפרק 4

- 1 "כי ירענו אשר בו בחר הוד כ"ק אאמו"ר [אבי אדוני ורבי]... מכל סגולת הצעירים יחיו", אגרות קודש רי"צ, א', עמ' שכה, לדודו מנחם מנדל, אחי רבי שלום דובער, ג' בכסלו תרפ"ד.
- 2 אגרות קודש רי"צ תשס"א, א', עמ' שכח. ראו גם וולף, אדמו"ר חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 257.

- 3 "ומצבנו הי' אז דחוק מאוד עד כי הוכרחנו למעט בהוצאה באופן היותר מצומצם...",
אגרות קודש דיי"צ, א', עמ' שכו.
- 4 גיל הנישואין הממוצע של גברים רוסים ב-1900 נע בין 28 ל-30, ושל נשים בין 25 ל-26. ראו June L. Sklar, "The Role of Marriage Behaviour in the Demographic Transition: The Case of Eastern Europe Around 1900," *Population Studies* 28, no. 2 (July 1974).
- 5 שלמה זלמן דוכמן, ילקוט לשמע אוזן – סיפורים ופתגמים: זיכרונות פתגמים קדישין מכ"ק רבותינו הקדושים... ומה שקיבלתי מכבוד אבי זקני... ר' מרדכי יואל הלוי דוכמאן... מה ששמע בעצמו מכבוד ר' יצחק הלוי עפשטיין... דפוס בלשן, ניו יורק, תשכ"ז, עמ' 151-152.
- 6 ראו מכתבו של רבי יוסף יצחק למוסיה, אגרות קודש דיי"צ, טו, עמ' נ"א, מיום ב', ו' בכסלו תרפ"ט: "נעכטין אוענט האבין מיר גימאכט תנאים... [אתמול בערב עשינו תנאים]. בספר הרבנית כתוב שהיה זה ביום שני, אבל כנראה שטעות בידו. אמנם ה"תנאים" נערכו בערב כך שמבחינת התפיסה היהודית שעות הערב לאחר שקיעת החמה שייכות כבר ליום שלמחרת, ולכן היה זה כבר יום ב'. ראו מונרשיין, בחוברת דרך המלך עמ' 9. ראו גם מנחם מנדל שניאורסון, דשימות חתונה/שרשם לעצמו... אדמו"ר מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש; ונוספו עליהם מכתבי חתונה/ מאת אביו... ר' לוי יצחק שניאורסאהן, ירושלים, חמו"ל, תש"ס, עמ' 8.
- 7 הרבנית, עמ' 29. למרבה העניין, בעת הביקור ב-1926, חנה, אמו של מנדל, לא התאכסנה בביתם של מחותניה לעתיד אלא דווקא בביתה של משפחת אלטהאוז, ואולי יש בכך ראייה נוספת לעובדה שבאותו שלב עדיין הנישואין לא סוכמו.
- 8 לעניין המכתב, ראו המבוא לאגרות קודש דיי"צ, ב', קה"ת, ברוקלין נ"י, עמ' 10, מכתבו של יחזקאל פייגין מיום כ"ב באב תרפ"ח(?): "הנני כותב לך בסוד בכל תאמר עד כמה מגיעים הדברים... אף שלע"ע לא אמרו לי מזה, אבל סוף סוף פרייער מיט א חודש שפעטער מיט א חודש, חתונה דארף דאך זיין [חודש יותר מוקדם, חודש יותר מאוחר, חתונה הרי צריכה להיות] ובמה?", וכן Deutsch, *Larger than Life*, 2, 209.
- 9 שאל שמעון דויטש, בשיחה עם שמואל היילמן, 9 במרס 2008. כפי שנראה להלן, גם כאשר בעלה מונה לרבי, סירבה מוסיא להשתלב בענייני הקהילה החסידית החב"דית.
- 10 דויטש, בשיחה עם שמואל היילמן, 9 במרס 2008. מרים הורנשטיין יובל (בת אחיינית של האדמו"ר החמישי) טענה, בריאיון עם מנחם פרידמן, 9 ביולי 2001, כי הנישואין בין שמריהו גורארי וחנה היו רחוקים מאידיליה, ואחיותיה ידעו זאת.

- 11 עדותה של חנה גורארי וכן עדותם של ד"ר איירה וייס ושל חיים זוהר קונסול לעניינים יהודיים בקונסוליית ישראל בניו יורק בשנות ה־60.
- 12 הרבנית, עמ' 18, 67-68, וכן אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' ב"ד. כפי שאנו מוצאים באוסף הנ"ל של איגרותיו של רבי יוסף יצחק למנדל ולמוסיה, רוב האיגרות נכתבו באידיש/עברית כמקובל במשפחות יהודיות מסורתיות.
- 13 ראו מסמך שהוצא ב־4 בדצמבר 1924 ומצוטט אצל Marcus, *The Rebbetzin Chaya Mushka Schneerson*, 8.
- 14 ראו רשומות רישום ב־3, 23, March, 1929, *Mitteilungen*.
- 15 מונרשיין, דרך המלך, עמ' 7.
- 16 ראו אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' מא"מה.
- 17 שם, מז"מח, וכן אגרות קודש ריי"צ, כך י"א, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ה, עמ' צ (ראו הערה שם).
- 18 "חצר" חסידית שהיא ענף של חסידות רוז'ין. לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה לווינה. הרבי הוא כנראה רבי ישראל פרידמן (1854-1933).
- 19 וולף, אדמו"ר חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 101-102.
- 20 ראו פנקס הקהילות – לאטביה ואסטוניה, ירושלים, יד ושם, תשמ"ח (1988); ש. דניאל, "קהילת ריגה", מחניים, ק"כ, חשוון תשכ"ט.
- 21 בריגה הוקמה ישיבת "תומכי תמימים" רק בתרצ"ב (1932), והיא נתקיימה רק שנה אחת לערך – עדות לעובדה שריגה לא משכה אליה חסידים חב"ד בכלל ותלמידי ישיבה בפרט, על אף נוכחותו של הרבי שם. ראו אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' קיד בהערה.
- 22 ראו Geertz, *The Interpretation of Cultures* 114, and Heilman, *The People of the Book*, 97-98.
- 23 היינט, י"ז בכסלו תרפ"ט (30 בנובמבר 1928), עמ' 1.
- 24 שם.
- 25 ראו יוסף יצחק שניאורסון, "מכתב עוז של תורה נגד האגודה", חמו"ל. רבי יוסף יצחק תקף גם את האדמו"ר מגור על שעורר את חסידיו לעלות לארץ ישראל ולהקים שם בתי מלאכה וחרושת. הדברים נכתבו כנראה בשנת תרפ"ב-1922. ראו גם הנ"ל, "מכתב גלוי" משנת תרפ"ב אל "כבוד מועצת התורה" שבו חילופי דברים קשים בין "לשכת המרכז של אגודת שלומי אמוני ישראל" (אגודת ישראל בפולין) לרבי יוסף יצחק שניאורסון, הקטוגרף, ארכיון פרידמן. קטע ממכתבו של רבי יוסף יצחק בעניין התנגדותו לזימות כלכלית בארץ ישראל, פורסם על ידי יצחק אלפסי, *החסידות ושיבת ציון*, ספרית מעריב, תשמ"ו, עמ' 87.

- 26 ראו תצלום העמוד, ארכיון פרידמן, וכן מונרשיין, *דרך המלך*, עמ' 9.
- 27 *מומענט*, ט"ז בכסלו תרפ"ט (29 בנובמבר 1928).
- 28 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 226, ושם ציטוט עדותו של אורח, אברהם יוסף פרידמן. הרבי מגור אולי לא בא בשל התקפתו של רבי יוסף יצחק עליו (ראו הערה 25 לפרק זה). בין שני האדמו"רים האלה שררה מתיחות גם על רקע גישות שונות בחסידות.
- 29 Deutsch, *Larger than Life*, 2, 226-27. ראו גם הרבנית, עמ' 35.
- 30 זה התאריך הנקוב בבקשת האזרחות הצרפתית של מנרל שניאורסון. ראו גם, Deutsch, *Larger than Life*, 2, 216. על פי דרכונו של מנרל, הוא לא נסע לפולין לפני 25 בנובמבר. עובדה זו מעמידה את התאריך האמור של נישואיו האזרחיים בסימן שאלה. לכן אנו סבורים כי הנישואים האזרחיים של הזוג הצעיר נערכו בעצם בלטביה, ומאוחר יותר באותו יום יצאו מוסיה ואמה לפולין. הסיבה לכך שמנרל דיווח לצרפתים כי נישא בפולין לא היתה רצון להוליד שולל. לדירו, הנישואים האמתיים היו אלה שנערכו כרת משה וישראל, בפולין ב-27 בנובמבר 1928.
- 31 קמינצקי, *ימי חב"ד*, עמ' 59-61. בין הנוכחים באותו מעמד היו ברל משה שמוטקין ומנרל קופרשטוק, הרבנית, עמ' 35.
- 32 על המסיבה המקבילה, כמפורט במכתבי אביו ודודו של מנרל, ראו מכתבי חתונה, 13-4, 23-21.
- 33 מכתב מלוי יצחק שניאורסון לבנו, לוי יצחק שניאורסון, *ליקוטי לוי יצחק*, אגרות קודש, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ד, עמ' רו.
- 34 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 217-18.
- 35 *מומענט*, 29 בנובמבר 1928, 1; *היינט*, 39 בנובמבר 1928, 1.
- 36 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 294-95.
- 37 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 238, וכן מנחם מנרל שניאורסון, *רשימות חתונה*, עמ' 6 הערה 9.
- 38 ראו מנחם מנרל שניאורסון, *רשימות*, חלק א', קה"ת, ברוקלין נ"י, תשנ"ה, עמ' ד', וכן *רשימות חתונה*, עמ' 6-7.
- 39 *אגרות קודש רי"צ*, ב, עמ' קג, מתוך מכתב לרב מנחם זמבא, מיום ב' בשבט תרפ"ט.
- 40 ראו דיון בהמשך הפרק הזה.
- 41 *רשימות מיומנו של אחד מבחורי הישיבה*, כמצוטט אצל קמינצקי, *ימי חב"ד*, עמ' 59.
- 42 מונרשיין, *דרך המלך*, עמ' 12.
- 43 זיכרונות של בארי גורארי ב-Deutsch, *Larger than Life*, 2, 134.

- 44 מונרשיין, דרך המלך, עמ' 12. וכן רבי יוסף יצחק, אגרות קודש דיי"צ, טו, עמ' נה, סב, בהערה, על ביקור ב-Baden-Baden. נראה שרבי יוסף יצחק התאמץ להחזיקם בקרבתו.
- 45 אף כי בראשית אדר תר"ץ (מרס 1930), הצליח אחיו אריה-לייב (מרק גורארי) לצאת מברית המועצות (ראו להלן), ועד מהרה הצטרף לאחיו הבכור בברלין. אגרות קודש דיי"צ, עמ' צג.
- 46 מכתב ששוגר בכ"ד בטבת תרצ"ב, בהתמים, ורשה, כסלו תרצ"ו (דצמבר 1935), עמ' נורס-ה (הקטע המצוטט בעמ' סד). למרבה האירוניה, "מעשי נסים" ייעשו מרכיב חשוב בחסידות חב"ד דווקא בעת כהונתו של מנחם מנדל.
- 47 ראו למשל מעשה בספר פירושים לתורה שנשלח בשלהי 1932; וולף, אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 115. כמו כן חילופי מכתבים בין רבי יוסף יצחק לבין מנדל ומוסיה מתקופת ברלין, אגרות קודש דיי"צ, טו, עמ' נא-קלב.
- 48 שם, עמ' טו, צה-צח, קב ועוד.
- 49 ראו מבית הגנזים: מכתבים, מסמכים וכתובות, תמונות וציורים, תפילין, מגילות וחפצים, ספרים נדירים וכתבי יד מ"בית הגנזים" אשר בספריית אגודת חסידי חב"ד – אהל יוסף יצחק – ליובאוויטש, שלום דובער לויין, עורך, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשס"ט, עמ' עט, במבוא (חסר פגינציה).
- 50 ראו אגרות קודש דיי"צ, טו, בין האיגרות גם כאלה המתייחסות לקניית ספרים על ידי מנדל, שם, עמ' ק', קז-קח, קכא-קכד, קכו-קכח ועוד.
- 51 מכתב ששוגר בי' באלול תרצ"ב (1932), וולף, אדמו"רי חב"ד ויהדות גרמניה, עמ' 114-117.
- 52 לוי יצחק שניאורסון, ליקוטי לוי יצחק, אגרות קודש, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשס"ד, עמ' תמג-תמד.
- 53 לרשימה של כל אלה, ראו שם, עמ' תנג-תנח.
- 54 ראו תצהיר 45677 שהגיש מנדל שניאורסון לשלטונות הצרפתיים כחלק מבקשתו לאזרחות צרפתית.
- 55 בארי גורארי, בריאיון מצוטט ב-Deutsch, *Larger than Life*.
- 56 על טענתה של מוסיה שלמדה מתמטיקה, ראו עדותה במשפט, עמ' 84 של התעתיק (Deutsch, *Larger than Life*, 2, 95). לא נמצא שום אישור לכך בתיקי האוניברסיטה.
- 57 לפרטים נוספים על המשפט, ראו פרק 2. לתצהיר בתיק, ראו כרך 2, מוצג 3VI, 115, והתעתיק.

- 58 הרבנית, עמ' 236.
- 59 מונרשיין, דרך המלך, עמ' 7. יש לציין שמאגרותיו של רבי יוסף יצחק למנדל ומוסיה (אגרות קודש ריי"צ, טו) עולה שתנועתם של מוסיה ומנדל אכן הוגבלה מאוד בגלל דרכוניהם הסובייטיים. גם לאחר מכן, כאשר בוטלו דרכוניהם הסובייטיים והם נעו באמצעות דרכון פליטים, לא חל שינוי משמעותי בעניין זה.
- 60 שם, 14.
- 61 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 94, ושם ציטוט מיומנו של יוסף יצחק.
- 62 מונרשיין, דרך המלך, עמ' 7.
- 63 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 295, ומונרשיין, דרך המלך, עמ' 16.
- 64 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 293-94, המסתמך על בארי גורארי. האכזבה הזאת רוככה לאחר מכן כאשר מנדל החל לעסוק במשימות מסוימות בשליחות הרבי. ראו להלן.
- 65 ראו אגרות קודש רמ"ש א', קה"ת, כפר חב"ד, תשמ"ז. במבוא, עמ' 5-9, יש התייחסות לפעילותו של רמ"ש בשנים אלה. וכן מונרשיין, דרך המלך, עמ' 16.
- 66 אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' קיג"קטו, Deutsch, *Larger than Life*, 2, 293, בהסתמך על לאופר, ספר ימי מלך, עמ' 247.
- 67 שניאורסון, דשימות, קונטרס סה, עמ' ה-ה"ד.
- 68 על רשימותיו הנוגעות למסורות ולמנהגים של חותנו, ראו, למשל, מנחם מנדל שניאורסון, דשימות, ה ר-ח. ראו גם מונרשיין, דרך המלך, עמ' 23-33.
- 69 השם והמסמכים היו של ידיד של האב, הרב לוי יצחק שניאורסון, שטבע. איש זה היה קרוב משפחתו של שמריהו גורארי.
- 70 עדותו של בארי גורארי. ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 134.
- 71 הארכיון הציוני המרכזי, תיק 506/45/433.
- 72 לתאריך החתונה, ראו מכתב ממחלקת ההגירה והאזרחות של ממשלת בריטניה, ref. 20, no. G49571 באוקטובר 1995, מועתק אצל Deutsch, *Larger than Life*, 2, 135.
- לימים עבר לייכל לאנגליה ושם מת.
- 73 ראו David E. Fishman, "Preserving Tradition in the Land of Revolution — The Religious Leadership of Soviet Jewry, 1917-1930," *The Uses of Tradition* (Jack Wertheimer-Edit.) JTS New-York & Jerusalem 1992, 112-118.
- 74 אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' עט, מיום י"ח שבט תר"ץ.
- 75 קובץ כ"ף מנחם-אב ששים שנה, קה"ת, ברוקלין נ"י, תרס"ד, עמ' נד"נו, ס"סד.
- 76 ראו Deutsch, *Larger than Life*, 2, 136. על אורח חייו החילוני של לייכל, סיפרה

- יונה כהן בריאיון עם מנחם פרידמן, 25 באפריל 2008. יונה כהן היא אלמנתו של יעקב כהן שהיה ידידו של לייבל ועמיתו בחנות הספרים בלומשטיין. ראו ספרו של יעקב כהן, *סולם יעקב – סיפור חייו של יעקב כהן*, בהוצאת המשפחה, 2008, עמ' 22-24.
- כמו כן סיפרה רבקה שטרנשוס, שהוזג גורארי שכר חדר בדירתה, ברחוב יוחנן הסנדלר 3 בתל אביב. גב' שטרנשוס שהיתה שומרת מצוות והקפידה על שמירת כשרות, ציינה כי נאלצה לתבוע מלייבל ורגינה לא לפגוע בכשרות של המטבח המשותף. רבקה שטרנשוס, בריאיון עם מנחם פרידמן, 9 בנובמבר 2005.
- "Yisroel Aryeh Leib's Final Voyage," March 21, 2006, <http://mentalblog.com/2006/03/yisroel-aryeh-leibs-final-voyage.html> (accessed August 12, 2008) 77
- מכתב ממחלקת ההגירה והאזרחות של ממשלת בריטניה, ref. No. G49571. 78
- לאחר מותו הובא ארונו במצוות הרבי-אחיו לקבורה בישראל. הוא נקבר בחלקת חב"ד בבית הקברות בצפת. חסירי חב"ד רואים בו צדיק ומניחים בקשות (קורטלך) על מצבתו. 79
- 80 *אגרות קודש רי"צ*, טו, עמ' קה. ראו גם שם, עמ' קלא-קלב.
- 81 שם, שם.
- 82 ראו ישראל גוטין, *כור עזוני – רשימות, דמויות, זכרונות*, הוצאת עקד-בגבולם, תל אביב, תשל"ט, עמ' 192-194. על זיכרונותיו משיבת תומכי תמימים ומרמותו של הרי"צ בשנות מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, ראו שם, עמ' 144-185.
- 83 ראו ארכיון העיר אוטווצק, תיקי הגימנזיום, וארכיון אוניברסיטת ורשה, תיק מנדל הורנשטיין.
- 84 בארי גורארי, בריאיון עם מנחם פרידמן, 1 בספטמבר 1991.
- 85 מנחם מנדל שניאורסון, *רשימות חתונה*, בני ברק, כ"ב באדר תשנ"ט, עמ' יב-יג. הקונטרס הזה הודפס לכבוד חתונתם של יוסף יצחק שניאורסון וחנה רות הלפרין.
- 86 מונדשיין, *דרך המלך*, עמ' 29, הערה 13. לא ברור מתי בוטל דרכונם הסובייטי של מוסיה ומנדל. ממכתבי רבי יוסף יצחק נראה שגם אחרי תאריך זה עדיין החזיקו מנדל ומוסיה בדרכונים סובייטיים. ראו *אגרות קודש רי"צ*, טו, עמ' קמו.
- 87 שם. בסוף ניסן תרצ"ד (אפריל 1934) שואל מנדל את רבי יוסף יצחק איזה דרכון פליטים להעדיף, האם את הלטבי או את הצרפתי? ראו *אגרות קודש רי"צ*, טו, עמ' קפח-קפט. רבי יוסף יצחק ביקש מאיש הקשר שלו ותומכו בפרלמנט הלטבי, מרדכי דובין, שהסדיר מתן אזרחות לטבית לו עצמו, להסדיר את אותה אזרחות לבתו מוסיה

ולבעלה מנדל. (ראו אגרות קודש רמ"ש, ג, עמ' יח"ט, הערה; אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' קנג'קנט, קפח). למרות מאמצים אלו, הם לא קיבלו מעולם את האזרחות הלטבית והוסיפו להשתמש בתעודות ה"לסה פאסה" הלטביות עד שביקשו אזרחות צרפתית. בעצם, הם נותרו פליטים חסרי אזרחות עד שקיבלו אזרחות אמריקנית ב־14 בנובמבר 1946.

88 אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' קלב־קלג, ובהערה, וכן שם, עמ' קלה־קלו.
89 לעניין התאריכים, ראו בקשת האזרחות הצרפתית של מנדל שניאורסון, שבה הוא מפרט את תאריך הגיעו ואת כל כתובות המגורים שלו.

90 Weiner, *Nine and half Mystics*, 167
91 על פי מפקד האוכלוסין, ארכיון העיר פריז.

92 Monique Y. Wells, "The Literary Women of Montparnasse," *Discover Paris*,
<http://www.crossculturaltraveler.com/Archives/SEP2004/Montparnasse.htm>
(accessed March 19, 2008)

93 הארכיון הלאומי הצרפתי, Académie de Paris Université de Paris, Faculté de Lettres. אביה של אדמה, מנחם מנדל בן שמואל שניאורסון, נחשב לכבשה השחורה של המשפחה. הוא התגורר שנים רבות בקורסיקה, במקום שלא היו בו שום חיים יהודיים. לאחר מותו הובאה גופתו לקבורה בעיר המקובלים צפת ברומה לאחיו של מנדל ישראל אריה לייב (לייבל).

94 על תולדות חייו, ראו יצחק שניאורסון, לעבען אונד קאמפף פון יידען אים צארישען רוסלנד 1905–1917: זיכרונס, פריז: Éditions du Centre, 1968. בן נינו של "הצמח צדק" (מבנו יהודה ליב מקאפוסט) ואחיו של ר"ר פישל שניאורסון. שניהם עמדו בקשרים עם רבי יוסף יצחק. בביקור חוזר בפריז ב־1947 דאג מנדל במיוחד להיפגש איתו (ראו בפרק הבא). ראו, לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 975. יצחק שניאורסון היה ממייסדי המרכז לדוקומנטציה של יהדות זמננו (CDJC) – אחד הארכיונים החשובים לחקר היהודים בשואה. ראו, http://www.lootedart.com/MFEU4B37218_print;Y
(accessed December 25, 2010)

95 בורים שניאורסון (בנו של יצחק), בריאיון עם מנחם פרידמן, 7 במרס 2000.
96 מנדל הורנשטיין לא הצליח לעמוד במבחנים שיאפשרו לו לקבל תואר מהנדס. ראו להלן.
97 על פי עמנואל סומך, סטודנט בבית הספר הזה עשרים שנה לאחר מכן, שסייע לנו בנדיבות להבין את התעתיק ואת המבנה של בית הספר, היו בדרך כלל רק סטודנטים בודדים שהציונים שלהם היו גבוהים מ־16.

- 98 עקב העובדה שמנדל ומוסיה נאלצו להשתמש בדרכון פליטים לאחר ביטול אזרחותם הסובייטית, היו תנועותיהם מחוץ לצרפת מוגבלות, כפי שעוד נראה להלן. על ביקור זה ראו דיווח, יוסף יצחק שניאורסון, *אגרות קודש רי"צ, ג, עמ' יח"ט*. אנו מודים גם לברוך אוברלנדר שרשם במדוקדק את כל מסעותיו של רבי מנחם מנדל. רישום זה (שלא פורסם) שימש מקור חשוב. ראו גם *אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' קנח* בהערה.
- 99 ראו *אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' קצד-קצה*.
- 100 עניינים אלה תופסים חלק חשוב בתכתובת שבין רבי יוסף יצחק למנדל ומוסיה. ראו *אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' קלג-קלד, קנ-קנא, ריז, ריח-ריט, רלג-רלד, ועוד*. כאשר מנדל לא היה יכול להתפנות לכך, שותפו בעבודה זו גם מוסיה וגם אחותה, שיינה וגיסה מנדל הורנשטיין. וראו להלן.
- 101 ראו *אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' קסד-קסח, קעא ועוד*.
- 102 שם, *עמ' קנח* בהערה.
- 103 על קבלת האזרחות הלטבית מבשר רבי יוסף יצחק למנדל ומוסיה במכתב מכ"ו סיוון תרצ"ג. אמנם הרבי חשב לעבור לוורשה עוד קודם לכן, אבל דחה זאת עד לקבלת האזרחות, ראו *אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' קנד*. אפשר שרבי יוסף יצחק חשש שבהיעדר אזרחות לטבית עלולים היו השלטונות הפולניים, שלא היו ידועים כאוהבי ישראל, לגרשו בחזרה לברית המועצות. לעצם המעבר לפולין יש לומר שהסיבה העיקרית לבחירתו של רבי יוסף יצחק בריגה, לאחר עזיבתו את רוסיה, היתה קרבתה ללנינגרד והערכתו שיוכל להעביר שליחים וכספים לתמיכה בחסידות. מדיניותו של סטלין למן 1930, שהחניקה כמעט כל פעילות יהודית בברית המועצות עשתה את ישיבתו בריגה חסרת תועלת.
- 104 מנחם מנדל שניאורסון, *תורת מנחם: רשימת היומן* [רשומות יומן], קה"ת, ברוקלין נ"י, תשס"ט, עמ' שלא-שפו. הרישום מכ"ח חשוון תרצ"ה הוא בעמ' שנח-שס.
- 105 ראו *אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' רט*.
- 106 העורכים הרשומים של הפרסום היו יחזקאל פייגין (שערי חסידות), יהודה עבר (שערי תורה) ושמואל זלמנוב (עורך כללי). החוברת הראשונה ראתה אור בוורשה, בתמוז תרצ"ה (מאי 1935). כתב העת עסק בעיקר בפרסום מאמרי חסידות, קטעים מיומנו של רבי יוסף יצחק ודיעות משיבות "תומכי תמימים". על תפקידו של מנדל שניאורסון ראו מכתב של יוסף יצחק למוסיה, כ"ב בסיוון תרצ"ה, *אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' רח*. מאגרות אלה אפשר גם ללמוד שמנדל הגיה מאמרים רבים בעבור "התמים".
- 107 ראו *אגרות קודש רי"צ, טו, עמ' ריז* ובהערה שם.
- 108 ראו David E. Fishman, שם, עמ' 114 ואילך.

- 109 שם, עמ' 116-118.
- 110 הארגון הרשמי של הקהילות היהודיות בצרפת המוכר על ידי השלטון הצרפתי, נוסד על ידי נפוליאון הראשון. על ההצעה ראו *אגרות קודש דיי"צ*, טו, עמ' ריא-ריב, מכתבו של רבי יוסף יצחק למוסיה מיום י"ד בתמוז תרצ"ה.
- 111 ראו *אגרות קודש דיי"צ*, טו, עמ' קמה, וכן רנו.
- 112 ראו שאלון המשטרה בתיק בקשת האזרחות שלו להלן.
- 113 יוסף יצחק שניאורסון, *שיחות קודש*, ג, עמ' תרסב. *אגרות קודש דיי"צ*, טו, עמ' רכז בהערה.
- 114 אוברלנדר, בחומר שלא פורסם, עמ' 37, מצטט מכתב שרבי יוסף יצחק שלח לילדיו בפריז לרגל חג הפסח. ברור שלא היה צורך במכתב כזה אילו הגיעו השניאורסונים לעשות את החג ב"חצר".
- 115 *אגרות קודש דיי"צ*, טו, עמ' רלא-רלב, רלב-רלג, רפז-רפח ועוד.
- 116 ראו *אגרות קודש דיי"צ*, טו, עמ' רנו, רנח-רס, רפז-רפח.
- 117 במכתב מ"ג חשוון תרצ"ז (שם, עמ' רלד-רלה) מבקש הרבי יוסף יצחק "אשר ביום התקבל איזה סכום (כתרומה עבור ה"חצר") יודיע בעצמו, או רעייתו הכבודה בתנו היקרה תי' (מוסיה), או גיסתו הכבודה בתנו היקרה תחי' (שיינה), כלומר למי שיהי' זמן פנוי באותו יום לכתוב, כי אתה וגיסך הנכבד חתננו היקר שי' (מנדל הורנשטיין) טרודים וצריכים הכנה מרובה, אבל הן – באם לא מעצלות – יכולות הן לכתוב בו ביום ממי (נתקבל הכסף) וכמה. ואם יהי' איזה מכתב הנה המכתב ישלחו בו ביום לפי שזה נוגע לסדרי העניינים."
- 118 ראו שם, טו, עמ' שלח, במכתב רבי יוסף יצחק למנדל ולמוסיה. במכתב זה משבח הרבי את מנדל ומוסיה על שמראים את המכתב ששלחו לרבי לגיסם מנדל הורנשטיין. מה היה באותו מכתב שהראו למנדל הורנשטיין? עורך האיגרות משער שהעניין שנידון במכתב היה הצעה להגר לארצות הברית. קשה מאוד לאשש השערה זו. יתרה מזו; אם אכן מדובר בהצעה להגירה, האם ההצעה מתייחסת לשני המנדלים ולרעייתיהם או, מה שיותר מסתבר, לרבי עצמו. ראו גם מכתבה של מוסיה להלן.
- 119 ספרי הטלפונים של פריז מאוחסנים ב-Bibliothèque Administrative de la Ville de Paris, בבניין עיריית פריז.
- 120 *קובץ כ"ף מנחם-אב*, עמ' ס-סד.
- 121 ראו במדריך הטלפונים של פריז לשנת 1939. המשורר וכותב התסריטים ז'אק פרוור עבר לדירה זו ב-1945. (ראו Jacques-<http://www.terresdecervains.com> [PREVERT,348 [accessed June 9, 2008].

- 122 קובץ כ"ף מנחם-אב, עמ' ס-סד.
- 123 שם, עמ' נד-נו.
- 124 Vicki Caron, *Uneasy Asylum: France and the Jewish Refugee Crisis 1933-42* (Stanford: Stanford University Press, 1999), 2
- 125 שם, 43ff.
- 126 ראו שם, עמ' 47. ב-1927 הפחית חוק ההתאזרחות את תקופת הסף של מגורים בצרפת לצורך קבלת אזרחות מעשר שנים לשלוש (ראו שם, עמ' 57). אך ימים אלה חלפו לבלי שוב.
- 127 ראו שם, עמ' 278, בהסתמך על מאמר מערכת שהופיע ב-2 בנובמבר 1938, בכותרת "הזורים וצרפת".
- 128 Ellen Furlough, "Selling the American Way in Interwar France: Prix Uniques and the Salon Des Arts Menagers," *Journal of Social History* 26, no. 3 (Spring 1993), 515 n. 45. ראו Caron, *Uneasy Asylum*, 237 וכן
- 129 על ערך הפרנק הצרפתי באותה תקופה ביחס לדולר, ראו <http://www.trussel.com/maig/franc.htm> (accessed March 23, 2008)
- 130 קובץ כ"ף מנחם-אב, עמ' סה.
- 131 במענה לשאלה שנשאל קודם לכן, ענה שנרשם לצבא הצרפתי לפני שעזב את פריז. ראו הרבנית, עמ' 62.
- 132 קובץ כ"ף מנחם-אב, עמ' נד-נו.
- 133 Renee Poznanski, "La résistance Juive en France," *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 137 (1985), 18-20. על פעילות אנטי-נאצית בצרפת, ראו גם Michael Marrus, "Jewish Resistance to the Holocaust," *Journal of Contemporary History* 30, no. 1 (1995), 99; and Hillel Kieval, "Legality and Resistance in Vichy France: The Rescue of Jewish Children," *Proceedings of the American Philosophical Society* 124 (1980), 354. See also David Weinberg, *A Community on Trial: The Jews of Paris in the 1930s* (Chicago: University of Chicago Press, 1977)
- 134 Weinberg, *A Community on Trial*, 108, 138 n. 17, and Shmuel Jatzkan, *Pariser Haint*, May 12, 1936
- 135 Phyllis Cohen Albert, review of Weinberg, *A Community on Trial*, 195
- David Weinberg, *A Community on Trial: The Jews of Paris in the 1930s*, *American Historical Review* 83, no. 4 (1978): 1029

- Weinberg, *A Community on Trial*, 217. 136
- אגרות קודש רמ"ש, א, קה"ת, כפר חב"ד, תשמ"ז, עמ' טו"ט. 137
- שם, עמ' כב"כג. 138
- לוי יצחק שניאורסון, ליקוטי לוי יצחק, אגרות קודש, עמ' תכב. 139
- אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' סה"סו. 140
- בארי סיפר בריאיון עם מנחם פרידמן (1 בספטמבר 1991) שאמו חנה סיפרה לו שמוסיה היתה בהיריון פעמיים והפילה. 141
- לפקוד זו לשון המקרא ביחס לפוריות, במיוחד לגבי עקרות. ראו בראשית כא, א. 142
- ביטוי לכך ניתן במושג התלמודי (בבלי, מועד קטן כח, ע"א) שאומץ בנוסח החסידי "בני, חיי, מזוני". לאמור הרבי יכול לסייע בהבטחת צאצאים, חיים ופרנסה. ראו אגרות קודש רמ"ש, ט, עמ' רלז והערה, וכן זהר בראשית, כד, א. 143
- אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' קסה, רכו. 144
- לוי יצחק שניאורסון, ליקוטי לוי יצחק, אגרות קודש, עמ' תכב"תכג. 145
- לפרטי המנהג הזה שכרוך בשימוש בארבעה זוגות של תפילין במקום בזוג המקובל האחד, ראו מנחם מנדל שניאורסון, היום יום..., קה"ת, ברוקלין נ"י, תש"ג, עמ' פ', ראו גם מהדורת תשמ"א, עמ' קסו"קסז והערה 36; ספר המנהגים – מנהגי חב"ד, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשכ"ז, עמ' 5; שו"ת רבי מנחם עזריה מפאנו, סי' קז. ראו גם מנשה אלישיב, "דף שבועי", 560 (ל' באב תשס"ד), אוניברסיטת בר-אילן. 147
- כך נהג גם שמריהו גורארי.

הערות לפרק 5

- 1 סיפור הוצאתו של הרבי ובני משפחתו הקרובה מוורשה מתואר בספרו של בריאן מ' ריג, להציל את הרבי, פרקים 4-11. האפיזודה המתוארת בעמ' 130 בהסתמך על ישראל יעקבסון, "מסע לאמריקה", די יידישע היים, 1956, 7. מסמכים רבים על הפעילות להצלתו של הרבי מצויים במסמכי התובעת (אגודת חסידי חב"ד) במשפט הספרים CV 85-2909.
- 2 ריג מציין ששמו הפרטי של רבינוביץ' היה אוסקר אבל התיעוד בארכיוני ארצות הברית (Refugees/834 811.111) ובמקומות אחרים מלמד בכירור ששמו היה ארתור, או אשר, בשמו היהודי. הוא עבר הן כסוכן ביטוח והן כעורך דין, והיה בנו של חסיד לובביץ' הרב דוד מאיר רבינוביץ' ששימש רב בית הכנסת "תפארת ישראל" בבוסטון ונפטר ב-9.3.1943. ראו חכמי ישראל דניו ענגלאנד, עמ' 33. תמונתו של ארתור אשר רבינוביץ' עם הרבי יוסף יצחק, שם, עמ' 80; הרבנית,

- עמ' 65. ארתור רבינוביץ' היה גם עסקן ציוני מסור, ומילא כמה תפקידים ציבוריים חשובים, כמו יו"ר המגבית היהודית המאוחדת בניו אינגלנד. על ארנסט בלך ראו גם בריאן מ' ריג, *החיילים היהודים של היטלר* (תרגום מאנגלית עמית יריב), תל אביב, מטר, תשס"ה, 2005.
- 3 ריג, שם עמ' 104, 112-113, הערה זו מופיעה בתזכיר שנשלח לפקיד בכיר במחלקת המדינה ב־20 בדצמבר 1939. ראו ארכיוני דויטש. על רוד ראו ריג, שם, עמ' 83-85.
- 4 ראו Exhibit 268, Library trial, CV 85-2909 מזכר מפגישה מ־14.11.1939.
- 5 ריג, עמ' 14. היא מוסיפה ש"ממשל רוזוולט לא היה צריך לחשוש שמא יאבד את תמיכתם של יהודי ארצות הברית בו, אבל ייתכן כי הניח שחילוצו המתקשר של האדמו"ר יקל את הלחץ להכניס לארצות הברית פליטים יהודים נוספים", שם, שם. השימוש ברבנים חרדים או אפילו באדמו"רים ארוכי זקן כאייקונים שמסמלים תמיכה ביהודים הוא אמצעי מקובל על מנהיגים פוליטיים בארצות הברית עד היום, ומשום כך הם להוטים להצטלם בחברת רבנים כאלה במסגרת מאמציהם לגייס תמיכה פוליטית יהודית.
- 6 מנחם מנדל שניאורסון, מכתב 16 באגרות קודש רמ"ש, א, קה"ת, כפר חב"ד, תשמ"ז, עמ' ל"לה. ראו גם exhibit 260, Library trial, CV 85-2909.
- 7 הכהן, חלק ג', עמ' 116-135, המסתמך על יומנו של יוסף ויינברג שהיה עם רבי יוסף יצחק בפולין. ראו גם ריג, שם, עמ' 45-58.
- 8 ריג, שם, עמ' 79.
- 9 שם, עמ' 51, 59. עם פרוץ המלחמה הכריזו הארצות הבלטיות (ליטא, לטביה, אסטוניה) על ניטרליות. ואולם ב־14 ביוני 1940 הגישה הממשלה הסובייטית אולטימטום למדינות אלה. הצבא הסובייטי נכנס אליהן ולאחר "בחירות" אושר צירופן לברית המועצות.
- 10 ריאיון עם מרים יובל, בתו של שמואל, אחיו הבכור של מנדל הורנשטיין.
- 11 יוסף יצחק שניאורסון, *אגרות קודש רי"צ*, יג, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשנ"ג, עמ' רפב.
- 12 Joseph Billig, *Le Holocaust and the Jews of Marseille*, 52, Ryan, *The Holocaust and the Jews of Marseille*, 3 vols. (Paris: Centre Commissariat Général aux Questions Juives 1941-1944, 3 vols. (Paris: Centre de Documentation Juive Contemporaine, 1955-60).
- 13 Doris Bensimon-Donath, "France," in Berenbaum and Skolnik, *Encyclopaedia Judaica*. 2nd ed., 7, 146-70 (online edition). Hebrew University of Jerusalem, March 24, 2008.

- 14 ריג, שם, עמ' 110, דער מארגען שזורנאל, 17 בדצמבר 1939; אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' שסא"שסב. למרבה הפליאה, הרבי דרש ממנדל דוח מפורט על הכספים שהיו בקופותיו בפריז. השאלה היא אם מנדל היה יכול לעשות זאת באותה שעה, ואם היה יכול להוציא כספים אלה מהכספת בפריז.
- 15 ריג, שם, עמ' 45, 47, 91-92.
- 16 ראו להלן.
- 17 שם, עמ' 103, וכן 78, 87, 104.
- 18 שם, עמ' 85.
- 19 אגרות אגודת חסידי חב"ד, 12 (י"ט בתמוז ת"ש). מנדל שניאורסון מתואר כעורך ה"תמים", ואילו מנדל הורנשטיין כמומחה לחינוך ופסיכולוג, יו"ר ועדת החינוך של חב"ד. שניהם, כמו שמריהו גורארי, בעלי תואר "רב". ראו גם exhibit 316, Library trial, CV 85-2909, מוזכר ממקס רוד לסס (שמואל קרמר), שבו מעלה רוד את ההשערה שקרמר הורה לחסידי חב"ד להשאיר את רשימת העומדים בראש האגודה "פתוחה", כך שיהיה אפשר להוסיף שמות ככל שיידרש.
- 20 ריג, שם, 87.
- 21 שם, 136.
- 22 ראו קמינצקי, ימי חב"ד, עמ' 46. מרים יובל (אחייניתו של מנדל), בריאיון עם מנחם פרידמן, 9 ביולי 2001.
- 23 ראו אברהם חנוך גליצנשטיין, ספר התולדות – רבי יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאבוביטש, ר, קה"ת כפר חב"ד, תשמ"ז, עמ' 69-71, והארכיון הלאומי וושינגטון, immigration and naturalization, roll 6451/20408, החל מ-16 במרס 1940. על המסע בכללו ראו ריג, עמ' 125-130.
- 24 קמינצקי, ימי חב"ד, עמ' 136.
- 25 Mindel, Rabbi Joseph I. Schneersohn: A Short Biography, 15
- 26 ראו הרבנית, עמ' 62.
- 27 בארי גורארי חזר על האמירה הזאת בראיונות גם עם מנחם פרידמן וגם עם בריאן ריג (מאי 2003).
- 28 על בקשת הוויזה הראשונה של מנדל כמהנדס, ראו exhibit 317, Library trial, CV 85-2909.
- 29 קובץ כ"ח סיוון – יובל שנים, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשנ"א, עמ' 14.
- 30 שכטר, בריאיון עם היילמן, 12 במאי 2008. זלמן שכטר היה נוכח במרסיי במעמד האמור.

- 31 National Archives, file 811.11 Refugees/855. על בריחת יהודים מליטא, ביניהם בחורי ישיבה רבים, ליפן במחמת העולם השנייה, ראו בייחוד זרח ורהפטיג, פליט ושריד בימי השואה, יד ושם, אות ועד, ירושלים תשמ"ד, פרקים 14-20.
- 32 שם.
- 33 Ryan, *The Holocaust and the Jews of Marseille*, 130.
- 34 שם, עמ' 131.
- 35 הרבנית, 70; קמינצקי, ימי חב"ד, עמ' 197-199, National microfilm roll 6555, Archives, Washington, D.C.
- 36 באיגרת מרבי יוסף יצחק אל מנדל מיום כ"ד בסיוון תרצ"ט (11 ביוני 1939) מודיע הרבי שהוא שולח למנדל קטעי שיחות ומאמרים מתורגמים לאנגלית, ומבקשו שיברוק את התרגום "כי שמעתי אשר שמוע [שומע] אתה בשפה האנגלית. האמת הדבר?" (אגרות קודש ריי"צ, טו, עמ' שנג). יש להניח שמנדל ידע אנגלית טכנית כתוצאה מלימודיו ב־ESTP.
- 37 הרבנית, עמ' 40. מוסיא שניאורסון יצאה לאחר מכן לשני מסעות מחוץ לארצות הברית. בפעם הראשונה, ב־1953, לפריז, לציריך ואולי גם לאנגליה (בין השאר, כדי לבקר את גיסתה שהתאלמנה מלייבל שניאורסון ואת בתה). כעבור שנים אחרות, ב־1956, היא יצאה לשווייץ. אלא שאז התברר לה שאירופה שינתה כליל את פניה והיא עצמה שוב לא היתה יכולה לנהל את החייה כבעבר. מנדל שוב לא היה יכול להיות עמה. ראו הרבנית, עמ' 49, וכן שלום בער גנצבורג (גאנצבורג), בקדש פנימה, עמוד 79 הערה 111.
- 38 על המאסר, החקירות, המשפט וגזר הדין ראו נפתלי צבי גוטליב, ספר תולדות לוי יצחק, ב, קה"ת כפר חב"ד, תשנ"ה, פרקים 17-22.
- 39 מכתב מיי"ג בניסן תש"ח, קונטרס "תורתו של משיח", גיליון 109, כ"ח בסיוון – ג' בתמוז תשנ"ה, 1.
- 40 ראו <http://www.sichosinenglish.org/books/sichos-in-english/34/08.htm>, 5 Teves 5747 (accessed June 17, 2009).
- 41 ראו לאופר, ספר ימי מלך, עמ' 937.
- 42 שם, עמ' 937, הערה 2.
- 43 שם, עמ' 939.
- 44 אורחי המלון (ראו <http://www.jpmoser.com/hoteledouardvii.html> [accessed May 14, 2008]), שבו התגורר בשעתו מלך בריטניה אדוארד השביעי, נדרשו להיות מעונים, כפי שהתברר לחסיד לובביץ' שביקש לבקר את מנדל ולא הורשה להיכנס.

- מנרל עצמו ידע להתאים את לבושו לנהוג במקום והקפיד על לבוש מודרני. ראו לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 942, 978.
- 45 לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 999.
- 46 שם, עמ' 958-960, וכן *אגרות קודש דיי"צ*, ט, עמ' רלג, רמג"דמר. רבי שמריהו גורארי עסק בכך גם הוא, אבל הוא נסע גם לאוסטריה, לגרמניה ולצ'כוסלובקיה.
- 47 לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 949, 955-970.
- 48 אך היא, כמו בנה הרבי, שמרה על קשר חם עם לייבל. דאו מכתבו של לייבל לאמו, *מבית הגנונים*, עמ' עט.
- 49 ראו תצלום ההזמנה, לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 981.
- 50 שם, עמ' 1003, 982. אין ספק שהחדשות על הקסם שהילך על שומעיו ועל יכולותיו הופצו על ידי החסידים ועל ידי נוכחים אחרים וגם עשו במהרה את דרכן לאמריקה, וסייעו לו לימים לפלס את הדרך להתקבל כרבי של חב"ד-לובביץ'.
- 51 Weiner, *Nine and half Mystics*, 192.
- 52 *אגרות קודש דיי"צ*, טו, עמ' די"ג. בארי גורארי בעדותו מספר על רתיעתו הנפשית של מנרל מהופעה בציבור, ושהוא נהג לאכול כמות של שוקולד לפני כל הופעה כזו. כעבור זמן, לאחר שהופעותיו נעשו תדירות, לא נזקק לכך יותר.
- 53 "כמה הייתי מאושר", כתב הרבי יוסף יצחק, "אילו הייתם מקבלים את ההצעה הזו... חבילות חבילות של בדיאות היו נוספות לי, זה היה משמח את לבי השבור."
- 54 ראו תזכיר בתיקי שמואל קרמר, אדכיון דויטש. באותו תזכיר עצמו, מנרל הורנשטיין (שלא הגיע מעולם לאמריקה) תואר כמומחה לחינוך וכפסיכולוג, וכראש שיעורי הדת וחוגי הלימוד של חב"ד.
- 55 ראו http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62165/jewish/1943-Author-Teacher.htm (accessed April 1, 2008).
- 56 Marcus, *The Rebbetzin Chaya Mushka Schneerson*, 10.
- 57 ראו פרידמן, "משיח ומשיחיות".
- 58 אביעזר (שם עט), "מפתח הזהב: קו לרמותו הרוחנית של האדמו"ר מלובביץ'", *קול מבשר*, בעריכת משה אפשתי, תל אביב, רפוס הרצליה, חשוון תש"ב, עמ' 10.
- וראו, Rachel Elior, "The Lubavitch Messianic Resurgence: The Historical and Mystical Background 1939-1996, Toward The Millennium — Messianic Expectation from the Bible to Waco," Peter Schafer & Mark Cohen, Eds, *Studies in the History of Religions* (Numen Book Series), Brill, Leiden, Boston, Köln, 1998, 381-408.

- 59 שם שם. כל הניסיונות לאתר כרוזים ועלונים אלה לא צלחו. בוורשה המופצצת והנחרבת לא נתן כנראה איש את דעתו לאסוף ולאצור חומר זה.
- 60 רודריק ברייתווייט, *מוסקבה 1941, העיד האנשים והקרב הגדול בהיסטוריה*, ספרית מעריב, 2007, עמ' 29-30, וכן 40-41. ראו גם John Garrard, "The Twelve: *Blok's Apocalypse*," *Religion and Literature* 35, no. 1 (Spring 2003), 45-66
- וכן L. Viola, "The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside," *Journal of Modern History* 62, no. 4 (1990), 747-770
- 61 ראו יוסף יצחק שניאורסון, *שיחות קודש*..., מתורגם ללשון הקודש (על ידי רפאל נחמן הכהן), בהכפלה, בני ברק: (חמו"ל) תשמ"א, עמ' רס"ד, קי"ז ת"ש, עמ' קיא.
- 62 יוסף יצחק שניאורסון, "קול קורא פונ'ם לובביצ'ר רבין", *הקריאה והקדושה*, כרך 1, גיליון 9, ערב ראש חודש סיון תש"א, עמ' 15-16.
- 63 ראו קונטרס *בית רבנו שבבבל* (תשנ"ב [1992]), עמ' 416-432, וקראוס, *השביעי*, 22. ראו מכתבו של הריי"צ מ"ב ניסן תש"א, אברהם חנוך גליצנשטיין, *תומכי תמימים – פרקי יסוד והווי... לדגל יוכל השבעים*, תרנ"ז-תשכ"ז, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשכ"ט, עמ' שיז. על תלמידי ישיבות חב"ד כתב הריי"צ, להסביר לעם "האמת הגמור כי יד ה' עשתה זאת... עלינו לדעת נאמנה ואיש לרעהו יגיד ואשה לרעותה תאמר כי רבות מחשבות בלב איש כי למדינה פלונית ננוס ועם פלוני ישוענו. אבל הם להיות כי עצת ה' היא תקום. על כן נשובה לה' אלוקינו וישמע צעקתנו ויגאלינו גאולה שלימה."
- 64 פרידמן, "משיח ומשיחיות", עמ' 209.
- 65 יוסף יצחק שניאורסון, *קובץ מכתבים ושיחות*, קה"ת – מחנה ישראל, ברוקלין נ"י, תש"ב, עמ' 6-9; *אגרות קודש הריי"צ*, יג, עמ' קצד"רצו.
- 66 Gershon Greenberg, "Redemption after Holocaust According to Mahane Israel Lubavitch 1940-1945," *Modern Judaism* 12 (1992), 61
- 67 שם, עמ' 62.
- 68 שם. ראו גם *הקריאה והקדושה*, כרך 1, גיליון 7, ערב ראש חודש ניסן תש"א, עמ' 1.
- 69 Greenberg, "Redemption after Holocaust," ראו גם *הקריאה והקדושה*, כרך 1, גיליון 10, ערב ראש חודש תמוז תש"א, עמ' 1-2.
- 70 התאריך כפי שהוא מצוין בגיליון הראשון.
- 71 Greenberg, "Redemption after Holocaust," 62.
- 72 *הקריאה והקדושה*, כרך 3, מס' 30, ערב ראש חודש אדר א' התש"ג. ראו גם Greenberg, "Redemption after Holocaust," 67

- 73 איש יהודי, "באקענט זיך מיט דער וארנונג, לאלתר לתשובה", הקריאה והקדושה, כרך 3, מס' 25, ערב ראש חודש תשרי, תש"ג, עמ' 3, מתורגם מידיש ומצוטט ב- 69 Greenberg, "Redemption after Holocaust,"
- 74 Gershon Greenberg, "The Rebbe's Response to the Holocaust," paper presented at New York University, November 6-8, 2005.
- 75 הקריאה והקדושה, כרך 3, מס' 37, ערב ראש חודש אלול, תש"ג. עמ' 1-2. ראו גם 72 Greenberg, "Redemption after Holocaust,"
- 76 ראו פרידמן, "משיח ומשיחיות", עמ' 208-214.
- 77 לתיאור ותמצית של האירועים בי' בשבט תש"ך (2 בפברואר 1960), ראו, למשל, מנחם מנדל שניאורסון, שיחות קודש, תש"ך, ועד ההנחות בלה"ק, ברוקלין נ"י, תשמ"ד, עמ' 169-175.
- 78 Greenberg, "The Rebbe's Response to the Holocaust." וראו סיכום הדברים ב"שיחת השבוע" פרשת ויחי, י"א בטבת תשנ"א: "אנו מכינים את השואה ואסור לנו להבינה." עמדה שונה במקצת פורסמה בחוברת אמונה ומדע, מכון לובאביץ', כפר חב"ד, תש"מ, עמ' 116. ראו גם מנחם מנדל שניאורסון, אגרות קודש דמ"ש, יב, קה"ת, כפר חב"ד, תשמ"ט, י"א בניסן תשס"ז, עמ' תיב"תיד.
- 79 ראו אלון דהאן, "דירה בתחתונים: הרעיונות המשיחיים של מנחם מנדל שניאורסון", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.
- 80 ראו, למשל, Weiner, *Nine and half Mystics*, 188-191.
- 81 Samuel Heilman, *Portrait of American Jews: The Last Half of the Twentieth Century* (Seattle: University of Washington Press, 1995), 8.
- 82 שבוע עבודה בן חמישה ימים הונהג במקומות רבים כבר בשלהי שנות העשרים אבל הפך לנורמה מקובלת רק לאחר מלחמת העולם השנייה. ראו Robert Whaples, "Hours of Work in U.S. History," <http://eh.net/encyclopedia/article/whaples.work.hours.us> (accessed April 1, 2008).
- 83 ראו למשל, מכתב שלו בכ"ה באייר תשי"א, שבו הוא שח לחסיד שביקש ברכה למשפחתו כי "כאשר הייתי ... על הציון של חותני כ"ק אדמו"ר... הזכרתי את כולכם ויודע אני שהוא מעורר רחמים שהשי"ת יעזור לכל אחד מכם בכל צרכיו. [תרגום מידיש], אגרות קודש דמ"ש, ד, תשי"א, קה"ת, ברוקלין נ"י, עמ' רצז. ראו גם באגמילסקי, ה' בטבת, דין נצח, עמ' 43, 64, שמתאר את מנהגו של הרבי להשיב למבקשי ברכה או רפואה "אזכיר על הציון".
- 84 Kirschenbaum, *The Rebbe Inspiring a Generation*, 43.

- 85 ראו יצחק קראוס, השביעי – משיחיות כדור השביעי של חב"ד, ידיעות אחרונות – יהדות כאן ועכשיו, 2007, עמ' 25-28.
- 86 ראו ספר תניא – ליקוטי אמרים, פרק לו על פי האמור במדרש תנחומא (מהדורת בובר) פרשת נשא, טז, ושם כד, וכן קראוס, שם.
- 87 ראו שיחת שבת פרשת קרח, ה' תמוז תשמ"ט, קובץ כ"ח סיון, יובל שנים, קה"ת, כפר חב"ד, תשנ"א, עמ' 56-70; אברהם חנוך גליצנשטיין, ספר התולדות, כרך ד', רבי יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאוויטש, אדמו"ר מהוריי"צ, שלש תקופות, שלשה אופנים במסירות נפש, (מתוך שיחת אדמו"ר [רמ"ש] שליט"א), י' שבט תשל"ד, קה"ת, כפר חב"ד, תשל"ו, ג"ד (ללא פגינציה). חרשות 770 – בית חיינו (73) כ"ז טבת תשנ"א.
- 88 ראו ישראל דזייקאבסאהן (יעקובסון), זיכרון לבני ישראל, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשנ"ו, עמ' צד-צה.
- 89 ראו Rachel Elior, *The Paradoxical Ascent to God: The Kabbalistic Theosophy of Habad Hasidim* (Albany: SUNY Press, 1993).
- 90 ראו פרק 1.
- 91 מנחם מגדל שניאורסון, דבר מלכות, כ"ט בכסלו תשמ"ו.
- 92 מדרש ויקרא רבה, (מהדורת וילנה) כט, מצוטט בבאתי לגני. וראו גם מדרש תנחומא שם וכן מדרש ילקוט שמעוני, תורה, פרשת יתרו, רמז, רעו, ובכמה וכמה מקומות במדרשים בנוסחים דומים.
- 93 מנחם מגדל שניאורסון, מאמרי באתי לגני, מאמר י' בשבט תשי"א, עמ' כט-לא.
- 94 שם, שם.
- 95 Kirschenbaum, *The Rebbe Inspiring a Generation*, 48.
- 96 הרב שוברט ספרו, בריאיון עם שמואל היילמן, 28 במרס 2008. הרב ספרו היה באותם ימים תלמיד ישיבת "תורה ודעת", ושמע את ההערה הזאת במו אוזניו. בשנים 1948-1922 עמד בראש הישיבה הרב שרגא פייבל מנדלוביץ'. תגובתם של מנהיגים חרדים בולטים אחרים היתה דומה.
- 97 Erik H. Erikson, *Childhood and Society* (New York: Norton, 1950 [1963]) 262-263. ראו גם מאותו מחבר, *זהות, נעורים ומשבר* (מאנגלית רות הדס), ספריית הפועלים, 1987, עמ' 129-130.
- 98 Robert Bellah, "Civil Religion in America," *Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, special issue, "Religion in America," 96, no. 1 (Winter 1967), 1-21.

- 99 "Pledge of Allegiance to the Flag of the United States of America," *Encyclopædia Britannica*, Encyclopædia Britannica Online, <http://www.britannica.com/eb/article-9060389> (accessed March 31, 2008), and *Congressional Record* (1956) 13917
- 100 למשל, הפסיכיאטר יהודה ניר, שקהילת חסידי סאטמר בברוקלין תורמת חלק נכבד מאוד לאוכלוסיית המטופלים שלו, קובע כי אין ביניהם אחד שאין לו קשר ישיר כזה או אחר עם השואה (נאום יום השואה, בית הכנסת ישראל הצעירה סרקסדייל, ניו יורק, 20 באפריל 1992). ככלל, רוב היהודים האורתודוקסים באמריקה (ומוסדותיהם) מזהים את מקורותיהם בשנים הסמוכות לפרוץ מלחמת העולם השנייה או לסיומה.
- 101 ראו ציטוט של הרב נורמן לאם אצל Chaim Dov Keller, "Modern Orthodoxy: An Analysis and a Response," *Jewish Observer* 6, no. 8 (June 1970), 3-14.
- 102 בשנים הראשונות למנהיגותו הוא היה פעיל יותר ויותר בארגון של חסידיו באמריקה, באירופה ובישראל. ב־1951, לרוגמה, הוא ייסד את הארגון של צעירי חב"ד וב־1953 את הארגון של נשות לובביץ' (ראו http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62170/jewish/1953-Chassidic-Feminism.htm [accessed April 3, 2008]). באותה שנה עצמה הוא שלח מצה שמורה למנהיגים פוליטיים חשובים כמחווה של פריצה פוליטית. אבל 1958 היתה גדולה יותר. עתה דובר במשהו שיטביע את חותמו על העולם שמחוץ ללובביץ'. להכרזה על שנת "ופרצת" ראו *כפר חב"ד*, 13, כ"ה בשבט תשמ"א (1981), עמ' 10-11, וכן *כפר חב"ד*, 763, כ"ב באייר תשנ"ז, (1997) עמ' 56-60. ראו גם http://www.chabad.org/therebbe/article_cdo/aid/550721/jewish/12-Tammuz-5718-Sicha-3.htm (accessed April 3, 2008).
- 103 ראו רש"י ותרגום אונקלוס: "מן ייכול לממני דעדקיא דבית יעקב דאמיר עליהון יסגון כעפרא דארעא" = מי יכול למנות הצעירים של בית יעקב שנאמר עליהם שירכו כעפר הארץ. הבטחתו של אלוהים לאברהם (בראשית, יג, טז) כי "אם יוכל איש למנות את עפר הארץ גם זרעך יימנה".
- 104 מנחם מנדל שניאורסון, מכתב בא' בכסלו תשמ"ה, *לקוטי שיחות* לה, ספר תשיעי, כרך ראשון, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשס"ה, עמ' רעד.
- 105 מנחם מנדל שניאורסון, מתוך שיחה בט' בכסלו תשכ"ה, *לקוטי שיחות* ה', ספר שלישי, כרך ראשון, תשס"ה, עמ' שפכ.
- 106 ראו *שיחות קודש מכ"ק אדמו"ר שליט"א*, "בעניין היציאה לשליחות", שבת פרשת שמיני, כ"ט בניסן תשי"ח.
- 107 מכתב בט"ו בטבת תשי"א, *בקונטרס תורתו של המשיח*, 109, כ"ח בניסן תשנ"ה.

- 108 ראו http://www.chabad.org/therebbe/article_cdo/aid/550718/jewish/12-Tammuz-5718-Sicha-1.htm (accessed April 3, 2008) הוא שב וחזר על הדברים האלה כעבור חמש שנים, בי"ב בתמוז תשכ"ג (4 ביולי 1963). בשנה ההיא הוא גם נקט עמדות בפומבי ביחס לוויכוחים שניטשו בזירה הציבורית בארצות הברית, כמו פסיקת בית המשפט העליון בעניין התפילה בבתי ספר ציבוריים; http://www.chabad.org/therebbe/article_cdo/aid/551117/jewish/12-Tammuz-5723-Sicha-6-Rebbe-Uforatzto.htm (accessed April 3, 2008).
- 109 "Shlichus": <http://www.chabadlibrary.org/exhibit/ex5/exeng5.htm> (accessed January 7, 2008).
- 110 ראו רהאן, "דירה בתחתונים", וכן Levin, *Heaven on Earth*.
- 111 John F. Kennedy, "Statement upon Order Establishing the Peace Corps," March 1, 1961, <http://www.jfklibrary.org/Historical+Resources/Archives/Reference+Desk/Speeches/JFK/003POF03PeaceCorp03011961.htm> (accessed December 30, 2008). ראו גם "Kennedy Sets Up Peace Corps of Volunteers to Work Abroad," *New York Times*, March 2, 1961.
- 112 אנו מודים לאלקנה שמוטקין שהפנה את תשומת לבנו לשיחה הזאת. ראו http://www.chabad.org/multimedia/media_cdo/aid/779312/jewish/Mission-of-Love.htm
- 113 ראו http://www.chabad.org/multimedia/media_cdo/aid/140798/jewish/Uforatzto.htm (accessed April 3, 2008). ראו גם, למשל, *אגרות קודש דמ"ש*, יט (תש"כ) קה"ת, *כפר חב"ד*, תשנ"א, עמ' שט. בשנות "ופרצת" הוא הרבה לדרוש מכל בני שיחו לזמר את השיר הזה. ראו גם *שיחות קודש דמ"ש*, תש"ך, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ה, עמ' 169-188, לתיאור ולתמצית של האירועים בי' בשבט תש"ך (2 בפברואר 1960) שנפתחו בשירת "ופרצת". המנגינה היא מנגינה מסורתית שאינה ייחודית לחסידים חב"ד.
- 114 ראו זושא וואלף, תורת השליחות-מצוות הדור במשנתו של הרבי מליובאוויטש, קה"ת, *כפר חב"ד*, תשס"ד, עמ' 194-196, וכן *ליקוטי שיחות*, פרשת פנחס תשי"ז, קה"ת, ברוקלין נ"י, עמ' שב-שג וכן ספר השליחות-שיחות ומכתבי ... מנחם מנדל ... שניאורסאהן, קה"ת, *כפר חב"ד*, תשמ"ז, בייחוד עמ' 154-156.
- 115 *Weiner, Nine and half Mystics*, 191; וראו גם *אגרות קודש דמ"ש*, יד, עמ' ריג-ריד, רכג.
- 116 Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 11.
- 117 *Weiner, Nine and half Mystics*, 159.

- 118 Loewenthal, *Communicating the Infinite*, 95. הכוונה כאן היא למה שהורגלו לעשות שליחי האדמו"ר הראשון, שניאור זלמן.
- 119 פרידמן, "משיח ומשיחיות", עמ' 195.

הערות לפרק 6

- 1 ראו, למשל, *New York Times*, November 26, 1961, 84.
- 2 *New York Times*, September 20, 1962. הקריאה, שפרסומה הראשון היה בגיליון מאי-יוני של *The Jewish Forum*, שבה והורפסה בשבועון הקתולי *The Commonweal*, לצד קטעים מפרי עטם של שלושה מנהיגים והוגים יהודים-אמריקנים אחרים. ראו גם *New York Times*, November 27, 1962, ופרק 2 בספר זה.
- 3 מכתב ששוגר ב-1964, (<http://yiddisheheim.org/2.html> (accessed April 2, 2008)).
- 4 ראו פרידמן, "משיח ומשיחיות", עמ' 197.
- 5 אנו מודים לפרופ' אליעזר ויצטום על ההארה הזאת.
- 6 על חיל השלום, ראו <http://www.peacecorps.gov/index.cfm?shell=Learn> (accessed April 14, 2008). Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 28.
- 7 ראו רבקה שץ-אופנהיימר, "אנטי-ספיריטואליזם בחסידות: עיונים בתורת שניאור זלמן מלאדי, מולד 20, מס' 171-172, תשכ"ג (נובמבר 1962), במיוחד עמ' 527-528. להשקפה חלופית על תפיסתו של שניאור זלמן, ראו ישעיה תשבי ויוסף דן, הערך "חסידות" באנציקלופדיה העברית, כרך י"ז, עמ' 789-793.
- 8 Loewenthal, *Communicating the Infinite*, 186. ראו גם דב בער שניאורי, שער האמונה, (קופיס, 1820), a114, וכן http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/294285/jewish/A-Synopsis-of-the-Dirah-Betachtonim-System.htm (accessed April 10, 2008).
- 9 Simon Dein, "From Chaos to Cosmogony," *Levin, Heaven on Earth* 9. *Anthropology and Medicine* 11, no. 2 (August 2004), 136. על "כיבוש" העולם, ראו מנחם מנדל שניאורסון, מכתב לוועידת היסוד של צעירי אגודת חב"ד בניו יורק. ב' באייר תשט"ו (24 במאי 1955), *אגודת קודש רמ"ש*, יא, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ט, עמ' 465, עמ' נ.
- 10 רחל אליאור, "בין 'התפשטות הגשמיות' לבין 'התפשטות האהבה וגם בגשמיות' – הקיטוב בין התפיסה הרוחנית לבין המציאות החברתית בהווה החסידית", *צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות*, בעריכת דוד אסף (ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2001), וכן *Levin, Heaven on Earth*. עדה רפפורט-אלברט ציינה כי "הרבי

דגל בכך שביצוע המצוות היה הנתיב הטוב ביותר להתעלות רוחנית לאדם מן השורה (בעזרתם של המנהיגים הכריזמטיים, האליטה, שהם לבדם מסוגלים להשיגה אפילו בביצוע כל מעשה ארצי שהוא, כמו אכילה). "עם זאת, היא מוסיפה, היכולת של מצווה "לשנות, לטהר, לתקן ו'לכבוש' את העולם", היתה מן הדברים שהמקובלים האמינו בו תמיד, כחלק מהעוצמה התיאורגית האדירה שהם ייחסו "לביצוע המצוות בידי אדם, שהם האמינו כי יש בכוחו לחולל שינוי קוסמי". הרבי עשה אפוא שימוש "ברעיונות מסורתיים כאבני הבניין שלו", אבל שינה דגשים ו"צרר מחדש" את המושגים ההם. הוא "לא הפך את הדוקטרינות החסידיות על פיהן. רפפורט־אלברט, בהערה בעל פה.

Menachem Friedman, "Habad as Messianic Fundamentalism," in *Accounting for Fundamentalisms: The Dynamic Character of Movements*, ed. Martin E. Marty and R. Scott Appleby (Chicago: University of Chicago Press, 1994), 345.

12 שם, 349.

13 מנחם מנדל שניאורסון, *אגרות קודש דמ"ש*, יז, קה"ת, ברוקלין נ"י, תש"ן, עמ' נב.

14 Mindel, Joseph I. Schneersohn, 15, 16.

15 שם, עמ' 18. וכן לעיל, פרק ה.

16 ריאיון של שכטר עם היילמן, מאי 2008. התיאור להלן הוא עיבוד על פי Arye Coopersmith, *Holy Beggars*, <http://www.holybeggars.com/book.html> (accessed May 13, 2008). Yaakov Ariel, "Hasidism in the Age of Aquarius: ראו גם The House of Love and Prayer in San Francisco, 1967-1977," *Religion and American Culture: A Journal of Interpretation*, v. 13, no. 2, 2003, 139-165. וכן גם נתן אופיר, *חידושו והשפעתו של ר' שלמה קרליבך*, הוצאת מאורות, ירושלים 2011, עמ' 7 ובהערות 29, 30.

17 ברל חסקינד היה לימים חותנו של בארי גורארי.

18 הרבי דרש וקיבל מכל משתתפי "המבצעים" דוחות מפורטים כולל שמות כל המעורבים. ראו דוגמאות של דוחות אלה באוסף קד"ש v1816 הספרייה הלאומית בירושלים.

19 דהאן, "דירה בתחתונים", iv.

20 ראו <http://www.chabad.org/thrust.html> וכן <http://www.sichosinenglish.org/general/thrust.html> http://www.sichosinenglish.org/therebbe/article_cdo/aid/62228/jewish/10-Point-Mitzvah-Campaign.htm (accessed April 8, 2008).

21 אחד משנינו, שמואל היילמן, היה אז סטודנט באוניברסיטת ברנדייס ונוכח בקמפוס באותו סוף שבוע.

- 22 Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 27.
- 23 Menachem Mendel Schneerson, *Sichos in English*, vol. 34, 28 Kislev, <http://www.sichosinenglish.org/books/sichos-in-english/34/06.htm> (accessed April 13, 2008).
- 24 Charles S. Maier, "The Two Postwar Eras and the Conditions for Stability in Twentieth Century Western Europe," *American Historical Review* 86, no. 2 (1981), 327.
- Henri Theil, and S. D. Deepak, "The GDP's of Three Regions in Western Europe, 1950-1990," *Journal of Agricultural and Applied Economics* (2003).
- 25 Richard Brody, "Auteur Wars," *The New Yorker*, April 7, 2008, 62.
- Arthur Marwick, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States ca. 1958-1974* (Oxford: Oxford University Press, 1998); Michael Seidman, *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers 1968* (New York: Berghen Books, 2004); Wolff Dietrich Webler, "The Sixties and the Seventies: Aspects of Student Activism in West Germany," *Higher Education* 9 (1980), 155-168; and Stuart J. Hilwig, "Are You Calling me a Fascist? A Contribution to the Oral History of the 1968 Italian Student Rebellion," *Journal of Contemporary History* 36, no. 4 (2001), 581-597.
- 26 Maya Balakirsky Katz, *The Visual Culture of ChaBaD* (Cambridge University Press, 2010).
- 27 דוד ברגר, בספרו 'הרכי מלך המשיח': שערוריית האדישות והאיום על אמונת ישראל, ירושלים, אורים 2005. ברגר גוער באורתודוקסים על כך שהם מניחים לחסידי חב"ד לספק את צורכיהם הדתיים, אבל מראה עד כמה הם, החסידים, אכן עושים זאת.
- 28 http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62170/jewish/1953-Chassidic-Feminism.htm (accessed April 6, 2008). עדה רפפורט-אלברט מראה כי הדאגה להשכלת נשים החלה כבר בשנות השלושים, לאמור בימיו של רבי יוסף יצחק. ראו מאמרה "The Emergence of a Female Constituency in Twentieth Century Habad Hasidism," in *Studies in the History and Culture of East European Jewry Dedicated to Immanuel Etkes*, ed. David Assaf, Ada Rapoport-Albert, Israel Bartal, and Shmuel Feiner (Jerusalem: Shazar Institute, 2009). ראו גם .B. J. Morris, *Lubavitcher Women in America* (Albany: SUNY Press, 1988).

- ב"ה 1952 (מנחם מנדל שניאורסון, *התוועדות, תשי"ב, כרך א, עמ' 307*) הוא חזר בפומבי על פסיקתו של רבי שניאור זלמן (שולחן ערוך הרב, *אורח חיים*, "רע"א, ב) שנשים יכולות במצבים מסוימים לקדש על היין בשם גברים. ראו גם אלדר וייל, "תחילתה של תקופת נשים", *אקדמות* 22, ניסן תשס"ט, עמ' 61-85.
- 29 ראו פארברענגען, ב', *תשנ"ב, עמ' 184*, דיווח על התוועדות ב"ג בשבט.
- 30 ראו לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 1001 *ואגרות קודש רמ"ש, יד, קה"ת, כפר חב"ד, תשמ"ט, עמ' קנו*.
- 31 ראו נפתלי לוונטל, "נשים והריאלקטיקה של הספיריטואליות בחסידות", בתוך *במעגלי חסידים, קובץ מחקרים לזכרו... של מרדכי וילנסקי* (עורך עמנואל אטקס ואחרים), חלק לועזי 7-65; ערה רפפורט-אלברט, התגבשותו של ציבור חסידי נשי בחב"ד בראשית המאה הכ', בתוך *ישן מפני חדש, שי לעמנואל אטקס, א' (עורכים דוד אסף ועדה רפפורט-אלברט)*, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ט, חלק לועזי 68-7; וכן ראו גם Bonnie J. Morris, *Lubavitcher Women in America* (Albany: SUNY Press, 1998).
- 32 Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York: Norton, 1963), and Executive Order 11375.
- 33 ראו http://www.chabad.org/global/about/article_cdo/aid/244377/jewish/The-Woman.htm (accessed May 26, 2008).
- 34 ראו מכתבו בכפר חב"ד, 1111, ד' בחשוון תשס"ה (22 באוקטובר 2004) 18-19. הנושא גרר אחריי תגובות נוספות בקרב שלוחי חב"ד שמטבע הדברים זהו אחד מהנושאים שהם נשאלים עליהם בעבודתם. ראו למשל תגובתו של הרב ברוך אובערלאנדער (השליח בבורפשוט), במהדורת האינטרנט של *קובץ הערות וביאורים – אהלי תורה*, ג' בתמוז תשס"ה, במדור שונות, "הקפות של שמחת תורה לנשים" באתר <http://haoros.com/archive/index.asp?kovetz=902&cat=11&haoro=7> (כניסה 2 במאי 2011).
- 35 ראו <http://www.kinus.com> (accessed May 26, 2008). למשל, גם *New York Times*, May 13, 1974, 35, וכן <http://www.portraitofaleader.org> (accessed July 2, 2009).
- 36 ריאיון עם שלמה ריסקין, *כפר חב"ד*, 1119. כל המובאות בנוגע לאפיזודה האמורה הן מן הריאיון הזה. אחד מאיתנו (ש"ה) ריאיון את שלמה ריסקין ב"ה 16 ביולי 2008 והוא אישר את הנוסח המופיע בכפר חב"ד. אנו מודים לעדה רפפורט-אלברט שהפנתה את תשומת לבנו לאפיזודה. ראו גם מאמרה, "Making a Home for the Divine"

"on Earth": Women in the Teaching of the Last Lubavitcher Rebbe" **להתפרסם.**

37 על פי דניאל גריר, מבאי בית הכנסת שדעתם לא היתה נוחה ממתן ההיתר, הוא שאל את הרב סולובייצ'יק אם הוא מאשר את החלטתו של ריסקין, ונענה ש"ספר תורה אינו צעצוע", מה שנראה לו כביטוי לאי הסכמה. ראו Zev Eleff, ed., *Mentor of Generations: Reflections on Rabbi Joseph B. Soloveitchik* (Jersey City: Ktav, 2008).

38 David Dunlap, "Women Sponsoring Torah," *New York Times*, October 5, 1981
39 שלמה ריסקין, בריאיון עם שמואל היילמן, 16 ביולי 2008.

40 Irving Spiegel, "Where Women Go to Find Judaism — and Themselves: ראו Lynn Davidman, *A Sense of Worth*," *New York Times*, April 17, 1974, 48
Tradition in a Rootless World: Women Turn to Orthodox Judaism (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1991)

41 Herbert J. Gans, "Symbolic Ethnicity and Symbolic Religiosity: Towards a ראו Comparison of Ethnic and Religious Acculturation," *Ethnic and Racial Studies* 17. (1994), 577-592

42 Katz, "Chabad Iconography of the Diaspora."

43 אברהם'ל שם-טוב, בריאיון עם שמואל היילמן, 13 באוגוסט, 2008.

44 הודעה לעיתונות מטעם הלשכה ליחסי ציבור, משרד האוצר של ארצות הברית. למרבה האירוניה, פלורליזם היה מושג שחסידי חב"ד אימצו בגולה ובייחוד באמריקה, אבל יצאו חוצץ נגדו כאשר נגע הדבר בנושאים הקשורים לישראל. כאשר שם-טוב הדליק את החנוכייה בנוכחות הנשיא ג'ימי קרטר, בעיצומו של משבר בני הערובה באיראן, קרטר ראה זאת כדרך "לסילוק האפלה" של הימים ההם (אברהם'ל שם-טוב, בריאיון עם שמואל היילמן, 13 באוגוסט, 2008).

45 Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 285-286.

46 Menachem Daum and Oren Rudavsky, *A Life Apart*, <http://www.pbs.org/> ראו Katz, "Chabad Iconography." וכן alifeapart (accessed May 26, 2006)

47 שם.

48 מנחם מנדל שניאורסון, הלכות בית הבחירה להרמב"ם, בתוך חידושים וביאורים, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ו, עמ' 46-52.

49 Katz, "Chabad Iconography," וכן מנחם מנדל שניאורסון, הלכות בית הבחירה, עמ' 48.

- 50 Louis Reinstein, "The Growth of Chabad in the United States and the Rise of Chabad Related Litigation," *Nova Law Review* 30, no. 2 (2005-2006), 303-31.
- 51 מנחם מנדל שניאורסון, ליקוטי שיחות, ה, קה"ת ברוקלין נ"י, תש"ס, עמ' 223-224.
- 52 Gans, "Symbolic Ethnicity and Symbolic Religiosity."
- 53 אגרות קודש דמ"ש, ד, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשמ"ח, כ"ה באייר תשי"א, עמ' רצז (תרגום מידיש).
- 54 שם, א, עמ' רצט"שא.
- 55 ראו Friedman, "Habad as Messianic Fundamentalism," 173-96. השאלה מיהו יהודי, שעוררה מחלוקת עזה במרוצת השנים, היתה מכרעת לדידם של הלובביצ"ים. הם רצו שתשובה חיובית לתהייתם תהיה פשוטה ומהימנה. הם לא רצו הגדרות משתנות של מיהו יהודי, משום שהגדרות כאלה היו חותרות תחת המבצע שלהם. ראו להלן.
- 56 Bernard Collier, "Hasidic Jews Confront Hippies to Press a Joyous Mysticism," *New York Times*, May 27, 1968, 49.
- 57 תרגום מידיש. ראו "The Power of Jewish Pride", שיחה ב"ט בכסלו תשמ"ג (5 בדצמבר 1982), *Living Torah*, Program 61 (Jewish Education Media, www.jeminc.org).
- 58 שם.
- 59 Yehuda Lukacs, *Documents on the Israeli-Palestinian Conflict 1967-1983* (New York: Cambridge University Press, 1984), 17-18; Abba Eban, *Abba Eban* (New York: Random House, 1977), 358.
- 60 ראו http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62173/jewish/1967-The-Six-Day-War.htm (accessed May 20, 2008), וכן שיחות קודש דמ"ש, שיחת ל"ג בעומר, י"ח באייר תשכ"ז, עמ' 111-127, <http://sichoskodosh.com/pdf/5727v2.pdf> (accessed May 20, 2008). ראו גם אוסף קד"ש, הספריה הלאומית בירושלים, V1816, "דברי כ"ק אדמו"ר שליט"א... לרגל המצב הנוכחי בארץ..."
- 61 תרגום מידיש, ראו שיחות קודש דמ"ש, שם, עמ' 133.
- 62 שיחות קודש דמ"ש, שבת פרשת במדבר, כ"ד אייר תשכ"ז, עמ' 154.
- 63 http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62173/jewish/1967-The-Six-Day-War.htm (accessed April 13, 2008).
- 64 בסוד שיח, א, כ, באב, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשנ"א, עמ' 32-33.

- 65 Moshe Brilliant, "Hasidic Jews, in Flowing Beards and Black Hats Bring Religion to Golan Trenches," *New York Times*, December 10, 1972, 25.
- 66 ראו דער אלגעמיינער זשורנאל, 7 ברצמבר 1973. תיאור מרתק של האירוע והקשרו המשיחי, ראו אריה מורגנשטרן, "המשיח האבוד של חב"ד", תכלת, חורף תש"ע, 2010, עמ' 17-20.
- 67 בפועל, לפני שהקדאוונים האלה כונו טנקים הם שימשו למטרה אחרת וזוהו איתה בשם אחר. ב־23 בנובמבר 1963 רווח בעמוד 24 של ניו יורק טיימס על "ספרייה ניידת שמשמשת קבוצה יהודית חסידית", ונאמר כי היה זה "בוקמובייל יהודי" (booksmobile) שיש בו "ספרייה, חנות ספרים וחדר קריאה עם מדפי ספרים – הכול על גלגלים." הרכב הזה פקד מגוון של קהילות יהודיות וגם שימש "כמרכז מידע ובית כנסת", ונמצא בחסות הזרוע החינוכית של חב"ד, המרכז לענייני חינוך, שהיתה תחום האחריות הראשון של הרבי לעת הגיעו לברוקלין. ראו http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62178/jewish/1974-Mitzvah-Tanks.htm (accessed April 9, 2008).
- 68 ראו Fishkoff, *The Rebbe's Army*.
- 69 דברי הרבי שלום דובער על ישיבת "תומכי תמימים", דאו התמים, אגוד תלמידי התמימים, וורשא, תרצ"ה, כג"כה, על הפצת פנימיות התורה לכולם ראו מנחם מנדל שניאורסון, שיחות קודש, תשי"ד, עמ' לא-לד.
- 70 מנחם מנדל שניאורסון, ליקוטי שיחות, סיון תשמ"ו, עמ' רעו.
- 71 ראו מ. פרידמן, "על הניסים – פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל", ישיבות וכתבי מדרשות (עורך, עמנואל אטקס), מרכז ולמן שזר לתולדות ישראל, מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ז, עמ' 431-442.
- 72 Seth Farber, *An American Orthodox Dreamer: Rabbi Joseph B. Soloveitchik and Boston's Maimonides School* (Waltham, MA: Brandeis University Press, 2003). על לימוד תורה בקרב נשים בתקופה שלפני המלחמה, ראו Deborah Weissman, "Bais Ya'akov as an Innovation in Jewish Women's Education: A Contribution to the Study of Education and Social Change," *Studies in Jewish Education* 7 (1995), 278-299.
- 73 ראו Heilman, *The People of the Book*, 1-28. ראו גם גרשם שלום, "התעוררות יהודית", מבדלין לירושלים, תל אביב, עם עובד, 1982.

- 74 Maya Katz, "Trademarks of Faith: Chabad, CHanukah in America," in *Modern Judaism* 29, no 2, May 2008, 239-267.
- 75 מנחם מנרל שניאורסון, מכתב מיום שישי, כ"ח בתשרי (עש"ק בראשית ברא), תשכ"ג, אגרות קודש דמ"ש, כב, קה"ת, כפר חב"ד, עמ' שמ.
- 76 יעקב יהודה הכט, [http://www.shmais.com/pages.cfm?page=archivenewsdetail](http://www.shmais.com/pages.cfm?page=archivenewsdetail&ID=31288) &ID=31288 (accessed April 23, 2008)
- 77 חיים זוהר, בריאיון עם מנחם פרידמן, 21 בדצמבר 2007. וכן ד"ר איירה וייס, ראו להלן.
- 78 ראו גאנזבורג, בקדש פנימה, עמ' 71.
- 79 יהודה קרינסקי, בריאיון עם שמואל היילמן, 7 במאי 2009. ראו גם Kirschenbaum, *The Rebbe Inspiring a Generation*, 16
- 80 ראו גאנזבורג, בקדש פנימה, עמ' 34, 43, 60, 76.
- 81 Kirschenbaum, *The Rebbe Inspiring a Generation*, 14
- 82 ד"ר איירה וייס בריאיון עם מנחם פרידמן, 9 במאי 1999. ד"ר וייס היה הקרדילוג של הרבי וביקר בקביעות בבית שניאורסון. מוסיף הוקירה מאוד את החפצים והמזכרות המעטים שנותרו לה מאחותה שיינה (ראו לאופר, ספר ימי מלך, עמ' 1254), אולי מפני שהם הזכירו לה חיים מוקדמים יותר ואת כל ההבטחה המסעירה של אותם חיים.
- 83 Ada Rapoport-Albert, "The Emergence of a Female Constituency in Twentieth-Century Habad Hasidism" Appendix 3. "Women and Food at the Court" קיימות אמנם עדויות שהם סעדו יחדיו בשבתות ובימים טובים, ראו גאנזבורג, בקדש פנימה, עמ' 35.
- 84 ראו לאופר, ספר ימי מלך, עמ' 1256, המצטט את עדותה במשפט הספרים. על בדידותה ובידודה, ראו שם, עמ' 1262.
- 85 על האינטראקציה שלו עם ילדים, ראו שם, עמ' 973-975, 1002, ובמיוחד עמ' 988, הערה 121. לאופר מתאר את הנצנוץ שהופיע על פניו של הרבי כאשר דיבר עם ילדים.
- 86 Adam D. Galinsky, Joe C. Magee, M. E. Inesi, and Deborah Gruenfeld, ראו "Power and Perspectives Not Taken," *Psychological Science* 17, no. 12 (2006), 1068-74. מחברי מאמר זה טוענים כי ככל שיש לאדם עוצמה רבה יותר כן קטנה יכולתו לראות פרספקטיבה של זולתו. על תרבות האשליה, ראו H.B.M. Murphy, "Cultural Aspects of Delusion," *Stadium Generale* 20 (1967), 684-92.

הערות לפרק 7

- 1 לאופר, ספר ימי מלך, עמ' 1268.
- 2 ישראל אלדר-שייב, "מגע עם הרבי", ידיעות אחרונות, 17 ביוני 1994. דברים אלה נאמרו לאלדר יותר משלושים שנה לפני כן.
- 3 אוסף קד"ש V1816, הספרייה הלאומית ירושלים, מנחם מנדל שניאורסון, התכתבות. Marty and Appleby, *The Book and the Sword* וכן Eliezer DonYichya, *Accounting for Fundamentalisms*, 264-302.
- 4 גישה זו עוצבה על ידי הרב אברהם יצחק הכהן קוק וכיחוד בנו, רבי צבי יהודה, שראו את המדינה כראשיתו של עידן הגאולה. ראו מנחם פרידמן, "מדינת ישראל כדילמה דתית", אלפיים – כתב עת רב תחומי לעיון, הגות וספרות, 3, 1990, עמ' 24-68. Marty and Appleby, *Accounting for Fundamentalisms* וכן הרב קוק ורעיונותיו, הגיב מנחם מנדל בביטויים של מורת רוח (ראו Weiner, *Nine and half Mystics*, 174).
- 5 דגלנו (ביטאון צעירי אגודת ישראל), אייר תשי"ח (מאי 1958).
- 6 ראו, שלמה כהן-צידון, "איפה יוסלה?", תל אביב, העולם הזה, תשכ"ב 1962; איסר הראל, מבצע יוסלה, תל אביב, עידנים, תשמ"ג 1982; רות בלוי, שומרי העיר, עידנים, ירושלים, תשל"ט 1979, וכן Ian Black and Benny Morris, *Israel's Secret Wars* (New York: Grove, 1991), 191-94.
- 7 משום שראו בפרשה ניסיון מצד חוגים חרדיים למנוע מיהודים חילוניים לחנך את ילדיהם כרצונם. ראו Michael Lando, "Israeli Unites with New York Woman Who Helped in His Abduction," *Jerusalem Post*, June 7, 2007 <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1181228570097&pagename=JPost%2FJPArticle%2FShowFull> (accessed May 25, 2008).
- 8 שניאור זלמן ברגר, הפרטיזן: הרה"ח ר' זושא וילימובסקי, כפר חב"ד, ל' וילימובסקי, תשס"ה, עמ' 217-213. ראו גם http://www.chabad.info/index_new2.php?&id=1 0456&print=true&url=article_he (accessed May 25, 2008). (החסרה בספר), ש"מעורבותו [של הרב] בפרשת יוסלה עודנה לוטה בערפל."
- 9 זיקתו של שזר לרבי מלובביץ' צוינה בניו יורק טיימס (23 במאי 1963, עמ' 16) מאז שנבחר לנשיאות.
- 10 ראו נשיא וחסידי – מסכת הקשרים המיוחדת במינה שנרקמה בין נשיא דורנו – הרבי מליובאוויטש – וחסידיו כלב ונפש ר' שניאור זלמן רובשוב-שזר, הוצאת אגודת חסידי חב"ד בארץ הקודש, כפר חב"ד, תשנ"ט וכן Israel Shenker, "Lubavitch Rabbi

- Marks His 70th Year With Call for 'Kindness,'" *New York Times*, March 27, 1972, 39. עוקצה של ההערה הזאת היה הטענה המובלעת שלא זו בלבד שהרבי מלובביץ' בכיר מנשיא מדינת ישראל, אלא אולי הוא בכיר אף מנשיא ארצות הברית. דגלנו, אייר תשי"ח (מאי 1958). אפשר שהיתה סיבה עיקרית נוספת להימנעותו לנסיעה לישראל, ועוד נדון בכך.
- Weiner, *Nine and half Mystics*, 166. 12
- Joseph Berger, "Hasidim Confront the Secular While Living a Life Apart," *New York Times*, July 4, 1987. 13
- ראו אוסף קד"ש V1816, הספרייה הלאומית ירושלים, מנחם מנדל שניאורסון, תכתובת. ראו גם Marty Friedman, "Habad as a Messianic Fundamentalisms," in *Accounting for Fundamentalisms* and Appleby, 14
- מנחם מנדל שניאורסון, *אגרות קודש*, כב, קה"ת, כפר חב"ד, תשנ"ד, עמ' שלח-שלט. 15
- אמונה זו לא הגבלה רק לרבי מלובביץ' ולנאמניו. המטיף הנוצרי ג'ון האגי (John Hagee), המייסד והכומר הבכיר של כנסיית קורנרסטון בסן אנטוניו, טקסס, כנסייה אוונגליסטית עצמאית שמונה יותר מ-19,000 חברים פעילים, טען באחת הררשות שלו כי "זו תוכניתו של האל, מפני שהוא רוצה כי היהודים בישראל ומסביב לעולם ידעו כי הוא, אלוהי אברהם, יצחק ויעקב, הושיעם, ולא אמריקה." דרשה זו שודרה במסגרת התוכנית "Fresh Air" של הרדיו הציבורי הכלל-ארצי, ב-16 במאי 2008. ראו גם <http://www.jhm.org/ME2/Sites/dirmod.asp?sid=&type=gen&mod=Co+re+Pages&gid=27AAA6C53C0949FC85078AEDE43C4AA0&SiteID=8112722C039B4E508F0AB8552B898895> (accessed May 28, 2008) 16
- ראו, למשל, הפרסומים ב- *New York Times*, December 8, 1968, 86, and March 27, 1972, 39. שבהם צירפו לדיווח הקבוע על חב"ד-לובביץ' את העובדה שהנשיא שזר נמנה עם תומכיה וחסידיה של התנועה. 17
- ראו קטעי יומן מיום כ' באייר תשי"ז, *כפר חב"ד* (222), כ"ה שבט תשמ"א; *שיחות קודש תשי"ז-תשי"א*, חמו"ל, ברוקלין נ"י, תשמ"ה, עמ' ט וכן שם, עמ' נב, ועוד במקומות רבים. 18
- New York Times*, January 18, 1970, 24. דוד ברגר, בספרו *הרבי מלך המשיח: שערוריית האדישות והאיום על אמונת ישראל*, ירושלים, אורים, 2005, ימתח, כעבור כ-30 שנה ביקורת נוקבת על היהדות האורתודוקסית שלא השכילה לדחות מלכתחילה את המשנה המשיחית ואת המנהיגות של חב"ד שטיפחה אותה, שמשיחיותה הפכה, לדעתו, לסוג של עבודת אלילים. 19

- 20 ראו ריאיון עם הרב שלמה ריסקין, *כפר חב"ד* (1119), ה' בטבת תשס"ה, עמ' 25-28.
- 21 Frances X. Clines, "A Pilgrimage to Eastern Parkway," *New York Times*, September 24, 1977, 13 וראו גם בסוד שיח, *לקט יחידויות פרטיות מכ"ק אדמו"ר (מלובביץ')*, ופרצת, *כפר חב"ד*, תשנ"א-תשנ"ב.
- 22 ראו, למשל, *New York Times*, June 22, 1970, 40. אכן, גם אדמו"רים חסידיים אחרים – שחלקם התנגדו לחב"ד – כדוגמת הרבי מסאטמר היו ליעדים של ביקורים פוליטיים שכאלה, אבל רק הרבי החב"די, בזכות השלוחים שלו, יזמותם ופעילותם האסרטיבית, משך אליו מנהיגים פוליטיים וצבאיים ישראלים, אמריקנים ובני ארצות אחרות, ראו בסוד שיח, שם.
- 23 Shenker, "Lubavitch Rabbi Marks His 70th Year".
- 24 Irving Spiegel, "Hasidim from Abroad Gather Here," *New York Times*, October 2, 1972, 41.
- 25 ירמיהו ברנובר, "כל טוב, סלה", *הגאולה* (418), כ"ד בסיוון תשס"ח (27 ביוני 2008).
- 26 ראו http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62151/jewish/1923-Soviet-Jewry.htm (accessed May 25, 2008).
- 27 Mordechai Staiman, *Secrets of the Rebbe that led to the fall of the Soviet Union* (Brooklyn, N.Y.: Mendelson Press, 2001), 58.
- 28 שם, עמ' 23.
- 29 בין אלה היו חסידי לובביץ' ברוסיה. ראו שם, עמ' 28.
- 30 שם, עמ' 56. ברנובר, היהודי הראשון שהיה בעל תואר דוקטור למדעים ובעל דרגת פרופסור מן המניין שקיבל אשרת יציאה מברית המועצות, נמנה עם מעורריה של תנועת התחייה היהודית בברית המועצות לאורך חמש-עשרה שנות המאבק שלו על זכות היציאה מארץ זו.
- 31 האירוע היה לחלק מסרט תיעודי המוצג שוב ושוב בטלוויזיה הציבורית באמריקה וברחבי העולם, *A Life Apart* <http://www.pbs.org/alifeapart> (accessed May 30, 2008). למען האמת, הופעת הרבי על גבי מסך ענק בקדמת הקרמלין הוקלטה מבעוד מועד. עד כמה שהיא הרבר אירוני וטרגי, בעת האירוע עצמו, בשנת 1993, שוב לא היה הרבי יכול לדבר.
- 32 Shenker, "Lubavitch Rabbi Marks His 70th Year".
- 33 ראו, למשל, *New York Times*, August 24, 1975, 27.
- 34 ראו, למשל, *דבר מלכות*, ו' באלול תשנ"א (16 באוגוסט 1991).

- 35 ראו *New York Times*, August 8, 1976, 38.
- 36 שם.
- 37 לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 1264.
- 38 דוגמה אחת: כאשר היא חשה שלא בטוב, והוא, הרבי, לחץ עליה להזמין רופא, היא הסכימה בתנאי שהרופא יברוק גם אותו, שם, עמ' 1268, ציטוט של חסר הלבדשטאם, העוזר של מוסיה. ראו גם "בפרספקטיבה של חס"ד", *כפר חב"ד* (322), ט' בשבט תשמ"ח, עמ' 38.
- 39 סביר ביותר שהתיאור הוא של המזכיר לייבל גרונר. (ראו <http://portraitofaleader.blogspot.com/2007/09/doctor-rebbe-do-you-feel-pain-around.html> [accessed May 26, 2008]; יורי ינובר ונדב איש-שלום, *רוקדים ובוכים – האמת על תנועת חב"ד*, משי הוצאה לאור, נ"י, 1994, עמ' 25-26.
- 40 כפי שציין טלקוט פארסונס (*Talcott Parsons*) (*The Social System* [Routledge], 193 [1951]), תפקיד החולה מדגיש פגיעות ופסיביות. אין זה מן הדברים שמנהיג משיחי יכול להרשות לעצמו.
- 41 *בית חיינו*, מס' 3 (102) כרך 4. א' בחשוון תשל"ח (13 באוקטובר 1977).
- 42 יהודה קרינסקי, בריאיון עם שמואל היילמן, 10 במאי 2009.
- 43 *Tishrei with the Rebbe*, vol. II וידיאו. ראו <http://home.jemedia.org/update.asp?aid=565341> (accessed July 6, 2008).
- 44 יורי ינובר ונדב איש-שלום, *רוקדים ובוכים*, עמ' 15-16.
- 45 "Jacob J. Hecht: Radio Broadcaster, 66," *New York Times*, August 7, 1990.
- 46 ראו *Shandler, Jews, God and Videotape*.
- 47 ראו "Rabbi Using Modern Medium in Call for Traditional Values," *New York Times*, January 23, 1983. בכתבה זו תוארה שיחת י' בשבט השנתית, ביום השנה השלושים ושתיים להכתרתו.
- 48 Susan Heller and David Dunlap, "Lubavitcher Leader Marks 35th Anniversary," *New York Times*, February 2, 1985.
- 49 גאנזבורג, *בקדש פנימה*, עמ' 10-11.
- 50 לאופר, *ספר ימי מלך*, עמ' 253.
- 51 אוסף קד"ש, הספרייה הלאומית בירושלים, תיק V1816, אזכור של שיחה בכ"ד בטבת תשל"ח (3 בינואר 1978).
- 52 ראו *כסוד שיח*, ופרצת, ברוקלין נ"י, אב תשנ"א, עמ' 94-95; אהרן רב הלפרין, "האמונה במשיח", *כפר חב"ד* (13), כ"ה בשבט תשמ"א (30 בינואר 1981), עמ' 7-8.

- 53 **כפר חב"ד**, י' בשבט תשמ"א (1 בינואר 1981), עמוד אחורי.
- 54 על פי המדרש ילקוט שמעוני, יחזקאל, רמז שנר. וראו גם שם פרשת שמות רמז קסד ומדרש שמות רבה (וילנה) שמות, פרשה א'. רק מי שלא גידל ילדים בעצמו יכול לקבוע שצעירים "נקיים מכל דאגות צרדיות". אין ספק שהתלהבותם של הילדים נועדה להבטיח את המשכיותה של הקבוצה. לדיון על תפקידם של הילדים בקהילה החרדית, ראו Samuel Heilman, *Defenders of the Faith: Inside Ultra-Orthodox Jewry* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1999). באשר לחימוש, דוגמה לכך נמצאת בשימוש שהרבי עשה בארבעת המינים בחג הסוכות. האתרוג הוצג כ"קליע", הלולב כ"רובה", ההדס כ"סכין" וכן הלאה. מנחם מנדל שניאורסון, *התנועות החרדיות*, ועד הנחות בלשה"ק (בלשון הקודש), ברוקלין נ"י, תש"ן, חלק א', תשמ"ד, עמ' 269.
- 55 "גוברת מלחמת 'צבאות השם' לגאולת ישראל המידית", **כפר חב"ד** (7), אדר א' תשמ"א (פברואר 1981). במסורת היהודית נקשרו הילדים עם הימים שלאחר בוא המשיח. כפי שהוכטב בנבואת הנביא ישעיהו שבקץ הימים יקום "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ... ונער קטן נהג בם (יא, ו)". במקביל גם בנצרות הודגש תפקידם של הילדים בתהליך הגאולה. "הניחו לילדים, אמר ישו, ואל תמנעו מבוא אלי כי לאלה מלכות השמים (מתי, י"ט; 14)".
- 56 Ari Goldman, "Hasidic Group Expands Amid Debate About Future," *New York Times*, September 5, 1988.
- 57 Israel Shenker, "Hasidic Feat: Simple as Aleph, Beth Gimel," *New York Times*, November 3, 1977, 5. Alastair Gee, "Lubavitchers Fight Russia גם ראו Times, November 3, 1977, 5 for Schneersohn Documents," July 10, 2009, <http://jta.org/news/article/2009/07/10/1006451/lubavitchers-fight-russia-for-schneersohn-documents> (accessed July 13, 2009). החב"דניקים המשיכו בניסיונותיהם לחלץ את כתבי היד האלה, וב-2009 אף פנו בעניין זה לבתי משפט אמריקניים.
- 58 *New York Times*, March 26, 1982.
- 59 על שבע המצוות הללו ראו בבלי, סנהדרין, ט, א. ראו גם אלכסנדר קליין, "על מקורן של שבע מצוות בני נח", אוניברסיטה בראילן, דף שבועי, 465, פרשת נח תשס"ג. על גישתו של הרבי למצוות אלה בהקשר המשיחי ראו מנחם מנדל שניאורסון, *התנועות החרדיות*, תשמ"ג, חלק ב', ועד הנחות בלשה"ק, ברוקלין נ"י, עמ' 1096-1097 (ראו פרק ראשון בספר זה. על הטענות בנוגע ליכולתו של הרבי לשלוט באירועים עולמיים, ראו, למשל, Staiman, *Secrets of the Rebbe*).

- 60 ראו הרמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים, פרק י"א. ראו גם אהרן רב הלפרין, "האמונה במשיח", *כפר חב"ד* (13), כ"ה בשבט תשמ"א, עמ' 7-8.
- 61 Shenker, "Lubavitch Rabbi Marks His 70th Year". ראו גם הלפרין, "האמונה במשיח", שם.
- 62 Goldman, "Hasidic Group Expands".
- 63 שלום דובער קובלסקי נזכר בהתפרצות של אביו נחמן קובלסקי, *כפר חב"ד* (592), כ' בחשוון תשנ"ד. מקור אחר מספר שברוך פריז, שמונה על ידי הרבי לתפקיד מבקר מוסדות חב"ד בישראל, הרפיס בשנת תשכ"ה, (1965) אלפי מודעות שהרבי מנחם מנדל הוא המשיח, והתכוון לפזרן באמצעות מטוס. ורק "פקודה" ממזכירות הרבי מנעה זאת ממנו. ראו, שרה טייכמן, *ברוך אומר ועושה – תולדות הרה"ח ר' ברוך פריז*, *כפר חב"ד*, תשס"ה, עמ' 24. על האמונה שהרבי הוא המשיח ותכונותיו המעידות על כך, ראו למשל מ' זליגסון, "קול מבשר ואומר" בתוך *קול מבשר ואומר*, קובץ חידושי תורה המלך המשיח והגאולה השלימה, יוצא לאור בהקשר עם שנת השמונים לכ"ק אדמו"ר שליט"א לאורך ימים ושנים, שנת תהא שנת גילוי משיח, תמוז תשמ"ג, עמ' 47. החוברת ראתה אור בתרומתו של זושא ריבקיין, "לזכות כ"ק אדמו"ר שליט"א, המלך המשיח שיבוא ויגאלנו בשנה זו תשמ"ג".
- 64 Francis X. Clines, "In Honoring the Rebbe, a Caterer Did Well Too," *New York Times*, March 25, 1983.
- 65 שיחה, כ"ב בניסן תשמ"ב (15 באפריל 1982). ראו משה סלונים, "יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד", *בית משיח* (47), כ"ג בתמוז תשנ"ה (21 ביולי 1995), עמ' 33-34.
- 66 ראו שיחת פרשת משפטים, כ"ז בשבט תשנ"ב, *ספר השיחות*, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשנ"ב, עמ' 362-376; וכן *דבר מלכות*, משפטים, כ"ז בשבט תשנ"ה.
- 67 שם, שם. בתשמ"ג, לקראת יום הולדתו של הרבי פירסם אהרן רב הלפרין, *עורך כפר חב"ד*, מאמר ראשי בעיתונו (גיליון 95, י' בניסן תשמ"ג) ובו הוא מתבטא באופן מפליג ביותר על הרבי עד שאי אפשר להימנע מהמסקנה שהרבי הוא המשיח: "הנס הגדול של דורנו, פלא מנהיגותו יחידת הדורות, אינה מוגבלת בזמן זה או אחר ואינה מצטמצמת בתאריך כלשהו... עוצם הנס בעצם הפלא ההתייחדות שלמעלה מההגדרות ומעבר לתאורים..." וכו' וכו'.
- 68 Lis Harris, *Holy Days* (New York: Summit Books, 1985); Ari Goldman, "For Torah, Community, and Rebbe," *New York Times*, November 10, 1985.

- Alistair Gee, "Lubavitchers Fight Russia for Schneersohn Documents," *JTA*, 69
July 10, 2009.
- פסק הדין של השופט צ'רלס פ. סיפטון, משה באגמילסקי, ה' טבת – דידן נצח 70
– נצחון הספרים, הוצאת המחבר, ברוקלין נ"י, תשס"ט, עמ' 81.
- חלק ניכר ממכתביו של רבי יוסף יצחק למנחם מנדל בברלין ובפריז עוסק בכך. ראו, 71
אגרות קודש רי"צ, טו.
- באגמילסקי, ה' טבת – דידן נצח, עמ' 106, מתוך החלטת בית המשפט לערעורים. 72
- ראו דוגמאות לחותמות אלו גם בספר מבית הגנוזים. 73
- באגמילסקי, ה' טבת – דידן נצח, עמ' 22–23, 29. 74
- ראו שלום דובער לוין, משפט הספרים – דידן נצח (<http://www.chabadlibrary.org/> 75
books/pdf/didannatzach.pdf) וכן ריאיון של שלום דובער לוין עם מנחם פרידמן, 18
ביוני 1995.
- באגמילסקי, ה' טבת – דידן נצח, עמ' 33–34. 76
- David Margolick, "Suit on Books Gives Look at Hasidim," *New York Times*, 77
December 18, 1985.
- ראו דבריו של הרבי לאגודת חסידי חב"ד בהקשר למשפט: "יש להבין שהמלחמה 78
איננה רק על הספרים, אלא 'על הכסא'", באגמילסקי, ה' טבת – דידן נצח, עמ' 6
הערה 4.
- שם. ראו גם [http://failedmessiah.typepad.com/failed_messiahcom/2006/01/](http://failedmessiah.typepad.com/failed_messiahcom/2006/01/the_beating_of_.html) 79
[the_beating_of_.html](http://failedmessiah.typepad.com/failed_messiahcom/2006/01/the_beating_of_.html) (accessed May 26, 2008)
- ראו תצלום [http://failedmessiah.typepad.com/failed_messiahcom/2006/01/the_](http://failedmessiah.typepad.com/failed_messiahcom/2006/01/the_beating_of_.html) 80
[beating_of_.html](http://failedmessiah.typepad.com/failed_messiahcom/2006/01/the_beating_of_.html) (accessed May 26, 2008)
- Ari Goldman, "Judge Awards Rabbi's Library to Hasidic Unit," *New York* 81
Times, January 7, 1987.
- פסק הדין שב והודפס בספרו של באגמילסקי, ה' טבת – דידן נצח, עמ' 74–94. 82
- Eli and Malka Touger, *To Know and To Care* (Brooklyn: Kehot), chap. 9, 83
[http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/78667/jewish/Chapter-9-A-](http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/78667/jewish/Chapter-9-A-Dollar-For-Tzedakah-Fountain-of-Blessing.htm)
[Dollar-For-Tzedakah-Fountain-of-Blessing.htm](http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/78667/jewish/Chapter-9-A-Dollar-For-Tzedakah-Fountain-of-Blessing.htm) (accessed June 1, 2008).
- Deutsch, ראו גם *New York Times*, May 29, 1973, 31, and May 30, 1973, 42 84
Larger than Life, vol. 2.
- Adam Kirsch, "Jesus and the Jews," *New York Sun*, May 1, 2007. 85
- Ernest Becker, *The Denial of Death* (New York: Free Press, 1973), 84. 86

- 87 ראו גם. Glen Hughes, "The Denial of Death and the Practice of Dying," http://staff.washington.edu/nelgee/lectures/speeches/hughes_1.htm (accessed June 22, 2008).
- 88 באגאמילסקי, ה' טבת – דידן נצח, עמ' 74.
- 89 ראו, למשל, הרבנית, 107. פרטים רבים המופיעים להלן שאובים מהמקור הזה, עמ' 107-129. וראו גם יומן שנת הקהל תשמ"ח בבית חיינו: פרקי מבוא, רשימות ורשמים מאירועי בית חיינו – ה'תשמ"ח..., חמו"ל, ברוקלין נ"י, תשמ"ט, עמ' 157-174.
- 90 גאנזבורג, בקדש פנימה, עמ' 38.
- 91 שם, שם.
- 92 הרבי אמר לגאנזבורג שהאחרים ינסו להחזירו מבית החולים כדי שיימצא לידו, אבל אל לו לעשות זאת. "אמור להם, הוסיף הרבי, "שאני כבר אחר בר-מצווה." גאנזבורג, בקדש פנימה, עמ' 37.
- 93 הרבנית, עמ' 111.
- 94 גאנזבורג, בקדש פנימה, עמ' 55.
- 95 הרבנית, עמ' 115.
- 96 על הצוואה ראודער אלגעמיינער זשורנאל, ט"ו בתמוז תשנ"ד (24 ביוני 1994), עמוד השער (תצלום הצוואה במכונת כתיבה), ישראל שלנו, (59), י"ב בתמוז תשנ"ד (21 ביוני 1994), עמ' 6-9, שם גם "הסבר" על השאלה מדוע כתב הרבי צוואה אם האמין במשיחיותו (ההסבר: סגולה לאריכות ימים ושנים). וכן שם, ט"ו בתמוז תשנ"ד (24 ביוני 1994) ידיעה על צוואה נוספת. ראו גם פנים חדשות (306), ט"ו בתמוז תשנ"ד (24 ביוני 1994) עמ' 5, וכן שם (313), ה' באלול תשנ"ד (12 באוגוסט 1994).
- 97 גאנזבורג, בקדש פנימה, עמ' 40-42.
- 98 Anson Rabinbach, "Between Enlightenment and Apocalypse: Benjamin Bloch, and Modern German Messianism," *New German Critique* 34 (Winter 1985), 81.
- 99 ראו Ari L. Goldman, "U.S. Orthodox Rabbis Break with Israeli Religious Parties," *New York Times*, November 23, 1988.
- 100 ראו א"מ שך, מכתבים ומאמרים, כרך 5, בני ברק, חמו"ל, תשנ"ה, עמ' 172-174; מכתב 568 שתאריכו כ"ח בשבט תשנ"ב (פברואר 1992). ראו גם Gershom Scholem, *The Messianic Idea in Judaism* (New York: Schocken, 1972) וכן גרשם שלום, שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב, עם עובד, 1956.
- 101 Ari L. Goldman, "Who Is a Jew? Debate in Israel Attracts Leading Figures

- 102 of U.S. Judaism," *New York Times*, December 3, 1988
חלק ניכר ממשאביהם הכספיים מתרומות של יהודים לא אורתודוקסים, גילו במהרה
שאיברו חלק מהתרומות האלה בשל התמיכה בחקיקה המוצעת בישראל. (ראו Ari L. Goldman, "Religion Notes," *New York Times*, March 24, 1990).
- 103 Ari L. Goldman, "'Who Is a Jew' Remains a Volatile Issue in U.S.," *New York Times*, January 9, 1989.
- 104 כל האירועים המתוארים כאן ובדפים הבאים תועדו ביומן שפורסם בשם העט
מ' משה במהדורה מיוחדת של *כפר חב"ד* (467), כ' באדר תשנ"א (6 במאדס 1991),
עמ' 18-21.
- 105 מנחם פרידמן ושמואל היילמן, ריאיון עם חסיד לובביץ', 23 ביוני 2008.
- 106 שם.
- 107 מנחם מנדל שניאורסון, "דער אייבעשטער ועט נוך גרעסערע נסים" [הקב"ה עוד יראה
לנו נסים גדולים יותר], *אגרות קודש רמ"ש*, כ"א באדר תשנ"א (7 במרס 1991). ראו
גם "דברי הרבי מלובביץ'", *דער אלגעמיינער זשורנאל*.
- 108 ראו גם *שיחת השבוע*, כ"ז באלול תשנ"א (6 בספטמבר 1991).
- 109 Ernest Becker, *Escape from Evil*, (New York: Free Press, 1975), 37.
- 110 מנחם פרידמן ושמואל היילמן, ריאיון עם חסיד לובביץ', 23 ביוני 2008.
- 111 מנחם פרידמן ושמואל היילמן, ריאיון עם צבי אהרוני (חסיד לובביץ'), 23 ביוני
2008.
- 112 מדרש ילקוט שמעוני, פרשת בא, רמז רי, ישעיהו, רמז תלו. וראו גם רש"י בתלמוד
בבלי, ערכין יא ע"ב.
- 113 Rodney Stark and Roger Finke, *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2000),
145.
- 114 המידע להלן על פי "משיח לפי תומו", *יום השישי*, ג' באייר תשנ"א (17 באפריל
1991), עמ' 10.
- 115 קמינצקי, *תאריכים בדברי ימי חב"ד*, עמ' 114.
- 116 "משיח לפי תומו", *יום השישי*, ג' באייר תשנ"א (17 באפריל 1991), 10.
- 117 עלון, כ"ז בניסן תשנ"א (11 באפריל 1991), ארכיון פרידמן.
- 118 ינובר ואיש-שלום, *רוקדים וכוכים*, עמ' 74-75. ראו גם http://www.chabad.org/therebbe/timeline_cdo/aid/62185/jewish/3-Tammuz-1994-Transmission.htm
(accessed July 4, 2008).

- 118 מנחם מנדל שניאורסון, באתי לגני, עמ' 87.
- 119 "משיח לפי תומו", יום השישי, ג' באייר תשנ"א (17.4.1991), 10; ראו גם "קונטרס צדי"ק למלך", הוצאת ופרצת, כפר חב"ד, תשנ"ב, עמ' 23.
- 120 עדותו של חסיד שהיה נוכח במקום באותו ערב. כל התיאורים להלן מקורם בעדות זו. עוד לפני שהגיע נחשון לארצות הברית החל להחתים "רבנים על פסק דין הקובע כי הקב"ה חייב להביא את הגאולה האמיתית והשלמה ולהביא להתגלות הרבי מלך המשיח". בהגיעו ל-770 הביא את העצומה לרבי ו"הרבי מל"ה שיל"ו [מלך המשיח שיחיה לאורך ימים ושנים] הגיב בחיוב ובתוספת ברכה", "הנחשון שבחבורה" שיחת הגאולה, פרשת מקץ (74) כ"ט בכסלו תשנ"ו (22 בדצמבר 1995).
- 121 היה על הקוראים להתקשר עם "בית חב"ד האזורי שלך" כדי לברר פרטי המצוות הללו. ראו דער אלגעמיינער זשורנאל, 12 באפריל 1991, 1.
- 122 ראו, למשל, James L. Franklin, "Hopes for the Messiah: Rabbi's Followers Say, Redemption Near," *Boston Globe*, September 9, 1991, 28, Martha Allen, וכן "Lubavitcher .Rabbi Says Messiah Is Here," *Star Tribune* (Minneapolis), November 11, 1991, 10C.
- 123 ראו, למשל, Tom Hundley, "Billboards Herald Messiah's Arrival," *Toronto Star*, March 10, 1992, A2.
- 124 ראו דבר מלכות, פרשת שופטים, ו' באלול תשנ"א (אמירה זו הועתקה כמה פעמים, בתשנ"ה ובתשנ"ז והופיעה גם באנגלית), ראו מנחם מנדל שניאורסון, שיחות באנגלית, ז' באלול תשנ"א (17 באוגוסט 1991), כך 49; www.sichosinenglish.org/books/sichos-in-english/49/20.htm (accessed August 12, 2008)
- 125 ראו קול קורא מטעם רבני חב"ד, כ"ד בטבת תשנ"ב (31 בדצמבר 1991). בין חסידיו חב"ד הופץ טופס מיוחד על "קבלת מלכות של מלך המשיח", ט"ו בטבת תשנ"ב (ארכיון פריימן), שחר אילן, "רבנים מחב"ד פסקו: הרבי מלובביץ' הוא אכן המשיח והוא יחיה לנצח", הארץ, כ"ד בניסן תשנ"ב (27 באפריל 1992). וכן משיח NOW, גיליון 1, י"ב אייר תשנ"א, צדוק יחזקאלי, "הרבי מלובביץ' הוא כנראה המשיח", ידיעות אחרונות, ט' באלול תש"ן (9 בספטמבר 1990) (ציטוט מדברים שהופיעו בוול סטריט ג'ורנל, 7 בספטמבר 1990).
- 126 דבר מלכות, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשס"ח.
- 127 שיחות השבוע, ג' בחשוון תשנ"ב (11 באוקטובר 1991).
- 128 Francis X. Clines, "Russian Court Backs Lubavitchers on Documents," *New York Times*, October 6, 1991, לא הוחזרו בטופו של דבר.

- 129 חסידי חב"ד טוענים שהאמירה הזו שאובה ממקורות תלמודיים או מדרשיים (ראו http://www.mnow.co.il/html/mashiach_achshaiv.html and <http://www.pnimi.org.il/00etzchaim/04nefesh/torathanevash/aniemloj.asp> [accessed June 10, 2008]), אולם לאמתו של דבר האמירה מופיעה בספרו של רבנו בחיי בן אשר, *כד הקמת*, שנכתב במאה ה־13, וצוטטה לאחר מכן במקומות רבים. ראו, משה סבר, *מכלול המאמרים והפתגמים*, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א, כרך א, עמ' 111.
- 130 דאו http://www.mnow.co.il/psak_din.pdf (accessed June 10, 2008)
- 131 *חדשות בית חיינו 770*, פרשת תרומה, ד' באדר א' תשנ"ב, דיווח על שיחות כ"ז בשבט תשנ"ב, וכן שם, פרשת תצוה, י' באדר א' תשנ"ב. ראו גם *דבר מלכות*, כ"ז בשבט תשנ"ה (28 בינואר 1995), עמ' 362–376.
- 132 שחר אילן, "חב"דניקים דורשים ששניאורסון יודיע כי הוא מלך המשיח", *הארץ*, 20 בינואר 1992; Harvey Shepherd, "Preparing the Way: Lubavitchers Believe ;1992 Messiah is Already Here," *Montreal Gazette*, April 7, 1992, A3.
- 133 שך, *מכתבים ומאמרים*, כרך 5, בני ברק, בלי ציון שם המו"ל, תשנ"ה, (1995), עמ' 172–174; מס' 569 נכתב בתשנ"ב (פברואר 1992); ראו גם מס' 570. בספר דברים יג הכתוב מגנה בכל תוקף את נביא השקר שמסית ומדיח מאמינים לסטות מדרך האמת של אלוהים. נביאי שקר כאלה דינם מיתה. השוו, בבלי, סנהדרין סז, ע"א, "המסית" זה הדיוט והמסית את ההדיוט ... אמר יש יראה במקום פלוני ... 'המדיח' זה האומר נלך ונעבוד עבודה זרה." ראו גם הרמב"ם, *משנה תורה*, [דיני חזרה בתשובה], פרק ד', הלכה א'. על התייחסותם של חסידי חב"ד לרב שך, ראו למשל נחמן דודסון, "דעת תורה מהי?", *כפר חב"ד* (399), כ' באלול תשמ"ט (20 בספטמבר 1989), טוביה בלוי, "יחסינו עם המחנה החרדי", *כפר חב"ד* (19), כ"ה בניסן תשמ"א (9 באפריל 1981), עמ' 11–13, 27. ועוד רבים.
- 134 Simon Dein, "What Really Happens When Prophecy Fails: The Case of Lubavich," *Sociology of Religion* 62, no. 3 (2001), 392.
- 135 שלמה שמיר, "מצבו של הרבי מלובביץ'", *הארץ*, 4 במרס 1992.
- 136 גאנזבורג, *בקדש פנימה*, עמ' 19.
- 137 על יוסף יצחק כנביא, ראו מנחם מנדל שניאורסון, *שיחות כאנגלית*, ז' באלול תשנ"א (17 באוגוסט 1991), כרך 49, <http://www.sichosinenglish.org/books/sichos-in-english/49/20.htm> (accessed August 13, 2008)

- 138 ינובר ואיש-שלום, דוקדים וכוכים, עמ' 9-18.
- 139 Nadine Brozan, "Chronicle," *New York Times*, March 5, 1992.
- 140 "לקראת שנה, לכ"ז אדר ראשון תשנ"ב, סיכומים, אירועים והרהורים" כפר חב"ד (565), כ"ה באדר תשנ"ג (18 במרס 1993). עמ' 56-64.
- 141 Goldman, "As Leader Lies Ill, Hasidim in Brooklyn Wait and Pray," *New York Times*, March 9, 1992.
- 142 Clyde Haberman, "Special Prayers in Israel for Brooklyn Rabbi," *New York Times*, March 7, 1992.
- 143 ראו "When Prophecy Passes Unnoticed".Bader.
- 144 R. Stark, "Why Religious Movements Succeed or Fail: A Revised General Model," *Journal of Contemporary Religion* 11, no. 2 (1996), 137
- Festinger, H. W. Riecken, and S. Schacter, *When Prophecy Fails* (Minneapolis, University of Minnesota Press, 1956).
- 145 Festinger, Riecken, and Schacter, *When Prophecy Fails*, 3.
- 146 J. F. Zygmunt, "When Prophecies Fail," *American Behavioural Scientist* 16, 2 (1972), 245-268
- 147 Dein, "What Really Happens When Prophecy Fails," 383.
- 148 Nadine Brozan, "Chronicle," *New York Times*, April 7, 1992.
- 149 Alison Mitchell, "Convoy of Mitzvah Tanks Celebrates Birthday of Rebbe," *New York Times*, April 13, 1992.
- 150 Ari L. Goldman, "As Leader Lies Ill," *The New York Times*, March 9, 1992.
- 151 Dein, "What Really Happens When Prophecy Fails," 394. ראו גם שמואל הבר, "משיח וגאולה/הגיגים הקולות המבשרים של בוא המשיח," כפר חב"ד (566) ג' בניסן תשנ"ג (25 במרס 1993), עמ' 16-17.
- 152 ראו כברית החדשה, האיגרת הראשונה לפטרוס השליח, ב, 21-25.
- 153 Kenneth Woodward, "Doth My Redeemer Live?," *Newsweek*, April 27, 1992, 53. ראו גם שחר אילן, "רבני לובביץ' פוסקים: הרבי הוא באמת מלך המשיח והוא יחיה לנצח," הארץ, 27 באפריל 1992.
- 154 "הגאולה האמיתית והשלמה", עלון, 3 במרס 1992, ארכיון פרידמן; ראו גם "תהיה רפואה בקרוב ברוב שירה וזמרה", שיחת השבוע, ח' באדר תשנ"ב (13 במרס 1992); וכן "מצורע" – המצב שלפני הגאולה, שיחת השבוע, ז' בניסן תשנ"ב (10 באפריל 1992).

- 155 Dein, "What Really Happens When Prophecy Fails", 395. לווריאציה על הטיעון הזה, ראו מנחם אוהב, "כגואל הראשון כן הגואל האחרון", עלון הגאולה האמיתית והשלמה, י"א באדר ב', תשנ"ג (16 במרס 1992), ארכיון פרידמן.
- 156 ראו, למשל, שיחת השבוע, ט"ו באב תשנ"ב (14 באוגוסט 1992).
- 157 חדשות בית חיינו 770, כ"א באדר ב' תשנ"ב (26 במרס 1992).
- 158 יוסף הלוי וינברג, "למעלה מהטבע לגמרי", כפר חב"ד (519), כ"ז באדר ב' תשנ"ב (1 באפריל 1992), עמ' 34-35.
- 159 ראו ינובר ואיש-שלום, דוקדים וזוכים. ראו גם דין וחשבון על מצבו הרפואי של הרבי, כפר חב"ד (592), כ' בחשוון תשנ"ד (4 בנובמבר 1993), עמ' 56-58. ראו גם עלון שהופץ באותה תקופה, ארכיון פרידמן. ראיונות עם חלק מהרופאים נערכו ב-23 וב-25 ביוני 2008.
- 160 Goldman, "Religion Notes," *New York Times*, October 3, 1992.
- 161 על פסכדר-אירועים, ראו, Daniel Boorstin, *The Image* (New York: Vintage, 1961), esp. chap. 1.
- 162 Ari L. Goldman, "Debate Splits Lubavitcher Hasidim; Showdown Nears on Whether Grand Rabbi is the Messiah," *New York Times*, January 29, 1993.
- 163 Michael Winerip, "On Sunday: The Watch for the Messiah in Crown Heights," *New York Times*, January 3, 1993.
- 164 Vanessa L. Ochs, "Waiting for the Messiah, a Tambourine in Her Hand," ראו Laurie Goodstein, "Followers Cope with Void of נבן", *Nashim* 2005, 144-169
- Failed Expectations: Internal Debate Pits Pragmatists Against Those Seeking the Messiah," *Washington Post*, June 19, 1994, A3.
- 165 Ari L. Goldman, "Rebbe, But Not the Messiah, as Lubavitchers Compromise," *New York Times*, January 29, 1993.
- 166 Goldman, "Debate Splits Lubavitcher Hasidim," *ibid.*
- 167 הערת העורך, כפר חב"ד (569), ח' באייר תשנ"ג (29 באפריל 1993). ראו גם *New York Times*, April 26, 1993.
- 168 Elsa Brenner, "Two Groups Contest Role in Promoting Lubavitch Judaism's Cause in the County," *New York Times*, April 3, 1994.
- 169 Goldman, "Rebbe, But Not the Messiah," *New York Times*, February 1, 1993.
- 170 הטאבו שלו על אשפוז בבית חולים פקע כבר לפני כן, כאשר הרבי הובא לניתוח כיס מרה ב-1992, ושוב בראשית 1994 כאשר עבר ניתוח ירוד בעיניו. David Gonzalez,

- "Lubavitcher Grand Rabbi Hospitalized After Seizures," *New York Times*,
March 9, 1994.
- David Gonzalez, "For Rebbe's Followers, Hospital Becomes a Yeshiva," *New York Times*, May 13, 1994. 171
- "Leader of Lubavitch Is Worse, an Aide Says," *New York Times*, March 17, 1994. 172
- David Gonzalez, "For Lubavitch Hasidim Caravan of Mitzvah Tanks Honors Rebbe," *New York Times*, March 24, 1994. 173
- ראו מכתב מבית הדין הרבני של לובביץ', ג' בתמוז תשנ"ד, ארכיון פרידמן. 174
- Elie Kaunfer, "Rabbi's Death Throws Some into Confusion," *Boston Globe*, June 13, 1994, 4. 175
- Dein, "What Really Happens When Prophecy Fails," 397. *ראו גם* (2001) Berger. 176
- David Gonzalez, "Holding onto Faith in the Face of Unexpected Loss," *New York Times*, June 14, 1994. 177
- Dein, "What Really Happens When Prophecy Fails," 398. 178
- Gonzalez, "Holding onto Faith." 179
- Dein, "What Really Happens When Prophecy Fails," 399. 180
- David Gonzalez, "Lubavitchers Learn to Sustain Themselves Without the Rebbe," *New York Times*, November 8, 1994. 181

הערות לפרק 8

- Nathaniel Popper, "Lawsuit over Chabad Building Puts Rebbe's Living Legacy on Trial," *Jewish Forward*, March 16, 2007. ההדגשה אינה במקור. 1
- Festinger, Riecken, and Schachter, *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of a Modern Group That Predicted the Destruction of the World* (New York: Harper & Row, 1956). 2
- ראו פרק 2. 3
- Don Handelman and Leah Shamgar-Handelman, "The Presence of Absence: The Memorialism of National Death in Israel," in *Grasping Land*, ed. Eyal Ben-Ari and Yoram Bilu (Albany: SUNY Press, 1997), 85-128. 4
- http://decisions.courts.state.ny.us/fcas/fcas_docs/2006mar/2300402882004100sciv.pdf (accessed June 22, 2008) 5

- 6 ראו "Lawsuit over ChaBaD Building", Popper.
- 7 http://decisions.courts.state.ny.us/fcas/fcas_docs/2006mar/2300402882004100sciv.pdf, 5-6
- 8 Popper, "Lawsuit over ChaBaD Building."
- 9 ראו http://decisions.courts.state.ny.us/fcas/fcas_docs/2006dec/2300402882004101sciv.pdf (accessed June 22, 2008)
- 10 Decision 40288/004 2007 NY Slip Op 52495U; 18 Misc. 3d 1111A; 856 N.Y.S.2d 499; 2007 N.Y. Misc. LEXIS 8584; 239 N.Y.L.J. 16.
- 11 ראו http://decisions.courts.state.ny.us/fcas/fcas_docs/2008apr/2300402882004102sciv.pdf (accessed June 22, 2008)
- 12 ראו <http://www.moshiach.net/blind/hebrew/sg-index.htm> and <http://www.chabad.org.il/Magazines/Articles.asp?CategoryID=30> (both accessed June 24, 2008)
- 13 מקור הציטוט הוא מנחם מנדל שניאורסון, *שיחות קודש*, כ"ב בניסן תש"י (אחרון של פסח), י', ראו פרק 2.
- 14 ראו, למשל, "תיקון חטא המרגלים", *שיחת השבוע*, י"ז בסיוון תשס"ח, רשימה שבה מיוחסת הדעיכה לממשלת ישראל "שלפתע פתחה בשיחות עם סוריה ועם חמאס" וכן ל"סחף חינוכי ומוסרי שהגיע לשפל חדש", ולהתעלמות ממצוקת שכבות האוכלוסייה הפגיעות.
- 15 ריאיון עם שמואל היילמן, ינואר 2008. השליח ביקש להישאר בעילום שם.
- 16 יוסף חיים קנטור, שליח בבנגוק, תאילנד, דברים בכינוס שלוחים 2006.
- 17 ראו *תורת מנחם – התוועדויות*, תש"ן, א, קה"ת, ברוקלין נ"י, תשס"ז, עמ' 371-376, וכן "דבר מלכות בהתוועדות פר' וישלח", *כפר חב"ד* (268), כ"ב בכסלו תשמ"ז, עמ' 3-6. "דבר מלכות – לכל אחד נתנו כוחות מיוחדים בלתי מוגבלים ועליו לנצל זאת", *כפר חב"ד* (265), ב' ר"ח כסלו תשמ"ז, עמ' 3-4, 34.
- 18 ראו, למשל, *שיחת השבוע*, כ"ג בחשוון תשס"ב, <http://chabad-il.org/sh/701-800/sh775.htm> וכן "האיגרות לארגון הנוער צעירי חב"ד", מס' 487 (11 בנובמבר 2003). <http://www.chabad.org.il/Magazines/Article.asp?ArticleID=485&CategoryID=404> and 642 (November 10, 2006) (<http://www.chabad.org.il/Magazines/Article.asp?ArticleID=3426&CategoryID=907>) (all accessed February 6, 2008)
- 19 דברים בכינוס השליחים 2006.

- 20 <http://www.shturem.net/index.php?section=news&id=26799&lang=hebrew>, ראו (accessed June 23, 2008)
- 21 "מאמר באתי לגני", הפרדס, כו, א' בתשרי תשי"ב, עמ' 26.
- 22 שיחת השבוע, כ"ג בחשוון תשס"ב.
- 23 דברי פתיחה, כינוס השליחים 2006.
- 24 "שליחו כמותו – כמותו, פשוטו כמשמעו", איגרת לארגון הנוער צעירי חב"ד מס' 487 (ט"ז בחשוון תשס"ד).
- 25 כרי לקבל מושג על הארגון של השליחות שנוצר בחב"ד ראו "On-line Shlichus Center," <http://www.shluchim.org/main/default.asp> (accessed June 19, 2008)
- 26 בתלמוד מוצעת נוסחה מורכבת יותר. ראו, למשל, בבלי, סנהדרין צז, ע"א וע"ב, להצגת מגוון שלם של תנאים שהתקיימותם קובעת מתי יבוא המשיח.
- 27 ב־1971 הוא התערב בצורה נמרצת בתהליך הגיור של פליטים בווינה, שכאו רובם ככולם מברית המועצות. ראו Harold Branin, "Conversions Stir a Jewish Dispute," *New York Times*, February 21, 1971, 10.
- 28 ריאיון עם שמואל היילמן, 10 במאי 2009.
- 29 <http://lubavitch.com/subsection.html?task=618> (accessed June 20, 2008) ראו
- 30 Marvin Schick, "A Census of Jewish Day Schools in the United States, 2003-2004," Avi Chai Foundation, 2005.
- 31 Mission statement, <http://www.myjli.com/dc.php?ID=10> (accessed June 17, 2009)
- 32 Sjaak Van Der Geest, "Anthropologists and Missionaries: Brothers under the Skin," *Man* 25, no. 4 (December 1990): 588.
- 33 Van Der Geest, "Anthropologists and Missionaries," 589, 593.
- 34 יש משקיפים, הבולט מביניהם הוא דור ברגר בספרו *The Rebbe the Messiah and the Scandal of Orthodox Indifference*, הטוענים כי הלובביצים שנשארו מחויבים לתחיית המתים של הרבי כמשיח אינם יכולים להימנות באורח לגיטימי עם אלה שנקראים יהודים, קל וחומר חרדים. ברגר מוסיף כי הסכמה עם כך שלובביצים כאלה ימונו או ייחשבו ל"רבנים אורתודוקסים היא בגידה ביהדות". (ראו David Berger, "Response to David Singer," in *Orthodoxy Today*, <http://orthodoxytoday.org/article52/BergerSingerResponce.php> [accessed June 23, 2008])
- 35 Samuel C. Heilman, *Sliding to the Right: The Contest for the Future of American*

- Jewish Orthodoxy* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2006), esp. 278-290.
- Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 11. 36
- לסקירה של שורת תביעות והתנצחויות משפטיות מסוג זה, ראו Louis Reinstein, 37
- "The Growth of Chabad in the United States and the Rise of Chabad Related Litigation," *Nova Law Review* 30, no. 2 (2005-2006): 303-331
- <http://www.chabad.com/site/apps/nlnet/content3.aspx?c=eeJNIW> ראו 38
- OzErH&b=1986735&content_id=%7BE46E6CB0-AC78-482A-873D-B1DCF6AE1F74%7D¬oc=1 (accessed February 9, 2008)
- למען האמת, חב"ד קליפורניה, שרשומה כקרבן צדקה ציבורית לא מגורית, טוענת 39
- שהכנסתה הסתכמה בפחות מ־25,000 דולר. למידע רשמי, ראו Guidestar: <http://www.guidestar.org/pqShowGsReport.do?npId=1512&partner=justgive> (accessed February 9, 2008)
- לא תמיד היה ברור איך בדיוק, מכיוון שחב"ד קליפורניה, על פי Guidestar, "אינה 40
- נדרשת להגיש דו"ח שנתי למינהל הכנסות המדינה הואיל והכנסתה השנתית נמוכה מ־25,000 דולר."
- הגודמנים פעלו בכפיפות ליוסף קרליבך, שעמד בראש הפעילות של חב"ד במרכז ניו ג'רזי. 41
- http://www.cuchabad.org/templates/articlecco_cdo/aid/157067/jewish/Wisdom-Centre.htm ראו 42
- (accessed June 23, 2008)
- Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 11. 43
- Joshua Runyon, "Free Mezuzahs for Residents of Ukraine Port City," February 44
- 26, 2008, http://www.chabad.org/news/article_cdo/aid/643173/jewish/Free-Mezuzahs-in-Ukraine.htm (accessed May 20, 2008)
- http://www.chabadneworleans.com/templates/articlecco_cdo/aid/239674/jewish/Rare-Mitzvah-on-the-Avenue.htm (accessed February 10, 2008) 45
- לייזר שם-טוב, הודעה אישית בדוא"ל לשמואל היילמן, 10 בפברואר 2008. 46
- Stephen Sharot, "Jews and the Secularization Debate," *Sociological Analysis* 52, no. 3 (1991): 257, ראו 47
- Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 27. 48
- <http://www.chabadnj.org/page.asp?pageID=%7B5BA9F3EB-F2DA-4B64-B6BC-96A5AD1DD0EE%7D> ראו 49
- (accessed February 10, 2008)

- Leon Neyfakh, "Gefilte Fish Slithers into Harvard Yard," *Jewish* 50
.*Forward*, February 17, 2006
- Fishkoff, *The Rebbe's Army*, 91. 51
- Erving Goffman, *Frame Analysis* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 52
1974), 40-82.
- Larry Gordon, "Tefillin Tailgate Party," *5 Towns Jewish Times*, February 7, 53
2007, <http://www.5tjt.com/news/read.asp?Id=2066> (accessed February 10,
2008).
- אירוע דומה התרחש בישראל בקיץ 1993, כאשר קבוצת הכדורסל של הפועל גליל 54
עלין אומצה על ידי החב"דניקים מצפת, והשיר "משיח, משיח" היה להמנון של
האוהדים והורש שוב ושוב במשחקי הקבוצה בניצוחם של המאמצים. רבים מהאוהדים
טענו אחר כך כי זה היה הגורם העיקרי לזכייתה של הקבוצה באליפות הליגה באותה
עונה. ראו http://tam.co.il/12_8_2005/magazin2.htm (accessed June 24, 2008)
- .Goffman, *Frame Analysis*, 45 55
- D612-00A6-A908-<http://www.rzlp.org/index.cfm?objectid=3609552C> 56
5C6A13DBEF56 (accessed May 26, 2008)
- Benjamin Soskis, "Who Is Shmuley Boteach?" *Slate*, [http://www.slate.com/](http://www.slate.com/id/103323/) 57
[id/103323/](http://www.slate.com/id/103323/) (accessed June 24, 2008)
- the online Crown Heights information page, <http://www.crownheights.info/> 58
[index.php?itemid=4848](http://www.crownheights.info/index.php?itemid=4848); Simon Rocker, "Cash Crisis Tears Apart Lubavitch,"
Jewish Chronicle, December 28, 2007, [http://www.thejc.com/home.aspx?Pa](http://www.thejc.com/home.aspx?ParentId=m11s18&SecId=18&AId=57123&ATypeId=1)
[rentId=m11s18&SecId=18&AId=57123&ATypeId=1](http://www.thejc.com/home.aspx?ParentId=m11s18&SecId=18&AId=57123&ATypeId=1); and idem, "ChaBaD
Rabbis Remain Defiant," *Jewish Chronicle*, January 4, 2008, [http://www.thejc.](http://www.thejc.com/Home.aspx?ParentId=m11&AId=57190&ATypeId=1&secid=11&prev=true)
[com/Home.aspx?ParentId=m11&AId=57190&ATypeId=1&secid=11&prev=t](http://www.thejc.com/Home.aspx?ParentId=m11&AId=57190&ATypeId=1&secid=11&prev=true)
rue (all accessed February 6, 2008)
- על היחסים של האורתודוקסים המודרניים עם החברה הכללית בת־זמננו ותרבותה, 59
ראו Samuel C. Heilman, *Sliding to the Right: The Contest for the Future*
of American Jewish Orthodoxy (Berkeley and Los Angeles: University of
.California Press, 2006)
- שמעון לזרוף בריאיון עם שמואל היילמן, 29 ביוני 2006, קראון הייטס. 60
- Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization* (New York: 61
Free Press, 1947), 358-392. Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*

(New York: Free Press, 1937), 658-672; Edward A. Shils, "Charisma, Order and Status," *American Sociological Review* 30, no. 2 (1955), 199-213; Robert C. Tucker, "The Theory of Charismatic Leadership," *Daedalus* 97, no. 3 (1968), 731-756; Ann Ruth Willner, *Charismatic Political Leadership: A Theory* (Princeton, NJ: Center of International Studies, 1968).

Weber, *Theory of Social and Economic Organization*, 364. 62

.Ehrlich, *Leadership in the HaBaD Movement* ראו 63

ראו שיחת הגאולה (703) י"ז בסיוון תשס"ח, <http://www.torah4blind.org/hebrew/>, sg703h.pdf (accessed 23 June, 2008), torah4blind, הוא האתר 64

אלה שעיוורים מראות את האמתות של האמונות האמורות.

Kravel-Tovi, "To see the Invisible Messiah". 65

קרינסקי, בריאיון עם שמואל היילמן, 10 במאי 2009. 66

Dein, "What Really Happens When Prophecy Fails," 384. 67

ביבליוגרפיה נבחרת

אתר האינטרנט של הספר – www.therebbebook.com

ראיונות

אבא רפסון (ממונה על בית המדרש ליד הציון של הרבי); אברהם (אברה'מל) שם-טוב; אליעזר (לייזר) שם-טוב; אשר פדרמן (שליח באיי הבתולה); בריאן מארק ריג, ברל (רב) שם-טוב; ד"ר איירה וייס (רופאו של הרבי); דוב בער (בארי) גורארי (גור-אריה) (נכדו של הריי"צ); זלמן שכטר-שלומי; חיים זוהר; מרים יובל (דודנית של מוסיח שניאורסון); יהודה קרינסקי (מזכירו של הרבי וראש המרכז לענייני חינוך לאחר מותו); יונה כהן (אלמנתו של יעקב כהן, חברו של אריה לייב שניאורסון – מרק גורארי); ישראל שמוטקין (שליח במילווקי); מתיו שיין; עמנואל סומך (סטודנט לשעבר בבית הספר להנדסה ESTP); רבקה שטרנשוס (בעלת הבית של אריה לייב שניאורסון – מרק גורארי); שאול שמעון דויטש; שוברט ספרו; שלום גרינברג (שליח בשנחאי); שלום דובער לוי (הספרן של ספריית חב"ד לובביץ' – 770); שלמה ריסקין (רב קהילת אפרת); שמעון לזרוף; תמר אוטנזאופר (דודנית של האדמו"ר החמישי מלובביץ').

עיתונות

דער אלגעמיינער זשורנאל, ניו-יורק

דער טאג, ניו-יורק

דער מאמענט, מיטאג-בלאט, ווארשא

דער מארגען זשורנאל, ניו-יורק

היינט, ווארשא

הפרדס, קובץ רבני חדשי, ניו-יורק שיקגו.

כתבי עת של תנועת חב"ד

בית משיח, גיליון שבועי לצבור אנ"ש והתמימים, ברוקלין, ניו יורק.
 דבר מלכות, שיחות ומאמרים ... אדמו"ר מנחם מענדל שליט"א שניאורסאהן
 מליובאוויטש. ברוקלין, (כתב עת) ניו יורק/כפר חב"ד.
 האח: עיתון שבועי לילדים ... בעברית ובז'רגון ... (נערך בליובאוויטש במוסד תומכי
 תמימים) תרע"א-תרע"ב.
 הקריאה והקדושה: לעזע-שטאף על פי דרך הקדושה, צייטשריפט אין די אינטערעסען
 פון תורה-אידישקייט אינ'ם גייסט פון חסידות חב"ד ..., (ירחון), תש"א-תש"ה,
 ברוקלין, ניו יורק.
 חב"ד בולעטין, ארויסגעגעבען מאנאטליך פון אגודת חסידי חב"ד בארצות הברית
 וקנדה, (סטנסיל), תרצ"ה-תרצ"ז, ניו יורק.
 כפר חב"ד, שבועון.
 צדי"ק למלך, קונטרס, הוצאת ופרצת, כפר חב"ד, תשנ"ב.
 קובץ התמים, איגוד תלמידי התמימים, וורשה תרצ"ה-תרצ"ח.
 שיחת הגאולה, שבועון.
 שיחת השבוע, שבועון.

ספרים ומאמרים – מקורות

אברמוביץ, מאיר שמחה, חכמי ישראל דניו ענגלנד, ראו Chamei Isroel of New England.
 אוסף קר"ש [קובץ דברים שונים] V1816, (מכתבים אל הרבי מנחם מענדל שניאורסון
 וממנו וחוברות שונות של חב"ד), הספרייה הלאומית בירושלים.
 אפשטיין, משה (עורך), קול מבשר, דפוס הרצליה, תל אביב, חשוון תש"ב.
 באגאמילסקי, משה, ה' טבת – דידן נצח, ברוקלין, הוצאת המחבר, 2007.
 ברין, י' ואחרים (עורכים), והוא יגאלנו, יחי אדוננו מורנו ורבנו מלך המשיח לעולם ועד
 – בענין הגאולה הקרובה והתגלות מלך המשיח, Mendelson Press, ג' באב תשנ"ד
 [תהא שנת נפלאות דגולות].
 גוטליב, נפתלי צבי, ספר תולדות לוי יצחק: תולדותיו וקורות חייו של ... לוי יצחק
 שניאורסאהן, קה"ת, כפר חב"ד תשנ"ה (2 כרכים).
 גליצנשטיין, אברהם חנוך, ספר התולדות – רבי יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאוויטש,
 ד, קה"ת, כפר חב"ד, תשמ"ז
 גליצנשטיין, אברהם חנוך, תומכי תמימים – פרקי יסוד והווי ... לרגל יובל השבעים,
 תרנ"ז-תשכ"ז, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק, תשכ"ט.

גאנצבורג (גאנצבורג), שלום בער, בקדש פנימה, הנהגות קודש, ביטויים וסיפורים מכ"ק אדמו"ר (מנחם מנדל שניאורסון), י. אשכנזי, כפר חב"ד, תשס"ח.

גרינברג, יוסף יצחק ואליעזר יהושע זאקליקובסקי (עורכים), ימי בראשית: יומן מתקופת "קבלת הנשיאות" של ... אדמו"ר מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש בשנים ה'תש"י-ה'תשי"א: על פי יומנים, מכתבים וזכרונות שבכתב ושבעל פה, קה"ת, ברוקלין ניו יורק, תשנ"ג.

דריטש, שאול שמעון, "גימל בתמוז – מה ידעו, מה עשו יהודי ארצות הברית בעקבות מאסרו של הרבי נ"ע [תרפ"ז]", כפר חב"ד 576, ה' בתמוז תשנ"ג.

דוכמן, שלמה זלמן, ילקוט לשמע און – סיפורים ופתגמים: זכרונות פתגמים קדישין מכ"ק רבותינו הקדושים ... ומה שקיבלתי מכבוד אבי זקני ... ר' מרדכי יואל הלוי דוכמאן ... מה ששמע בעצמו מכבוד ר' יצחק הלוי עפשטיין ..., דפוס בלשן, ניו יורק, תשכ"ז.

דזייקאבסאהן (יעקובסון), ישראל, זיכרון לבני ישראל, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק, תשנ"ו.

די ייטורים פין ליבוויטשען רעבן [יוסף יצחק שניאורסון] אין סובייט-רוסלנד – זיין ארעסט פון 'צ'יקה', זיין ליידען אין 'שפאליארקע', זיין פארורטיילונג צום טויט, זיין פארשיקונג קיין קוסטרומה און זיין בייפראיונג, ריגה, דפוס ד' אפט, תר"צ. הכהן, רפאל נחמן, שמועות וסיפורים מרבותינו הקדושים (3 חלקים), יצחק גאנצבורג, ניו יורק, 1990.

וואלף, זושא, אדמורי חב"ד ויהדות גרמניה, היכל מנחם, ירושלים, תשס"ז. וואלף, זושא, תורת השליחות – מצוות הדור" במשנתו של הרבי מליובאוויטש, קה"ת, כפר חב"ד, תשס"ד.

וולפא, שלום דובער, בין אור לחושך: מדינת ישראל – אתחלתא דגאולה או חושך כפול ומכופל?: מורה לנבוכים במאורעות התקופה על פי משנתו של הרבי מליובאוויטש, קרית גת, תשס"ה.

וולפא, שלום דובער, הנסיון האחרון: לחזק ידיים רפות ... לאחר הנסיון ... בסילוקם של צדיקים ... רבי מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש ..., קרית גת, תשנ"ד.

וולפא, שלום דובער, ימי המלך המשיח, קרית-גת, תשנ"ב. וילנסקי, ד"ר יהודה ליב ניסן, פרקים מחיי הציבוריים: תקופת ניקולאיב, חלק א' (הובא לדפוס על ידי מרים ילן-שטקליס), חמו"ל, תשכ"ח.

יומן שנת הקהל תשמ"ח בבית חיינו: פרקי מבוא, רשימות ורשמים מאירועי בית חיינו – ה'תשמ"ח ..., חמו"ל, ברוקלין, ניו יורק, תשמ"ט.

לאופר, מרדכי מנשה, ספר ימי מלך: פרקים במסכת חייו ופועלו ... של ... דכי מנחם מענדל שניאורסאהן מליובאוויטש (על פי עדויות שבעל פה ודברים שבכתב שלוקטו וחוברו... על ידי מרדכי מנשה לאופר), קה"ת, כפר חב"ד, מהדורת תשנ"א (3 כרכים).

לבנון (מונדשיין), יהושע ד', "תולדות אדם – רבי חיים ליברמן האיש ומחקריו", עלי ספר, כרך ו"ז, ניסן תשל"ט, עמ' 5-25.

לבנון (מונדשיין), יהושע ד', דרך המלך, תרפ"ח-תרצ"ג, מזכרת לכינוס השלוחים העולמי, ברוקלין, ניו יורק, תשס"א.

לויז, שלום דב בער, תולדות חב"ד ברוסיה הסובייטית תרע"ח [1917]-תש"י [1949], קה"ת, ברוקלין, ניו יורק, תשמ"ט.

לויז, שלום דובער (עורך), מבית הגנזים, מכתבים, מסמכים וכתובות, תמונות וציורים... מבית הגנזים, ספריית אגודת חסידי חב"ד אהל יוסף יצחק-ליובאוויטש, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק, תשס"ט.

לויז, שלום דובער, משפט הספרים – דידן נצח, סקירת השתלשלות המאורעות, תצלומי התכתבויות ודיווחים בעת ואחרי תקופת המשפט, מוגש לרגל חגיגת הבר-מצווה של התמים זאב שי' קריינר, אור לה' טבת תשס"ט.

מ', אלקנה, "זכרונות של אברהם גורדין: המהפכן החינוכי מריגא שהלביש כיפות לילדי ה'בונד' וה'שומר הצעיר'" כפר חב"ד 569, ח' באייר תשנ"ג.

סופר, יחזקאל, יתברדו ויתלבנו – פקחת העיניים במשנתו האמיתית והשלמה של ... אדמו"ר מליובאוויטש... בענין משיחיות לאחר הסתלקות... חמו"ל, תשנ"ה ספר ההשתטחות: כולל מאמרים, שיחות, אגרות קודש ותשובות אודות ההשתטחות על קברי צדיקים, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק, 1996.

ספר מענה לשון לאמר על קברי הצדיקים כפי שהנהיג רבי דובער שניאורסון, כפר חב"ד, תש"ל.

קובץ מאמרים, הועתק ותורגם מירחון הקריאה והקדושה המופיע כאמריקה כברכתו הנאמנה של כ"ק אדמו"ר שליט"א מליובאוויטש, מחנה ישראל בארץ ישראל, ירושלים, אייר תש"ג.

קמינר, מנחם מנדל (מלקט ועורך), הרבנית: ראשי פרקים מתולדות הרבנית חי' מושקא שניאורסאהן אשת... אדמו"ר..., כ"ה אדר תרס"א-כ"ב שבט תשמח, ועד תלמידיו התמימים העולמי – 770, ברוקלין, ניו יורק, תשס"ג.

קמנצקי (קמינצקי), יוסף יצחק, תאריכים בדברי ימי חב"ד – אישים ואירועים בתולדות חב"ד, ליקט וערך יוסף יצחק קמינצקי, קה"ת, כפר חב"ד, תשנ"ד.

קראוס, שמואל, נשיא וחסיד – מסכת הקשרים המיוחדת במינה שנרקמה בין נשיא דורנו – הרבי מליובאוויטש – וחסידו בלב ונפש ר' שניאור זלמן רובשובי-שור, הוצאת אגודת חסידי חב"ד בארץ הקודש, כפר חב"ד, תשנ"ט.

ריבקיין, משה דב בער, "קונטרס אשכבתא דרבי: בו יסופר מהסתלקות כ"ק ... שלום דובער [שניאורסון] מליובאוויטש ... ומהתחלת נשיאות בנו ... כ"ק ... יוסף יצחק...", ועד להרפסת הקונטרס, ברוקלין, תשי"ג.

רשומה של שנה בבית חיינו, מערכת מאור, ברוקלין, ניו יורק, תשמ"ד.

שניאור זלמן מלאדי, ליקוטי אמרים – תניא.

שניאורסון (שניאורסאהן), יצחק, לעבן און קאמף פון יידן אין צארישן רוסלאנד – 1917-1905, זכרונות, פארלאג עדיסאן פאליגלאט, פריז, 1968.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), רשימה מכ"ק אדמו"ר מרנא ורבנא הרב יוסף יצחק ... שניאורסון מליובאוויטש, חלק ראשון-חלק רביעי, הוצאה חמישית, אוצר החסידים (קה"ת), כפר חב"ד, תשל"ז.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), "ארבעה קול קורא", ירושלים, תש"ג.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), "מאמר באתי לגני – י' שבט התש"י", (עורך יקותיאל גריין).

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), אגרות קודש.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), ליקוטי דיבורים, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק, תשי"ח.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), קובץ מכתבים ושיחות – תשובה, תהילים, משניות בעל-פה, תלמידי הישיבות (קובץ ב'), מחנה ישראל, ברוקלין, ניו יורק, תש"ב.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), קובץ מכתבים ושיחות, מחנה ישראל, ברוקלין, ניו יורק סיוון תש"א.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), קובץ מכתבים ושיחות, קה"ת – מחנה ישראל, ברוקלין, ניו יורק, תש"ב.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), רשימת המאסר מכבוד קדושת הרבי ... יוסף יצחק שניאורסאהן, כפר חב"ד, תשס"ח.

שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ), שיחות קודש..., מתורגם ללשון הקודש (על ידי רפאל נחמן הכהן), בהכפלה, בני ברק? (חמו"ל), תשמ"א.

שניאורסון, לוי יצחק, לקוטי לוי יצחק, אגרות קודש, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק, תשמ"ד.

שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), "מאמר באתי לגני – יו"ד שבט התשי"א", הפרדס (כ/א) תשרי תשי"ב, עמ' 22-27.

שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), אגרות קודש.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), היום יום... לוח אור זרוע לחסידי חב"ד... מלוקט
 משיחות כ"ק אדמו"ר יוסף יצחק... שניאורסאהן מליובאוויטש, קה"ת, ברוקלין, ניו
 יורק, תש"ג.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), השליחות לארץ הקודש, לקט משיחות ומכתבי ...
 אדמו"ר.. מהשנים תשל"ו-תשל"ח, (עורך אברהם שמואל בוקיעט), איגוד שלוחי
 כ"ק אדמו"ר מה"מ לארה"ק, כפר חב"ד, תש"ס.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), ליקוטי שיחות.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), ספר המאמרים – באתי לגני, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק,
 תשל"ז-תשנ"א.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), ספר השליחות-שיחות ומכתבי ... מנחם מנדל ...
 שניאורסאהן, (עורך מרדכי מנשה לאופר) קה"ת, כפר חב"ד, תשמ"ז.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), קובץ כ"ח סיון, יובל שנים, קה"ת, תשנ"א.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), קובץ כ"ף מנחם-אב, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק,
 תשס"ד.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), רשימות חתונה/שרשם לעצמו... אדמו"ר מנחם מענדל
 שניאורסאהן מליובאוויטש; ונוספו עליהם מכתבי חתונה/ מאת אביו... ר' לוי יצחק
 שניאורסאהן, ירושלים, חמור"ל, תש"ס.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), תורת מנחם: רשימת היומן [רשומות יומן], קה"ת,
 ברוקלין, ניו יורק, תשס"ט.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), תורת מנחם: רשימת היומן, קה"ת, ברוקלין, ניו יורק,
 תשס"ט.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), אמונה ומדע: אגרות... מכבוד... אדמו"ר מליובאוויטש,
 מכון ליובאוויטש, כפר חב"ד, תשל"ז.
 שניאורסון, מנחם מנדל (רמ"ש), תורת מנחם: ספר המאמרים באתי לגני, קה"ת, ברוקלין,
 ניו יורק, תשס"ח (2 כרכים).

ספרים ומאמרים מחקריים

אבן, אבא, פרקי חיים, ספריית מעריב, 1978.
 אופיר, נתן, חידושו והשפעתו של ר' שלמה קרליבך, הוצאת מאורות, ירושלים, 2011.
 אטקס, עמנואל, "המחלוקת על ירושת הרבי הזקן בחסידות חב"ד", הרצאה במכון
 ללימודים מתקדמים, האוניברסיטה העברית בירושלים, 10 ביולי 2008.

אטקס, עמנואל, בעל השם – הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, 2000.

אלטשולר, מור, הסוד המשיחי של החסידות, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, חיפה ולוד, תשס"ב.

אליאב, מרדכי ועזריאל הילדסהיימר, בית המדרש לרבנים כברלין – 1873-1939, הרקע להקמתו ותלמידיו במרוצת השנים, מכון ליאו בק, ירושלים, תשס"א.

אליאור, רחל, "בין 'התפשטות הגשמיות' לבין 'התפשטות האהבה וגם בגשמיות' – הקיטוב בין התפיסה הרוחנית לבין המציאות החברתית בהווה החסידית", בתוך דוד אסף (עורך) צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2001.

אליאור, רחל, תורת האלוהות בדור השני של חסידות חב"ד, מאגנס, ירושלים, 1982. אריקסון, אריק ה', זהות, נעורים ומשבר, (מאנגלית דות הרס), ספריית הפועלים, 1987. ביזר, מיכאל, יהודי לנינגרד 1917-1939, מרכז שזר, ירושלים, תשס"ה. בילו, יורם, "איתנו יותר מתמיד: הנכחת הרבי מלובביץ בפלג המשיחי של חב"ד", מנהיגות וסמכות בחברה החרדית: הבטים חדשים", בתוך, קימי קפלן ונורית שטרלר (עורכים), הקיבוץ המאוחד, תל אביב ומוסד ון ליר, ירושלים, 2009, עמ' 186-209. בילו, יורם, "פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי 19-20, 1997, עמ' 65-84.

בילו, יורם, שושביני הקדושים: חולמים מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, 2005.

בלוי, רות, שומרי העיד, עידנים, ירושלים, תשל"ט 1979. בן-ענת, ברוך, "פרעות אוקראינה, 1919-1921" (טיוטה של עבודת מחקר שלא יצאה לאור כספר), הוצאה פרטית, הרצליה, 1996.

ברגר, דוד, 'הרבי מלך המשיח': שערוריית האדישות והאיום על אמונת ישראל, אורים, ירושלים, 2005.

ברויאר, מרדכי (עורך), תורה עם דרך ארץ – התנועה, אישיה, רעיונותיה, הוצאת אוניברסיטת בראילן, תשמ"ז.

ברייתוויט, רודריק, מוסקבה 1941, העיר האנשים והקרב הגדול בהיסטוריה, (תרגם אריה חשביה) ספרית מעריב, 2007.

גוטין, ישראל, כוד עו/ני – רשימות, דמויות, זכרונות, הוצאת עקד-בגבולס, תל אביב, תשל"ט.

- גולן, אבירמה, "משיח בשר ודם", הארץ, 20, 21 ו-22 באפריל 1998.
- גרן, יעקב, ישראל בריהודה – איש בשליחות תנועה, יד טבנקין, רמת אפעל, תשנ"ב.
- דהאן, אלון, "דירה בתחתונים: הרעיונות המשיחיים של מנחם מנדל שניאורסון", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.
- דהאן, אלון, "מאבקי הירושה בחסידות חב"ד", כיוונים חדשים 17, ינואר 2008, עמ' 219-294.
- דן, יוסף, המשיחיות היהודית המודרנית, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב, תשנ"ח.
- הילדסהיימר, מאיר, "כתבים בדבר יסוד בית המדרש לרבנים בברלין, מאה שנים להיווסדו בר"ח חשון תרל"ד", המעין, טבת תשל"ד, עמ' 12-37.
- הראל, איסר, מבצע יוסל'ה, עידנים, תל אביב, תשמ"ג 1982.
- הרכבי, צבי ויעקב גולדבורט (עורכים), ספר יקאטרינוסלאב-דנפרופטרובסק – הקהילה היהודית מהיווסדה ועד היום, ארגון יוצאי יקאטרינוסלאב-דנפרופטרובסק בישראל, תל אביב, תשל"ג.
- ובר, מקס, על הכריזמה ובניית המוסדות, (עורך ומבוא ש"נ אייזנשטדט, תרגום אהרן אמיר), הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ם.
- וייל, אלדר, "תחילתה של תקופת נשים", אקדמות, ביטאון ללומדי בית מורשה, 22, ניסן תשס"ט, עמ' 61-85.
- ורפהטיג, זרח, פליט ושריד בימי השואה, יד ושם, אות ועד, ירושלים, תשמ"ד.
- זלקין, מרדכי, "בין 'בני אלוהים' ל'בני אדם', רבנים, בחורי ישיבות והגיוס לצבא הרוסי במאה התשע-עשרה, "מלחמה ושלוש בתרבות היהודית, אבראל בר-לבב (עורך), מרכז שזר, ירושלים, 2006.
- טשרנוביץ (רב צעיר), חיים, פרקי חיים: אוטוביוגרפיה, ביצרון, ניו יורק, 1954. [כך בקטלוג הספרייה הלאומית וגם בספריית בית אריאלה בת"א]
- ידידה, אסף, אסכולת הילדסהיימר – אלטרנטיבה אורתודוקסית למדעי היהדות, מכון ליאו בק, ירושלים, תשס"ו.
- ינובר, יורי ונדב איש-שלוש, רוקדים ובוכים, האמת על תנועת חב"ד, משי-הוצאה לאור, ניו-יורק 1994.
- יפה, אברהם בנימין, א. שלונסקי, המשורר וזמנו, ספרית פועלים, מרחביה, תשכ"ז.
- כהן, יעקב, סולם יעקב – סיפור חייו של יעקב כהן, בהוצאת המשפחה, 2008.
- כהן-צידון, שלמה, איפה יוסל'ה?, העולם הזה, תשכ"ב 1962.

לב־ארי, שמעון, "המעבר של תיאטרון הבימה מאירופה לארץ־ישראל", בתוך משה ליסק וגבריאלי כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה, כרך 3, חלק 1, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים, 2008, עמ' 57-68.

ליונטל, נפתלי, "נשים והדיאלקטיקה של הספיריטואליות בחסידות", במעגלי חסידים, קובץ מחקרים לזכרו... של מרדכי וילנסקי (עורך עמנואל אטקס ואחרים), חלק לועזי עמ' 7-65.

לוי, שמריהו, מזכרונות חיי, ג', (במערכה), (תרגם צבי ויסלבסקי), דביר, תל אביב, תרצ"ה.

מורגנשטרן, אריה, "המשיח האבוד של חב"ד", תכלת, כתב עת למחשבה ישראלית, חורף תש"ע, 2010, עמ' 17-20.

מרקוס, שמואל ואברהם ד' וייספיש, רבעצען חנה שניאורסון, מרכז לענייני חינוך, ברוקלין, תשס"א.

עין־גיל, אהוד, "עשרה ימים לפני הטבח", מוסף הארץ, 20 באוגוסט 2004.

פינגברג־אמרי, רחל, בימי זעם (פנקס), לעם, תל אביב, 1942.

פנקס הקהילות – לאטביה ואסטוניה, יד ושם, ירושלים, תשמ"ח.

פרומקין, גד, דרך שופט בירושלים, דביר, תל אביב, 1955.

פרידמן, מנחם, "מדינת ישראל כדילמה דתית", אלפיים – כתב עת רב תחומי לעיון, הגות וספרות, 3, 1990, עמ' 24-68.

פרידמן, מנחם, "משיח ומשיחיות בחסידות חב"ד־לובביץ'", מלחמות גוג ומגוג, אריאל־יואל דוד, מאיה ליבוביץ, יהורם מזור ומוטי ענברי (עורכים), ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל אביב, 2001, עמ' 174-229.

פרידמן, מנחם, החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים, מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991.

פרידמן, מנחם, "על הניסים – פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל", ישיבות וכתבי מדרשות (עורך עמנואל אטקס), מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ז, עמ' 431-442. קראוס, יצחק, השביעי: משיחיות בדור השביעי של חב"ד, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תל אביב, 2007.

קרבאל־טובי, מיכל, "תשרי עם הרבי: התמודדותו של הפלג המשיחיסטי בחב"ד עם הסתלקותו של הרבי מנחם מנדל שניאורסון", כתב יד שלא פורסם, המחלקה לסוציולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג (2002).

ראזענטאל, יהודה, "בית המדרש הגבוה למדעי היהדות בברלין", בתוך שמואל מירסקי (עורך) *מוסדות תורה באירופה כבנינים ובחורבנם*, הוצאת עגן (ההסתדרות העברית באמריקה), ניו יורק, 1956, עמ' 655-687.

ריג, בריאן מארק, *החיילים היהודים של היטלר: הסיפור שטרם סופר על חוקי הגזע הנאציים ועל החיילים ממוצא יהודי ששירתו בצבא גרמניה*, (תרגם עמית יריב) מטר, תל אביב, תשס"ה 2005.

ריג, בריאן מארק, *להציל את הרבי, כיצד חילצו קצינים נאציים את הרבי מלובביץ' מוורשה הכבושה* (תרגם עמית יריב), מטר, תל אביב, תשס"ז 2007.

רפפורט-אלברט, עדה, "התגבשותו של ציבור חסידי נשי בחב"ד בראשית המאה הכ", *ישן מפני חדש, שי לעמנואל אטקס*, א' (עורכים דוד אסף ועדה רפפורט-אלברט), מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ט, חלק לוועזי 7-68.

ש', דניאל, "קהילת ריגה", *מחניים*, (ק"כ), חשוון תשכ"ט. שוחט, עזריאל, *מוסד הרבנות מטעם – פרשה במאבק התרבות בין חרדים לבין משכילים*, הוצאת אוניברסיטת חיפה, תשל"ו.

שולוואס, משה אביגדור, "בית המדרש לרבנים בברלין", בתוך שמואל מירסקי (עורך), *מוסדות תורה באירופה כבנינים ובחורבנם*, הוצאת עגן (ההסתדרות העברית באמריקה), ניו יורק, 1956, עמ' 689-713.

שלום, גרשום, *שכתי צבי והתנועה השבתאית כימי חייו*, עם עובד, תל אביב, תשי"ז. שץ-אופנהיימר, רבקה, "אנטי-ספיריטואליזם בחסידות: עיונים בתורת שניאור זלמן מלאדי", *מולד* 20, מס' 171-172, תשכ"ג (נובמבר 1962).

ששון, אברהם, "התהליך העממי של התקדשות קברים בישראל", *כיוונים חדשים* 4, 2001, עמ' 153-170.

תשבי, ישעיהו ויוסף דן, הערך "חסידות", *האנציקלופדיה העברית*, כרך י"ז, עמ' 789-793.

Alpert, Zalman, "Review of 'The Heroic Struggle'", "Counterpoint, A dialogue between authors and reviewers," Books reviewed in *Jewish Action*, Summer 5760/2000, *Jewish Action*, Winter 5761 (2000). See, Yosef Y. Schneershon, *Heroic Struggle: the arrest and liberation of Rabbi Yosef Y. Schneersohn of Lubavitch in Soviet Russia*. (translated and adapted from the memoirs of the Rebbe by Alter B. Z. Metzger, Kehot, Brooklyn NY, 1999)

- Ariel, Yaakov, "Hasidism in the Age of Aquarius: The House of Love and Prayer in San Francisco, 1967-1977," *Religion and American Culture: A Journal of Interpretation*, v. 13, no. 2, 2003, pp. 139-165.
- Bader, C., "When Prophecy Passes Unnoticed: New Perspectives on Failed Prophecy," *Journal for the Scientific Study of Religion* 38 (1999)
- Becker, Ernest, *The Denial of Death* (New York: Free Press, 1973)
- Bellah, Robert, "Civil Religion in America," *Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, special issue, "Religion in America," 96, no. 1 (Winter 1967)
- Billig, Joseph, *Le Commissariat Général aux Questions Juives 1941-1944*, 3 vols. (Paris: Centre de Documentation Juive Contemporaine, 1955-60)
- Boorstin, Daniel J., *The image, or, What happened to the American dream*. (New York: Vintage, 1961)
- Caron, Vicki, *Uneasy Asylum: France and the Jewish Refugee Crisis 1933-1942* (Stanford: Stanford University Press, 1999)
- Cohen Albert, Phyllis, review of David Weinberg, *A Community on Trial: The Jews of Paris in the 1930s*, *American Historical Review* 83, no. 4 (1978)
- Davidman, Lynn, *Tradition in a Rootless World: Women Turn to Orthodox Judaism* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1991)
- Dein, Simon, "From Chaos to Cosmogeny," *Anthropology and Medicine* 11, no. 2 (August 2004)
- Dein, Simon, "What Really Happens When Prophecy Fails: The Case of Lubavich," *Sociology of Religion* 62, no. 3 (2001)
- Deutsch, Shaul Shimon, *Larger than Life*, 2 vols. (New York: Chasidic Historical Productions, 1997)
- Don-Yichiya, Eliezer, "The Book and the Sword: The Nationalist Yeshivot and Political Radicalism in Israel," in *Accounting for Fundamentalism*, Martin E. Marty & R. Scott Appleby (ed), (The University of Chicago Press, Chicago and London 1994), 264-302
- Duran, James A., "Catherine II, Potemkin and Colonization Policy in Southern Russia," *Russian Review* 28, no. 1 (January 1969): 23-36

- Ehrlich, Avrum M., *Leadership in the HaBaD Movement: A Critical Evaluation of HaBaD Leadership, History and Succession* (Northvale, NJ: Jason Aronson, 2000)
- Eleff, Zev, (ed): *Mentor of Generations: Reflections on Rabbi Joseph B. Soloveitchik* (Jersey City: Ktav, 2008)
- Elior, Rachel, *The Lubavitch Messianic Resurgence: "The Historical and Mystical Background 1939-1996, Toward The Millennium — Messianic Expectation from the Bible to Waco,"* Peter Schafer & Mark Cohen, Eds, *Studies in the History of Religions* (Numen Book Series), (Brill, Leiden, Boston, Koln, 1998), 381-408.
- Elior, Rachel, *The Paradoxical Ascent to God: The Kabbalistic Theosophy of Habad Hasidim* (Albany: SUNY Press, 1993)
- Ellenson, David, *Rabbi Esriel Hildesheimer* (Birmingham: University of Alabama Press, 2003)
- Elliot Horowitz, "Speaking to the Dead: Cemetery Prayer in Medieval and Early Modern Jewry," *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 8 (1999): 303-317
- Emile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, trans. J. W. Swain (Glencoe, IL: Free Press, 1965)
- Erikson, Erik H., "Identity and Uprootedness in Our Time," in idem, *Insight and Responsibility* (New York: Norton, 1964)
- Erikson, Erik H., *Childhood and Society* (New York: Norton, 1950 [1963])
- Farber, Seth, *An American Orthodox Dreamer: Rabbi Joseph B. Soloveitchik and Boston's Maimonides School* (Waltham, MA: Brandeis University Press, 2003)
- Festinger, Leon, H. W. Riecken, and S. Schacter, *When Prophecy Fails* (Minneapolis: University of Minnesota Press, (1956)
- Fishkoff, Sue, *The Rebbe's Army: Inside the World of Chabad-Lubavitch* (New York: Schocken, 2003)
- Fishman, David, "Preserving Tradition in The Land of Revolution: The Religious Leadership of Soviet Jewry 1917-1930," Jack Wertheimer (ed), *The Uses of Tradition*, (JTS of America 1993), pp 85-118
- Friedan, Betty, *The Feminine Mystique* (New York: Norton, 1963)
- Friedman, Menachem, "Habad as Messianic Fundamentalism," Martin E. Marty

- and R. Scott Appleby (ed) *Accounting for Fundamentalisms: The Dynamic Character of Movements*, (Chicago: University of Chicago Press, 1994)
- Furlough, Ellen, "Selling the American Way in Interwar France: Prix Uniques and the Salon Des Arts Menagers," *Journal of Social History* 26, no. 3 (Spring 1993)
- Galinsky, Adam D., Joe C. Magee, M. E. Inesi, and Deborah Gruenfeld, "Power and Perspectives Not Taken," *Psychological Science* 17, no. 12 (2006): 1068-1074.
- Gans, Herbert J., "Symbolic Ethnicity and Symbolic Religiosity: Towards a Comparison of Ethnic and Religious Acculturation," *Ethnic and Racial Studies* 17 (1994): 577-592
- Garb, Jonathan, "The Cult of the Saints in Lurianic Kabbalah," *The Jewish Quarterly Review* 98, no. 2 (Spring 2008): 203-229
- Garrard, John, "The Twelve: Blok's Apocalypse," *Religion and Literature* 35, no. 1 (Spring 2003): 45-66,
- Geertz, Clifford, *The Interpretation of Cultures: selected essays*, (Basic books, N.Y., 1973)
- Goffman, Erving, *Frame Analysis: an essay on the organization of experience* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974),
- Greenberg, Gershon, "Redemption after Holocaust According to Mahane Israel — Lubavitch 1940-1945," *Modern Judaism* 12 (1992)
- Greenberg, Gershon, "The Rebbe's Response to the Holocaust," paper presented at New York University, November 6-8, 2005
- Handelman, Don and Leah Shamgar-Handelman, "The Presence of Absence: The Memorialism of National Death in Israel," in *Grasping Land*, ed. Eyal Ben-Ari and Yoram Bilu (Albany: SUNY Press, 1997)
- Harris, Lis, *Holy Days — The World of A Hasidic Family*, (New York: Summit Books, 1985)
- Heilman, Samuel C., "Still Seeing the Rebbe: Pilgrims at the Lubavitcher Grand Rabbi's Grave in Queens," in *Killing the Buddha*, http://www.killingthebuddha.com/dogma/still_seeing_rebbe.htm
- Heilman, Samuel C., "What's in a Name? The Dilemma of Title and Geography

- for Contemporary Hasidism," Paper Presented at University College London, November, 2009
- Heilman, Samuel C., *Defenders of the Faith: Inside Ultra-Orthodox Jewry* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1999)
- Heilman, Samuel C., *Portrait of American Jews: The Last Half of the Twentieth Century* (Seattle: University of Washington Press, 1995)
- Heilman, Samuel C., *Sliding to the Right: The Contest for the Future of American Jewish Orthodoxy* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2006)
- Heilman, Samuel C., *The People of the Book: drama, fellowship, and religion*, (University of Chicago Press, Chicago 1983)
- Hilwig, Stuart J., "'Are You Calling me a Fascist?' A Contribution to the Oral History of the 1968 Italian Student Rebellion," *Journal of Contemporary History* 36, no. 4 (2001): 581-597
- Idel, Moshe, "The Secret of Impregnation as Metempsychosis in Kabbalah," in *Vervadlungen*, ed. A. and J. Assmann (Munich, 2006), 341-379
- Idel, Moshe, *Ascensions on High in Jewish Mysticism* (Budapest: Central European University Press, 2005)
- Izmolik, Vladlen S., "Voices from the Twenties: Private Correspondence Intercepted by the OGPU," *Russian Review* 55, no. 2 (April 1996): 299, 302
- Jewish Educational Media, www.jeminc.org (תורה חיה-Living Torah)
- Kadosh, Sara, "American Jewish Joint Distribution Committee," *Encyclopadia Judaica*, vol. 2 pp 59-64
- Katz, Maya Balakirsky *The Visual Culture of ChaBaD*, (Cambridge University Press, 2010)
- Katz, Maya, "Trademarks of Faith: Chanukah in America," in *Modern Judaism* 29, No 2, May 2008, 239-267
- Katz, Maya, *The Visual culture of Chabad*, (Cambridge University Press, 2011)
- Keller, Chaim Dov, "Modern Orthodoxy: An Analysis and a Response," *Jewish Observer* 6, no. 8 (June 1970): 3-14
- Kieval, Hillel, "Legality and Resistance in Vichy France: The Rescue of Jewish Children," *Proceedings of the American Philosophical Society* 124 (1980)

- Kimmelman, Reuven, "Rabbis Joseph B. Soloveitchik and Abraham Joshua Heschel on Jewish-Christian Relations," *Modern Judaism* 24 (2004), 251-271
- Kravel-Tovi, Michal and Bilu, Yoram, "*The Work of the Present: Constructing Messianic Temporality in the Wake of Failed Prophecy among Chabad Hasidim*," *American Ethnologist* 35 (February 2008).
- Laserson, M., "Jewish Minorities in the Baltic Countries," *Jewish Social Studies* 14, no. 3 (1940)
- Levin, Faitel, *Heaven on Earth: Reflections on the Theology of the Lubavitcher Rebbe Rabbi Menachem M. Schneerson* (Brooklyn: Kehot, 2002)
- Loewenthal, Naftali, "The Baal Shem Tov's *Iggeret Ha-Kodesh* and Contemporary HaBaD 'Outreach'," in *Hasidim and the Musar Movement*, vol. 1 of *Let the Old Make Way for the New: Studies in the Social and Cultural History of Eastern European Jewry Presented to Immanuel Etkes*, ed. David Assaf and Ada Rapoport-Albert, 2 vols. (Jerusalem: Shazar Institute, 2009), English section
- Loewenthal, Naftali, *Communicating the Infinite: The Emergence of the Habad School* (Chicago: University of Chicago Press, 1990)
- Lukacs, Yehuda, *Documents on the Israeli-Palestinian Conflict 1967-1983* (New York: Cambridge University Press, 1984),
- Maier, Charles S., "The Two Postwar Eras and the Conditions for Stability in Twentieth Century Western Europe," *American Historical Review* 86, no. 2 (1981)
- Marcus, Shmuel M. (ed), *The Rebbetzin Chaya Mushka Schneerson: a brief biography*, (Brooklyn, N.Y.: Merkos L'inyonei Chinuch, 1995)
- Marrus, Michael, "Jewish Resistance to the Holocaust," *Journal of Contemporary History* 30, no. 1 (1995)
- Marwick, Arthur, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States CA. 1958-1974* (Oxford: Oxford University Press, 1998)
- Mayer, Shimcha Abramowitz, *Chachmei Yisroel of New England, pictorial history of the New England Orthodox rabbinate*, Nathan Stolnitz Archives, Worcester Mass. 1991 (Chiefly in English captions in Hebrew)
- Menachem Kirschenbaum, *The Rebbe Inspiring a Generation* (Brooklyn: Avner Institute, 2008)

- Mindel, Nissan, *Rabbi Joseph I. Schneersohn, The Lubavitcher Rebbe: A Short Biography*, Kehot, Brooklyn N.Y. 1961
- Mintz, Jerome, *Hasidic People* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992)
- Morris, Bonnie Jean, *Lubavitcher Women in America* (Albany: SUNY Press, 1988).
- Murdock, Graham, "The Re-enchantment of the World: Religion and the Transformations of Modernity," in *Rethinking Media, Religion and Culture*, ed. Stewart Hoover and Knut Lundby (Thousand Oaks, CA: Sage, 1997)
- Murphy, H.B.M., "Cultural Aspects of Delusion," *Stadium Generale* 20 (1967): 684-692
- Parsons, Talcott, *The Structure of Social Action* (New York: Free Press, 1937), 658-672
- Poznanski, Renee, "La résistance Juive en France," *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale* 137 (1985): 18-20
- Rabinbach, Anson, "Between Enlightenment and Apocalypse: Benjamin, Bloch, and Modern German Messianism," *New German Critique* 34 (Winter 1985)
- Rapoport-Albert, Ada, "God and the Zaddik as the Two Focal Points of Hasidic Worship," *History of Religions* 18 (1979): 296-325
- Rapoport-Albert, Ada, "The Emergence of a Female Constituency in Twentieth Century Hasidism," in *Studies in the History and Culture of East European Jewry Dedicated to Immanuel Etkes*, David Assaf, Ada Rapoport-Albert, Israel Bartal, and Shmuel Feiner (ed), Jerusalem: Shazar Institute, 2009
- Reinstein, Louis, "The Growth of Chabad in the United States and the Rise of Chabad Related Litigation," *Nova Law Review* 30, no. 2 (2005-2006): 303-331
- Rigg, Bryan Mark, *Rescued from the Reich: how one of Hitler's soldiers saved the Lubavitcher Rebbe* (New Haven, CT: Yale University Press, 2004)
- Ryan, Donna F., *The Holocaust & the Jews of Marseille: the enforcement of anti-Semitic policies in Vichy France*, (Urbana: University of Illinois Press, 1996)
- Scholem, Gershom, *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spiritualism*, (New-York: Schocken Books, 1971)

- Schneersohn, Joseph Issac, *Collected Letters and Talks*, (Brooklyn: Kehot, 1942)
- Schneersohn, Joseph Issac, *Courage and safety through faith and trust in G-d: a message to the Jewish servicemen* (based upon a talk with Rabbi Joseph I. Schneersohn, the Lubavitcher Rabbi), Brooklyn, N.Y.: Machne Israel, 1943
- Schneersohn, Yosef Y., *The Heroic Struggle: the arrest and liberation of Rabbi Yosef Y. Schneersohn of Lubavitch in Soviet Russia*. (translated and adapted from the memoirs of the Rebbe by Alter B. Z. Metzger, Kehot, Brooklyn NY, 1999)
- Seidman, Michael, *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers 1968* (New York: Berghan Books, 2004)
- Shaffir, William, "When Prophecy Is Not Validated: Explaining the Unexpected in a Messianic Campaign," *Jewish Journal of Sociology* 37, no. 2
- Shandler, Jeffrey, *Jews, God, and Videotape: New Media and Religion in Twentieth-Century America* (New York: New York University Press, 2009)
- Sharot, Stephen, "Jews and the Secularization Debate," *Sociological Analysis* 52, no. 3 (1991)
- Shils, Edward A., "Charisma, Order and Status," *American Sociological Review* 30, no. 2 (1955): 199-213
- Sobel, Bernard, "*The M'lochim: A Study of a Religious Community*" (master's thesis, New School for Social Research, 1956)
- Staiman, Mordechai, *Secrets of the Rebbe that led to the fall of the Soviet Union* (Brooklyn, N.Y.: Mendelson Press, 2001)
- Stark, Rodney and Roger Finke, *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2000)
- Stark, Rodney, "Why Religious Movements Succeed or Fail: A Revised General Model," *Journal of Contemporary Religion* 11, no. 2 (1996)
- Sudak, Levi, "A True Chossid," <http://www.shmais.com/pages.cfm?page=chabaddetail&ID=524>
- Theil, Henri, and S. D. Deepak, "The GDP's of Three Regions in Western Europe, 1950-1990," *Journal of Agricultural and Applied Economics* (2003).
- Thompson, Stith, *Motif Index of Folk-Literature* (Bloomington: Indiana

- University Press, 1975)
- Tucker, Robert C., "The Theory of Charismatic Leadership," *Daedalus* 97, no. 3 (1968), 731-756
- Van Der Geest, Sjaak, "Anthropologists and Missionaries: Brothers under the Skin," *Man* 25, no. 4 (December 1990)
- Viola, Lynne, "The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside," *Journal of Modern History* 62, no. 4 (1990): 747-770
- Weber, Max, *The Theory of Social and Economic Organization* (New York: Free Press, 1947), 358-392
- Weber, Max, *The Theory of Social and Economic Organizations*, trans. A. M. Henderson and Talcott Parsons (New York: Free Press, 1947)
- Webler, Wolff Dietrich, "The Sixties and the Seventies: Aspects of Student Activism in West Germany," *Higher Education* 9 (1980), 155-168
- Weinberg, David, *A Community on Trial: The Jews of Paris in the 1930s* (Chicago: University of Chicago Press, 1977).
- Weiner, Herbert, *Nine and half Mystics: the Kabbala today*, Holt, Rinehart & Winston, New-York 1969
- Weissman, Deborah, "Bais Ya'akov as an Innovation in Jewish Women's Education: A Contribution to the Study of Education and Social Change," *Studies in Jewish Education* 7 (1995): 278-299
- Whaples, Robert, "Hours of Work in U.S. History," <http://eh.net/encyclopedia/article/whaples.work.hours.us>
- Willner, Ann Ruth, *Charismatic Political Leadership: A Theory* (Princeton, NJ: Center of International Studies, 1968
- Wuthnow, Robert, *The Restructuring of American Religion: Society and Faith since World War II* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988)
- Zygmunt, J. F., "When Prophecies Fail," *American Behavioural Scientist* 16, 2 (1972): 245-268

מילון מושגים

אוהל – כינוי למבנה שמקיף בדרך כלל את מקום הקבורה של צדיק, אדמו"ר חסידי. מקום קבורתם של יוסף יצחק שניאורסון ומנחם מנדל שניאורסון המוקף במבנה, מכונה "אוהל".

איגרות קודש – איגרותיהם של אדמו"רי חב"ד לחסידיהם ולבני משפחותיהם. איגרות אלה מוצאות לאור על ידי הוצאת הספרים של חב"ד – קה"ת (קרני הוד תורה) בברוקלין נ"י ובכפר חב"ד שבישראל.

גרטל – אבנט, חגורה שחסידיים נוהגים לחגור על גבי הבגדים בזמן התפילה כדי לחצוץ בין החלק העליון של הגוף לחלק התחתון, "כדי שלא יהא ליבו רואה את הערווה".
ג' בתמוז (תשנ"ד, 1994) – "יום ההסתלקות", יום פטירתו של הרבי מלובביץ' מנחם מנדל שניאורסון.

דין נצח – ביטוי ארמי מן המדרש (ויקרא רבה [וילנה] קדושים פרשה כ"ה) שמשמעו: הצד שלנו ניצח. הוכרז על ידי הרבי מנחם מנדל שניאורסון (רמ"ש) לאחר פסק הדין ב"משפט הספרים" שחייב את שלום דובער (בארי) גורארי להחזיר את הספרים שלקח מספריית הרבי יוסף יצחק שניאורסון (רי"צ).

דירה בתחתונים – על פי תפיסת חב"ד מבקשת השכינה לעשות לה 'דירה בתחתונים' – בעולם הריאלי, אלא שחטאיהם של בני האדם גורמים לחזרתה לעולמות העליונים. תפקידם של אדמו"רי חב"ד להורידה בחזרה לעולם התחתון על ידי טיהורו באמצעות קיום המצוות. כשמשימה זו תושלם תבוא הגאולה.

הסתלקות – מוות, פטירה.

התוועדות – ראו פארברענגען.

התקשרות – היחסים הייחודיים שבין האדמו"ר לחסיד.

ופרצת – "מבצע" הפצת חסידות חב"ד על ידי השלוחים שהוכרז על ידי הרבי מנחם מנדל שניאורסון בסוף שנת תשי"ח (1958).

וצוקללה נבג"מ – זכר צדיק וקדוש לברכה לחיי העולם הבא נוחו בגן עדן מקדם. סיומת הבאה אחרי אזכור שמו של אדמו"ר לאחר מותו.

חב"ד – עדה חסידית שמרכזתה היא ברוסיה הלבנה. חסידות חב"ד מבוססת בעיקרה על

תורה תיאוסופית שיטתית על האלוהות, על העולם ועל האדם וחובותיו הדתיות, על פי הקבלה הלוריאנית וחסידות הבעש"ט והמגיד רבי דובער. חב"ד – ראשי תיבות של חכמה, בינה ודעת – דורשת הבנה שכלית מעמיקה של האלוהות ושל מצוות התורה באמצעות לימוד מעמיק של תורת החסידות ("השכלה"), על פי ספרו של רבי שניאור זלמן מלאדי, *ליקוטי אמרים* – תניא. ההתבוננות השכלית בשורשן ובמהותן של המצוות, היא בסיס ההתפעלות הנפשית, המתבטאת בעיקר בתפילה ("עבודה") שמביאה לשליטה על המחשבה, על הדיבור ועל המעשה – "מוח שליט על הלב".

חברת ש"ס – חברות ללימוד התלמוד ומפרשיו שהתקיימו בחברה הדתית מסורתית באירופה המזרחית והיו מיועדות לשכבה הלמדנית של בעלי-הבתים בקהילה. במקביל התקיימו גם "חברות משניות" ו"חברות תהילים".

חדר/חדר מתוקן – המוסד החינוכי היסודי ביהדות המסורתית האשכנזית. בדרך כלל כולל קבוצה של ילדים (תינוקות של בית רבן – תשב"ר) הלומדים בביתו של המלמד. חדר מתוקן הוא מוסד חינוכי יסודי שהוקם על ידי המשכילים במזרח-אירופה בסוף המאה ה-19 כניגוד לחדר המסורתי. נלמדו בו גם מקצועות כלליים.

חוזר (חויזר) – כינוי למי שתפקידו לזכור את מאמריו של הרבי שנאמרו בשבת (כאשר אסור לכתוב ו/או להקליט את הדברים). החוזר היה משנן את הדברים יחד עם אחרים ולאחר מכן חוזר לפני הרבי על הדברים ומקבל את אישורו. במוצאי השבת מרפסים את הדברים ומפיצים אותם בין החסידים. תפקיד זה ייחודי לחסידות חב"ד.

חוצה שאין חוצה ממנו – המקום הנידח ביותר מבחינה דתית-רוחנית.

חצי כדור תחתון – יבשת אמריקה לפי תפיסת חב"ד. התורה ניתנה בסיני – בחצי הכדור העליון וכדי שהגאולה תבוא צריכה התורה להתפשט גם ב"חצי הכדור התחתון".

כינוס/כינוס השלוחים – כינוס של שלוחי הרבי המפוזרים במקומות שונים בעולם, מאיי הבתולה ועד לקטמנדו. לאחר מותו של הרבי מנחם מנדל שניאורסון (רמ"ש), ג' בתמוז תשנ"ד, משמש הכינוס כגורם מרכזי לטיפול חזיקה של השלוחים לחסידות חב"ד בכלל ולמורשתו של הרבי בפרט.

לאלתר לגאולה, לאלתר לתשובה – מיד לגאולה, מיד לתשובה. סיסמתו של האדמו"ר יוסף יצחק שניאורסון (ריי"צ) לאחר שהגיע לארה"ב בתחילת מלחמת העולם השנייה. הצרות שעוברות על היהודים הן הייסורים שלפני בוא המשיח. אם יחזור היהודים בתשובה יביא הרב לגאולתו המיידית של עם ישראל.

מאמר חסידות/דא"ח – דברים בתיאוסופיה קבלית-חסידית שאומר הרבי האדמו"ר בחסידות חב"ד. נחשבים כ"דברי אלוהים חיים" (דא"ח) ונתפסים כנרדף חשוב במחשבת חב"ד ("פנימיות התורה"). המאמרים והדא"חים מופצים בין החסידים ונלמדים בישיבות חב"ד.

משיחיסטים – אלה מבין חסידי חב"ד המאמינים שהרבי מנחם מנדל שניאורסון הוא המשיח גם לאחר מותו (הסתלקותו).

מתנגדים – יהודי מזרח-אירופה המתנגדים לחסידות ואינם מאמינים בקדושתם של אדמו"ריהם. ממשיכים את מסורת ההתנגדות לחסידות שמרכזה היה בליטא ובראשה עמד ר' אליהו "הגאון מוילנה".

נשיא – כינוי לאדמו"ר בחסידות חב"ד-לובביץ'. חסידי חב"ד מונים שבעה "נשיאים" החל באדמו"ר הראשון (שניאור זלמן מלאדי – "האדמו"ר הזקן") ועד למנחם מנדל שניאורסון, הוא "הנשיא השביעי".

נשמה/נשמה יתירה – מושג דתי-קבלי שעל פיו בשבת מקבל היהודי הארה גבוהה יותר ומתקדשת יותר מאשר ביום חול.

פארברענגען – ביטוי בשפת היידיש שמשמעו המילולית: בלוי. בחב"ד, הפארברענגען הוא התכנסות של חסידים על כוס יי"ש ובה מושמע מאמר חסידות של האדמו"ר מלווה בשירת ניגוני החסידות. כינוי אחר: "התוועדות".

פריון/פריון נפש – מונח מרכזי בחסידות בכללה, ומבטא את הקשר בין החסיד לרבי המעלה את בקשותיו/תפילותיו של החסיד לפני הקב"ה. בחסידויות אחרות (בעיקר כפולין) החסיד בדרך כלל מעביר לרבי גם סכום כסף במעמד מסירת פתק ("קוויטל") הפריון. בחב"ד, לעומת זאת, המונח הוא "פריון נפש" שמוסרים לרבי (לרוב לפני הימים הנוראים), או מניחים בעת הביקור על קברו של הרבי המת ("הציון"), ואת הכסף נותנים לצדקה.

פנימי – חסיד העוסק בלימוד מעמיק של תורת החסידות ("פנימיות התורה").
צבאות השם – ארגון ילדים שייסד הרבי מנחם מנדל שניאורסון (רמ"ש) כארגון בעל מבנה צבאי בשנות השמונים של המאה ה-20 משום שהילדים הם שיביאו את המשיח.

ציון – מקום הקבורה.
קיטל – גלימה לבנה שלובשים יהודים אשכנזים דתיים בתפילות הימים הנוראים. יש הנוהגים ללבוש קיטל גם בליל הסדר וגם בחתונה מתחת לחופה.

קפוטה (קאפיטע), **סירטוק** – חסידים נוהגים ללבוש בשבתות ובחגים מעיל ארוך מבד משי בצבע שחור. סירטוק – חסידי חב"ד לעומתם נוהגים ללבוש מעיל שחור ארוך שהיה לבושים של סוחרים ברוסיה ורומה במאפייניו לפראק, אולם בעוד הפראק מגיע עד הברך, הסירטוק ארוך יותר. הסירטוק החליף את הקפוטה בימיו של האדמו"ר הרביעי של חב"ד-לובביץ' שמואל שניאורסון – הר"ש.

רב מטעם – רב מטעם הממשלה. משרה שהממשלה הצארית כפתה על הקהילות היהודיות כדי שיעמוד בראשן איש משכיל היודע את שפת המדינה, ייצג את הקהילה לפני השלטון, ידרוש בבית הכנסת בטקסים רשמיים וינהל את ספרי הנולדים והמתים. בתחילה היו רוב הרבנים הללו אנשים שיריעותיהם בדת ובמסורת היתה מועטה ונחשבו כסוכני השלטון לשנות את אופייה הדתי של הקהילה היהודית. אבל במשך השנים מונו לתפקידים אלה אנשים משכילים, גאים בדת ובמסורת היהודית, שייצגו את הקהילה היהודית במסירות ובכבוד.

שטיבל – חדר (ביידיש) כינוי לבית תפילה חסידי.

שטריימל – כובע פרווה שנוהגים חסידים ללבוש לאחר נישואיהם עשוי מזנבות בעלי חיים כמו צובלים, דלק הסלעים, שועל אפור מצוי או דלק אירופאי. ישנם סוגים שונים של כובעי פרווה אלה. האדמו"ר השישי של חב"ד (יוסף יצחק שניאורסון – ריי"צ), נהג לחבוש שטריימל מסוג "ספורדיק" (גבוה ורחב) המקובל כיום בייחוד בין חסידי גור.

שיחה – דרשה של הרבי.

שכינה – הפן של ההתגלות האלוהית לבני אדם, שהוא גם פן נשי.

שליח/שלוחים – החל בימיו של האדמו"ר החמישי של חב"ד-לובביץ' – רבי שלום דובער (רש"ב) – נשלחו שלוחים מבין תלמידי ישיבת תומכי-תמימים ובוגריה לקהילות יהודיות שונות כדי לחזק את הדת והמסורת ולהפיץ את תורת חסידות חב"ד. בנו, רבי יוסף יצחק (ריי"צ) המשיך במסורת זו, בייחוד לאחר שהגיע לארצות הברית. הוא זה שהתחיל בהצבת שלוחים באוניברסיטאות. הרבי השביעי, מנחם מנדל (רמ"ש) הפך את השלוחים-השליחים ואת השליחות לכלי המרכזי של פעילותו המשיחית. בימיו הפכה השליחות לאידיאל העיקרי של בוגרי ישיבות חב"ד הנפוצים בכל העולם כדי לקרב את הגאולה על ידי גילוי הניצוץ היהודי הקיים בכל יהודי.

שליט"א – שיחיה לאורך ימים ושנים – מילה/ברכה הנאמרת והנכתבת אחרי כל אזכור של רב ו/או אדמו"ר.

תומכי תמימים – שמה של ישיבת חב"ד לובביץ' שנוסדה לראשונה על ידי האדמו"ר החמישי שלום דובער שניאורסון (רש"ב) ובה לומדים ה"תמימים".

תורה עם דרך ארץ – תפיסה ניאורודוקסית שהתפתחה בקרב יהודי גרמניה, המעודדת רכישת השכלה כללית (תיכונית וגבוהה) במקביל ללימודי התלמוד ומפרשיו.

תחתון שאין תחתון ממנו – ראו חוצה שאין חוצה ממנו.

תמים/תמימים – יהודי שלם. כינוי לתלמידי ישיבות חב"ד-לובביץ' ובוגריהן, שכונו כך על שום שלמדו הן את התלמוד ומפרשיו ("ניגלה") והן את "פנימיות התורה", משמע – קבלה כפי שפותחה על ידי אדמו"רי חב"ד, ובכך הפכו לשלמים יותר בהשוואה לתלמידי ישיבות "ליטאיות" הלומדים רק את ה"ניגלה".

תניא – נקרא גם לקוטי אמרים או ספר של כינונים. ספר היסוד של חסידות חב"ד שחובר על ידי הרבי שניאור זלמן מלאדי. נדפס לראשונה בשנת תקנ"ו (1796).

תפילין/תפילין דשימושא רבא – כל יהודי מצווה להניח בכל בוקר תפילין של יד ושל ראש. "בתי" התפילין כוללים ארבע פרשיות מן התורה שבהן מוזכרת מצווה זו. חכמים נחלקו על סדר הפרשיות – רש"י, ר"ת (רבנו תם), ראב"ד (רבי אברהם בן-דוד) ושימושא רבא. מרבית היהודים מסתפקים בהנחת זוג אחד של תפילין – של רש"י. אך יש המניחים גם את התפילין של ר"ת. אדמו"רי חב"ד נהגו להניח את ארבעת הזוגות.

מפתח כללי

- אבוהר 149, 150
 אברהם אבינו 66, 251
 אגודת הרבנים בארצות הברית וקנדה 69
 אגודת חסידי חב"ד 58, 269, 270
 אגודת ישראל 243-245
 אהרן מסטרשליה 35, 304
 אוברלנדר, ברוך 326, 327
 אוהב, מנחם 359
 אוהל (בבית קברות) 38, 39, 384
 אוטווצק 129, 135
 אוניל, תומס 229
 אוסישקין, מנחם 312
 אופיר, נתן 340
 אוקס, ונסה ל' (Vanessa L. Ochs) 359
 אורתודוקסיה 194-198, 211, 243, 280, 285, 290
 אחמדינג'אר, מחמוד 273
 אטקס, עמנואל 298, 304
 אידל, משה 311
 אידלסון, בבה 315
 אידלסון, ישראל ר' בר יהודה, ישראל
 איי הבתולה 30
 איינושטט, סטיוארט 199
 אייכהורן, שלום רב בער 50, 53
 אילן, שחר 356, 357, 358
 אינסי, מ"א (M. E. Inesi) 346
 איראן 273
 אירופה
 חברת הרווחה בה 166
 השוק המשותף 191
 בשנות ה-60 191, 192
 איש-שלום, נרב 350, 355, 358, 359
 אלדר-שייב, ישראל 347
 אלטשולר, מור 298
 אליאב, מרדכי 316
 אליאור, רחל 300, 333, 336, 339
 (רבי) אליעזר 205
 אלן, מרתה (Martha Allen) 356
 אלנסון, דייוויד (David Ellenson) 317
 אלף, זאב (Zev Eleff) 343
 אלפסי, יצחק 320
 אלפרט, זלמן 309, 315
 אלקנה, מ' 316
 אלתר, אברהם מרדכי 116
 אלתר, חיים אליעזר שפירא 115
 אנטבה, מבצע 224
 אפלבי, סקוט (S. Appleby) 347
 ארגון נשי לובביץ' 195
 אריאל, יעקב 340
 אריקסון, אריק (Erik H. Erikson) 32, 172,
 299, 336
 ארליר, אברום 300, 304, 307, 309, 311, 314,
 365
 ארץ הקודש 76, 203
 ארץ ישראל 26, 76, 94, 124, 215, 320
 ארצות הברית 254
 השפעת חב"ד בה 229
 יהודים 55, 56, 164-167, 171-173, 182,
 187, 221
 יחס חב"ד אליה 77, 94, 163, 164, 168,
 178, 217, 218
 עליית עקרון הריב-תרבותיות 198
 בשנות ה-50 וה-60 166, 171, 172

- בקר, ארנסט 237, 248, 353, 355
 בר יהודה, ישראל 89, 90, 313, 315
 ברגר, יוסף 348
 ברגר, דוד 341, 348, 362
 ברגר, שניאור זלמן 313, 347
 ברודי, ריצ'ארד (Richard Brody) 341
 ברוזן, נדין (Nadin Brizan) 358
 ברויאר, מרדכי 317
 ברון, אמיל 143
 ברייתווייט, רודריק 162, 334
 בריליאנט, משה 345
 ברית המועצות ר' רוסיה
 ברלין 103-105, 113
 ברמן, רחל 313
 ברנדייס, אוניברסיטת 186, 187, 189, 190
 ברנדייס, לואיס 149
 ברנובר, הרמן (ירמיהו) 223, 349
 ברנין, הרולד (Harold Branin) 362
 ברנר, אלזה 359
 ברעם, אלישע 284
 בתי חב"ד 29, 30, 34, 191, 192, 195, 207, 280, 224
 ג' בתמוז 34, 38, 40-42, 264, 271, 384
 גאולה 76, 161, 164, 165, 167, 169, 173, 290, 260
 גילדים 228, 229, 351
 ג' ישראל 203-207, 214, 215, 220, 228
 ומבצע ופרצת 174-176, 179
 ומלחמת ששת הימים 189, 205, 206, 218, 219
 ומצוות 193, 194, 202, 203
 ונשים 195
 ופעולת השליחים 24, 25
 וצדקה 43
 הציפייה לבואה בפסח תשנ"א 248-253
 וקריסת הקומוניזם 31
 ורעיון הרור השביעי 66, 168-170
 (ראו גם: משיח)
 גאנזבורג, שלום 72, 212, 239, 332, 336, 350, 357
 גאנס, הרברט ג' (Herbert J. Gans) 343
 גארב, ג'ונתן (Jonathan Garb) 300, 311
 באגאמילסקי, משה 298, 310, 335, 353, 354
 באדר, ס' 300, 358
 באטלר, הנרי 153
 בגין, מנחם 207, 227, 228
 בוברויסק 35, 300
 בוטח, שמואל 288
 בוטמן, שמואל 263
 בודג, יוסף 105, 318
 בורה, ויליאם 99, 149
 בורנשטיין, דוד ומינדי 283
 בורשטיין, שמואל 86, 88
 בורשטיין, דניאל 359
 ביאליק, ח"נ 89
 ביזור, מיכאל 315
 בילו, יורם 301, 302
 ביליג, ג'וזף (Joseph Billig) 330
 בית המדרש לרבנים 103-105
 בית הספר המיוחד לעבודות ציבוריות בבניין
 ובתעשייה 133-135
 בית הקברות מונטיפיורי 36, 38-41, 73, 264
 בית קברות
 כבית חיים 34
 פולחן של קברי קדושים 37-41, 64, 78
 81, 300, 301
 בית חנה, רשת 196
 "בית משיח" 313
 בית רבקה, רשת 196
 בכי 117
 בלה, רוברט (Robert Bellah) 336
 בלוי, טוביה 357
 בלוי, עמרם 216
 בלוך, ארנסט 149
 בלוס, ליאון 145
 בלק, איאן (Ian Black) 347
 בן גוריון, דוד 216
 בן דוד, רות 216
 בן ענת, ברוך 313
 בן צבי, יצחק 215
 בן ששון, מנחם 105, 318
 בנסימון-דונאת, דוריס (Doris Bensimon) 330 (Donath)
 בעש"ט 24, 25, 78, 122, 168, 286, 291, 298
 בק, ליאו 100

- גרטל 40, 117, 384
גורמן, ברוך ושרה 282
גורסטין, לורי (Laurie Goodstein) 359
גרוטין, ישראל 324
גוטליב, נפתלי צבי 332
ג'ינט, ארגון 31, 95-97, 99, 101, 102, 108
314, 206
גולדברט, יעקב 312
גולדמן, ארי ל' (Ari L. Goldman) 351, 352, 353, 354, 355, 358, 359
גולן, אבימה 318
גונזלס, דייוויד 359, 360
ג'ונסון, לינדרון 204
גורפמן, ארווינג 286, 287
גור, חסידות 26, 115, 320
גורארי, בארי (שלום רב בער) 24, 51, 52, 59, 63, 75, 98, 99, 139, 153, 171, 212, 242, 309
דחיקתו מהנהגת חב"ד 53, 54, 57, 58, 64, 72
ומשפט ספריית חב"ד 72, 73, 232-235
גורארי, דליה 128, 240
גורארי, חנה 24, 50-52, 57, 63, 72, 73, 94, 97, 108, 109, 151, 152, 232-234, 242, 309, 319
גורארי, מנדל 101, 104
גורארי, מרק (קודם: שניאורסון, לייבל) 84, 88-91, 122, 126-128, 156, 212
גורארי, רגינה 127, 128
גורארי, שלמה זלמן 238, 239
גורארי, שמריהו 24, 51-53, 57, 81, 94, 98, 101, 104, 107, 108, 116, 124, 125
310, 151-153, 168, 212, 234, 242, 309, 310, 319
כיד ימינו של יוסף יצחק 52, 59
ומאבק הירושה בחב"ד 59, 61, 63-66, 69-76
ג'ורג', תמר 284
גורדון, לארי (Larry Gordon) 364
גורקי, מקסים 99
גזית, שלמה 228
גי, אלסטייר (Alastair Gee) 351, 353
גירץ, קליפורד (C. Geertz) 320
גלובליזציה 33
גלוברמן, יהושע 315
גלינסקי, אדם (Adam D. Galinsky) 346
גליצנשטיין, אברהם חנוך 331, 334, 336
ג'פ־או 96-100
גרארד, ג'ון (John Garrard) 334
גורדו'נסקי, חיים עוזר 96, 130
גרונר, לייבל (יהודה) 65, 68, 236, 239, 261
גרוס, אלי 308
גרינברג, אברהם 30
גרינברג, גרשון 334, 335
גרינברג, דינה ושלום 28-30, 33
גרינברג, ישראל וחנה 283
גרינפילד, ג'יי 286, 287
גרינפילד, דבורה 346
גריר, דניאל 343
גרמניה 128, 142
יחס חב"ד אליה 93, 94, 103
דאום, מנחם 343
דב בער (רבי דובער - "האדמו"ר האמצעי") 11, 185, 304
דב בער ממזריץ' 62, 63
דברי אלוהים חיים (דא"ח) 65, 66
דגל התורה, מפלגת 244
דה גול, שרל 204
דהאן, אלון 67, 307, 306, 335, 338, 340
דובין, מרדכי 100, 104, 135, 324
דודסון, נחמן 357
דויטש, שאול שמעון 103, 312, 315, 316, 317, 318, 321, 323, 353
דויכמן, שלמה זלמן 319
דון יחיא, אליעזר 347
דונר, יוסף צבי 105
דונר, פיני 105
(ה)דור השביעי 66, 169, 170
דוראן, ג'יימס (James A. Duran) 312
דורקהיים, אמיל 32, 299
דיין נצח 73, 384
דייווידמן, לין (Lynn Davidman) 343
דיין, משה 207, 208, 228
דין, סימון 297, 339, 357, 358, 359, 360, 365
דינר 64

- הלברשטאם, חסד 212, 350
הלל, קבוצת 189
הלסמאן, פיליפ 131
הלפרין, אהרן דב 350, 352
הלר, סוון (Susan Heller) 350
המזרחי 88
"המיסטיקה הנשית" 195
המר, זבולון 208
הנרל, יצחק 65, 66
הנרלי, טום (Tom Hundley) 356
הנרלמן, דון (Don Handelman) 360
הסתלקות 34, 384
"הפרדס" 69
"הצלח", שירות 257
"הקריאה והקדושה" 164
הראל, איסר 347
"הרבי וחסידי" 237
הרווארד, אוניברסיטת 29
הרכבי, איירה 270
הרכבי, צבי 313
הרמב"ם, בית ספר 196
השל, אברהם יהושע 104
"התמים" 136, 326
התנחלויות 194, 207, 228
"ואהבת לרעך כמוך" 188
ואפלס, רוברט (Robert Whaples) 335
ובלר, וולף דיטריך (Wolff Dietrich Webler) 341
ובר, מקס 293, 302, 364, 365
וגנר, רוברט 99, 149
וודוורד, קנת (Kenneth Woodward) 358
וולף, זושא 317, 318, 320, 322, 338
וולפא, שלום דובער 311
וולתר, הלמוט 149
וوتנאו, רוברט (Robert Wuthnow) 299
ויולה, ל' (L. Viola) 334
ויזלטיר, ליאון 237
וייז, סטיבן 99, 149
וייל, אלדר 342
ויינברג, דייוויד 328, 329
ויינברג, יחיאל יעקב 105, 106, 318
ויינברג, שלום 265
דיפאק, ס"ד (S. D. Deepak) 341
דירה בתחתונים 66, 168, 169, 175, 176, 384
דן, יוסף 339
דנייפרופטרובסק ר' יקטרינוסלב
דנלאפ, דייוויד (David Dunlap) 343, 350
דנציגר, יצחק מנחם מנדל 116
ה(דף היומי 210
דרישה אל המתים 300
דרשוביץ, אלן 278
רת
בארה"ב בשנות ה-50 172
ועליית הגוי אייג' 193
שינויים ביחס אליה במאה ה-20 32, 33
162, 167, 182, 187, 192, 193, 200
האג, ג'ון (John Hagee) 348
האריס, ליז (Lis Harris) 232, 352
"הבימה" 314
הבר, שמואל 358
הברמן, קלייד 358
הולצברג, רבקה וגבריאל 280
הופמן, אייבי 190
הורביץ, אהרן הלוי 35, 304
הורוביץ, אליז (Elliot Horowitz) 301
הורנשטיין, חיה מושקא 116
הורנשטיין, מנדל 120, 121, 128-133, 135
137, 138, 140, 141, 144, 151, 152
הורנשטיין, משה 116, 129
הורנשטיין (לבית שניאורסון), שיינה 94, 97
99, 110, 116, 120, 121, 128-132, 135
137-141, 144, 151, 152
היבריס 248
היוו, גלן (Glen Hughes) 354
היטלר, אדולף 128, 144
היילמן, שמואל 300, 301, 340, 351, 362, 364
היימן, פולה 150
הילדסהיימר, מאיר 100, 101, 104, 316
הילדסהיימר, עזריאל 103, 104, 316
הילוויג, סטיוארט (Stuart J. Hilwig) 341
הכהן, רפאל נחמן 303
הכט, אברהם 27
הכט, הרשל 207
הכט, יעקב 227

- ומיסיונריות 25, 26
מספר חסידיה ותומכיה 221, 278, 280
291
עד אמצע המאה ה־20 25, 26, 31, 35
36, 61, 93, 94, 155, 293, 294
שאלת עתידה 292-296
חבלי משיח 80
חברון 124, 125
חדר 87, 385
חדר מתוקן 87, 385
חודאקוב, חיים 61, 101, 126, 153, 179, 263
חוזר 68, 385
חוייין, סדאם 246-248, 273
חוק ההגירה (ארה"ב) 152
חוק השבות 89, 243-245
חיובאללה 273
"חיל השלום" 176, 177, 184
חינוך 188
השפעת השואה ומדינת הרווחה 209-211
יהודי מסורתי 87
לימור התורה 119, 188, 209-211
מודרניזציה של 86-88, 101, 103, 105
115, 119, 183, 196
של חב"ד 101, 103, 195, 196, 278
של נשים 195, 196
חכמי לובלין, ישיבת 116
חמנאי, עלי 273
חן, אברהם 306
חנוכייה 198, 199, 200, 236
חסידים
בחירת יורשים 35, 60, 61
גטואיזציה של 27, 32, 178
חיזור ונישואים 92, 97, 107, 109, 113
114, 319
לבוש 27, 40, 117, 118, 277
ומיסיונריות 25
חסינדר, ברל 186
חצי כדור תחתון ועליון 168, 254, 384
חתונה 113, 114, 119
טאקר, ס' (C. Tucker) 365
טהרת המשפחה 188
טוגר, אלי ומלכה (Touger) 353
ויינר, שמואל 232, 304, 306, 308, 325, 333
335, 338, 348
וייס, איירה 226, 229, 241
וייסמן, דבורה (Deborah Weissman) 345
וייצמן, חיים 133
וילהלם, יצחק 233, 234
ויליאמסבורג, שכונת 178
וילנסקי, יהודה 312, 313
וילנקין, זלמן 89
וינברג, יוסף הלוי 359
ויסקונסין, אוניברסיטת 283
ויצטום, אליעזר 339
וישי, ממשלת 151
ולס, מוניקה 325
ון דר גיטט, שיאק 362
(ה)ועד הבינלאומי להבאת המשיח 263
(ה)ועד לחיזוק התורה והדת ברוסיה 101, 103
104, 316
ופרצת, מבצע 95, 173-180, 188, 189, 196
384
ורבורג, פליקס 414
ורהפטיג, זרח 332
ורשה 113, 114, 145, 150
ז'בוטינסקי, זאב 133
זוהר 37, 38
זורין, שלמה יוסף 306
זוטא, חיים 87
זיגמונט, ג"פ (Zygmunt J. P.) 358
זליגסון, אברהם 51
זליגסון, מוטי 274
זלמנוב, שמואל 326
זלקין, מרדכי 312
זמבא, מנחם 317
זקן 101, 119, 120, 126, 130, 182, 221, 244
זרחי, הירשי ואלקי 29, 282, 286
חב"ד, חסידות 25-28, 111, 173, 384-385
בחירת יורשים בה 36, 41, 60, 61, 304
לאחר מות מנחם מנדל 34-38, 41-48
267-276, 291-294
מועדים מיוחדים שלה 40, 41, 62, 63
73, 162

- כ"ד בשבט 63
 כהאן, יואל 308, 307, 252, 225, 68
 כהן, אוסקר 100
 כהן, בנימין 149
 כהן, ברנרד 104
 כהן, יונה 324
 כהן, יעקב 324
 כהן אלברט, פיליס 328
 כהן-צידון, מנחם 347
 כור ההיתוך 198
 כינוס שליחים ר' פארברענגען
 כינוסי שליחות 196
 כפר חב"ד 31, 32, 205, 206, 258, 291
 כץ, מאיה 28, 194, 343, 346
 כריזמה 76, 293-295
 כשרות 188
 לאדי (העיר) 35
 לאופר, מרדכי מנשה 158, 306, 307, 312,
 316, 317, 318, 325, 332, 333, 342,
 346, 347, 350
 לאם, נורמן 337
 לב, ישראל ודבורה 284
 לב ארי, שמעון 314
 לבוט, אברהם 84
 לבוש 27, 40, 117, 118, 277
 לבנון, יהושע ר' 303, 315
 לובביץ' 35, 58, 89, 92-94
 לוונטל, נפתלי (Naftali Leowenthal)
 76, 298, 300, 310, 311, 339,
 342
 לויטין, שמואל 50, 155, 303
 לוין, פייטל 67, 308, 339
 לוין, שלום דובער 233, 316, 318, 353
 לוין, שמריהו 86, 312
 לוין הכהן, חיים אברהם רב בער 50
 לונג, ברקינידג' 154
 לוקס, יהודה (Yehuda Lukacs) 344
 לזר, ברל 31, 254, 281, 282
 לזרוף, שמעון 292
 לזרסון, מ' (M. Laserson) 316
 לטביה 101
 ליבוביץ', שאלתיאל 25
 טומאה 302
 טייטלבוים, יואל 217, 178
 טייכמן, שרה 352
 טנק מצווה 193
 טרוצקי, ליאון 91
 טרור סטליניסטי 137
 טריפו, פרנסואה 192
 טשרנוביץ, חיים 304
 י' בשבט 40
 יארצייט 67
 י"ב בתמוז 173
 יבסקציה 96, 97, 137
 ידידיה, אסף 316
 יהודה ושומרון 228
 יהודה ל"ב מקאפוסט 325
 יהודים, שינויים חברתיים במאה ה-20 33, 85,
 86, 161, 171, 172, 182, 192, 209, 210
 "יום יום" 160
 יוסף בן יעקב 74, 158
 יחזקאלי, צדוק 356
 יחידות 165, 236
 י"ט בכסלו 62, 63, 162
 יידש 23, 27
 "ילקוט שמעוני" 246
 ינובסקי, מאיר שלמה 84
 ינובר, יורי 350, 355, 358, 359
 יעקב אבינו 174
 יעקבסון, ישראל 72, 146, 149, 150, 155,
 300, 315
 יעקובסון, יוסף (Yosef Y. Jacobson) 305
 יפה, אברהם 313
 יציאת מצרים 249
 יקטרינוסלב 31, 85, 87-89, 91, 284
 ישראל 166, 171, 203, 215, 247
 יחס חב"ד אליה 55, 161, 189, 194,
 203-207, 214-217, 220, 272, 273
 פעילות חב"ד בה 31, 32, 189, 203-208,
 214, 227, 228, 243-245, 258, 364
 יחס לדת בה 181, 187, 192
 שאלת מיהו יהודי 243-245
 (ראו גם: ארץ הקודש; ארץ ישראל)

- ליברמן, חיים 24, 51, 57, 63, 71-73, 94, 98, 151, 153, 160, 233, 234, 242, 303, 309
- ליטא 332
- ליטאים (מתנגדים) 25, 244, 255
- ליי, ראובן ורחל 282, 283
- ליינר, מרדכי יוסף 116
- לימוד תורה ר' חינוך
- ליפסקר, זלמן 269
- ליפסקר, יעקב 158, 180
- ליפסקר, שלום 30
- ליפשיץ, ז'אק 237
- לנדו, מיכאל (Michael Lando) 347
- לנדווארוב 130
- לנין, ולדימיר איליץ' 91
- לסה פאסה 130
- מאג, ג'ו' ס' (Joe c. Magee) 346
- מאורעות תרפ"ט 124, 125
- מאייר, צ'ארלס ס' (Charles S. Maier) 341
- מאמר חסידות 65, 384
- מארוס, מיכאל (Michael Marrus) 328
- (ה)מהפכה הבולשוויקית 90, 93, 102, 161
- מהר"ל 52
- מוות
- הכחשה של 36, 77, 78, 80, 237, 265, 269
- לשון נקיה של 34
- וקדושת השבת 51
- מומביי 280
- מונרשיין, יהושע 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324
- "מועדון גאון" 288, 289
- מועצת הרבנים של אמריקה 243
- מוראזוב, זלמן 265
- מורגנטאו, הנרי 314
- מורגנשטרן, אריה 207, 208, 345
- מוריס, בוני (B. J. Morris) 41, 342
- מוריס, בני 347
- מוזוה 188, 200, 284, 285
- מורח, אליעזר 245
- מחנה ישראל, ארגון 101, 163
- מטוסוף, מנדל והניה 283
- מיהו יהודי 89, 243-245, 277
- מין 188
- מיצ'ל, אליסון (Alison Mitchell) 358
- מלווה מלכה 190
- מלחמת האזרחים ברוסיה 90, 93
- מלחמת המפרץ הראשונה 246-248, 273
- מלחמת המפרץ השנייה 273
- מלחמת העולם הראשונה 58, 90, 93
- מלחמת העולם השנייה 56, 144, 149, 150, 162
- מלחמת העצמאות 157
- מלחמת יום הכיפורים 206-208, 220
- מלחמת לבנון השנייה 273
- מלחמת ששת הימים 32, 187, 189, 194
- 204-206, 218-220, 223, 273
- מנדלוביץ', שרגא פייבל 336
- מנורה 199
- מסך הברזל 95
- מעגל הידירות 282
- מצווה, מבצע 184, 185, 187-189, 193, 200, 201, 202, 236, 272
- מצוות, קיום 185, 188, 194, 200, 202, 203, 219, 272, 286, 340
- מצרים 66, 204, 228
- מרגוליק, דוד 353
- מרדוק, גרהאם (Murdock Graham) 299
- מרוויק, ארתור (Arthur Marwick) 341
- מרוקו 180, 186
- מרטי, מרטין (Martin Marty) 347
- מרכז חוכמה 29
- (ה)מרכז לענייני חינוך 30, 70
- מרפי, הב"מ (H. B. M. Murphy) 346
- מרקוס, שמואל 306, 320, 333
- משה רבנו 60, 66, 249
- משיח 24, 25, 43, 161, 168, 218, 265, 280
- אצל יוסף יצחק שניאורסון 34, 37, 165-166, 157, 137, 95, 76, 66, 57-54
- 305, 244, 169, 168, 160
- אצל מנחם מנדל שניאורסון 34-37, 43, 66, 67, 76, 78-80, 154, 157, 158, 165, 168-170, 174-176, 180, 185, 189, 214, 218-220, 224, 272, 273, 228-230

- סולובייצ'יק, יוסף 196, 197
 סוליש, ארי 45, 274
 סומך, עמנואל 325
 סוסנקין, נחום 306
 סוסקיס, בנימין 364
 סטארק, רודני (Rodney Stark) 249, 258, 358, 355
 סטלין, יוסיף 91, 137, 326
 סיידמן, מיכאל (Michael Seidman) 341
 סימפסון, אליהו 57, 155
 סימפסון, מנחם מנדל 261
 סיני, חצי אי 228
 סיפטון, צ'ארלס 73, 235
 סירובניקים 223
 סירטוק 117, 118, 388
 סלובודקה, ישיבת 125
 סלונים, אליעזר דן 125
 סלונים, משה 352
 סלוצקי, יהודה 312, 313
 סנקט פטרבורג 91, 92, 94
 ספאלרנאיה, כלא 97
 ספאריה 205
 ספקטור, שמואל 312, 313
 ספרו, שוברט 336
 ספרי קורש, רכישה 188
 ספריית חב"ד 71-74, 122, 232-235
 סקלר, ג'ון ל' (June L. Sklar) 319
 "סקס כשר" 288
 עבר, יהודה 326
 עליית נשמה 24
 (רבי) עקיבא 78
 פאה נכרית 28
 פארברענגען 23, 24, 34, 43-47, 67, 165, 386
 פארסונס, טלקוט (Talcot Parsons) 350
 פדורה, מגבעת 71
 פדיון, פדיון נפש 37, 38, 40, 41, 64, 65, 386
 פדרמן, אשר והניה 30
 פוגל, יוסף ומנדי 288, 289
 פוגל, פייבוש 288, 289
 פוננסקי, רנה 328
 פוטין, ולדימיר 31
 התפתחות אמונת חסיד חב"ד במשיחיותו
 של מנחם מנדל 65, 230-232, 237
 246-256, 259-263, 267, 271, 296
 297, 352, 356; (ראו גם: גאולה)
 משיח, מבצע 208, 237, 238, 272
 משיחיסטים ולא-משיחיסטים 265, 267-271, 273, 275, 295, 296, 301, 385
 מתנגדים ר' ליטאים
 מתסוב, שלמה 180
 נאצים 128, 137, 142
 נבואה 253, 258, 268
 נוטיק, סעדיה 274
 נומרוס קלאוזוס 132
 נחשון, דוד 252, 356
 נטורי קרתא 215, 216
 ניו-אורתודוקסיה 101, 103, 119, 173
 ניו אייג' 193
 ניו יורק
 נעשית מרכז חב"ד 50, 51, 155
 (ראו גם: 770; בית הקברות מונטיפיורי;
 קראון הייטס)
 ניטשה, פרידריך 32
 נייפה, ליאון (Leon Neyfakh) 364
 ניעז'ין 35, 300
 ניקולאייב 84
 ניר, יהודה 337
 נמצוב, אברהם סנדר 66, 67, 68
 נפש 38
 נרות שבת 188, 196, 200
 נשיא 63, 64, 307, 386
 נשים 26-28, 70, 71, 183, 195-198, 210, 211, 236, 277
 נתיהו, בנימין 207
 סאדאט, אנואר 228
 סאטמר, חסידות 50, 178, 217
 סבר, משה 357
 סדר פסח 192
 סודק, לוי 302
 (ה)סוכנות היהודית 31, 205, 206
 סולובייצ'יק, חיים 87
 סולובייצ'יק, טניה 196

- פולחן של קברי קדושים 37-41, 64, 78, 81, 301, 300
- פופר, נתנאל 360, 361
- פוקס, יצחק 270
- פורים 247, 248
- פטירה 79
- פיז'ק, אדוארד 229
- פייגין, יחזקאל 326
- פיינברג, רחל 313
- פינק, רוג'ר 249, 355
- פישמן, דייוויד 316, 323, 326
- פישקוף, סו (Sue Fishkoff) 281, 285, 298, 338, 341, 343, 345, 363, 364
- פלדמן, רוברט 238, 239
- פמיניזם 195, 197
- פן, אלכסנדר 315
- פניות 39
- פנימיות התורה 103, 209, 277, 386
- פסח 249
- פסטינגר, ליאון (Leon Festinger) 268, 358, 360
- פקר, הירש 199
- פרבר, סת (Seth Farber) 345
- פרוור, ז'אק 327
- פרומקין, גר 125
- פרידמן, ישראל 320
- פרידמן, מנחם 305, 311, 314, 333, 334, 335, 339, 340, 344, 345, 347
- פרידמן, מניס 266
- פרידן, בטי 195, 342
- פרידריך וילהלם, אוניברסיטת 104, 105
- פריז 131, 132, 145, 146, 158
- פריז, ברוך 352
- פרייזנר, סאלי 196
- פרלו, אלן (Ellen Furlough) 328
- פרנקלין, ג'יימס ל' (James L. Franklin) 356
- פרס, שמעון 245
- פשקובה, יקטרינה 99, 315
- צבאות השם, ארגון 194, 228, 229, 386
- צדיק 37, 38, 76, 291, 302
- צדקה 43, 44, 188, 236, 272
- צה"ל 32, 206, 208, 214
- צום 122, 123
- צ'ורטקוב, חסידות 113
- צינן 36-40, 386
- ציונות
- דתית 88, 194, 206, 207, 215
- יחס חב"ד אליה 26, 31, 55, 76, 77, 138, 160, 203, 214, 215
- ברוסיה 86-88
- צעירי אגודת ישראל 119
- צרפת 142, 143, 145, 150, 151
- צ'רצ'יל, וינסטון 95
- קאונפר, אלי (Elie Kaunfer) 300, 360
- קאפוסט 35
- קארון, ויקי (Vicki Caron) 142, 328
- קדוש, שרה 314
- קנר, דבורה 265
- קה"ת (קרני הוד תורה), הוצאת 126
- קהילה, קבוצת 269, 270
- קובלסקי, נחמן 352
- קובלסקי, שלום דובער 352
- קוויטל 40
- קיוואל, הלל (Hillel Kieval) 328
- קוטלר, אהרן 57
- קוטלר, מנחם 244
- קוטלרסקי, משה 30, 45, 274, 289
- קולטר, אליזט 154
- קולייר, ברנרד (Bernard Collier) 344
- קונין, ברוך שלמה 254, 282
- קונסרבטיבים 196, 197, 243
- קוסטרומה 99
- קופרסמית, אריה (Arye Coopersmith) 340
- קוק, יצחק הכהן 347
- קוק, צבי יהודה 347
- קורנבוסקי, שלמה אהרן 155
- קטמנדו 30, 192
- קיטובר, גרשון 298
- קיטל 118, 386
- קיימברידג' 282
- קימלמן, ראובן 317
- קירוב, סרגיי 137
- קירש, אדם 353
- קירשנבאום, מנחם 306, 335, 336, 346

- רוסיה 55, 90, 93, 162, 254
יהודיה במפנה המאות ה-19 וה-20
132, 88-85
פעילות חב"ד בה 31, 94-96, 101, 102,
107, 137, 222, 223, 254
רדיפת יהודים בבר"מ 26, 56, 91,
98-96, 101, 127, 137
רטגרס, אוניברסיטה 282, 285, 286
ריאן, דונה 150, 332
ריבקין, מנדל 284
ריבקין, משה דב בער 57, 304
ריג, בריאן 303, 304, 315, 329, 330, 331
ריגה 100, 113, 119, 320, 326
רייגן, רונלד 231
ריינין, חיים אברהם 104
ריינשטיין, לואיס (Louis Reinstein) 344, 363
ריסקין, שלמה 197, 198
ריקן, הנרי (Henri W. Rieken) 268, 358,
360
ריש לקיש 205
רמב"ם 48, 230, 300
רניון, ג'ושואה (Joshua Runyon) 363
רפורמים 196, 243
רפסון, אבא 39
רפפורט-אלברט, עדה 300, 339, 340, 341,
342, 346
שארוט, סטיבן (Stephen Sharot) 363
שבע ברכות 119
שבע לשבעים אומות, מבצע 48
שבע מצוות בני נח 26, 48, 230
שבת מברכים 60
(ה)שואה 26, 157, 166, 167, 204, 209, 332
ההסבר של יוסף יצחק לה 162, 164
ההסבר של מנחם מנדל לה 165
שוורץ, מיכאל 193
שוורץ, משה ושפרה 283
שוחמכר, יוס'לה 215, 216
שולוואס, משה אביגדור 316
(ה)שוק המשותף 191, 192
שזר, זלמן 205-207, 216, 217, 220
שטיינר, מרדכי 349
שטריימל 27, 71, 387
קליין, אלכסנדר 351
קליין, בנימין 261
קליינס, פרנסס (Frances X. Clines) 349,
352, 356
קלר, חיים דב 337
קמינצקי, יוסף יצחק 302, 303, 305, 306,
307, 310, 311, 316, 320, 331,
332, 355
קמינקר, מנחם מנדל 304
קנאריס, וילהלם 149
קנדי, ג'ון 176, 184
קנטור, יוסף חיים 275
קפוטא 117, 386
קראון הייטס, ישיבת 183
קראון הייטס, שכונת 14, 155, 178, 221, 291
קראוס, יצחק 300, 308, 334, 336
קרבאליטובי, מיכל 301
קרטר, ג'ימי 199, 227, 343
קרינסקי, יהודה 30, 66, 226, 230, 237, 239,
245, 256, 257, 261, 263, 264,
269, 270, 277, 296, 297, 309
קרליבך, יוסף 363
קרליבך, שלמה 186, 187, 201
קרמר, סם 149
ראובני, אהרן 215
ראש השנה לחסידות 62, 63
רב מטעם 86, 386
רבי 27, 39, 53, 54, 76-79, 147, 165, 166,
213, 307, 318
רבין, יצחק 207
רבינבך, אנסון 243, 354
רבינוביץ', ארתור 149, 153, 154, 329, 330
רבינוביץ', מאיר 150
רב-תרבותיות 198
"רגעים מיוחדים", סדרת 46
רוד, מקס 150, 152, 153
רודבסקי, אורן (Oren Rudavsky) 343
רוהר, מכון 278
רוזן, יוסף 314, 318
רוזנבלום, ישעיהו 129
רוזנבלום, משה 129
רוסטוב 52, 59, 92-94

- שם טוב, ברל 42
שם טוב, לייזר 28, 44, 285
שמגר-הנדלמן, לאה 360
שמואל ("הארמו"ר מהר"ש") 11, 35, 77, 118,
304, 129
שמוטקין, אלקנה 46, 338
שמוטקין, זלמן 150
שמוטקין, ישראל 41
שמיר, יצחק 245, 248
שמיר, שלמה 527
שנדלר, ג'פרי 45, 303, 350
שנחאי 28-30
שניאור זלמן מלאדי ("הארמו"ר הזקן") 11,
24, 25, 35, 38, 62, 63, 168-170, 184,
185, 224, 293, 304
שניאורסון (מקור השם) 24
שניאורסון, אברהם 120
שניאורסון, ארמה 132
שניאורסון, ארנולד 133
שניאורסון, בוריס 133
שניאורסון, גיטל 84
שניאורסון, רב בער (ברל) 84, 88, 143, 156
שניאורסון, זלמן 132, 153, 154, 158
שניאורסון, חנה 84, 88, 89, 103, 109, 110,
127, 128, 143, 156, 158, 159, 212
שניאורסון, יוסף יצחק (ריי"צ, הארמו"ר
השישי) 12, 36, 39, 74, 89, 103, 112,
167, 173, 183, 195, 208, 224, 232, 233
וביאית המשיח 34, 37, 54-57, 66, 76,
95, 137, 157, 160-165, 168, 169
244, 305 * מוכתר לארמו"ר ופועל
בברה"מ 92-100, 108; מפעיל רשת
של שליחים 26-28, 93-95, 97, 102,
108, 179, 180, 186; עובר ללטביה
100-102, 104, 326; משתמש בפעם
הראשונה בתואר המיול"ח 106, 107;
ונישואי מוסיה ומנחם מנדל 109, 110,
112, 114-116, 118-121; יחסיו עם
מנחם מנדל לאחר החתונה 121-126,
132-136, 138, 143, 146-148, 159;
מבקר בארץ ישראל ובאמריקה 124,
125; והמעבר של שני חתניו לפרז
128, 129; עובר לאוטוצק 135, 139;
שטרקס, נחמן 215, 216
שטרקס, שלום 215, 216
שיחה 58, 65, 387
שיין, מתיו 170
שילס, אדוארד (Edward a. Shils) 365
שימשטיין, סמיון 96
שיף, יעקב 314
שיק, מרווין 362
שך, מנחם 244, 255
שכטר, זלמן 61, 62, 186, 187, 201, 288
שכטר, סטנלי 268, 358, 360
שכינה 66, 168, 169, 185, 308, 387
שלום, גרשם 345, 354
שלונסקי, אברהם 88, 89
שלונסקי, רב 88
שלונסקי, ורדינה 88, 89
שליחים / שלוחים 67, 186, 209, 264, 387
גורמים להצלחתם 32-34
הכשרתם לתפקיד 28, 29
ויהודים אורתודוקסים 194, 195
ויוזמת החנוכיות 198-200
כינוסים שלהם 23, 24, 34, 43-47
לאחר מות מנחם מנדל 34, 35, 42-45,
273-294
ומבצע ופרצת 174-180, 387
ומבצע מצווה 187-189, 193
ומבצע תפילין 201, 202
נשותיהם 28, 29, 183, 195, 196
פעילותם בימי יוסף יצחק 26-28, 93-95,
97, 102, 108, 179, 186
פעילותם בישראל 31, 32, 207, 214
פעילותם בקמפוסים 29, 186-191,
280-283, 285, 286
פריסתם בעולם 30, 31, 192
ורבי מנחם מנדל 26-28, 32, 42, 73, 95,
102, 123, 165, 169, 170, 174-178,
180, 182-185, 187, 188, 220
תפקידם 24-26, 28, 48, 170
(ראו גם: בתי חב"ד)
שם טוב, אברהם 42, 198, 199, 221, 229,
245, 264, 269, 282
שם טוב, בן 284, 285
שם טוב, בן ציון 42, 158